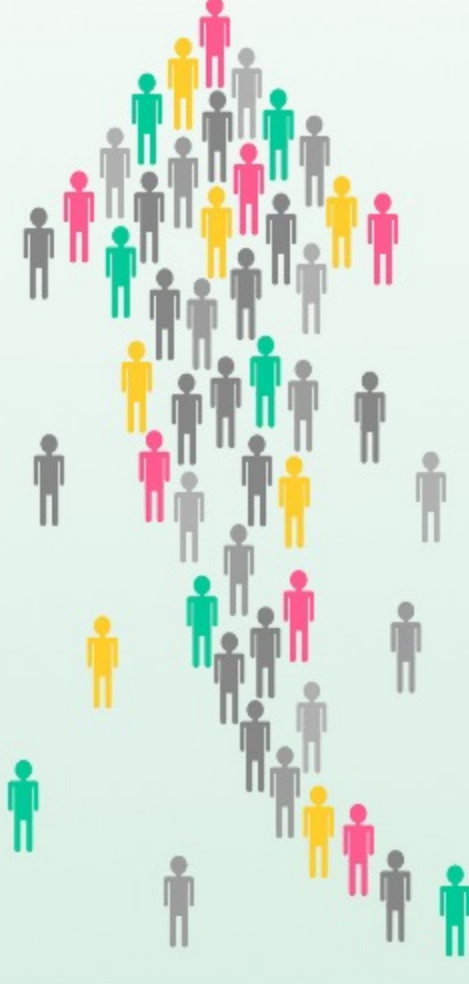

C
I
L
T
15
SAYI 1
OCAK 2025

KUSBD

*Kırıkkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi*

Journal Of Social Sciences
Kırıkkale University January 2025 Volume:15 Issue:1

ISSN 2146-2879

e-ISSN 2717-6231

KUSBD

SOSYAL BİLİMLER

DERGİSİ

Kirikkale University Journal of Social Sciences

OCAK/JANUARY 2025

Cilt/Vol: 15

Sayı/Issue: 1

ISSN 2146-2879
e-ISSN 2717-6231

KUSBD

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Kırıkkale University Journal of Social Sciences
Yıl/Year: 2025 Cilt/Vol: 15, Sayı/Issue: 1

2011 yılında yayın hayatına başlayan Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Ocak ve temmuz aylarında yılda iki sayı olarak yayınlanan **ULUSLARARASI** hakemli elektronik bir dergidir. Çok disiplinli bir dergi olan Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi sosyal bilimlerin tüm alanlarına açıktır. Yayımlanan makalelerde belirtilen görüşler yazarlarına aittir. Yazıların yayımlanması, derginin ya da üniversitenin bu görüşleri savunduğu anlamına gelmemektedir.

Kırıkkale University Journal of Social Science is a peer-reviewed **INTERNATIONAL** e-journal, which begin to be published in 2011 and is published twice per year in January and July. Kırıkkale University Journal of Social Science, which is a multidisciplinary journal, welcomes all contributions from all disciplines of social science. The opinions expressed in the articles published are the author's own and do not reflect the view of the journal or university.

ii

Derginin Tarandığı İndeksler/The Journal Is Indexed In

Dergi İletişim ve Yazışma Adresi/Contact Information and Correspondence Address
Telefon No/Phone Number: +90 0318 357 35 92 Faks/Fax: +90 0318 357 35 97
e-mail: sbd@kku.edu.tr
web: <https://kusbd.kku.edu.tr/Idari> <http://dergipark.gov.tr/kusbd>
Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Merkez Yerleşke,
71450, Yahşihan-Kırıkkale

ISSN 2146-2879

e-ISSN 2717-6231

KUSBBD

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Kırıkkale University Journal of Social Sciences

Yıl/Year: 2025 Cilt/Vol: 15, Sayı/Issue: 1

Baş Editör/Editor in Chief

Doç. Dr. Ziya TOK

iii

Editörler/Editors

Prof. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ

Prof. Dr. Halil İbrahim GÖKBÖRÜ

Doç. Dr. Adem YILDIRIM

Doç. Dr. Hamdi Gökçe ZABUNOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZMEN

ALAN EDİTÖRLERİ/FIELD EDITORS

Prof. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ, (*Arap Dili ve Edebiyatı/Arabic Language and Literature*)

Prof. Dr. Kamil ŞAHİN, (*Sosyoloji/Sociology*)

Prof. Dr. Salim PİLAV, (*Türkçe Eğitimi/Turkish Teaching*)

Doç. Dr. Duran İÇEL, (*Fransız Dili ve Edebiyatı/French Language and Literature*)

Doç. Dr. Halis AYHAN, (*Uluslararası İlişkiler/International Relations*)

Doç. Dr. Ziya TOK, (*Çeviribilim/Translation Studies*)

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZMEN, (*Fars Dili ve Edebiyatı/Persian Language and Literature*)

Dr. Öğr. Üyesi Hakan DOĞAN, (*Tarih/History*)

Dr. Öğr. Üyesi Selim Ozan ÇEKÇİ (*İngilizce Müt. ve Tercümanlık/English Translation and Interpreting*)

Dr. Banu Çiçek ÇEKÇİ (*Psikoloji/Psychology*)

YAZIM VE DİL EDİTÖRLERİ (SPELLING and LANGUAGE EDITORS)

Almanca/German, Öğr. Gör. Nurhayat YALÇIN (*Kırıkkale Üniversitesi*)

Arapça/Arabic, Arş. Gör. Ayşenur UĞURLU YAMAN (*Kırıkkale Üniversitesi*)

Farsça/Persian, Arş. Gör. Dr. Güngör LEVENT MENTEŞE (*Kırıkkale Üniversitesi*)

Fransızca/French, Arş. Gör. Abuzer Hamza KAYA (*Kırıkkale Üniversitesi*)

İngilizce/English, Arş. Gör. Ahmet Sadrettin MADEN (*Kırıkkale Üniversitesi*)

BİLİM ve YAYIN KURULU/SCIENCE and EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Ali TAŞ, *Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Asım SALDAMLı, *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Cemalettin İPEK, *Ahi Evran Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Deniz Türsel ELİİYİ, *Bakırçay Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hacı Ömer BUDAK, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hakan DÜNDAR, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Harun BAL, *Çukurova Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hasan Said Ghazala, *Umm Al-Qura University, Suudi Arabistan*
Prof. Dr. İsmail AYDOĞAN, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Lamia Khalil Hammad, *Yarmouk University, Ürdün*
Prof. Dr. Melih ÖZÇALIK, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi*
Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Mustafa BALCI, *İstanbul Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Mutlu TÜRKMEN, *Bayburt Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Nedim YILDIZ, *İstanbul Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Ömer ANAYURT, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Öznur ÖZTOSUN ÇAYDERE, *Gazi Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Ramazan Pars ŞAHBAZ, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Ramoul Khaled, *Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir*
Prof. Dr. Rawaa Mahmoud Hussain, *ABD*
Prof. Dr. Salim PİLAV, *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Sarah Kouider Rabah, *Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir*
Prof. Dr. Semra BORAN, *Sakarya Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Tlemcani Benyoucef, *Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir*
Prof. Dr. Veysel EREN, *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Zübeyir TURAN, *Amasya Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Ali Mohammad Ali Ghareeb, *Islamic Sciences College, Filistin*
Doç. Dr. Ibrahim Alkhalidi, *Yarmouk University, Ürdün*
Doç. Dr. Khaled Mustafa Apdelhadi Sarahna, *Islamic Sciences College, Filistin*
Doç. Dr. Khamis bin Majed bin Khamis al Sabari, *University of Nizwa, Umman*
Doç. Dr. Mohammad Jaber Thalgi, *Yarmouk University, Ürdün*
Doç. Dr. Peri Uran Murphy, *Yalova Üniversitesi, Türkiye*
Dr. Ahmad Haji Safar, *Qatar University, Katar*
Dr. Gamal Abd Elghany, *Helwan University, Mısır*
Dr. Khalid Youssuf Al Mulla, *Qatar Heritage and Identity Centre, Katar*
Dr. Khaled Karim, *Elte University, Macaristan*
Dr. Ouahiba Guetouche, *University of Algiers 2, Cezayir*

SAYI HAKEMLERİ/REFEREES OF VOLUME

- Prof. Dr. Osman DÜZGÜN (*Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*)
Prof. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ (*Yüzüncü Yıl Üniversitesi*)
Prof. Dr. Gülden Filiz ÖNAL (*Gazi Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mehmet ANIK (*Bingöl Üniversitesi*)
Prof. Dr. Nihat IŞIK (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Remzi KILIÇ (*Erciyes Üniversitesi*)
Prof. Dr. Resul AY (*Hacettepe Üniversitesi*)
Prof. Dr. Siddık ÇALIK (*Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ali GHAREEB (*Filistin Kulliyetu'l-Ulumi'l-Islamiyye*)
Doç. Dr. Burak KOCAOĞLU (*Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi*)
Doç. Dr. Fadimana FİDAN (*Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi*)
Doç. Dr. Fikri KELEŞOĞLU (*Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi*)
Doç. Dr. Galip ÇAĞ (*Bolu İzzet Baysal Üniversitesi*)
Doç. Dr. Günce DEMİR (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. Gürbüz ÇALIŞKAN (*Necmettin Erbakan Üniversitesi*)
Doç. Dr. Hakan TÜRKKAN (*Karabük Üniversitesi*)
Doç. Dr. Hasan BARDAKÇI (*Harran Üniversitesi*)
Doç. Dr. Hüseyin YADİGAROĞLU (*Karadeniz Teknik Üniversitesi*)
Doç. Dr. İsa DEMİRKOL (*Bursa Teknik Üniversitesi*)
Doç. Dr. Mehmet ÇAKIR (*Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi*)
Doç. Dr. Nurcan YÜCEL (*Fırat Üniversitesi*)
Doç. Dr. Okan CEYLAN (*Ege Üniversitesi*)
Doç. Dr. Sezer YILMAZ (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. Yasemin ŞEN (*İstanbul Üniversitesi*)
Doç. Dr. Yavuz Selim KALELİ (*Necmettin Erbakan Üniversitesi*)
Doç. Dr. Zülküf AYRANGÖL (*Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Albina Sıla AKARSU (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe KAŞ (*Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe MERMUTLU (*Fırat Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Esra ANGIN (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Fatma KOPUZ ÇETİNKAYA (*Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Hakan KAYNAR (*Hacettepe Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Hazal AKBAL (*Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin POLAT (*İnönü Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi M. Fatih KARAKAYA (*İstanbul Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Mahir KAVUN (*Bayburt Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Malik Uğur DADAK (*Dicle Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Yiğit ERSOYDAN (*Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Meltem KURTOĞLI ERDEN (*Uşak Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ALMAWAS (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Serdal FİDAN (*Karadeniz Teknik Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Ümit AYDOĞAN (*İzmir Katip Çelebi Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Vedat DEMİRKOL (*Yalova Üniversitesi*)
Dr. Banu Çiçek ÇEKÇİ (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Dr. Ercan YELMAN (*Düzce Üniversitesi*)
Dr. Filiz TAPAN (*Düzce Üniversitesi*)
Dr. Ozan ÖZTÜRK (*Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi*)

Baş Editörden,

Değerli Okurlar,

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin yeni sayısına hoş geldiniz! Her sayımızda olduğu gibi, bu sayımızda da toplumsal dinamikleri, kültürel zenginlikleri ve güncel sosyal sorunları ele alarak, farklı bakış açıları geliştirmeye ve düşünsel ufukumuzu genişletmeye devam ediyoruz.

Toplumların şekillendiği, bireylerin birbirleriyle etkileşime girdiği ve dünya genelinde değişimlerin hız kazandığı bir dönemdeyiz. Bu sayımızda, müzik eğitiminden çeviribilime, bilgi ve bilim sosyolojisinden ekonomik modellere kadar çeşitli alanlarda makalelere yer verdik. Sadece Türkiye'de değil, küresel ölçekte de insanlık adına önemli adımların atıldığı, bazen ise zorluklarla karşılaşıldığı bu süreçte, toplumsal farkındalığımızı artırmayı amaçlıyoruz. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi olarak bu yeni sayımızla kültür, medeniyet ve bilim dünyamıza katkı sunmaktan mutluluk duymaktayız.

Dergimizin 2025 Ocak sayısının sizlere ulaşmasında emeği geçen editör kurulu ve alan editörü üyelerimize, kıymetli vakitlerini ayırarak dergimize gönderilen çalışmalarını nesnel bir şekilde değerlendiren ve bilimsel katkılarını bizlerden esirgemeyen değerli hakemlerimize ve bilim kurulu üyelerimize teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Dergide yer alan yazıların bilim dünyasına faydalı olması dileğiyle.

vii

Doç. Dr. Ziya TOK
Baş Editör

İÇİNDEKİLER/CONTENST

Baş Editörden.....vii

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLES

Kutulamare Kuşatmasına Etki Eden İki Faktör: İaşe ve Hastalıklar

Two Factors Affecting the Siege of Kut Al Amara: Food and Disease

Orhan AVCI.....1-18

İdrîs-i Bitlisî'ye Göre Türk Devlet Geleneği (Heşt Bihişt Bağlamında-2)

Turkish State Tradition According to İdris-i Bitlisi (In the Context of Hesht Bihisht-2)

Kayhan ATİK.....19-46

14. Yüzyıl Anadolu'sunda Ahîlerin Siyasi, Sosyal ve Kültürel İlişkilerini

Hakikat ve Efsane Bağlamında Yeniden Gözden Geçirmek

Revisiting the Political, Social and Cultural Relationships of the Ahis in the 14th Century Anatolia in the Context of Truth and Myth

Hülya TAZECAN, Ahmet DEMİR.....47-65

XVIII. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde Kameralist Üretim Anlayışı

The Mentality of Cameralist Production in the 18th century Ottoman Thought

Mert Can ERDOĞAN.....67-88

16. Yüzyılda Anadolu Türkmenleri Siyasi Rekabet İçin Bir Araç Mı:

Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail Mücadelesi Örneğinde

Are Anatolian Turkmens a Tool for Political Competition in the 16th Century:

In the Example of the Struggle of Yavuz Sultan Selim and Shah Ismail

Tuğçe SİCAKYÜZ, Ahmet DEMİR.....89-109

Türk Hava Yolları Örnekleme ile Havacılık Sektöründe Sürdürülebilirliğin Önemi

The Importance of Sustainability in the Aviation Sector with the Example of Turkish

Hicran KASA, F. Didem GÖÇMEN, Sertaç SÜMER.....111-138

LOPCOW Tabanlı MOORA Yöntemiyle Kargo Şirketi Seçimi

Cargo Company Selection with LOPCOW Based MOORA Method

Aşir ÖZBEK.....139-159

Gençlerin Sahipsiz Sokak Köpeği Saldırılarına Yönelik Düşünceleri Çerçevesinde

Mağduriyetin Güncel Görüntüsünün Değerlendirilmesi

Evaluation of the Current Image of the Victimization Within the Framework of

Young People's Thoughts Towards the Attacks of the Stray Dog

Sadiye KAYAARSLAN.....161-193

Dijital Çağda Ebeveynlik: Mobil Öneri Sisteminine Yönelik Geri Bildirimler

Parenting in the Digital Age: Feedback on the Mobile Recommendation System

Yıldız ÖZAYDIN AYDOĞDU, Sibel SOMYÜREK.....195-222

Çocuk Edebiyatı Yapıtlarının Erdem-Değer-Eylem Çerçevesi Açısından İncelenmesi

Analysis of Children's Literature Books in terms of Virtue-Value-Action Framework

Suphi Güneş ALAMDAR, Müge CEYLAN.....223-260

Examination of Preschool Teachers Music Education Self-Efficacy Beliefs

Okul Öncesi Öğretmenlerinin Müzik Eğitimi Öz-Yeterlik İnançlarının İncelenmesi

Ecem AKPINAR, İsa KAYA.....261-279

Mevlânâ'nın Gazellerinde Konu Çeşitliliği, Kış Gazeli

Subject Diversity in Mawlana's Ghazals, Winter Ghazal

Fahrettin COŞGUNER.....281-292

Mutarrizî ve El-İknâ' Adlı Yazma Eserinde Harflere Yaklaşımı

al-Mutarrizi And His Approach To The Prepositions In His Manuscript Work al-Iqna

Aladdin GÜLTEKİN, İsa AKBIYIK.....293-314

المنهج النبوي عند صلاح فضل بين النظرية والممارسة

Salah Fadl'a Göre Yapısalcı Yöntem: Teori ve Pratikte

The Structural Approach of Salah Fadl Between Theory and Practice

Nur MUNLAVELİ, Mehmet Şirin ÇINAR.....315-331

أثر الهجرة في الرواية العربية والتركية على حركة الترجمة الأدبية، "دراسة تحليلية"

Göçün Arap ve Türk Romanı Üzerindeki Etkisi ve Edebi Çeviri Hareketi,

"Analitik Bir İnceleme"

The Impact of Migration on Arabic and Turkish Novels on the Literary Translation Movement,

"An Analytical Study"

Ahmet Derviş MÜEZZİN, Akeel Shawakh MOHAMAD.....333-351

DİĞER MAKALELER/OTHER ARTICLES

Dijitalleşen Tüketim Toplumunda Sosyal Medyanın Rolü

The Role of Social Media in the Digitalized Consumption Society

Gizem ERGÜL, Kamil ŞAHİN.....353-370

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 27.10.2024 Kabul/Accepted: 15.12.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, ss./pp. 1-18.

KUTÜLAMARE KUŞATMASINA ETKİ EDEN İKİ FAKTÖR: İAŞE VE HASTALIKLAR

Orhan AVCIⁱ

Öz

Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya ile yaptığı 2 Ağustos 1914 tarihli gizli ittifak, 29 Ekim 1914'te fiilen Birinci Dünya Savaşı'na girmesine neden olmuştur. Böylece bu tarihten itibaren Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere'nin düşmanı olarak savaşın taraflarından biri haline gelmiştir. İngilizler savaşın başından itibaren Osmanlı topraklarını ele geçirmek için Irak'ı işgale başlamışlardır. Kuzeyden güneye doğru genişleyen İngiliz askerî harekâtı başlangıçta rahat bir ilerleme sergiledi. Bağdat yakınlarındaki Selman-ı Pak'a kadar uzayan işgal, Kasım 1915'te burada Türk Ordusu tarafından durduruldu. Çekilen 6. İngiliz tümeninin komutanı Charles Townshend, müstahkem mevki haline getirdiği Bağdat'la Basra arasındaki Kutulamare kasabasına girerek, savunma konumunda kaldı.

Türk askerî birlikleri tarafından sarılan Kutulamare kasabası içerisindeki İngiliz tümeni yaklaşık 4,5 aylık bir kuşatma sonucunda açlık ve hastalıklara çözüm bulunamadığından Türklere teslim oldu.

Bu yazı, kuşatmanın kaderini belirleyen açlık ve hastalıkların harp üzerinde ne kadar önemli sonuçlar doğurabileceğini göstermeye yöneliktir. Hem kuşatanlar hem de kuşatılanlar benzer şekillerde bu iki durumdan etkilenmişlerdir. Kasabada sıkışıp kalan İngiliz tümeninin sonunu ise çatışmalardan ziyade açlık ve hastalıklar belirlemiştir.

Bu zafer, Birinci Dünya Savaşı üzerinde belirleyici bir etkiye sahip değildir. Ancak burada iki noktada Kutulamare zaferinin etkisinden bahsedilebilir. Birincisi Irak coğrafyasında İngilizlerin ilerleme hızını kestiği için savaşın 1918'e kadar uzamasını sağlamıştır. Doğal olarak genel şartlar bu süreçte değişmiştir. İkincisi de İngilizlerin askerî gücünün yenilmez kabul edilmesine ağır bir darbe olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kutulamare, Irak Cephesi, Birinci Dünya Savaşı.

Two Factors Affecting the Siege of Kut Al Amara: Food and Disease

Abstract

The Ottoman Empire's secret alliance with Germany on August 2, 1914 led to its de facto entry into the First World War on October 29, 1914. Thus, as of this date, the Ottoman Empire became one of the parties to the war as an enemy of Britain. From the beginning of the war, the British started to occupy Iraq in order to seize Ottoman lands. Expanding from north to south, the British military campaign made a comfortable progress at the beginning. The occupation, which extended as far as Salman-ı Pak near Baghdad, was stopped by the Turkish Army here in November 1915. Charles Townshend, the commander of the withdrawn 6th British division, entered the town of Kut al amara between Baghdad and Basra, which he had turned into a fortified position, and remained in a defensive position.

After a siege of about 4.5 months, the British division in the town of Kut al amara, surrounded by Turkish troops, surrendered to the Turks because starvation and disease could not be solved.

This article aims to show how starvation and disease, which determined the fate of the siege, can have significant consequences on warfare. Both the besiegers and the besieged were affected in similar ways.

ⁱ Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: orhanavci@kku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2498-5647.

Starvation and disease, rather than fighting, determined the fate of the British division trapped in the town.

This article seeks to show how starvation and disease can have significant consequences for warfare, determining the fate of a siege. Both the besiegers and the besieged were affected in similar ways. Starvation and disease, rather than fighting, determined the fate of the British division trapped in the town.

This victory did not have a decisive impact on the First World War. However, the impact of the Kut al amara victory can be mentioned here at two points. First of all, it prolonged the war until 1918 as it cut the pace of the British advance in the Iraqi geography. Naturally, the general conditions changed in this process. Secondly, it was a heavy blow to the British military power being considered invincible.

Keywords: Kut Al Amara, Iraqi Front, First World War.

Extended Abstract

The First World War played an important role in the transition from the Ottoman Empire to the Republic of Turkey. The Ottoman Empire, which became involved in the great conflict between the industrialised states on 29 October 1914, was looking for ways to profit from the possible victory as an ally of Germany. As an ally of Germany, which was fighting a two-front war and struggling to be victorious in both the East and the West, Turkey was convinced that the war would end by the end of 1914. It was understood that during this time, a policy of victory without direct involvement in the war would be pursued. In fact, this expectation came to light with the alliance agreement secretly signed by Alanya and the Ottoman Empire on 2 August 1914 and a mobilisation plan of approximately three months was put into practice. At the end of these three months, the Ottoman administrators believed that the war would end in favour of Germany without their involvement.

However, this was not how events unfolded. When the failure of the Germans to enter Paris turned the war into trench warfare on the Western Front, the Turks, desperate, took action on 29 October in order to be the side that attacked and took the initiative. This event, which went down in history as the Black Sea Incident, did not give the Turks the initiative in the war, but these attacks on the Russian navy and harbours effectively brought the Ottoman Empire into the war. While the Turkish side was trying to overcome this shock, the British started to send troops from India to the Persian Gulf to protect the Abadan oil fields under their control.

As of November 1914, the Turks and the British, who were hostile parties, entered into a war zone in Iraq that would expand starting from the Shatt al-Sharif and moving towards the north. When the British realised that they were advancing easily, they set the goal of going further north and occupying Baghdad.

This situation made it necessary for the Turks to handle this area, where they did not expect an attack, more carefully and to reinforce their military units. However, the British, who showed that they had a strong occupation force by making Basra their headquarters, ordered General Charles Townshend, commander of the 6 Poona Division, to capture Baghdad.

Towards the end of 1915, the British division started military operations to achieve its goal and these activities were stopped by the Turks at Selmán-ı Pak. The successful defence of Colonel Nurettin, the commander of the Turkish troops in Iraq, turned the advance of the British troops into a ricate. The British general lost the battle at Selmán-ı Pak and retreated to Kut al amara. His aim was that the forces coming from Basra would rescue him and his division. This town, surrounded on three sides by the Tigris River, witnessed an event in General Townshend's personal history that ended in surrender, but was intolerable for the British army.

The 14,000-strong British division, after 143 days of resistance due to starvation and disease, left Kut al amara and gave the Turkish troops the joy of a great victory. The surrender of the British soldiers was due to the fact that they were under a very tight siege, exhausted their supplies and the diseases that emerged left the British soldiers largely unhealthy.

The situation of the Turks was not much different. But they still had the chance to move freely outside the town. General Townshend and his division never got that chance. The conditions of the town limited their ability to cope with the siege.

Although starvation and the diseases it causes seem incapable of affecting a military campaign as a whole, this was not the case at Kut al amara. The success or failure on the battlefield was determined by whether the soldier was well fed and healthy.

The siege, which was initiated in accordance with the conditions set by Goltz, the commander of the 6th Army, in order to neutralise the British division, which was well equipped and fought with the advanced weapons of its time, ended with the unconditional surrender of the British to the Turks immediately after his death.

The siege of Kut al amara was not a military action that the British troops ended with a breakthrough operation. It is impossible to predict what the outcome of such an attempt would have been. At the same time, the siege of Kut al amara is also related to the failure of the British troops travelling from Basra and trying to rescue General Townshend along the Tigris against the Turks. In other words, those besieged in Kut al amara could neither make a military breakthrough themselves, nor could the rescue troops overcome the Turks fighting them and reach Kut al amara. In this sense, the siege is not only about Townshend's failure, but also about the failure of the British to succeed in many battles between Kut al amara and Basra.

The fact that those besieged in Kut al amara had created a strong fortified position prevented the Turks from entering the town by attack. For this reason, the continuation of the siege in Kut al amara shows that the British could resist, despite the difficulties they were facing. This, in turn, depended on the resistance they would show in fighting hunger. Knowing that the main problem of Kut al amara was not weapons and ammunition, the Basra headquarters appreciated that what was needed to prevent the fall of Kut al amara was food and medical supplies. Therefore, attempts were made both by air and by river to solve these problems for General Townshend. The Royal Air Force, which wanted to drop its cargo of mostly wheat flour and medical supplies to Kut al amara, failed to achieve the desired result. The Turkish response invalidated the British plans to supply Kut al amara by aeroplane.

Another attempt to alleviate the town's food and health problems was made on the Tigris River. The steamer Julnar of the British Lynch Company, which had long held the concession to operate steamships on the rivers of Iraq and had served the British army in the First World War, was set out to give General Townshend an opportunity to buy time for the Basra forces to prepare. This last attempt, made near the end of the siege, decided the future of the British division. The Julnar fell to the Turks and was renamed 'Kendi Gelen'.

This attempt made General Townshend realise that there was no other way out but surrender, and the 4.5-month siege ended with a Turkish victory.

Giriş

1 914-1918 arasında cereyan eden Birinci Dünya Savaşı'nın üzerinden yüz yıldan fazla zaman geçmiş ve bu savaş artık akademik incelemelerin konusu olmuştur. Savaşın muharebe alanlarından Irak'ta meydana gelen askerî hareketlilik de bu yıllar içerisinde gündemi meşgul eden gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Savaş sırasında Kutülamare'de yaşananlar -Büyük Savaş'ın kaderini değiştirmiş olmasa da- Irak Cephesi üzerinde etkiler yaratmıştır¹.

Muharebelerin başarısında veya başarısızlığındaki faktörlerin başında askerlerin savaşma gücü gelir. Bunda da en fazla etkili olan unsur, askerlerin yaşeleri ve buna bağlı olarak gelişen sağlık meseleleridir. Bu yazıda bu iki durumun birbirleriyle bağlantılı olarak Kutülamare muhasarasının kaderini nasıl etkiledikleri üzerinde durulacaktır.

Savaş sırasında yeterince beslenememek, savaşanların muharebe gücünü düşürmenin yanında askerlerin gözle görülemeyen düşmanları olan mikrop ve virüslere de karşı koyamamalarına neden oluyordu. Böylece bulaşıcı hastalıklar ortaya çıkıp, yayılabiliyordu. Savaş sırasında bir askerın muharebe esnasındaki gelişmelerden etkilenmesi yanında, en fazla maruz kaldığı olumsuzluklar bunlardı.

İşe sorununu aşan askerî birlikler çatışmalardan daha başarılı olarak ayrılabilmişlerdir. Ancak Kutülamare'de yaşanan kuşatmanın doğası gereği, kasabada kuşatılan İngiliz tümeni, beş ay sonra Türklere açlık yüzünden teslim olmuştur. Beslenme ve sağlık konularının birbirleriyle bağlantıları ve bir askerî gelişmeyi nasıl yönlendirdikleri bu yazının konusu olmuştur.

İşe Meseleleri

Kutülamare'de muharebe yürüten Türk ve İngiliz taraflarının yeme-içme ihtiyaçları her iki taraf için de en önemli problem olmuştur. Kutülamare'nin Türk birliklerinin asıl kaynağı olan Anadolu'ya olan uzaklığı ve ulaşım imkânlarının sınırlı olması, işe meselesini çoğunlukla gündemde tutmuştur. Bölgenin savaş alanı haline gelmesine bağlı olarak, halkın göçleri ve verimli bölgelerde görülen asayişsizlik, Irak'taki Türk birliklerine işe sıkıntısını hep hissettirmiştir.

¹ Kutülamare muhasarasının sürdüğü 6 Aralık 1915 ile 29 Nisan 1916 arasında meydana gelen bu askerî hareketliliğin bir yönünü bu kasabada mahsur kalan İngiliz tümeni ile onları kuşatan Türk birlikleri arasındaki çatışmalar oluşturur. Diğer yönü ise Basra'dan, Dicle boyunca General Townshend ve tümenini kurtarmak için güneyden gelen İngiliz birlikleri ile Türk askerlerinin çatışmaları olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Türkiye'deki askerî ataşesi General Joseph Pomiankowski, Townshend'i kurtarmak için İngilizlerin 22 saldırı düzenlediklerini aktarmaktadır (Pomiankowski, 1990, s. 171). Kutülamare Kuşatması aslında Selman-ı Pak galibiyeti sonrasındaki takip harekâtı da dâhil olmak üzere, Türk Ordusu'nun taarruz harekâtı olarak görülebilir. Dolayısıyla Türk askerî hareketliliğinde bir yönüyle saldıran; ancak kuşatılanları kurtarmak için gelenleri de savuşturmaya gayret gösteren iki yönlü bir savaş faaliyeti görülmüştür. Kutülamare'de kazanılmış zafer aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun İngilizleri Mezopotamya'da bile yenebileceği göstermişti (Robbins, 2005, s. 54).

Kutülamare Cephesi'nde Türklerin yürüttüğü iki yönlü savaşta Kutülamare'yi kuşatanların iaşeleri Bağdat'tan gelmekte idi. Bağdat'tan Dicle Nehri'nde yola çıkarılan erzak, Kutülamare'de karaya alınıyor ve Kutülamare'den aşağıda İngiliz Basra birliklerine karşı savaşanlara yük hayvanlarıyla sevk ediliyordu. Bu da bölgedeki kuvvetlerin idaresi hususunda ordunun sıkıntı çekmesine neden oluyordu ([Mehmed Reşid], 2016, s. 83).

1916 yılı başında Bağdat'tan sevkiyatın düzenli olması, erzakın cephedeki Türk askerine ulaşmasını sağlıyordu. Böylece ihtiyaçlar rahatça karşılanabilmekteydi. Birliklere şeker bile verilebiliyordu ([Mehmed Reşid], 2016, s. 82). 1916 yılı şubat ayı ortalarına kadar iاشة konusunda şikâyete sebep olabilecek bir durum meydana gelmiş gibi görünmemektedir. Bu süre içerisinde birliklere günde iki defa sıcak yemek ve tam istihkak verilebilmiştir (Mehmet Emin, 2016, s. 325).

Muharebeler genişledikçe, yemeğin cephedeki askere ulaştırılmasına dair bazı zorluklar belirmiştir. Basra'dan gelen İngiliz birlikleriyle muharebe cephesi olan Felâhiye'de askerlere yemek hazırlanıp ulaştırılmasının ne şekilde olduğu bilinmektedir. Mesela Nisan 1916'da yemekler Mehdi'de hazırlanıyordu. Burada tenekelere konan yemekler, özel yapılmış sandıklarla hayvanlara yükleniyordu. Güneşin batmasıyla birlikte iاشة subayları tarafından yemek dağıtım yeri olan topçu mevzileri civarında dağıtılıyordu. Yemek almak için her gün nöbetle bölük mangalarından birer asker ayrılarak, askerlerin yemekleri getiriliyordu. İngiliz topçusu ateş açtığından cepheye daha yakın bir alanda yemek hazırlamak mümkün olamamaktaydı ([Mehmet Nuri], 2016, s. 86).

Ancak kuşatan Türklerin durumları da ilerleyen zamanda Kutülamare'ye kapanmış İngilizlerden farklı olmamıştır. 23 Mart 1916 tarihinde Musul Grubu'na, 6. Ordu Komutanı Mareşal Goltz'un Kutülamare civarından gönderdiği yazıda bu durum görülmektedir. Yazıda erzak ve özellikle buğday hususunda 6. Ordu'nun gerçek bir sıkıntı içinde olduğu söylenmiştir. Bu iş için tahsis edilen para gelmekte ise de bölgenin en zengin yerleri olan Kerbela, Nefes ve çevresindeki güvenlik sorunlarına ek olarak, Kutülamare ile Bağdat arasındaki halkın da savaş sebebiyle yerlerini terk etmiş olmalarından dolayı iاشة sağlanamadığı bildirilmiştir (ATASE A, K: 3672, D: 314, F: 6-48).

Türk birlikleri için yiyeceğin yanında su meselesi de ana sıkıntılardan birisiydi. Kutülamare'de su için kullanılan yegâne kaynak Dicle Nehri idi. 18. Kolordu Komutanı Halil Kut, 12 Aralık 1915'te tümenlerine gönderdiği bir yazıda güvenlikten bahsederken, nehirden su almanın nasıl olduğunu da ifade etmektedir. Su almak için askerler küme küme nehir kenarında toplanmaktaydılar. Bu durum güvenlik açısından bir problem oluşturmakta idi. Albay Halil bunun telafisi için siperlerin nehir kenarına kadar uzatılmasını ve serbestçe su alınabilecek kadar genişletilmesini emretmiştir (Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 2016, s. 39).

Dicle'den alınan su bulanık olduğundan, topraklar suyun dibine çöktükten sonra durultularak içilebiliyordu. Suyu kaynatmak her zaman mümkün değildi. Nehir, Kutülamare'den geçerken, şehrin pislikleri ve lağımaları 13. Kolordu'nun bulunduğu bölgeye geliyor ve Şeyh Said tarafındaki İngiliz kuvvetlerine doğru gidiyordu. Albay Ali İhsan

anılarında güneşin tesiri ile bu kirli sulardaki mikropların birkaç kilometre aktıktan sonra yok olmuş olmaları ihtimaliyle teselli bulduklarını ifade eder. Bu sıkıntılar, askerlerin su ihtiyacını sağlamak için saka hayvanlarını kullanmayı mecburi hale getirmişti (Sâbis, 1991, s. 87).

Askerlerin su saklama kapları metal mataralardı. Bu mataralar su taşımanın dışında başka amaçlar için de kullanılıyordu. Askerler çayı da bu mataralarda demliyorlardı. Kuşatmanın başında Hudeyri Kalesi'ni ele geçirmek için yapılan taarruzlarda bulunan ve Ordu Harekât Şube Müdürü olan Binbaşı Mehmet Emin, telefoncu askerlerin mataralarında pişirdikleri bulanık ve tatsız bir çayı, anlatılması imkânsız bir zevk ve iştah ile içerek biraz ısındıklarını anlatır. Çaya batırarak büyük bir zorlukla yenilebilir hale getirdikleri kuru peksimetle de beslenme ihtiyaçlarını karşılamaktaydılar (Mehmet Emin, 2016, s. 233).

Türk Ordusu'nun iâşe listesine Kutulamare'de hiç beklemedikleri yollardan katkılar da olmuştur. Bunlar İngilizlerin General Townshend ve tümenini açlıktan kurtarmak için yaptıkları başarısız girişimleridir. Bunlardan en ciddi teşebbüs, kuşatmanın sonlarına doğru, 24 Nisan'ı 25 Nisan'a bağlayan gece denenmiştir. İngiliz Lynch Kumpanyası'na bağlı Julnar isimindeki bir vapur Türkler tarafından ele geçirilmiştir (Selçuk, 1975, s. 240). Gemiden çıkanlar tamamen yiyecek idi. Et konserveleri, türlü meyve reçelleri, süt mamulleri, kakaolar, pirinç, un, tereyağ, tavuk eti konserveleri gibi yaklaşık 270 ton yiyecek vardı. Tamir edilen gemiye "*Kendi Gelen*" denilmişti ve tüm yiyecekler birliklere dağıtılmıştı (Avcı, 1995, s. 366).

Kendi Gelen Vapuru'nda ele geçirilenlerle ilgili en teferruatlı anlatımlardan biri Mehmet Nuri'ye aittir. Vapurun üç katlı bir güvenlik tertibatı ile hazırlandığını söyleyen Mehmet Nuri, üçüncü kattaki ambarda bulunanları şöyle ifade ediyor: "*Burada sandıklarla bisküvi, reçel, et konservesi, kutu peyniri, çikolata, süt, tereyağı, kakao, şampanya, viski, bira gibi meşrubat ve me'kûlâtla beraber elbise ve iç çamaşırı, çorap, karyola, tütün, puro sigaraları, pipo, iskambil kâğıdı daha buna mümasil pek çok eşya ve erzak mevcut idi*" ([Mehmet Nuri], 2016, s. 112). Mehmet Nuri, bu erzak ve malzemenin General Townshend'e ulaşabilmesi durumunda 6 daha ay idare edebilecek bir imkân elde etmiş olacağını iddia etmiştir ([Mehmet Nuri], 2016, s. 112).

Birinci Dünya Savaşı'na teğmen rütbesiyle katılan öğretmen Mehmet Sinan'ın hatıralarında da gemiden çıkartılan yiyeceklerle ilgili bu yolda kayıt bulunmaktadır. Teğmen Mehmet Sinan: "*Gambotta o kadar yiyecek, içecek maddeleri varmış ki, o günün ve bu vak'ının kahramanları hâlâ alıp yedikleri peynirlerden, reçellerden, kremlerden enva türlü şeker ve çikolatalardan un ve peksimetlerden tatlı tatlı bahsederler*" demektedir (Mülazım Mehmet Sinan, 2006, s. 61).

18. Kolordu'da görevli Rahmi Apak'ın hatıralarında da "*Kendi Gelen*"den çıkan yiyeceklerle ilgili bilgi bulunur. Rahmi Apak, kolordu karargâhında görevli arkadaşı Salahattin'in bu vapurdan zapt edilen erzaktan bir kutu ananas kompostosu açarak kendisine ikram ettiğini yazıyor. Ananas denilen meyveyi ilk defa orada komposto halinde yiyen Apak, bunun nefâset ve tadına hayran olduğunu unutmamıştır (Apak, 1988, s. 146.). Kendi Gelen'den çıkan iâşe maddeleri, Irak Grubu'nu on beş gün gıda sıkıntısından kurtarmış oldu (Mehmet Emin, 2016, s. 233).

Kutülamare’de mahsur İngilizler’e gelince. Onların Türk Ordusu’na teslim olmalarının ana nedeni, iaşe kaynaklarının tükenmesi ve buna bağlı olarak artan hastalıklardı. Selman-ı Pak yenilgisi üzerine Kutülamare’ye doğru çekilen General Townshend, 3 Aralık 1915’te buraya ulaştı. 7.000 kişilik yerli nüfusu olan kasabada tahkim ve ikmal faaliyetlerine başladı. 6 Aralık günü süvari birliğini Basra tarafına gönderdi. Böylece, 11.600 muharip ve 3.350 muharip olmayan askerle Kutülamare’ye kapandı. Elinde 60 günlük tam tayın ve çok miktarda cephaneye bulunuyordu (Erickson, 2003, s. 156).

Kutülamare’deki İngilizlerin taarruzla yenilgiye uğratılmaları ve teslim olmaları hususu, Albay Nurettin’in Irak Grubu Komutanlığı’ndan ayrılmasından sonra değiştirildi. 6. Ordu Komutanı Mareşal Goltz’un düşüncesi, Kutülamare’nin düşmesini sağlayacak en önemli noktanın açlık olduğuydu. 1916 Şubatı’nın ilk haftasında, 6. Ordu’ya gelen bilgiler hem Goltz’un Kutülamare kuşatmasına bakışını anlamamıza vesile oluyor hem de açlığın İngilizlere olumsuz etkisinin arttırılması için neler yapıldığını görmemizi sağlıyor.

Yazıda İngilizlerin Kutülamare’ye erzak getirtebildiklerinden bahsedilmektedir. Bağdat’ta bulunan Alman tüccarların Goltz’a ihbar ettikleri bu durum, Irak Grubu’na 11 Şubat 1916 tarihinde bildirilmiştir. 6. Ordu Komutanı, devamlı gelen güvenilir ve özel haberlere göre Arapların Kutülamare’ye erzak sokmada başarılı olduklarını söylemekteydi. Bunun gerçekleşebilmesi için ya nehir yolu ya da nehrin sağ tarafındaki İngilizlerin işgalinde bulunan hat kullanılmış olabilirdi. Kutülamare’nin düşürülmesi için açlığın en etkili araçlardan biri olarak gösterildiği yazıda, şehrin aşağı ve yukarı kısımlarıyla hattı gözetleyen birliklerin fevkalade dikkatli olmalarına temas edilmiştir. Alınan bilgiler, Kutülamare’ye erzak getirmeyi başaran Araplara İngilizler tarafından büyük para ödülü verildiğini göstermekteydi (Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 2016, s. 88).

Ancak kuşatmanın başlangıcından itibaren İngilizlerin iaşelerinde eksilmeler olmuştur. Daha ilk günlerde 1.000 un çuvalı çalınmıştı. Üstelik kum torbaları olmadığından, kıtalar un çuvalarını alarak, engel ve barikat yapımında kullanmışlardı. Her türlü önleme rağmen, sürekli çuvalar delinip, içindekiler alınmıştı (Townshend, 2007, s. 414).

Kuşatmanın başında, Halil Kut’un 18. Kolordusu tarafından düzenlenen topçu ateşi, Hudeyri Kalesi’nin duvarlarının bir kısmını yıkmıştı. İçeride bulunan yem ve erzak yığınları büyük ölçüde zarar görmüştü (Irak-İran Cephesi, 1974, s. 444).

Kuşatmanın ilerleyen zamanlarında muhtelif şekillerde Basra’dan yardım teşebbüsünde bulunuldu. Kutülamare’ye kapanan tümenin yiyecek sıkıntısını hafifletebilmek için uçakla atılan çuvalar, istenilen yere düşmediği gibi, Türk tarafına da düşebiliyordu. 17 Nisan 1916’da böyle bir durum yaşandı. Atılanlar 25 kiloluk un çuvalarıydı (Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 2016, s. 132).

Kuşatma altındaki birliklerine İngilizlerin yiyecek ulaştırmak için yaptıkları son teşebbüs yukarıda zikredilen Julnar olayıdır. Savaşa katılmış bir yedek subay olan Mehmet Sinan’ın hatıralarında da yer alan bu gelişme, Kutülamare’de kuşatılmışların kaderini belirlemiştir. Teğmen Mehmet Sinan, “*Kurnaz hazırlanan bir gambot*” diye tanımladığı vapurun,

Townshend'in birliklerini iki üç ay daha besleyecek kadar iâşe maddesiyle dolu olduğu fikrindedir (Mülâzım Mehmet Sinan, 2006, s. 61).

Gerçekten de Julnar'ın Kutulamare'ye ulaşamaması, General Townshed'in direncini sona erdirdi. Bunun aksi gerçekleşseydi, kuşatmanın daha da süreceğini söylemek mümkündür. Kutulamare'nin düşmesinde 6. Ordu Komutanı olan Halil Kut, *"Gemi Kut'a ulaşabilseydi, Kut bizim için binlerce insana mal olabilirdi. General Townshend'in son ümidi Dicle'nin kıyılarında kalmış oluyordu"* (Halil [Kut] Paşa, 1997, s. 182) demiştir.

Türk tarafı, İngilizlerin açlık yüzünden şehirden huruç hareketi ile çıkabileceği ihtimalini de göz ardı etmiyordu. Bunda mültecilerin ifadelerinin rolü vardı. Yarbay Mehmet Reşit'in 51. Fırka Komutanlığı'na vekâlet ettiği 15 Ocak 1916'da yayınladığı Fırka Emri'nde bu hususa temas edilmiştir. Mahsur İngilizlerin iâşe ve hastalık dolayısıyla büyük bir sıkıntı ve sefalette olduklarının mültecilerin hallerinden ve ifadelerinden anlaşıldığı söylenen yazıda, İngilizlerin hareketsiz kalarak teslim olmayacakları ve bir huruç hareketine girişmelerinin kuvvetle beklenmekte olduğundan bahsedilmiştir. Bundan dolayı bütün birliklerin teyakkuz halinde ve uyanık vaziyette bulunmaları ve mevzilerini takviye ederek, tahkimatla uğraşılması gerekli görülmüştür. Günler ilerledikçe bu tedbirlerin daha da arttırılması istenmiştir (Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 2016, s. 90).

Kuşatma sırasında Kutulamare'deki İngiliz Tümeni'nin Komutanı olan Townshend'in anılarında Türklere teslim olma sürecine giden yolda iâşe sıkıntısının boyutlarını ifade eden açıklamalar bulunmaktadır. *"Kuşatmanın en zor meselesi iâşe meselesidir. İâşeye göre savaş ikinci derecede kalır"* diyen İngiliz generali bu meseleyi kuşatma süresince üç devreye ayırdığını söylemektedir. İlk devrede askerlere tam, ikinci devrede yarım, üçüncü devrede ise ölmeyecek kadar istihkak verildiğini söylemiştir (Townshend, 2007, s. 443-444).

Kuşatılanlar açısından daha 1916 Şubatı'nın ortalarından itibaren ciddi sıkıntılar başlamıştı. General Townshend arpa tüketimini azaltmak için atlardan bir kısmının itlaf edilmesini düşünmüştü (Townshend, 2007, s. 479). 1916 Mart'ında artık ekme yapımında arpa kullanılıyordu. Türk tarafına geçen Hintlilerin yanlarında getirdikleri ekme, neredeyse yenemeyecek derecede siyah ve kötü bir kokuya sahipti. Bu ekme, temizlenmemiş arpadan yapılmaktaydı (Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 2016, s.113).

Kutulamare'de kuşatma altındaki İngilizler, sebze ekerek de beslenmeye çalışmışlardır. Kasabanın kuzeyinde turp yetiştirmişlerdir. Mart 1916 sonlarında bu sorunu kısmen çözmüş gibi görünmekteydiler. Kasaba çevresindeki araziden gece toplanan karahindiba yaprakları diğer otlarla karıştırıldığında ıspanağa benzer bir görüntü ortaya çıkıyordu. Ancak yenildiğinde karahindibaların acı tadı kendini hissettiriyordu (Sandes, 2017, s. 268-269).

Açlıkla mücadelede İngilizler her yola başvuruydular. Bunlardan biri, Dicle Nehri'nden balık tutmaktı. Nehir balıkları lezzetten mahrum da olsalar, kuşatılanların yemek listelerinde yer almıştır. Bunun yanında çevredeki ötücü kuşlar da yenmeye başlanmıştı. Sürekli at eti yiyen bu askerler için kuş eti farklı bir tat olmuştu (Gardner, 2016, s. 174-175).

Ordudaki Hintlilerin at eti yemeyi reddetmeleri, İngilizlerden daha fazla tahıl istihkakı almalarına neden olmuştur. Bu durum İngiliz askerlerinin Hintlilere karşı öfke duymalarıyla sonuçlanmıştır (Gardner, 2016, s. 195).

General Townshend, hem kendi askerlerini, hem de ellerindeki yiyecek maddelerini iki defa şehri aratarak toplattığı Kutulamare halkını iâşe etme mecburiyetinde kalmıştı. Townshend'in şu ifadeleri kuşatmanın Kutulamare içerisindeki bir resmidir: *"Kuşatma sırasında kasabadan 900 ton arpa, 150 ton buğday, 1.600 ton kokmuş yağ elde ettim. Bunlar olmasaydı daha çok önce düşecektik. Araplar beygir, merkep eti yiyorlardı. Hint kıtalarına yaptığım nasihatlerin bunlar üzerinde iyi etki yaptığını sanıyorum. 20 Nisan'a kadar dayanabileceğimizi anladım... 12 Nisan'da karargâha gönderdiğim bir telgrafta, yeniden ev ev dikkatli bir arama yapıldığını ve sonuçta halk için günlük 2.295 gr. kepekli arpa unu bırakıldığını haber verdim. Erkek, kadın ve çocuk olmak üzere iâşe maddeleri olmayan 3.700 Arabı, çorba, katır ve eşek eti vermek suretiyle besliyorduk"* (Townshend, 2007, s. 550).

1916 Nisanının ilk günlerinde, o tarihe kadar katır ve at eti yemeyen Hintli birliklerin bu fikirlerinden vazgeçtiklerine şahit olunmuştur. Bu tarihten önce bu konuda katı bir itiraza sahip olan Hintliler, General Townshend'in 10 Nisan'daki bildirisinden sonra kendilerine verilen eti tüketmişlerdir. Ancak bunu daha erken bir tarihte yapmadıkları için iyi beslenememişler ve çok zayıf kalmışlardı (Sandes, 2017, s. 282).

Townshend'e destek olmak için İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri ve Kraliyet Donanma Havacılık Servisi, ikmal maddelerini havadan bırakmak için bir plan yaptılar. 16-19 Nisan arasında İngiliz pilotlar, yiyecek, ilaç ve hatta balık ağları da içeren 8 ton ikmal maddesini havadan bıraktılar. Türk uçaksavar ve uçaklarının karşılık vermesiyle plan tam olarak uygulanamadı. Bazı uçuşlar iptal edilirken, bazı pilotlar da malzemeleri yanlışlıkla Türk hatlarına attılar (Erickson, 2016, s. 85).

Temiz su sağlanabilmesi İngiliz askerleri için de problem olmuştur. İngilizler suyu el pompaları ile Dicle Nehri'nden çekiyorlardı. Ancak Türk askerleri nehre yaklaşanlara ateş ettiklerinden, İngilizler, kasabanın güney ve kuzeyindeki hurmalıklara dört büyük su kuyusu kazmışlardı. Yine de su ihtiyaçlarını gidermeye bu yetmeyecektir (Yazıcı, 2024, s. 47).

İâşe problemi, Townshend'i kurtarmak için Basra'dan harekete geçen İngiliz birliklerini de belirli bir hat üzerinde tutmaya zorlamıştır. Özellikle karadan ulaşım araçlarının yetersizliği, İngiliz Dicle Kolordusu Komutanı General Aylmer'i harekâtında daima Dicle kıyılarında tutmuştur. Birliklerinin iâşe edilemeyeceği endişesi nehirden uzak bir harekâta girişmesine engel olmuştur. Zira ulaşım nehir araçları tarafından sağlanmaktaydı (Irak-İran Cephesi, 1974, s. 645).

Su sıkıntısının da bunda rol oynadığı söylenebilir. 13. Kolordu Komutanı Ali İhsan Sabis'in bu yolda bir yorumu vardır. Mart 1916'da yapılan Sabis Muharebeleri'nde İngilizlerin susuz kaldıklarından bahseden kolordu komutanı, İngilizlerin buradaki acı tecrübeler üzerine artık susuz kalmamak ve pis su birikintilerini içmek mecburiyetinden kurtulmak için, Dicle Nehri'nden uzaklaşmama kararı aldıklarını yazmaktadır (Sâbis, 1991, s. 159).

Sağlık Meseleleri

Kutülamare kuşatmasının yaşandığı tarihler arasında, Türk Ordusu'nun sağlık durumu ile ilgili ayrıntılı istatistiklere sahibiz. Savaşın tümü boyunca Irak Cephesi'nde iki türlü hastane istatistiği tutulmuştur. Bunlardan ilki bulaşıcı hastalıklara aittir. Diğer istatistik ise 1914-1918 yılları arasında hastaneye giren, taburcu olan ve vefat eden askerlerin sayısına aittir.

Bunlardan ilki olan bulaşıcı hastalıklarla ilgili tutulmuş dört yıllık istatistiklerin Kutülamare kuşatması sırasına ayrılan Kasım 1915-Nisan 1916 arasına baktığımızda, on yedi bulaşıcı hastalığın bölgede görüldüğünü tespit ediyoruz. Bu hastalıklardan etkilenen askerlerden kuşatma tarihleri arasında hastaneye giren ve vefat edenlerin miktarı şöyledir:

Hastalıklar	Hastaneye Giren	Vefat
1) Paratifüs		
2) Çiçek	20	7
3) Humma-yı racia	859	168
4) Dizanteri	1468	781
5) Sari Siyaha İltihabı	1	1
6) Sıtma	5643	465
7) Kabakulak	54	4
8) Karahumma	250	113
9) Kolera		
10) Kızamık		
11) Kızıl		
12) Lekeli Tifo	2166	564
13) Veba		
14) Verem	97	66
15) Yılancık	91	18
16) Frengi	106	1
17) Bel soğukluğu	85	1(Avcı, 2014, s. 364-365).

Görüldüğü üzere, sadece yukarıdaki bulaşıcı hastalıklardan etkilenip hastaneye girenlerin toplam sayısı 10.840'tır. Şehit olan asker sayısı ise 2.189'dur. Bu durumda vefat oranı %20'yi bulmaktadır. En ölümcül hastalığın dizanteri olduğu anlaşılmaktadır. Sıtma ise Kutülamare'de en fazla etkili olan hastalıktır. Hastane kayıtlarında "âdî sıtma" ve "habîs sıtma" şeklinde iki türü vardı. 1916 Nisan'ında Kutülamare Menzil Hastanesi'nde yapılan kan muayenelerinde, 250 hastadan 10'unda sıtma paraziti bulunmuştu (Özdemir, 2010, s. 236).

13. Kolordu Komutanı Albay Ali İhsan'ın sadece 1916 Şubat'ı ortasından, 1916 Mart'ı ortasına kadar geçen 1 aylık zamanda 13. Kolordu'nun 1.100'den fazla askerinin hasta olarak sevk edildiğini söylemesi rakamın yüksekliğini göstermektedir (ATASE A., K. 3672, D. 314, F. 2-40).

Irak coğrafyasının kendine has şartlarından ortaya çıkan hastalıklar, dikkat edilmesi gereken sonuçlar meydana getirebiliyordu. Filistin Cephesi'nde savaşan bir Alman askeri olan von Kress, Irak Cephesi'nden bahsederken, iklim itibarıyla çok daha gayr-i müsait olan Irak'ta hastalıklardan dolayı Alman kıtalarının büyük kayıplar vereceğinden korktuğunu yazmıştır (von Kressenstein, 2007, s. 302).

Bu bulaşıcı hastalıkların yanında yağmur ve sel yüzünden ıslanan erlerden donarak şehit olanlar da vardı. Mesela, 22 Ocak 1916 Cumartesi günü, ileri mevzilerden dönerken yolunu kaybeden iki asker ile tahkimattan dönerken aynı şekilde kaybolan tahkimat bölüğünden iki asker donmuşlardı. Yarbay Mehmet Reşit, bu durum ile ilgili şu çarpıcı ifadeleri kullanmıştır: “Siper ve tahkimat işinde ıslanan ve yolunu kaybederek, soğuktan donan bu muhterem şehitlerimizin şehâdet sebepleri Irak ikliminde hayret edilecek bir şeydir” ([Mehmed Reşid], 2016, s. 91).

Irak'taki sağanak yağmurlar muharebe alanlarını çamur haline getirdiği gibi, tifüs ve dizanteri gibi hastalıklara da neden oluyordu. Böylece yetersiz sağlık tedbirleri de eklenince hem Türk hem de İngiliz asker mevcutlarında ciddi eksilmeler meydana geliyordu. Bu sebeple 6. Ordu Komutanı Goltz, Berlin'den sağlık malzemesi ve personeli talep etmiştir (Kon, 2019, s. 101).

Havaların soğuk ve yağışlı gitmesi, 18. Kolordu'ya mensup tahkimat işlerinde çalışan askerleri oldukça etkilemiştir. Çadırı hiç kullanılmayacak kadar eski olan ve elbise ihtiyacı çeken bu askerler, hava şartlarına yenilmekteydiler (Irak-İran Cephesi, 1974, s. 621). Irak Cephesi'nin genelinde 449 asker donma tehlikesiyle karşılaşmış ve 34 asker şehit olmuştur (Avcı, 2004, s. 269).

Kutülamare kuşatması boyunca Irak Cephesi'nde faaliyet gösteren hastanelere yaralı olarak giren askerlerin durumları ile ilgili de bilgiye sahibiz. 6. Ordu'nun Ekim 1915'te kurulmasından itibaren daha düzenli ve detaylı tutulan bu istatistiklerde Kasım 1915-Nisan 1916 arasında Irak Cephesi'nde bulunan hastanelere toplam 27.697 asker, hasta ve yaralı olarak girmiştir. Tüm hastalıklardan şehit olanların sayısı 6.106'dır. Yaralı olarak hastaneye gelen askerin de 960'ı şehit olmuştur (ATASE A., K. 3698, D. 1/235-4, F. 1-162).

1916 Şubat'ı ortalarına kadar birliklerin sağlık durumları bir dereceye kadar iyi idi. Ancak 26 Şubat'ta 141. Alay'da askerler tifüsten hastalanmaya başladılar. İki gün içerisinde bu hastalığa yakalanan asker sayısı 13'ü bulmuştur (Mehmet Emin, 2016, s. 325). Tifüsten ölenlerin arasında 6. Ordu Komutanı Mareşal von der Goltz da vardı. 29 Mart 1916'da Kutülamare Cephesi'nden ayrılarak, Bağdat'a dönen 6. Ordu Komutanı tifüse yani lekeli hummaya yakalanarak, yatağa düşmüştü. 16 Nisan'da sabaha karşı hayatını kaybetmişti. Goltz Paşa'nın vefatında ilginç olan Bağdat'ta yayınlanan resmî tebliğde hastalığının zatürre olarak duyurulmasıdır. Binbaşı Mehmet Emin bu değişikliğin zorunlu olarak yapıldığını söylemektedir (Mehmet Emin, 2016, s. 394).

18. Kolordu'nun Baştabibi Yarbay Hasan Tahsin tarafından 4 Mart 1916'da kaleme alınan bir rapor, Kutülamare kuşatması sırasında yaralı askerlerin tedavileriyle ilgili ayrıntılı bilgi vermektedir. Yazıda 18. Kolordu'ya bağlı 45, 51 ve 52. Tümenlerin yaralılarına öncelikle bölükleriyle savaş hattına giren sıhhiye onbaşlıları ile bizzat yaralının kendisi tarafından müdahale edildiği söylenmektedir. Avcı hatları ilerlediği zaman da yaralıları toplamak için birliklerin sargı yerlerinden gönderilen sedyeci askerler tarafından, asker ceketlerinin sol eteğinin cebinde dikili olan sargı paketleriyle yaralar sarılmaktaydı. Şayet asker bu sargı

paketini kaybetmiş ise sedyecilerin palaskalarındaki tedavi paketleriyle sarıldıktan sonra, hafif yaralılar yürüyerek, ağır yaralılar ise sedyeci askerler tarafından, birliklerin sargı yerlerine getiriliyorlardı.

Sargı yerlerinde birlik doktoru tarafından gerekli görülenlere tekrar tedavi uygulandıktan sonra, o tümenin sıhhiye bölümünün araba bekleme yerine kadar birlik sedyecileri tarafından getirilmekteydiler. Yaralıların fazla olduğu ve çatışmanın durduğu zamanlarda bizzat sıhhiye bölümü sedyecileri avcı hattından yaralı toplamaktaydılar. Hafif yaralılar toplanma yerinde bir araya geldikten sonra, sıhhiye bölümüne gitmekteydiler. Ağır yaralılar ise sıhhiye bölümünün araba bekleme yerinden sıhhiye bölümü sedyecileri ve sıhhiye arabalarıyla nakledilmekteydiler.

Sıhhiye bölümüne getirilen yaralılarından gerekli görülenlere yeniden tedavi uygulanmaktaydı. Eğer burada operatör tarafından ameliyat edilen olursa, yine sıhhiye bölümünün ulaşım aracıyla tümen emrindeki seyyar hastaneye gönderiliyorlardı. Seyyar hastanede tedavisi gerekli görülenlerle, ameliyat edilenlerden gönderilmeleri uygun olmayanlar tutuluyorlardı. Geri kalan yaralılarından hafif olanlar yaya olarak, biraz daha ağır olanlar hastanenin araba ve yük hayvanlarıyla Menzil'e gönderiliyorlardı. Yaralı sayısı çok olduğunda ise, tümen ve hastane baştabipleri, kolordu baştabibine müracaat ederek, en yakındaki birlik ile faaliyette olmayan diğer tümenlerin seyyar hastane ve sıhhiye bölüklerinin araba, hayvan ve sıhhiye otomobillerini istiyorlardı. Bu şekilde yaralıların tamamı Menzil'e ulaştırılmaktaydı.

Binası olmayan Menzil'lerde hastane kurulamadığından, 350 yataklı hastane dubasıyla, savaşa girmeyen tümenlerin seyyar hastaneleri Menzil civarında görev yapıyor savaş hattından gelen bütün yaralılar bu hastanelerde yatırılmaktaydı.

Menzil ile Bağdat arasında ulaşımı sağlayan nehir vapuru geldiğinde vapur ve gerekirse dubalar boşaltıldıktan sonra fennî temizlikleri yapıyordu. Bu vapurun ve dubaların ambar ve güverteleri 40 kadar yatak, battaniye ve yorgan ile döşenilerek askerlerin yaralanma derecelerine göre muhtelif kısımlarına yatırıldığı bir revire dönüşüyordu.

Aslında Nehir İdaresi'nde kullanılan Bağdat Vapuru da hastaneye dönüştürülmüştü. 3 Şubat 1916'da Yarbay Mehmet Reşit Bağdat Vapuru'na yaptığı ziyareti hatıralarına almıştır. Takdir edilecek derecede düzenli gördüğü hastanede Felâhiye Muharebesi'nde göğsünden yaralanarak esir edilen bir İngiliz üsteğmen bile tedavi edilmişti ([Mehmed Reşid], 2016, s. 97).

Askerî birliklerin muharebe olmadığı zamanlardaki meşguliyetlerinden birinin temizlik işleri olduğu görülmektedir. Askerler giysilerini yıkamak için su kenarlarını kullanıyorlardı. Buna dair bir kayıt, Dicle Grubu'nda 14. Tümen'de görevli Tokatlı Mehmet Nuri'nin Kutulamare kuşatmasıyla ilgili yazdıklarında mevcuttur. 8 Mart 1916 tarihindeki Sabis Muharebesi sırasında 5. Alay'ın 4. Taburu'nun Garraf Kanalı'nın kenarında çamaşır yıkamakta oldukları sırada, ortaya çıkan kötü durumdan dolayı tabur komutanının emir almaksızın tabura mevzi aldırarak, düşman süvarilerine ateşe başladığı kaydı vardır ([Mehmet Nuri], 2016, s. 80).

Yarbay Mehmet Reşit'in Kutülamare Cephesi'nin genel durum üzerindeki yorumları da dikkat çekicidir. Günlüğünde Nisan 1916 başlarında tasvir ettiği cephe manzarası, her askerin yaşadığı ama bugüne nadiren ulaşabilen bir anlatımdır. 1916 Martının ortalarından itibaren Felâhiye Cephesi'nde geçirilen hayatı “pek usandırıcı” olarak tanımlayan 44. Alay Komutanı, bataklık ve Dicle arasında hemen hemen bir buçuk kilometre kadar dar bir alanda bulunan mevzilerden dışarıya çıkamamanın sıkıntısından bahsetmektedir. Bu duruma “yapışkan ve arsız” diye belirttiği sineklerin çokluğunu da ekleyerek havanın kimi zaman yakıcı, kimi zaman soğuk ve kimi zaman da yağışlı oluşu üzerinde duracaktır. Tüm bunlardan dolayı birçok rahatsızlıkların ortaya çıktığını söylemiştir ([Mehmed Reşid], 2016, s. 12).

Mehmet Reşit'in cephedeki askerin günlük hayatı üzerinde yaptığı tespitler bunlardan ibaret değildir. Mehmet Reşit, askerin temizlikten, düzenli ve sıcak yemekten mahrum olduğu gibi, istihkakın bazen eksik gelmesinin, içilecek su için iki kilometre kadar dolambaçlı zikzaklardan giderek Dicle'den alma mecburiyetinin psikolojiyi bozduğunu ve ruhu ezdiğini belirtiyor. Bunun ötesinde tabiatta baharın izlenememesi ve sadece göğe bakarak, bahar bulutlarının üzüntüyle görülebilmesi de Yarbay Mehmet Reşit'in günlüğüne aldığı fazla karşılaşmayan bir asker psikolojisi tasviridir. Ölüm pahasına olarak ara sıra başlarını kaldıranlar, az da olsa çimenleri görebiliyorlardı. 44. Alay Komutanının bu durumu ifade ettiği şu cümleler hayli anlamlıdır: “Hâsılı buradaki hayat, büyük bir suçun cezası olarak sıkı bir göz hapsine alınmaya benzetilse hiç de hata edilmiş olmaz” ([Mehmed Reşid], 2016, s. 124).

Zamanın ilerlemesiyle Türk tarafında da ciddî sağlık problemleri görülmeye başlandı. 1916 Mart ortalarında tifüs ve dizanteriden etkilenen asker sayısı mevcudun %25'ini oluşturuyordu. Hijyen şartlarının sağlanamaması tifüsün yayılma hızını arttırmıştı. Bu durumun farkında olan 6. Ordu Komutanı von der Goltz, Alman Hava Kuvvetleri'nde pilot olan torununun Osmanlı Devleti'nde görev almak için yaptığı müracaatı iptal ettirmişti. Goltz, kızına yazdığı 7 Nisan 1916 tarihli mektupta da 500 tifüs hastası tespit ettiklerini söylemiştir. Alman doktorlardan birisi tifüsten ölürken, subayların da çoğunun ağır hasta olduğunu belirtmiştir. Goltz, bu mektupta Bağdat'tan Almanya'ya dönme ihtimalinin düşük olduğundan bahsediyordu. Ölen Doktor Goltz'un özel hekimi Dr. Oberndorfer'di (Kon, 2019, s. 106-107).

Kutülamare'deki İngiliz yenilgisinin ana sebebi, kasabaya kapananların iaşesiz kalışları ve buna bağlı olarak meydana gelen hastalıklar olduğu için, bu konularda kuşatma boyunca karşılaştıkları zorluklar bir savaşın kaderini iaşe ve sağlık hususlarının nasıl etkileyebileceğine örnek olmuştur.

29 Nisan 1916'da Türklere teslim olmak zorunda kalan İngilizlerin bu tarihe doğru açlık ve hastalıklarla mücadelesi sona yaklaşmıştı. 12 Nisan 1916'da Kutülamare'de 2.970 İngiliz, 10.970 Hintli asker ve kaderleri General Townshend'in elini kalmış 3.700 yerli ahali mevcuttu. Toplam 17.540 kişiyi bulan bu insanlara günlük 170 gram yiyecek verilebiliyordu. 13 Nisan 1916'da İngiliz subay tayını 142 gram ekmek ve balık ezmesinden oluşurken asker iaşesi ise çoğunlukla arpa ekmeği, katır veya at eti ve biraz tuzdan ibaretti. Günde 15 kişinin

açlıktan öldüğü bu günler, Kutülamare'de iskorbüt ve dizanterinin hüküm sürdüğü zamanlardı (Yazıcı, 2024, s. 46).

Kuşatılanlar üzerinde yetersiz beslenme, hastalıklara davetiye çıkarmıştır. Hint birlikleri arasında iskorbüt hastalığı baş göstermişti. Gurkalar dışında Hintliler at eti yemeyi reddediyorlardı. Sebze de kalmadığından hastanenin bile ihtiyacı karşılanamıyordu. İngiliz komutan, hastane için şehrin kuzey tarafındaki bahçelerde sebze yetiştirilmesini emretmişti (Townshend, 2007, s. 459-460). Sebze yokluğuna bir çare olarak, çevreden ot toplayarak yemek yapma yoluna gidilmiştir. Ancak bu yöntemle zehirli ve zararlı otlar da toplandığından askerler arasında şiddetli ishal görülmüştü. Bu zehirli otlardan ölenler de olmuştur. Tugay Komutanı Hoghton bunlar arasındaydı (Townshend, 2007, s. 529).

Kütülamare'nin teslim alınmasından sonra, İngiliz Askerî Hastanesi'nde müzmin ishal ve özellikle kaşeski yani kaşıntı halinde ishalden mustarip Hintliler vardı. Bu zayıf Hintli ve İngiliz hastalar ülkelerine gönderilmiştir (Özdemir, 2010, s. 235).

Açlık ve susuzluk yanında İngiliz askerleri arasındaki temizlik problemleri de kuşatma boyunca hastalıklara davetiye çıkarmıştır. Bitlenme nedeniyle temizliğe uzun zaman ayırıyorlardı. Elbise, yatak ve battaniyelerde bit temizliği öncelik verilen bir husustu (Yazıcı, 2024, s. 47).

Kuşatmanın sonuna gelindiğinde, General Townshend'in ruh sağlığının bozulduğuna dair de yorum yapılmıştır. David Fromkin, teklif ettiği bir milyon sterlin kefalet karşılığında kendisinin ve adamlarının serbest bırakılacağı beklentisine girmesini ruhsal dengesini kaybetmesi olarak izah etmektedir (Fromkin, 1994, s. 194-195).

Kütülamare'de kuşatılanları kurtarmak için bir girişim de Ruslar tarafından gündeme getirilmiştir. Rus General Baratov bunun için aldığı emirle, 25 Nisan 1916'da Kirmanşah'tan Hanikin'e gelmişti. Artık Ruslar'ın Bağdat'a gelmeleri için 5 günlük yürüyüşe ihtiyaçları vardı. Ancak Baratov'un Bağdat'a ulaşmaya söz verdiği tarihten bir gün önce 29 Nisan'da General Townshend teslim oldu. Bu durumu telsizle haber alan Rus generali, atlarının Irak'ta yem bulamayacağından ve Kazakların sıcağa dayanamamalarından çekindi. Mayıs 1916 sonlarında da Kutülamare'nin aşığınsında Dicle Nehri boyundaki İngilizleri rahatlatmak için Musul'a hareket emri verildiğinde de sıtma ve kolerayı bahane ederek talimatlara uymamıştır (McMeekin, 2011, s. 227).

Kuşatma sırasındaki sağlık hizmetlerini İngilizler vermeye devam edebilmek için şartları zorlamışlardır. İngiliz hastanelerine ilaç sağlanması için hap şeklindeki ilaçlar, Basra tarafından gelen uçaklarla Kutülamare'ye atılmaktaydı. Eldeki imkânlar ölçüsünde cerrahî müdahaleler de yapılmaya gayret ediliyordu. Kuşatmada görev yapan Sandes, bu konuda şunları söylüyor: *"Ameliyatlar bir Londra cerrahinin nutku tutulmuş bir şekilde tiksintiyle bakabileceği yerlerde yapılmak zorundaydı. Yaralılar ve hastalar zemini çamurlu, çoğunlukla aşırı nemli, çok kurlu ve her zaman mermi ve bombalara maruz kalan karanlık odalarda yatıyorlardı"* (Sandes, 2017, s. 287).

Sonuç

Yakın dönem Türkiye tarihinde Birinci Dünya Savaşı, siyasî sonuçları itibariyle ciddi bir kırılmayı ifade ettiği için, üzerinde birçok açıdan durulan noktalara sahiptir. Türk askerî tarihi açısından ise bu büyük savaşlar dizisinin belli yönleri topluma mal olmuş iken, bazı noktaları sadece araştırmacıları tarafından hatırlana gelmiştir. 29 Nisan 1916 tarihinde kazanılan Kutülamare Zaferi bunlardan biridir. 143 günlük bir kuşatmanın sonucunda 14 bin kişilik İngiliz tümeninin Türklere teslim olma hikâyesi bir asır boyunca tarihin satır aralarında kalmıştır.

Savaşı yaşayanlar sadece kendi zaman dilimlerinde kalan ve unutulması gereken bir olaylar bütünü ile muhatap olmamışlardır. Toplum hafızasının sağlıklı bir gelişim içerisinde olabilmesi için askerî alanda yaşanmış olan bu hadiseler de hatırlanmak mecburiyetindedir. Zira insan hareketleri bir bütündür. Bir kısım gelişmeyi hatırlamak, bir kısmını unutmak, gerçek hafızayı yakalayamamak anlamına gelir.

Kutülamare Kuşatması, tarafları açısından farklı noktalarda kısa ve uzun vadeli sonuçlara sebep olmuştur. Zafer sahibi Türklere -1916 yılında Çanakkale'deki başarı da eklenince- muazzam bir moral destek olmuştur. Ne var ki İngilizlerin 1917'de başlattıkları harekât, bu zaferi görünüşte kısa vadeli bir geçiciliğe mahkûm etmiştir. Gerçi 1915'te Bağdat'ın düşmesiyle, 1917'de düşmesi arasında zaman farkının yaratacağı durumların neler olabileceği tartışmaya açıktır. Kutülamare'ye sığınan İngilizlerin 1916 yılında bu darbeye maruz kalmaları o yıl boyunca Bağdat'a yönelik yeni bir saldırıyı erteletmiştir. O sırada meydana gelen gelişmeler savaşın bütünü içerisinde bazı değişikliklerin de yolunu açmıştır. *"Bağdat'ın 1915'te İngilizler tarafından ele geçirilmesi Türklere açısından ne gibi sonuçlar doğururdu"* sorununa da net cevaplar vermek zordur.

Türkiye'nin savaşı 1918'de bitmediği için bu cephenin kazandırdığı savaş tecrübesi Kurtuluş Savaşı'nda da kullanılmıştır. Bu kuşatmada bulunmuş komuta heyetindeki isimler, 1919-1922 arasında birlik ve ordu komutanı olarak görev yapmışlardır.

Açlıkla başa çıkamadığı zaman, askerinin savaşın genelini etkileyebilecek davranış tarzını kestirebilmek çok kolay olamıyor. Akla gelebilecek tüm disiplinsiz ve olumsuz gelişmeler bir tarafa bırakılsa bile, askerinin savaş enerjisini yerinde tutamayacak bir durum olarak açık, sonucu doğrudan etkileyen bir öneme sahiptir.

Kutülamare'de kayıtsız ve şartsız şekilde teslim olmayı kabul eden İngilizlerin bu kararı almaları açlığın getirdiği bir sonuçtur. Mevcut askerlerinin tamamının Türkler tarafından besleneceklerini düşünmesi, İngiliz generali Townshend'in, Türklerin yine de iaşe hususunda kendi askerlerinden daha iyi koşullarda bulduklarına dair bir görüşe sahip olduğunu gösteriyor.

Aslında beslenme ve sağlık açısından Türklerin durumları da İngilizlerden pek farklı değildi. Ama üç tarafı Dicle Nehri ile kapatılmış bir kasabadan çıkamamış olmaları ve iaşe ve

sağlık konusunda Kutulamare kasabasına kaderlerini bağlamış olmaları, İngiliz tümeninin sonunu hazırlamıştır.

Aslında Kutulamare kuşatması muharebe meydanlarında yaşanan askerî gelişmelerin dışında da zafer ve yenilgi elde edilebileceğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu askerî başarıyı sağlayan ya da yenilgiyi getiren husus burada açlık ve ona bağlı hastalıklar olmuştur. Zaferin, her zaman üstün silah ve mühimmata sahip olmakla veya çatışmada askerî maharet sergilemekle sağlanmadığı noktasında Kutulamare zaferi nadir bir örnek olarak harp tarihindeki yerini almıştır.

Kaynakça

A) Arşiv Belgeleri

a) Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri

T.C. Genelkurmay, Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Savaşı Koleksiyonu.

Klasör (K): Dosya (D): Fihrist (F):

K. 3672, D. 314, F. 2-40.

K. 3672, D. 314, F. 6-48.

K. 3698, D. 1/235-4, F. 1-162.

b) Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, (2016) Kütü'l-Amare Kuşatması ve Zaferi, 65 (137), Ankara: Genelkurmay Personel Başkanlığı, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayını.

B) Kitaplar

Apak, R. (1998). *Yetmişlik bir subayın hatıraları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Avcı, O. (2004). *Irak'ta Türk Ordusu, 1914-1918*, , Ankara: Vadi Yayınları.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi. (1979) III. Cilt, *Irak-İran Cephesi, 1914-1918*, 1. Kısım, Ankara: T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını

Erickson, E. J. (2003). *Size ölmeyi emrediyorum!*, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, (Çev: T. Akad), İstanbul: Kitap Yayınevi.

Fromkin, D. (1994). *Barışa son veren barış, modern Ortadoğu nasıl yaratıldı? 1914-1922*, (Çev: M. Harmancı), İstanbul, Sabah Kitapları.

Gardner, N. (2016). *Kut'ül amâre, Mezopotamya'da bir savaş, 1915-1916*, (Çev: M. Gün), İstanbul: Etkileşim Yayınları.

Kressenstein, F. F. K. von (2007) *Son Haçlı Seferi, kuma gömülen imparatorluk*, (Çev: T. Balaban), İstanbul: Yeditepe Yayınları.

[Kut], H. (1997). *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e bitmeyen savaş*, [Yayımlayan]: T. Sorgun, İstanbul: Kamer Yayınları.

McMeekin, S. (2011). *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın rolü*, (Çev: N. Elhüseyni), , İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

Mehmed Emin. (2016). *Kütülamare hücum ve muhasarası, bir Osmanlı subayının hatıratı*, Yayına Hazırlayan: S. Dumlupınar, , Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını

[Mehmet Nuri]. (2016) *Harb-i Umumi'de Irak harekâtı "Kütü'l-Amâre"*, Yayına Hazırlayan: İ. Dağdelen, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını.

[Mehmed Reşid], (2016) *Osmanlı'nın unutulmuş son zaferi Kütülamare, Yarbay Mehmed Reşid Bey'in savaş günlükleri*, Yayına Hazırlayan: İ. B. İstekli, İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Yayını.

Mülazım Mehmet Sinan, (2006) *Harp hatıralarım, Çanakkale-Irak-Kafkas Cephesi*, Hazırlayanlar: H. Babacan, S. Avşar, M. Bayar, Ankara: Vadi Yayınları.

Özdemir, H. (2010) *Salgın hastalıklardan ölümler, 1914-1918*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Pomiankowski, J. (1990) *Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü, 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı*, (Çev: K. Turan), İstanbul: Kayıhan Yayınları.

Robbins, K. (2005) *Birinci Dünya Savaşı*, Ankara: Dost Kitabevi Yayını.

- Sâbis, A. İ. (1991) *Harp hatıralarım, Birinci Dünya Harbi*, 3. Cilt, İstanbul: Nehir Yayınları.
- Sandes, E.W.C. (2017) *Kuşatma ve esaretin adı: Kutulamare, esir bir İngiliz subayının anıları*, (Çev: T. Yılmaz), İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Selçuk, İ. (1975) *Yüzbaşı Selahattin'in romanı*, 1. Kitap, , İstanbul: Remzi Kitabevi Yayını.
- Townshend, C. V. F. (2007) *Irak Seferi ve esaret*, (Tercüme: Tarih-i Asker-i Osmani Encümeni), Sadeleştirme: R. Ahıskalı, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Yazıcı, O. (2024) *İngiliz kaynaklarına göre Kutulamare teslimiyeti*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.

C) Makaleler

- Avcı, O. (2014). Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi'nde Türk askeri, *Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi, 100. Yılında 1. Dünya Savaşı ve Mirası*, 6-8 Kasım 2014, s. 347-370.
- Avcı, O. (1995) İsmail Hakkı Süerdem'in kaleminden Kutü'l-Amare Zaferi, *Türk Kültürü*, Sayı: 386, Yıl: XXXIII, Haziran 1995, s. 361-372.
- Erickson, E. J. (2016) Zafere giden yol. Adım adım Kûtu'l-Amâre, *Derin Tarih*, Sayı 49, Nisan 2016, s. 73-85.
- Kon, K. (2019) Kut'ül-Amare Zaferi'nde Alman faktörü. Birinci Dünya Savaşı'ndaki Türk-Alman İttifakı'nın Irak Cephesi'ndeki yansımaları, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15 (19), s. 87-122.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 12.08.2024 Kabul/Accepted: 14.10.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, ss./pp. 19-46.

İDRİS-İ BİTLİSİ'YE GÖRE TÜRK DEVLET GELENEĞİ (HEŞT BİHİŞT BAĞLAMINDA-2)

Kayhan ATİKⁱ

Öz

İdris-i Bitlisi, 15. yüzyılın ortalarında doğmuş Bitlisli bir âlimdir. Babası Hüsameddin Ali, tanınmış bir âlim olup Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın sarayında görev yapmıştır. İdris-i Bitlisi, babasından aldığı eğitimin ardından Akkoyunlu sarayında münşilik yapmış ve 2. Bayezid'in isteği üzerine "Heşt Bihışt" adlı eseri yazarak sultandan ödül almıştır, ancak eserinin gerçek değeri anlaşılamamıştır. Akkoyunlu Devleti'nin çöküşünden sonra Osmanlı'ya sığınmış ve 2. Bayezid döneminde onun yanında hizmet etmiştir. Çaldıran Savaşı'na katılmış ve Osmanlı'nın Tebriz'i fethetmesinde rol oynamıştır. İstanbul'a döndükten sonra Yavuz Sultan Selim'in hizmetine girmiş ve Osmanlı'nın doğu politikalarına etki etmiştir. İdris-i Bitlisi'nin ilmi çalışmaları tıp, kozmografya, felsefe, tasavvuf, siyaset, ahlak ve tarih alanlarını kapsamış ve eserleri dönemin entelektüel ortamına katkıda bulunmuştur. 1520'de İstanbul'da vefat etmiş ve İdris Köşkü'nde gömülmüştür.

Türk devlet geleneği, tarih boyunca çeşitli Türk devletleri tarafından şekillendirilmiş köklü bir yapıya sahiptir. Hun, Göktürk, Uygur, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu ve Osmanlı gibi büyük Türk devletleri, han veya hakan liderliğinde merkezîyetçi bir yönetim anlayışıyla yönetilmiştir. Hükümdarlık genellikle ailesel geçişle sağlanmış, liderlerin otoritesi Tanrı tarafından seçilmiş olduklarına inanılarak meşrulaştırılmıştır. Adaletin sağlanması, savaş yetenekleri ve toplumsal düzenin korunması devletlerin temel hedefleri arasında yer almıştır. Türk devlet geleneğinde önemli bir diğer özellik, farklı etnik grupları ve kültürleri bir araya getirme yeteneğidir. Hükümdarlar, farklılıkları zenginlik olarak göreyerek çeşitli toplulukları birleştirip uyumlu bir yapı oluşturmuşlardır. Bu geleneğin izleri Orta Asya'dan başlayarak birçok farklı dönemde ve coğrafyada görülmüştür. Sonuç olarak, Türk devlet geleneği liderlikte ailesel geçiş, merkezîyetçilik, adalet anlayışı ve farklı kültürleri birleştirme çabalarıyla öne çıkmaktadır. Bu geleneğin mirası, Türk kültürünün temel taşlarından birini oluşturarak günümüze kadar etkisini sürdürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Osmanlı, İdris-i Bitlisi, Heşt Bihışt, Devlet Geleneği.

Turkish State Tradition According to İdris-i Bitlisi (In The Context of Hesht Bihisht-2)

Abstract

İdris-i Bitlisi is a scholar from Bitlis who was born in the mid-15th century. His father, Hüsameddin Ali, was a well-known scholar and served in the palace of Uzun Hasan, the Akkoyunlu ruler. After the education he received from his father, İdris-i Bitlisi worked as a munshi in the Akkoyunlu palace and at the request of 2. Bayezid, he wrote the work "Hesht Bihisht" and received an award from the sultan, but the real value of his work was not understood. After the collapse of the Akkoyunlu State, he took refuge in the Ottoman Empire and He served with him during the reign of 2. Bayezid. He participated in the Battle of Chaldıran and played a role in the Ottoman conquest of Tabriz. After returning to

ⁱ Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: kayhanatik@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6312-9130.

Istanbul, he entered the service of Yavuz Sultan Selim and influenced the eastern policies of the Ottoman Empire. İdris-i Bitlisi's scientific studies covered the fields of medicine, cosmography, philosophy, mysticism, politics, ethics and history, and his works contributed to the intellectual environment of the period. He died in Istanbul in 1520 and was buried in the Idris Mansion.

Turkish state tradition has a deep-rooted structure that has been shaped by various Turkish states throughout history. Great Turkish states such as Hun, Gokturk, Uyghur, Karakhanid, Ghaznavid, Seljuk and Ottoman were governed with a centralist management approach under the leadership of the khan or khan. Rulership was generally achieved through familial succession, and the authority of the leaders was legitimized by the belief that they were chosen by God. Ensuring justice, war capabilities and protecting social order have been among the main goals of states. Another important feature in the Turkish state tradition is the ability to bring together different ethnic groups and cultures. The rulers united various communities and created a harmonious structure, seeing differences as wealth. Traces of this tradition have been seen in many different periods and geographies, starting from Central Asia. As a result, the Turkish state tradition stands out with its familial transition in leadership, centralism, understanding of justice and efforts to unite different cultures. The legacy of this tradition continues to be effective until today, forming one of the cornerstones of Turkish culture.

Keywords: *History, Ottoman, İdris-i Bitlisi, Hesht Bihisht, State Tradition.*

Extended Abstract

İdris-i Bitlisi was a scholar born in Bitlis in the mid-15th century. His father, Husameddin Ali, served as a well-known scholar in the court of Uzun Hasan, the Akkoyunlu ruler. After receiving a deep education from his father, İdris-i Bitlisi took on duties related to correspondence in the Akkoyunlu court and, upon the request of Bayezid II, wrote his work titled "Hesht Bihisht", which earned him an award from the sultan; however, the true value of this work was not sufficiently appreciated by the intellectual circles of the period. After the collapse of the Akkoyunlu State, İdris-i Bitlisi took refuge in the Ottoman Empire and served alongside Bayezid II during his reign. He participated in the Battle of Chaldiran, contributed to the Ottoman conquest of Tabriz, and upon his return to Istanbul, entered the service of Yavuz Sultan Selim. During this period, he had significant influence on the Ottoman eastern policies. İdris-i Bitlisi's scientific works cover a wide range; he has produced works in fields such as medicine, cosmography, philosophy, mysticism, politics, ethics and history. His works made significant contributions to the intellectual environment of the period. He died in Istanbul in 1520 and was buried in the Idris Mansion.

*İdris-i Bitlisi wrote his work "Hesht Bihisht" upon the request of Bayezid II. However, due to disagreements with the Grand Vizier Atik Ali Pasha and other bureaucrats of the period, the true value of this work was not appreciated enough. İdris-i Bitlisi was appreciated for his previous works and this reputation continued in the Ottoman palace; he was rewarded with a high salary. İdris-i Bitlisi's world of thought was affected by the complex political environment created by various regional conflicts such as the Ottoman-Akkoyunlu, Ottoman-Safavid and Ottoman-Mamluk in the late 15th and early 16th centuries. This political atmosphere was also reflected in his historiography. His work "Hesht Bihisht" draws attention by presenting different information than other historical works of the period, especially the *Tevârih-i Âl-i Osmans*. The reason for this may be that he examined sources that were written on the subject but did not survive to the present day. In addition to historiography, İdris-i Bitlisi also produced works on subjects such as state philosophy, political etiquette, construction tradition and ruler-administration concepts. As a person who was interested in various sciences such as philosophy, mysticism, politics, ethics and history and who served in different states, we evaluated his views on the Ottoman state tradition in the context of "Hesht Bihisht". We tried to examine the author's thoughts on the Ottoman state tradition under certain headings.*

The Turkish state tradition has a deep and deep-rooted structure that has been shaped by many Turkish states throughout history. From the Huns to the Gokturks, Uyghurs, Karakhanids, Ghaznavids, Seljuks and Ottomans, the great Turkish states generally adopted a centralized management approach under the leadership of a khan or khagan. The rule was mostly established through a familial transition and the authority of the leaders was legitimized by the belief that they were chosen by God. The main goals of these states include ensuring justice,

developing war capabilities and maintaining social order. The ability to bring different ethnic groups and cultures together is also an important feature in the Turkish state tradition. The rulers evaluated social diversity as a wealth and created a harmonious structure by uniting various communities. This tradition has manifested itself in many different periods and geographies, starting from Central Asia. As a result, the Turkish state tradition draws attention with familial transition in leadership, centralism, understanding of justice and efforts to bring different cultures together. This heritage continues to be influential as one of the cornerstones of Turkish culture to the present day.

In order to reinforce their lineage and legitimacy, the Ottoman rulers tried to establish legitimacy by emphasizing that many Turkish rulers trace their lineage back to Oghuz Khan. After establishing legitimacy with his own people, the ruler must first ensure the peace and security of the society; because a sultan who does not think about the comfort of his people cannot be successful in the long term and the people do not want to be with him. The sultan should give away worldly goods not only for himself but also to others and should not be content with accumulating goods. The Ottoman State attached great importance to the people. The principle of "Let people live so that the state lives" was applied without discrimination of religion, language or race. After the conquest, peace and order were established even in non-Islamic regions, and places of worship were built. Justice was provided, those in need were helped and the peace of the people was ensured. Laws were applied fairly, and local customs and traditions were respected. It was observed that especially during the reign of Sultan Osman, the people did not experience any religious or social problems and that the people of the surrounding area wanted to be under his protection. The Sultan showed compassion and mercy to his people, thus preventing unrest. Instead of greed for wealth, looking after the welfare of the army and the people was the priority for the survival of the state.

Giriş

İdris-i Bitlisi, 15. yüzyılın ortalarında Bitlis bölgesinde doğmuştur. Babası Hüsameddin Ali, bölgenin tanınmış âlimlerinden ve şeyhlerindedir. Hüsameddin Ali, Diyarbakır'da Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın sarayında münşilik görevinde bulunmuş ve daha sonra Akkoyunlu Devleti'nin başkenti Tebriz'e taşınca oraya gitmiştir (Kaya vd., 2008, s. 53). Tebriz'de, Abdurrahman-ı Câmî'nin ilmi toplantılarına katılmıştır ve İdris-i Bitlisi ilk eğitimini babasından almıştır. Diyarbakır ve Tebriz'de bulunarak akli ve dini ilimleri bu şehirlerde öğrenmiştir. İdris-i Bitlisi'nin, dönemin Akkoyunlu hükümdarı Yakub Bey zamanında Akkoyunlu sarayında münşilik yaptığı ve sultanın çocuklarına eğitim verdiği bilinmektedir. Münşilik görevini Yakub Bey'den sonra gelen Rüstem ve Elvend beylerinin sarayında da sürdürmüştür. Safeviler, Akkoyunlu Devleti'nin varlığını sona erdirdiği döneme kadar İdris-i Bitlisi bu bölgede yaşamıştır (Özcan, 2000, s. 485-488). Akkoyunlu Devleti'nin yıkılmasından sonra Bitlisi, Osmanlı Devleti'ne sığınmak zorunda kalmıştır. İdris-i Bitlisi, yaşamı boyunca hem ilmi çalışmalarıyla hem de devlet hizmetindeki görevleriyle tanınmış bir şahsiyettir (1501) (Uzunçarşılı, 1994, s. 273; Kaya vd., 2008, s. 53).

İdris-i Bitlisi, 2. Bayezid'in isteği üzerine "Heşt Bihişt" adlı eseri kaleme aldı ve sultana sunduğunda 50.000 akçe nakit ödül aldı. Ancak Vezîriâzam Atik Ali Paşa ve dönemin diğer bürokratlarıyla sorunları olduğu için eserin gerçek değeri anlaşılamadı. Daha sonra Bitlisi, hac görevini yerine getirmek üzere yola çıktı ve Kahire'de bir süre kaldı (Uzunçarşılı, 1994, s. 273). Burada Memlûk Sultanı Kansu Gavri ve Mısır ulemasıyla görüştü, ardından İbrâhim Gülşenî'nin yanında hizmette bulundu. Bitlisi daha sonra Mekke'ye gitti ve burada bir yıl kadar kaldıktan sonra İstanbul'a dönmek istemediğini belirten bir mektup gönderdi. Mektupta, eserinin karşılığını alamadığını ve kendisine haksızlık yapıldığını ifade ederek ailesinin Hicaz'a gönderilmesini talep etti (Özcan, 2000, s. 485-488). 2. Bayezid'in ölümüne kadar kutsal topraklarda kaldı, ancak Yavuz Sultan Selim tahta çıktıktan sonra İstanbul'a geri döndü. İdris-i Bitlisi'nin hayatı, 2. Bayezid dönemindeki yazdığı eser ve sonrasındaki sürgünüyle Osmanlı dönemi entelektüel ve siyasi hayatına önemli bir pencereden bakmamızı sağlar (1512) (İbn-i Kemâl, 1991, s. 22; Özcan, 1998, s. 145-147; Kaya vd., 2008, s. 1-40).

İdris-i Bitlisi, İstanbul'a döndükten sonra Yavuz Sultan Selim'in hizmetine girdi ve 1514 yılında gerçekleşen Çaldıran Savaşı'nda yer aldı. Bu savaşta Osmanlı ordusu büyük bir zafer elde etti. Zaferin ardından İdris-i Bitlisi, bir süre sonra Tebriz'e gitti. Burada kalarak halka vaazlar verdi ve Osmanlı yönetimine karşı halk arasında sempati kazanmaya çalıştı. (Danışmend, 1948, s. 22). İdris-i Bitlisi'nin Tebriz'de Osmanlı hâkimiyetine geçiş sürecinde halk üzerindeki etkisi önemli oldu. Vaazları ve etkinlikleriyle halkın gözünde Osmanlı yönetimini tanıtmak ve kabul ettirmek amacıyla çaba gösterdi (Neşrî, 1995, s. 54-55). Bu dönemde İdris-i Bitlisi'nin Osmanlı politikalarına ve bölgedeki idari düzenlemelere katkı sağladığı bilinmektedir. İdris-i Bitlisi'nin yaşamı, hem ilmi çalışmaları hem de siyasi ve askeri katkılarıyla dönemin önemli şahsiyetlerinden biri olarak anılmaktadır Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı Devleti topraklarına ilhakından sonra kurulan ve merkezi Diyarbakır

olan Arap ve Acem kazaskerliği görevi de ona taltif edildi (Özcan, 2000, s. 485-488; Kaya vd., 2008, s. 53).

İdris-i Bitlisi, ömrünün son yıllarında İstanbul'a gelerek burada ilmi çalışmalarla meşgul oldu. Aynı zamanda Kanûnî Sultan Süleyman tahta çıktıktan sonra ona doğu seferleri konusunda tavsiyelerde bulunmaktan da geri kalmadı. İdris-i Bitlisi, altmış beş ya da yetmiş yaşlarında iken 1520 yılında vefat etti. Mezarı, İstanbul'un Eyüp ilçesinde bulunan İdris Köşkü ve Çeşmesi'nde, hanımı Zeynep Hatun tarafından yaptırılmıştır (Özcan, 2000, s. 485-488). İdris-i Bitlisi'nin İstanbul'a yerleşmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli entelektüellerinden biri olarak şehirdeki bilimsel ve siyasi çevrelerde etkili olmasını sağlamıştır (Uzunçarşılı, 1994, s. 273). Ayrıca Kanûnî Sultan Süleyman'a yönelik tavsiyeleri, dönemin siyasi gelişmelerine katkıda bulunmuş ve Osmanlı'nın doğu politikalarının şekillenmesinde rol oynamıştır (Kaya vd., 2008, s. 1-40).

İdris-i Bitlisi, tıp, kozmografya, felsefe, tasavvuf, siyaset, ahlak ve tarih gibi birçok ilim dalıyla ilgilenmiş ve bu alanlarda Farsça, Arapça ve Türkçe olmak üzere çeşitli eserler kaleme almıştır. Eserleri genellikle telif, tercüme ve şerh şeklinde olup, geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Ancak kaynaklarda eserlerinin tam listesi verilmemiş ve bazen babasının eserleriyle karıştırıldığı da belirtilmiştir.

İdris-i Bitlisi'nin eserleri, dönemindeki bilimsel ve entelektüel çalışmaların zengin bir örneğini sunar. Hem kendi düşüncelerini hem de zamanının bilgi birikimini yansıtan bu eserler, o dönemin ilmi ve kültürel ortamına dair önemli birer kaynaktır. Türk devlet geleneği, köklü bir tarihe dayanmaktadır ve Türk kültürünün önemli bir parçasını oluşturur. Geleneksel olarak, Türk devlet geleneği, Orta Asya'dan günümüze kadar uzanan birçok Türk devleti tarafından benimsenmiştir (Özcan, 2000, s. 485-488). Türk devlet geleneğinde hükümdarlık genellikle han veya hakan olarak adlandırılır ve bu liderlerin otoritesi genellikle ailesel bir yapıya dayanır. Adaletin sağlanması, toplumsal düzenin korunması ve savaş yetenekleri önemli unsurlardır. Aynı zamanda Türk devlet geleneğinde, devlet yönetiminde merkeziyetçilik ve otoriter bir yapı ön plandadır. Bu geleneğin temelinde Türk topluluklarının bir araya gelerek güçlü bir devlet oluşturma arzusu yatar (Koçaslan, 2019, s. 40-47). Türk devlet geleneği, tarih boyunca birçok farklı dönemde farklı varyasyonlara sahip olsa da temel özellikleriyle Türk kültürünün derin bir parçasını oluşturur (Kaya vd., 2008, s. 1-40; Babinger, 1992, s. 54). Eserleri:

1. Risâle-i Bahâriyye (Rebî' u'l-ebrâr).
2. Risâle-i Hazâniyye.
3. Terceme ve Tefsîr-i Hadîs-i Erba'în.
4. Terceme ve Nazm-ı Hadîs-i Erba'în.
5. Münâzaratü'ş-şavm ve'l-îd.

6. Heşt Bihişt. İdrîs-i Bitlisî'nin en önemli eseri olup II. Bayezid'in emriyle yazdığı Osmanlı tarihidir.
7. Mir'âtü'l-cemâl.
8. Mir'âtü'l-'uşşâk.
9. Hakkü'l-mübîn fi şerhi Hakkı'l-yakîn.
10. Havâşşü'l-hayevân.
11. Selimnâme.
12. Münâzara-i 'Işk bâ 'Aql. Yarı felsefî, yarı tasavvufî mahiyette mensur bir eser olup bilinen tek nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndedir (nr. 5863).
13. Kaşâ'id ve münşe'ât ve mürâselât.
14. Mecmû'a-i Münşe'ât.
15. Kânûn-ı Şâhenşâhî.
16. Risâletü'l-ibâ'an mevâkı'i'l-vebâ.
17. Hâşiye 'alâ Tefsîri Beyzâvî.
18. Risâle fi'n-nefs.
19. Şerhu esrâri's-şavm min şerhi esrâri'l-'ibâdât.
20. Evdiyetü'l-edviye (British Library, Or., nr. 12155).

İdrîs-i Bitlisî'nin bilinen tek Türkçe eseri Mecmûatü'l-münşeât adını taşımaktadır. (Esad Efendi, nr. 3879) (Özcan, 2000, s. 485-488).

Türk devlet geleneği, tarih boyunca birçok farklı Türk devleti tarafından şekillendirilmiş köklü bir geleneğe sahiptir. Orta Asya'da Hun, Göktürk, Uygur, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu ve Osmanlı gibi büyük Türk devletleri, benzersiz bir devlet yönetim geleneği oluşturmuşlardır. Genellikle han veya hakan tarafından yönetilen bu devletlerde liderlik, sıkça ailesel bir geçişe dayanır ve hükümdarın otoritesi oldukça merkezî bir yapıya sahiptir. Adaletin sağlanması, savaş yetenekleri ve toplumsal düzenin korunması önemli hedefler arasındadır.

Türk devlet geleneğindeki diğer önemli bir özellik de Türk hükümdarlarının devletin ve milletin birliğini vurgulamalarıdır. Hükümdarlar genellikle "Tanrı tarafından seçilmiş" olduklarına inanır ve bu inanç, onların otoritesini meşrulaştırır. Ayrıca, Türk devlet geleneği, farklı etnik grupları ve kültürleri bir araya getirme yeteneğiyle de bilinir. Türk devletleri, farklılıkları bir zenginlik olarak görerek, çeşitli toplulukları bir araya getirip birleştirmişlerdir. Türk devlet geleneği, Orta Asya'dan başlayarak tarih boyunca birçok farklı Türk devleti tarafından benimsenmiş ve şekillendirilmiştir. Bu geleneğin temelinde genellikle han veya hakan gibi liderlerin otoriter bir şekilde yönetimi bulunur. Han veya hakan, genellikle ailesinden gelen bir liderlik geleneği ile tahta çıkar ve hükümdarlığının meşruluğunu Tanrı

tarafından seçilmiş olmaya dayandırır. Türk devlet geleneğindeki bu otoriter liderlik yapısı, güçlü bir merkezîyetçilik anlayışını beraberinde getiri (Armağan, 2011, s.139-156).

Adaletin sağlanması, toplumsal düzenin korunması ve savaş yetenekleri Türk devlet geleneğinin önemli unsurlarını oluşturur. Hükümdarlar, adil bir yönetim altında halklarının refahını sağlama misyonunu taşırlar. Aynı zamanda, savaş yetenekleriyle ünlü olan Türk devletleri, fetihler ve savunma savaşları yoluyla geniş topraklara hâkim olmuşlardır. Türk devlet geleneği, farklı etnik grupları ve kültürleri birleştirme özelliğiyle de bilinir. Türk hükümdarları, farklılıkları bir zenginlik olarak görerek, çeşitli toplulukları bir araya getirip uyumlu bir devlet yapısı oluşturmuşlardır. Bu, Türk devletlerinin genellikle çok kültürlü ve çok dilli yapılarla karakterize edildiği anlamına gelir. Türk devlet geleneği, köklü bir tarihsel geçmişe sahip, zengin ve çeşitli bir kültürel mirası temsil eder. Orta Asya'nın geniş bozkırlarında başlayan bu geleneğin izleri, birçok büyük Türk devleti tarafından günümüze kadar taşınmıştır. Genellikle han veya hakan gibi liderlerin yönettiği bu devletlerde, liderlik genellikle ailesel bir geçişle sağlanmış ve hükümdarın otoritesi oldukça merkezîyetçi bir yapıya dayanmıştır.

Türk devlet geleneğindeki liderlik anlayışı, hükümdarın Tanrı tarafından seçilmiş bir lider olarak kabul edilmesiyle güçlenir. Bu inanç, hükümdarın otoritesini meşrulaştırarak toplumun birlik ve uyum içinde olmasını sağlar. Adaletin sağlanması, toplumsal düzenin korunması ve savaş yetenekleri Türk devlet geleneğinin temel öğelerindedir. Hükümdarlar, adil bir yönetim altında halklarının refahını sağlamak için çaba göstermiş ve savaş yetenekleriyle geniş topraklara hâkim olmuşlardır.

Türk devlet geleneğindeki bir diğer önemli özellik de farklı etnik grupları ve kültürleri bir araya getirme yeteneğidir. Türk hükümdarları, farklılıkları bir zenginlik olarak görerek, çeşitli toplulukları birleştirip uyumlu bir devlet yapısı oluşturmuşlardır. Bu, Türk devletlerinin genellikle çok kültürlü ve çok dilli yapılarla karakterize edildiği anlamına gelir. Sonuç olarak, Türk devlet geleneği tarih boyunca birçok farklı biçimde ortaya çıkmış olsa da ortak özellikleri arasında liderlikte ailesel geçiş, merkezîyetçilik, adalet anlayışı ve farklı kültürleri birleştirme çabaları bulunmaktadır. Bu geleneğin mirası, Türk kültürünün temel taşlarından birini oluşturarak günümüzde de etkisini sürdürmektedir.

İdris-i Bitlisi'nin tarih yazıcılığına ek olarak devlet felsefesi, siyaset adabı, mimari geleneği, hükümdar-yönetim ilişkileri gibi konuları da ele aldığı ve felsefe, tasavvuf, siyaset, ahlak ve tarih gibi çeşitli ilim dallarıyla ilgilendiği bilinmektedir. Bu deneyimli şahsiyetin Osmanlı devlet geleneği üzerine düşüncelerini anlamak için Heşt Bihîşt adlı eserini değerlendirdik. Heşt Bihîşt, İdris-i Bitlisi'nin 1146 (1733-34) yılında Abdülbâki Sâdi Efendi tarafından Türkçeye çevrilen nüshası üzerinden incelendi. Bu çalışmada, Mehmet Karataş, Selim Kaya ve Yaşar Baş tarafından hazırlanan eserden yararlanıldı. İdris-i Bitlisi'nin Heşt Bihîşt eseri, Osmanlı devlet geleneği çerçevesinde, belirli konu başlıkları altında derinlemesine incelemeler içermektedir. Eserinde devlet yönetimine dair felsefi yaklaşımlarını, siyasi ahlak anlayışını, hükümdarın yönetim tarzını ve bu yönetim tarzının toplum üzerindeki etkilerini

ele almıştır (Genç, 2007, s. IX-XX). Bu çalışmada yazarın Osmanlı devlet geleneğini, Heşt Bihîşt bağlamında, “Hükümdarın Meşruiyeti, Devlet Yönetiminde Halkın Fonksiyonu, Yönetimde İstişarenin Önemi, Yöneticinin Özellikleri” gibi konu başlıklarında fikirlerini değerlendirmeye çalıştık. Daha önceki, “İdris-i Bitlisi'ye Göre Türk Devlet Geleneği (Heşt Bihîşt Bağlamında-2)” adlı çalışmada eserin,1-200. Sayfalarını bu çalışmada ise 200-400. Sayfalarını çalıştık (Bursalı Mehmed Tahir, s. 2000, s. 7; Kaya vd., 2008, s. 53;).

Hükümdarın Meşruiyet

Osmanlı İmparatorluğu'nda meşruiyet, hükümdarın tahtı alma ve hükümeti yönetme yetkisinin meşru bir temele dayandığını ifade eder. Osmanlı padişahlarının meşruiyeti, birkaç temel unsur etrafında şekillenmiştir. Hanedanlık İlkesi: Meşruiyetin en temel dayanağı, Osmanlı padişahlarının Hanedan-ı Osmaniye'ye mensup olmalarıydı. Hanedanlık, Osmanlı tahtının ailesel bir geçiş sistemine dayalı olarak devam etmesini sağlayan bir ilkedir. İslam Hukuku ve Halifelik: Osmanlı padişahları aynı zamanda İslam dünyasında halife unvanına sahipti. İslam hukuku, padişahın yönetimini meşru kılacak prensipleri içeriyordu. Padişahlar, İslam'ın temel prensiplerine uygun olarak hükümetlerini yönetmeye çalıştılar. Fetih Geleneği: Osmanlı padişahları, fetih geleneğine dayanarak meşruiyetlerini güçlendirdiler. Fetihler, Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlemesini ve gücünü artırarak hükümdarın meşruiyetini destekledi (Zorlu, 2022, s.501-533). Adalet ve Şefkat: Padişahlar, halk arasında meşruiyetlerini güçlendirmek adına adil ve şefkatli yönetim prensiplerine önem verirlerdi. Adaletli bir yönetim ve halkın refahına duyulan ilgi, padişahların meşruiyetini sürdürmelerine katkıda bulundu. Sultanlık ve Kudret İmajı: Padişahlar, sultanlık ve kudretin sembolü olarak görülerek halk arasında saygı ve sevgi kazanmaya çalıştılar (Göktürk, 2020, s.1079-1099). Bu, Osmanlı yöneticilerinin meşruiyetini güçlendirmeye yönelik bir stratejiydi. Devlet Geleneği ve Protokol: Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet işleri, belirli bir protokol ve gelenek dâhilinde yürütülürdü. Bu, padişahın yönetimine ve meşruiyetine saygıyı artırıcı bir etken olarak kabul edildi. Bu faktörler bir araya geldiğinde, Osmanlı padişahları meşruiyetlerini sürdürebilmiş ve devletlerini yönetebilmişlerdir (Gönenç, 2001, s.131-152).

“Bahtiyar ki liva-yı hilafetini rayet-i vala-yı Şeriat-ı garrada tiğ-i zulmet-zede cihadı burhan-ı lami'ü'l-edva ve hüccet-i beyda eyleye. Veraset-i Nebeviyenin iki kısmından dahi nasib-i evfa ilebehremend ve ikinev' riyaset-i din ve dünya ile firuzmend olub ve evvelen lisan-ı ehl-i tahkik ile sultan-ı suret ve ma'na okurlar. Ve meyan-ı a'yan ve ensar-ı eymanda ana halef ve sadak halife-i bi-hak-i Hazreti Nübüvvet (sallallahu te'ala aleyhi ve alihi ve sellem) bilirler” (İdris-i Bitlisi, 2008, s. 215).

Bahtiyar sultan, hilafet bayrağını İslam'ın yüce şeriatının kudret kılıcı olan cihadın açık bir delili ve bembeyaz bir delile dönüştürsün. Peygamberlik mirası iki kısmından da en iyi payı alarak, öncelikle ilim ehlinin dilini anlamak suretiyle hem şekli hem de manasıyla sultan olurlar. Gönüllerinde Hazreti Muhammed'in (sallallahu te'ala aleyhi ve alihi ve sellem) hak mirasıyla ikinci bir liderlikle donanmış ve hem dünya hem dinde zafer kazanmış olarak, onlar gerçek anlamda peygamberliği okuyan liderlerdir. Ey müminlerin destekçileri ve Medine'nin

yardımcıları, onlar, Nübüvvetin hakikatine sadık halifeler olarak bilirler. Yöneticinin en önemli görevi ilim ehlinin dilini anlamaktır. Yani ilim adamına gereken önem verilmelidir. Onlara gerek ücret ve gerekse her türlü imkân sağlanmalıdır.

“Padişahan mazhar-ı şahı hakk-ı aliman
Mir’at-ı agahi-i hak u hüve sultan” (İdris-i Bitlis, 2008, s. 215).
Padişahlar hakkın kudretinin görüntüsüdürler
Âlimler haktan haber veren aynadırlar

Yani, padişahlar Allah’ın kudretinin görüntüsüdür. Âlimlerde haktan ve sultanın saltanatından haber veren aynalarıdır. Burada yazar, sultanın meşruiyetini sağlamlaştırmak için, sultanın Allah’ın kudretinin görüntüsüdür, ifadesiyle kuvvetlendirmek istemiştir. Çünkü o günün toplumu dine bağlı, inancına önem veren bir toplum idi. Sultan, bu sosyal yapıyı bildiği için, dinî referansları çok iyi kullanmış olabilir. Âlimlerinde Allah’tan ve sultandan haber veren ayna olduklarını belirtiyor. Yani âlimlerin ise, toplumun köşe taşları olduğunu hem Hak’tan ve hem de sultanın gidişatından haber veren kişiler olduğunu belirtir. Aslında âlimlerin hem Allah’tan ve hem de doğrudan ve gerçeklerden haber verdiği de düşünülebilir.

“Ta ki kuned şahi ve din-perveri
Zill-i Hüda nam-ı şeh an çünan est
Şah çünün nayib-i peygamber est
Devlet-i an-şah ki din-perver est” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 210).

Aynı şekilde burada da sultanın meşruiyeti vurgulanıyor. Hatta burada belki daha da ileri gidilerek, ‘Allah’ın gölgesinde şahın adı vardır, Hakk’ın nuru onun yüzünün üzerinde belli olduğu’ belirtilmiştir. Ayrıca böyle bir şahın peygamberin yerine geçtiği ve böyle bir sultanın kuvveti ve kudreti din, terbiye etmek, beslemek ve yardım etmektir diye tarif ediliyor.

“Küfr be-İslam mübeddel kuni
Nur be-zulumat müvekkel kuni
Millet u dinra tu koni ser-i bülend
Devlet-i İslam be tu ercümend
Mülket-i din rab ehem ari çünan” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 210).

Yine padişahın meşruiyetine devam ederek, sultanın görevleri üzerinde durulur. Sultanın Küfrü İslam’a dönüştürdüğünü, nuru karanlığa tercih ettiğini, milleti ve dini baş tacı ettiği, İslam devletinin sultanla yükseldiği ve din ve memleketi bir araya getirip birleştirdiği belirtilir.

“Eğerçi mezahir-i devlet-i sultani cümleten menzur-ı ez ayn-ı inayet-i rahmanilerdir” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 309).

Padişahın devleti ve milleti için ortaya koyduğu her şey, Allah’ın yardım kaynağından gelen, lütuf ışığının bir göstergesidir.

“Zira elbette ol devlet-i müstedamve saaadet ile yevmü'l-kıyam'ın istifası hasebiyle tahsil ve tekmili inşa-yı hayrat-ı cariyeye ve ibda-yı sadakat-ı sariyeye münhasırdır. Zira ‘iza mate ibnü Âdeme inkata’a ameluhu illa na selasin veledün salihun yed’u lehu ve ilmün yentefiu bihi ve sadakatün cariyetün’ mutezasınca ol

sultan-ı merhamet-şiarı hem saltanat-ı suri ve nmenzilet-i ma'nevi ve hem sa'adet-i dünyevi ve uhrevi müyesser ve mukadder olmuş olur ki mesned-i hilafetde zaman-ı istiklalinden beru alamet-i istimrar-ı devlet-i dîni ve dünyevi ol imaret-i hayratın tarih-i inşasından"...(İdris-i Bitlisî, 2008, s. 322).

Çünkü kesinlikle, o devletin devamlılığı ve saadeti, Kıyamet Günü'nün yaklaşması sebebiyle öğrenilen bilgi ve bu doğrultuda yapılan hayır işlerinin inşası ve gerçek sadakaların oluşturulmasıyla ilgilidir. Zira 'Bir insanın öldüğü zaman, amel defteri kapanır, ancak üç şey ona devam eder: Salih bir evlat, kendisi için dua eden birileri ve yararlanılacak bir ilim veya sadaka.' hadisine uygun olarak, merhamet sultanı olan o hükümdar, hem dünyevi ve manevi saltanatın devamını sağlamış, hem de dünya ve ahiret saadeti kazanmış olur. Bu, hilafetin zamanından beri devam eden devletin dini ve dünyevi istikrarının bir göstergesi olarak, hayır işlerinin inşa tarihinden gelir. Burada da hayır işleri ve sadakadan bahsederek dini referanslar veriyor.

"Amma ol beyt-i uzma ve mefsede-i kübranın ıslahı içğn cümle ümera ve senadid-i izam ve ser-haylan-ı kabayil ve aşayir ve akvamına ki serdaran-ı Turgutlu ve cemaat-ı Tatar ve Türkman ve Samagarlu ve Bayburdlu ve Aybeki ve Almalu ve sairlerini cem' eyleyüb cümle-i ayan ve a'vanıyla müşavere eyledi ki çünkü sultan-ı zi-şan bu güne ihtişam ile ahz-ı intikam için bu diyara cazim ve kesret-i asakir ve a'van ve ensar ile bu hudud ve aktara azim oldı" (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 366).

Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük sarayı ve büyük meclisi olan Yüksek Divan'ın ıslahı için, bütün emirler, aşiret liderleri ve kabile başkanları ile Turgutlu'nun idarecileri, Tatar, Türkmen, Samagar, Bayburtlu, Aybeki, Almalı ve diğerleri dâhil olmak üzere bütün ayan ve ileri gelenleriyle danışma yaptılar. Çünkü şanlı sultan, bu günleri görkemle anlamak ve bu bölgeye adaleti getirmek için büyük bir ordu ve destekçilerle kararlıydı. Bu savaşçılar ve destekçiler, sınırları ve geçitleri büyük bir kararlılıkla ele geçirmek üzere toplandılar. Yüce divanın düzelmesi için, bütün emirler, aşiret reisleri, kabile başkanları ve birçok aşiretin birleşerek konuşup tartıştılar ve karar verdiklerini belirtirken, bütün bunların tek başına karar verilmediğini meclislerde karar verildiği vurgulanır.

"Çünkü Bosna kralıyla Lasoğlu beyninde bu ahd ve misak istihkâm bulub cümle-i harac-güzaran sultanın iğva ve idlaline şurû ve bu silsile meyan-ı mülûk-i küffarda kabul-i iltiyam-ı tam ve bu re'y-i batılı cümle-i hem-kişan ile der-meyan ve padişah-ı İslam ile izhar-ı adavet ve nifaka ittifak ve yek-cihet-i muhalefet ve şikak oldılar" (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 373-374, 393,395,).

Çünkü Bosna kralıyla Lasoğlu beyi arasında bu antlaşma ve mütareke sağlanarak sultanın vergi toplama hakkına karşı isyan ettiler. Bu bağlamda, küfürdeki hükümdarlar arasında tam bir itaat reddi ve her türlü muhalefetin kabul edildiği bir dizi anlaşma yapıldı. Batıl görüşüyle tam bir karşıtlık sergileyerek, İslam padişahına karşı düşmanlık ve fitne açıkça ortaya çıktı. Birleşik bir muhalefet ve çatışma yoluyla, onlar ittifak ettiler. Yine burada "kâfir hükümdarlar, İslam padişahı" tabirleri ile dini duygular gündeme geliyor, Müslümanları galeyana getiriyor.

'Padişah-ı İslam' ve 'mülûk-i küffar' tabirleri eserde birçok yerde geçmektedir. İslam padişahı, ifadesiyle, padişahın sadece Osmanlıların padişahı değil, bütün İslam âleminin padişahı olduğu vurgulanıyor. Dolayısıyla padişahın en önemli meşruiyet unsuru oluyordu. Küffar melikleri ise, kâfirlerin krallarının tamamının kâfir olduğunu, onların İslam'a inanmadıkları vurgulanıyor. Netice olarak, padişahın bütün İslam âleminin padişahı olduğuna göre, o kesinlikle meşrudur. Ayrıca, karşı taraf düşman ise, İslam'a inanmayan bir millet ve onlarla savaşılmaması meşrudur. Dolayısıyla Osmanlı padişahları bu bakımdan meşrudurlar.

"Ol sultan-ı mücahidan ve ol hakan-ı ruşen-dil-i ehl-i iman ol fitne-i kebir-i mülk ve din ve hücum-ı küffar-ı lainin def-i tedarikinde olub zulmet-i şeb-i deycurda dil-i pür nuru ile tarik-i gamdan cuya-yı halas ve ol tufan-ı mevc-i hizden hatir-ı eftar-ı ümid-i necat ile talib-i keşt-i niyaz-mendi ve ihlas oldı" (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 395.

O mücahit sultan ve iman ehlinin güzel dillileri olan hakan, devlet ve dinin büyük fitnesine karşı mücadelede, zalim kâfirlerin saldırılarına karşı önlemleri alarak, karanlık gecenin zulmünden nurlu kalbiyle kurtuluşun yoluna yönelerek, umut dolu düşüncelerle felaketin yollarından sıyrılarak dua ve kurtuluş talepleriyle dolu kalbiyle gece yarısının karanlığını dağıtmıştır. Yine burada "zalim kâfirler, iman ehli" tabirleriyle dini referanslara gönderme yapılıyor.

Devlet Yönetiminde Halkın Fonksiyonu

Osmanlı İmparatorluğu'nda halk, devletin ve yönetimin temel bir unsuru olarak kabul ediliyordu. Osmanlı yöneticileri, halkın destek ve sadakati üzerine inşa edilen bir yönetim anlayışını benimsemişlerdir. İşte Osmanlılarda halkın önemini vurgulayan bazı noktalar: Şeriata Uygun Yönetim: Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetim, İslam şeriatına uygun olarak şekillendirilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede, halkın İslam hukukuna uygun bir şekilde yaşaması ve yönetilmesi önemli bir amacı oluşturmuştur. Halkın Refahı: Osmanlı padişahları, halkın refahını artırmaya yönelik politikalara önem vermişlerdir. Tarım, ticaret ve sanayi gibi sektörlerin desteklenmesi, ekonomik refahın artırılması amacıyla gerçekleştirilen politikalar halkın yaşam standartlarını iyileştirmeye yönelikti. Adalet Politikaları: Osmanlı İmparatorluğu'nda adalet sistemi önemliydi ve halkın adil bir şekilde yönetilmesi hedeflenmişti. Kadılar tarafından yürütülen mahkemelerde halkın şikâyetleri dinlenir ve adil bir yargı süreci sağlanmaya çalışılırdı. Vakıf Sistemi: Osmanlılar, vakıf sistemi aracılığıyla hayır kurumları ve eğitim kurumları gibi sosyal hizmetlerin oluşturulmasını teşvik ettiler (Aktan, 2015, s. 50-60). Bu, halkın sosyal ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir mekanizmaydı. Halkın Katılımı ve İştiraki: Osmanlı yönetimi, halkın yönetim süreçlerine katılımını önemserdi. Şehir meclisleri, esnaf teşkilatları gibi kurumlar aracılığıyla halkın fikir ve taleplerini ifade etmelerine fırsat tanınmıştır. Toplumsal Denge: Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumsal dengenin korunması ve farklı etnik ve dini grupların bir arada uyum içinde yaşaması önemsenmiştir. Bu, halk arasında hoşgörü ve birlikte yaşama kültürünün gelişmesine katkıda bulunmuştur. Halkın önemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun

sürdürülebilirliği ve uzun ömürlü bir devlet olma özelliklerinden biri olarak değerlendirilebilir (Öztürk, 1996, s. 105-116).

“İkinci vasiyet: cümle-i mahkuman ve hüddama devam-ı ihsan ve ifdal ve t’ mim-i ina’m ve nevaldir. Ve havas ve avamdan her birinin mur’at-ı ikram ve istirham ve kadr ve rütbet ve makam ve havass-ı ehl-i İslam’ı mezid-i iclal ve i’zama tahsis eylemektir. Zira merhamet ve ihsanın tahakkuk ve temellü ki cemal-i ruhsar-ı mezahir-i sultani ve ahlak-ı Rahmani ile mütehallık olanların meal-i hali mucib-i sa’adet-i cavidanidir. Zira beden-i mülket-i cihan-bani hakikat-ı ihsan ile ruh-i nefsanî mesafesinde. Ve kuvvet ve fuad-ı a’za’nın mukassimi bu tarik-i pinhani ile ruh-i insani’nin meşra’ındendir. Her ayine sahib-i mesned-i serveri cümle-i efrad-ı beşeriyeyi mrvahib-i İlahiyede kendüye şerik ve sehim bilüb ve şive-i feyz-efşani ve menfeat-i resanide kendüyi mahbuban-ı der-gah-ı Yezdani zümresinden add eylemektir” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 207).

İkinci vasiyet: Tüm mahkûmları ve hizmetçileri iyilik ve cömertlikle desteklemek, nimetleri tamamlamak ve lütuflarını artırmaktır. Herkesin isteği, değeri, rütbesi, konumu ve İslam topluluğunun seçkinleri arasında öne çıkarmaktır. Çünkü merhamet ve iyilik, Sultan’ın yüz güzelliği ve Rahman’ın ahlakıyla süslenenlerin ölümsüz mutluluğu için gerçekleşen bir hüküm ve temeldir. Çünkü dünya imparatorluğunun bedeni, gerçek iyilikle ruhsal mesafedir. Güç ve duyguların ayrılması, bu gizemli yol ve insan ruhunun kaynağıdır. Kendine ait bir aynaya sahip olan, insanlık topluluğunun tüm bireylerini, Tanrı’nın hediyelerinde ona ortak ve bilerek, Allah’ın huzuruna sevgili olarak sunmaktır. Sultanın toplumun bütün kesimlerini koruması ve kollaması gerektiği, onların her türlü ihtiyaçlarının karşılanmasının en önemli görevleri olduğu vurgulanır.

“Ve cümle-i ayin-i şevket ve padişahi ve meyan-ı ra’iyyet ve sipahide evza’-ı eyalet anın saltanatı asrında evc-i asumane keşide olmuşdur”.

Ve tüm şanlı alametlerin ve padişahın ve halkın ve askerinin devletin eyaletinin zirvesine çıktığı bu asırda, onun saltanatı yüksek zirveleri bulmuştur. Ne zaman ki halkın, askerinin ve devletin durumu zirveye çıkarsa, sultanın saltanatı da zirveye çıkar, yani önce halk, ordu ve devlettir.

Beyt

Be-devr-i devlet-i o ta-begayet-i in-vakt

Nebude memleket-i Rum hod be-in ayin

Seda-yı nevbet-i adleş be-her taraf çu resid

Be-tas-ı çarh zi-ava-yı girift tanin” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 216).

O devletin devri, onun yüksek şanının zamanında başlamıştı. Rum ülkesi gökyüzünden yere dönmüştü. Adaletin sedası her yöne yayıldı. Bütün ülkede adaletin hüküm sürdüğü vurgulanır. Tabi ki bir ülkede adalet varsa her şey var demektir.

“Suhulet-i ahlak-ı kerimanesinden mülayemet-i melekat-ı adılanesi tamami-i kalemrev-i hükümetde zekât ve sadakaya müstehak kimesne bulunmaz idi. Zira ki eger aher diyardan sayıl zuhur eylese lahza-i vahidede hal-i iftikardan halas ve dest-i sualini misal-i sade-i sim ve zer Güher ve leali ile mal-â-mal ederler id.

Hâsılı erbab-ı temevvül ve servet-i ashab-ı miknet ve izzet teslim-i zekât ve isal-i sadakat için enva'-ı tereddüd ve ta'b ile gedeyan-ı seyyar misal şehir-be-şehir aceze ve mesakin ve esir ve fukarayı cist u cu ile vafir-i tereddüd ve ser-gerdanı ciğerin etraf-ı âlemi güzer eyler" (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 218).

Onun cömert ahlakının kolaylığı ve adil yeteneklerinin inceliği, hükümetin kalem kutusundaki herkesin zekât ve sadakaya layık olduğu anlamına gelirdi. Çünkü herhangi bir yerden zuhur etse, bir an içinde iftiharın durumundan kurtulur ve elini soranlara, sim, altın, mücevher ve değerli eşyalarla dolu bir örnek oluşturlardı. Özetle, mülkiyet sahipleri, yerleşim yerlerinin ve servetin ashabının zekâtı vermesi ve sadaka göndermesi için çeşitli tereddüt ve endişe türleriyle dolaşırlar, şehirden şehre, cimrilik ve cömertlikle, yoksulları, evsizleri, esirleri ve fakirleri cömertçe besler ve dünya etrafındaki her şeyi cömertçe yönlendirirler. Yöneticinin ahlakı ve adil olması gerektiği üzerinde duruluyor. Yine yönetici, şehir şehir dolaşarak yoksulu, evsizi, esirleri ve fakirleri bularak onlara gereken yardımı yapacaktır.

"Ve dahi henüz bir şehir-i mu'teber kabza-i teshire dâhil olmamışdı. Sikke-i ahire irtikab müte'azzir görünüyordu. El-an teksir-i emvalin zabtı ve terfih-i erbab-ı ve a'mal-i pay-i taht-ı saltanat ki şehir-i cihan-arayı Bursa'dır. Nukud-ı halisü'l-ayar zer ve simi ism-i Orhani ile meşkûk olmak emr-i zaruridir. Zira selatin-i sabık-ı sabık-ı Seçukiyan'ın sikke-i sim ve zeri mülk-i devletleri gibi dide-i i'tibardan dur ve nazarı ulü'l-ebzar mehcurdur" (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 245).

Ve hala saygın bir şehre dâhil olmamıştı, yani henüz tam olarak fethedilmemişti. Yeni bir sikkeye geçmek uygun görünmüyordu. Şu anda varlıkların toplandığı ve iş dünyasının paylarındaki artışın yapıldığı saltanatın altındaki şehir olan Bursa'nın hareketli ekonomisinin kontrolü ve zenginlerin payları yeniden düzenleniyor. Halis altın ve gümüş nesnelere üzerindeki sembol ve adı Orhani olan sikkeye sahip olmak, zorunlu bir emirdir. Çünkü eski Selçuklu sultanlarının altın ve gümüş sikke tasarımları gibi, devletin malı, itibardan mahrum bırakılmıştı. Burada herhangi bir şehir fethedilince o şehrin ekonomisini elinde tutan kişiler korunmuş ve ekonomi devam etmiştir. Bu durum hem halk için ve hem de devlet için çok önemlidir.

"Ve bi'l-cümle meyamin-i efkar-ı sayibe-i Orhani tavr-ı pesendide-i cihan-banısından kişver-i İslamiyyeye gittikçe vüs2t-i tam ve sipah-ı mücahidana cem'iyet-i tam hasıl oldu" (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 249).

Ve genel olarak, Orhan Bey'in kuvvetli düşüncelerinin tavrı, İslam'ın güçlü hareketinden dünya inşa edicilerin alçakgönüllü duruşuna doğru gittikçe tam bir birlik ve mücahit askerlerin tam bir topluluğunu ortaya çıkardı. Sultan sayesinde ülkede bolluk ve refah arttığı belirtilir.

"Müddet-i medideden beru avaza-i ma'delet kuvvet-i devlet-i Orhaniyeyi istima'la cümle a'yan-ı memleketve muayyanan-ı ahali-i vilayet ru-be-rah-ı dergah-ı merhamet penah Orhan Han ve isti'zar ve istiğfar ile eman el-eman ile talibi afv ve ihsan oldılar. Ol sultan-ı alşan bir padişah-ı kerimü2l-ahlak ve amimü'l-imtihan olmağla mesfurunu merhamet-i bi-dirliğine meşmul ve iltimasların hüsn-i

iltifat ile kabule mevsul eyleyüb ahali-şehr ve sipah ve erbab-ı sanayi'tevakkuf teveccühe muhrtar ve hakim-i şehri ki İstanbul tekfurı kavminden idi. Hüddam ve emval ve iyaliyle ol semte teveccühe ruhsat ve mezkur-i dil-kurdan gayri bir ferd kendü menzil ve mev'asını terk eylemeyüb uslub-i kadim üzre mukim oldılar" (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 251-252).

Uzun süreden beri devletin gücünü artıran adalet rüzgârı, tüm ülkedeki yöneticiler ve özellikle vilayetin halkının umut kapısı Orhan Han'a, merhametin sığınağına yalvararak ve af dileterek sığınma taleplerini sunarak etkili oldu. Bu cömert ve güzel ahlaklı padişah, imtihan ve sınavlardan geçmiş bir lider olarak, lütuflarını canlı rüzgârına dâhil etmiş, olumlu yaklaşımlarla kabul ederek şehir halkı, askerler ve sanayi esnafının beğenisini kazanmış ve şehrin hükümdarı ki o, İstanbul tekfurunun kavmindendi, o semte hizmet etmeye ve bu topraklarda kadim geleneklere sadık kalarak yaşamaya devam etmiştir. Burada Orhan Bey'in ülkede halkın her türlü isteğini yerine getirdiği, onlara karşı çok merhametli olduğu belirtilir.

" Ve umum-ı feyz-i merhamet-rusum ve intifa-ı fukara ve miskin-i mahrum için it'am-ı ta'am ve ehl-i sefer ve hazar ve ziyafet-i mihmandai-i ayende ve revende için dervaze-i şehirde bir ribat istibna ve inşa buyurub ve vaz'-ı kanun-ı it'am ve ol ruzda bast-ı bisat-ı ihsan ve in'am ve mektu'at-ı havass ve avamı endü dest-i derya -nevvali ve keff-i iber timsali ile tu'me-i guna-gun ve me'lkel-i mütenevvi'a ' ve lehum fiha ma yeştehun' mazmun-ı meymenet-makrunı üzre aded-i nucum-ı asumanı zuruf-ı avanide ve ecvaf-ı kesiru'l-berekatda ' ve cevanin kel-cevabi ve kudurin rasiyatın ' ile güruh-ı fukara ve mesakin ve varidin ve sadirine taksim ve ol darü'z-ziyafetin rüşti-i it'am-ı ammını ta'lim ve sabahdan ahşama değin ğada-yı ğada ve hureş-ı asayı bin-nefs kendüye müheyya ve hengam-ı leylde dahi mişkut-i devlet ve şemdan-ı subhunı mesabih-i neban-ı şem'-saz ve yed-i beyda-i nur-eşanide lemean itdirir idi (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 253-254).

Ve merhamet rüzgârının tüm lütufları, fakirlerin ve miskinlerin yararlanması için yiyecek sağlamak, seyahat edenlerin, hazarların ve misafirlerin ziyafetlerini karşılamak için şehirde bir ribat inşa ederek öne çıkarak, yiyecek kanunlarını ilan ederek ve o gün boyunca lütfun, iyiliğin ve cömertliğin geniş yayılmasını sağlayarak, özel ve genel yararları dağıtmak, özel ve genel yararları birleştirmek ve bu ziyafet evinin kapısını fakirler ve evsizler için bir sığınak haline getirmek için, gökyüzündeki yıldızların sayısı kadar çeşitli nimetleri ve bereketleri öne çıkaran, gökyüzündeki yıldızların sayısını ve çeşitli nimetleri dağıtarak ve bu ziyafetin ahlaki öğretileri üzerine dayanarak, sayısız bereketin döngüsüne sahip olanlar için, gündüzleri sürdürerek ve gece boyunca devletin kudretini ve sabahın mumlarından ışıkları ve parıltıları sunarak, cömertlik meleşini ve güzellik meleşini çağırmıştır.

Yönetici için halk en ön plandadır, yönetici halk için vardır. Bu bakımdan kanunlar bütün halka aynı kolaylıkta olmalıdır. Fakirlerin, yoksulların yararlanması için her türlü yiyecek ve ihtiyacın her hazır olması gerekir. Yolcu ve sakinlerin istifade etmesi belirli yerlere ribatlar kurarak insanlığın istifadesine sunulmalıdır. Her zaman sultan ihtiyacı olanlara sofrasını açmalıdır.

“Raiyyet ve sipahi-i kadimin herbirini merahim-i eşfak-ı amme ile memnun ve mutayyeb buyurub bu mülayemet ile ol nevahide vaki' nice kıla2 ve mevadi' ve memleket ve huşunun ahalisini te'lif-i hatır ve celb-i kulub teshir eyledi (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 258).

Yöneticileri ve eski askerleri, genel şefkat ve sevgiyle memnun ve mutlu ederek, bu nazik davranışlarla bu tür olayların ve yerlerin ve ülkelerin ve toplulukların halklarının zihnini etkileyerek ve kalplerini çeken bir hatıra ve hoşnut bir atmosfer yaratmıştır. Sultan memleketleri fethederken oradaki halka zarar vermeden, onları incitmeden, o insanların zihninde güzel imaj bırakmalıdır.

“1335-1336 senesinde niyet-i bülend-i sadık ve himmet-manend-i subh-ı şarık ile evvela şehir-i bihişt-abad-ı Bursa'da bünyad-ı zikr-i hayrı ve bünyan-ı avbab-ı birri te'sis buyurub... Ve ebna-yı sebil için rızaen lillah bir han-gah ve bir karban-saray-ı âlî ve bir imaret-i me'ali ki ne'im ve neval-i bi-zeval ile manafi-i fukara-yı cayı' ve zu'afa-yı tamî' feyz-i asumanî –misal mütevalî ve seyyal oldu ” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 259).

1335-1336 yıllarında sadık niyet ve güneşin ortağı himmetle, öncelikle cennet şehri Bursa'da hayır işlerini anmak için temel attı ve iyilik kapılarını kurdu. Allah'ın rızası için bir han, yüksek bir karavan sarayı ve yüksek bir yemekhane inşa etti; bunlar, fakirlerin ve tamamen yoksulların yararlanması için, gökyüzünden inen nimetlerle dolu ve zenginlikle dolup taşan bir örnek ve canlı bir şekilde kullanılan mekânlar haline geldi.

“Memalik-i Karesi ili mühalifanın husumet ve müzahemetsiz tasarruf-ı nüvvab-ı Orhani'ye ile ma2mur ve abadan ve müstezıll-ı izlal-i adl ve ihsanve her biri kendü rütbe ve makamında karar ve ümera ve sipahi kendü huddam- havassı silkinde istikrar itdirüb cümlesin nüvid-i merhamet-i bi-dirîğ ve inkıda ve asar-ı eltaf-ı bi-intiha ile sahib-i i'tibar eyleyüb” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 263).

Karesi vilayetinin yerel yöneticileri, tamamen karşılıklı düşmanlık ve direnişsiz olarak, Orhaniye'nin yönetimi altında sürekli ve güçlü bir şekilde hükmetmesi emriyle mamur ve daimî bir şekilde adalet ve iyilikle yürütülen bir tasarrufta bulundular. Her biri kendi makamında karar aldı, valiler ve askerler sarsılmaz bir istikrarla görevlerini yerine getirdi ve özel hizmetlerini tamamladılar. Tüm bunlar, canlı bir şekilde uygulanan canlı bir merhametin sonucu olarak saygı gören kişiler oldular. Fethedilen yerlerdeki insanları, tamamen bütün işlerinde serbest bırakarak onların işlerine ve mesleklerine hiçbir şekilde karışmamıştır.

“Sultan-ı müşarün-ileyh dahi adet-i ma'hud üzere hakim ve tekfuri afv ve teslim-i mülk ve hisardan sonra merahim-i eltaf-ı layıkaya şayan buyurub hisar-ı mezkurun ahkâmını...” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 264).

Sultan Orhan adaletin gereği olarak, önceki uygulamalara uygun bir şekilde, affetme kararı alarak ve kale teslim olduktan sonra elverişli merhametini göstererek, söz konusu kaleye ilişkin düzenlemeleri gerçekleştirdi.

“Hâsılı şehzade hayal-i hayta-i tasavvurdan birun ganayime fayiz ve müberrat-ı dini ve hayrat-ı dünyevi ile hayiz oldu. Amma zikr olunan ecnas ve nefayis-i

hüsrevaniyi kat'an der-hazibe eylemeyüb cümlesini zümre-i mücahidana bezl ve in'am ve dirhem ve dinarı kıntar ve har-var ile ihsan ve ikram eyledi... tefarikden hazine-i hassına mahzun eylemeyüb... muhibb-i fukara olub ehlullah hakkında sahib-i i'tikad olan mücahidanın sırr-ı i'tibarlarına sim ve zer-i merkurî külah-ı mezbur ile nesar ve mesakinden müstehakk-ı ikram olan bîkeslere 'isar eyleyüb...' (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 273).

Sonuç olarak, şehzade, hayali olan cömert hayır işleri ve dini ve dünyevi hayırlarla zenginleşti. Ancak bahsedilen cömertlik ve hükümetin gelirleri konusunda hiçbir kısıtlama yapmadan, tüm cihad ordusuna cömertlikte bulundu. Ağırılık, para, altın ve gümüş ile ikramda bulunarak, özellikle özel hazinesinden ayrılmadan, fakirlere olan sevgisi nedeniyle, Allah'a inanan mücahitlerin itibar sırlarına gümüş ve altınla destek verdi. Bu, özellikle misafirlere ısrar ettiği ve özellikle fakirlerin üzerine giydirdiği özel bir başlıkla yapıldı.

"Amma bir imarat-ı padişahan-ı dil-agâh kendü menam ve aram-gahları için feza-yı cennet-fushat merdat-ı İlahi'de bina ve menzil-i ubur ve güzer-gâh kalellahu tebareke ve teala ' vema tukaddimu li-enfusikum min hayrinteciduhu indellahi innellahe bima te'melune basır' mısdakınca tarh ve bünyad eyleyeler..." (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 321).

Ancak, gönül erlerinin padişahının kurduğu bu sevgi ve arama yerleri, Allah'ın rahmetinin yüksek gökyüzünde inşa ettiği kutsal mekânlardır. Allah, 'Sizin için hazırladıklarınızdan daha hayırlısını, yaptıklarınıza karşılık olarak onun yanında bulacaksınız. Şüphesiz ki Allah, yaptıklarınızı görendir.' buyuruyor. Dolayısıyla, bu yerlerde ileri görüşlü ve iyi niyetli adımlar atılmalıdır. Yani halka hizmet Hakk' a hizmet anlayışını burada vurgulamaya çalışıyor.

"Fela cerem, Hakk Subhanehu ve teala 'le in şekertüm le ezidennekum' va'de-i kerimesi hasebince yevmen fe yevmen si'at-i ni'met-i şahi ve bestat-ı mülk ve padişahiler,in müteza'if ve her birinin havan-ı mebsut mülket ve simat-ı bisat-ı haşmet üzre tevali-i neval-i ikbal ile müteellif eylemiştir. Ma'a zalik rütbe-i hilafetlerin zinet-i libas-ı takva ve dindarı ile misal-i gülbenm-i pakize daman-ı gülistan-ı cihanda araste ihtişam-ı eyalet-i zahirilerini safa-yı batn-ı vilayet-i hurşid-i alem-ara gibi piraste eylemiştir" (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 324).

Elbette, Allah Subhânehu ve Teâlâ'nın 'Eğer şükrederseniz, elbette nimetimi artırırım' buyruğu gereği, her gün, her gün şahane nimetlerin genişliği ve hükümdarların çeşitli lütuflarıyla, her birinin genişleyen hükümetlerinin ve yüce şahsiyetlerinin yükseltilmiş görüntüleriyle oluşturulmuştur. Bu, halifelerin derecelerinin takva giysilerinin süsü ve her birinin dindarlığı ile temsil ettikleri saf gül bahçesinin kokulu giysisi gibi, dünya bahçesinin yüksek valilik ihtişamını iç ve dış âlemlerde birleştirmişlerdir.

"Badehu ol padişah-ı nusret-pebah kala-i mezburenin fethinden sonra ahalisinin ekseri reaya olmağla Lala Şahin'iTayin ve müşarün-ileyh dahi ümid-i istimalet ile herkesi makm-ı melifundan temkinve teskin eyleyüb kalayı iktizasına göre zabt derununda mahfuz ve mazbut olanemval-i muhalifan ve cihat-ı ayan-ı müşrikandan vükela-yı sultani ve sipah-ı Müslimani vucuh-ı neayim ile hayiz ve

hazıran ve ğaiban-ı mücahidan ol ganayimden hissemend ve fayiz oldılar” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 335).

Bundan sonra padişah-ı nusret penah, fethedilen kalenin, çoğunluğu reaya olup, Lala Şahin'i bu göreve tayin etmesi ve umutla beklenen idarenin herkesi güvence altına alarak, herkesi kendi görevinde bırakarak, malumatın yerine getirilmesine yönelik tedbirleri alması üzerine, çeşitli mal ve gelirleri muhaliflerden korunaklı ve güvenli bir şekilde toplamış, müşriklarla yapılan mücadeleden dolayı devletin temsilcileri ve Müslüman ordusu liderleri, zafere ulaşan malların kazançlarından hisse alarak faydalandılar.

Yönetimde İstişare

Osmanlı İmparatorluğu'nda istişare, yönetimde önemli bir ilkedir ve karar alma süreçlerine katılımı vurgular. İşte Osmanlılarda istişare ile ilgili bazı önemli bilgiler: Divan-ı Hümayun (İmparatorluk Divanı): Divan-ı Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda en yüksek yönetim organıydı. Padişahın başkanlık ettiği bu divan, sadrazam, vezirler ve diğer önemli devlet görevlilerinden oluşurdu. Divan-ı Hümayun, devletin iç ve dış meselelerini tartışır, kararlar alır ve padişaha sunardı. Bu toplantılarda istişare önemli bir rol oynardı. Şura (Danışma Konseyi): Osmanlı padişahları, önemli meselelerde danışmanlık yapması için seçkin şahsiyetleri bir araya getiren Şura'yı toplardı. Şura, devlet adamları, alimler, askeri liderler ve diğer etkili kişilerden oluşurdu. Padişah, bu konseyde alınan tavsiyeleri değerlendirir ve kendi kararını verirdi. Meclis-i Mebusan (Meclis-i Tanzimat): 19. yüzyılın ortalarında Tanzimat reformları çerçevesinde oluşturulan Meclis-i Mebusan, Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutiyetin kurulmasına yönelik bir adımdı. Halk temsilcilerinden oluşan bu meclis, yasama işlevini yerine getirir ve hükümet politikalarını değerlendirirdi. Kadılar ve Şehir Meclisleri: Osmanlı İmparatorluğu'nda kadılar, hukuki konularda kararlar veren yargıçlardı. Ayrıca, şehir meclisleri de şehirlerin yerel yönetiminde etkili olan kurumlardı. Bu meclisler, şehrin notabları, esnaf temsilcileri ve diğer önemli kişileri bir araya getirir ve şehri yönetirlerdi. Osmanlı yönetiminde istişare, devletin yönetiminde katılımı teşvik etme amacı taşıyarak farklı görüşleri bir araya getirme ve karar alma süreçlerine şeffaflık katma amacı güderdi (İzci-Karhan 2022, s.141-163).

“Ve zaman-ı ma’hude ol hanedan-ı kaviyyü’l-bünyanın müte’ayyin nüvvabından evvela Ahi Hasan veled-i Ahi Şemseddin biraderzade-i Şeyhulislam Şeyh Ede Balı her ercümende medar-ı re’y ve tedbir ve sipah ve ra’iyyetin mecalis ve mehafil ve müşavere ve muhavere-i müdebbir ve müş’ir idi. Ekser guzatın muvafık ve ol hanedanın nüvvab-ı kadişminin mürafakati ile öyle münasib gördüler ki evvelen hazayin ve emvalde her ne mevcud ise iki ferzend-i ercümendin beynlerinde bermüceb-i Şer-i Şerif taksim ve ba’dehu ikisinden birini mesned-i serveriye ve mansıb-ı ted-i fey’-i pederide takdim eyleyeler” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 221-222).

Ve güçlü ve sağlam bir hanedanın belirlenmiş temsilcileri olan Ahi Hasan ve Ahi Şemseddin, Şeyhulislam Şeyh Ede Balı'nın kardeşi, her anında rey, tedbir, asker ve ra’iyyetin toplantıları ve meclisleri için birer destek, danışman ve müdür olarak görev yapıyorlardı. Çoğu vezirin onayı ve hanedanın, naiblerin onayıyla, öyle uygun gördüler ki öncelikle mal ve

mülklerin taksimi, iki ercümendin Şer-i Şerif hükümleri uyarınca aralarında bölünmesi, ardından ikisinden birinin babasının makamına ve rütbesine sunulması için kararlaştırıldı. Burada devlette alına kararların tamamının bütün devlet adamalarını ortak kararlarıyla alındığı vurgulanır.

“Amma cema’at-ı mezbure henüz nev-zuhur olmalarıyla iltifata mağruren ref’-i hicab ile muzırlar da dürlü şenayı’irtikab itmeleriyle zamir-i münir-i Orhani taife-i mezburenin zabtı tedarükünü erkan-ı devlet ile mutaraha ve müşavereden sonra böyle münasib gördüler ki ba’de’l-yevm Etrak evladından piyade askere rağbet ve i’tibar olunmayub memalik-i İslamiye’de vaki’ ehl-i zimmet ve kefereden devşirub tertib ve ta’lim ile huddam-ı has makamına vasıl eyleyeler ki hem fevaid-i dünyevi hasıl ve hem ecr-i cezil-i uhreviye nail olalar” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 248).

Fakat söz konusu topluluk, henüz ortaya çıkmalarıyla, onlara ilgi gösterilerek kalkanlarını kaldırmaları, çeşitli hilelerle meydana çıkarmaları ve mücadeleden sonra Orhan Bey’in aydınlatıcı işaretinin yönetimi ele geçirmesiyle, Türk evlatlarından piyade askere rağbet görmeyip, İslam memleketlerinde mevcut olan zimmet ehli ve kâfir evlatlarından devşirerek düzen ve eğitimle özel görevlere getirdiler. Bu sayede hem dünyevi faydalar elde ettiler hem de ahiret cezasının ödülünü kazandılar. Yine devlet adamalarının istişarelerinde bahsedilmektedir.

36

“Hacı İlbeg’i ve sair müte’ayyınanın ittifakıyla Bergama Hisarı’nın kurbuna varub biraderi dahi balayı gelüb birbirlerine tarh-ı müşavere eylediler” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 265).

Hacı İlbeg ve diğer müteayyit kişilerin anlaşmasıyla Bergama Hisarı'nın yakınına vararak, kardeşi de gelip birbirleriyle istişare ettiler.

“İttfaken bu esnada Süleyman Paşa makarr-ı hükümet olan Karesili’nden himet-i serir-i pederiye müteveccih bulunub sultan-ı müşarün ileyh tarh-ı müşavere ve husus-ı mezburun husulünü yine ol aşına-yı bahr-i veğa Süleyman Paşa’ya deruni ima eyleyince Süleyman Paşa dahi vufur-ı feraset ve Pertev-i nur-i zannü’l-mümini kehanetten teyakkun eyledi ki valid-i macidinin matlubı bu emr-i merğubı kendüye havaledir” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 262).

Bu esnada, Süleyman Paşa, Karesili’lerden olan babasının hükümet merkezi olan Bergama Hisarı'na yönelerek, padişahın müşavere talebi üzerine, denizlerin tanıdığı Süleyman Paşa'ya içsel bir işaretle bulunarak, padişahın isteğini anlamış ve babasının isteğini yerine getirmiştir.

“Çünkü tertib-i siyak adetullahda avid-i hikmet-i hafiyye vafire matvi ve terğib-i sibak ri’ayet-i sünnetullahdan fevaid-i mütekasire menvidir. La cerem kelim-ı mesalih intibah ‘ve şavirhum fi’l-emri ve iza azemte fetevekkal alellah’ misdakınca istifade olunur ki cümle-i mu’azzemat-ı umue ve mühimmat-ı cumhurda seza-var olan oldur ki sebk-i tarh-ı müşavere ile ehl-i muhaveretden bir güruhun uburna makrun olub mekarin-i efkâr-ı duştan-ı muhlis ve irtikab-ı nezhata sub-i mutalebe teveccüh...” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 267).

Çünkü işlerin düzenlenmesi, Allah'ın hikmetinin gizli emirleriyle uygun bir şekilde yerine getirilen feyizli bir uygulama ve başarı elde etmek, Allah'ın sünnetine uygun bir şekilde emirlere boyun eğme konusundan doğan büyük faydalara benzer. Hiç şüphesiz, çeşitli toplulukların ve halkın genel olarak sahip olduğu meselelerin hepsi, istişarede bulunan bir grup tarafından değerlendirilip anlaşıldığında faydalı olur. Bu, danışma ve talep etme eylemiyle gerçekleşir ki bu da dua ve istişarede bulunma anlamına gelir.

“Ve mücerriban-ı kar-ı ruzgar her biri akılı mikdarı tedbir-i ubur güzar eylediler. Evvelen nizdikan-ı deyr-i sal ve enisan-ı encümen-i übhet ve celal hulus ve i'tikad ile an-smimü'l-fuad bu sefer-i pür-hatarın refakat-i mülazemetinde böyle karardade oldılar ki her kanda ki merkebi-şah-zade revan ser pa ve canımız fedaddır. Ma'lum-ı devletleri ola ki bu hizmet-karan-ı can-sipar elinden tarik-i ubudiyetde sebat-ekdam ile ihtimamdan gayri bir nesne gelmez deyü ittifak eylediler” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 267).

Ve mücerriban-ı kar-ı rüzgâr, her biri akıl kadar tedbir ve güç göstererek hareket ettiler. İlk olarak, deyr-i salın nizdikaları ve yüce topluluğunun üyeleriyle olan ilişkileri ve samimi kalpleri, bu önceden belirlenmiş seferde kararlı bir şekilde bulunmalarını sağladılar. Her bir kalp atışında, şahzadenin atı, başımızın üzerinde bir gölge ve canımız, bu hizmet yolunda sağlam bir şekilde durmak için çaba sarf eder. Bilin ki devletleri kapsayan bu hizmette, canını ortaya koyan bu hizmetkârın elinden gelenin en iyisini yapmak ve dikkat göstermek dışında hiçbir şeyin gelmediğine ittifak ettiler.

“Ve sultan-ı gayyur dahi salah-ı vakt ve müşaveret-i erkan-ı devlet ile Lala Şahin'i müteakiben sa'adet ve iclal ile Edirne tarafına müteveccih oldu” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 307).

“Bu güne müdde'iyat cümle-yi kaza-yı meşhurat ve bedihiyatdan olmağla ujela-yı memleket ve uzema-yı devletden herkes bu re'y üze muvafakat ve bu tedbiri tercih sayır ara ve müşaveret eylediler” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 333).

Bu iddia edilen belirli ve meşhur meseleleri, ülkenin aydınları ve devlet yöneticileri bu görüş üzerinde anlaştılar ve bu önlemi benimsediler.

“Vüzera ve ümera ve ayan-ı devlet ve erkann-ı saltanat husus-ı mezburede müşavere ve ol varta-i pür-meşakkat ve kem namusi mücahşdanın tedbirinde nuhavere eyleyüb bazı ukela-yı erkân ve ümera-yı huşmendan ittifak edüb çünkü taife-i küffar cibal-i şahikaya tahassun ve muhkem derbendlerde temekkün eylediler” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 340).

Vezirler, devlet yöneticileri, devletin ileri gelenleri ve saltanat erkânı, söz konusu meselede istişare ettiler ve zorlu durumun çözümünde dürüst ve namuslu insanların önlemlerini aldılar. Çünkü kâfir grupları, yüksek dağlara hâkim olmuş ve sağlam surlarda yerleşik hale gelmişlerdir.

Yöneticinin Özellikleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetici olan padişahlar, devletin başında bulunan hükümdarlardı. İşte Osmanlı padişahlarının bazı özellikleri: Osmanlı padişahları, Osmanlı

Hanedanı'ndan gelmekteydi. Hanedanın lideri olarak padişah, ailesinden gelen bir liderlik geleneğiyle tahta çıkardı. Osmanlı padişahları, aynı zamanda İslam dünyasının halifesi olarak görülüyordu. Bu nedenle, İslam'ın koruyucusu olarak kabul edilirdiler. İdeal olarak, Osmanlı padişahları adaletli ve merhametli olmaya çalışırlardı. Adaletin ve merhametin İslam prensiplerine uygun şekilde uygulanması beklenirdi. Osmanlı padişahları, aynı zamanda devletin başında bir askeri lider olarak da görülürdü. Birçok padişah, kendi zamanında önemli askeri zaferlere imza atmıştır. Osmanlı padişahları, saray hayatında ve devlet işlerinde belirli tören ve protokol kurallarına uymak zorundaydılar. Bu, devletin itibarını koruma amacını taşırdı. Padişahlar, devlet işlerini yönetir ve önemli kararları alırdı. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nda padişahlar, divan adı verilen danışma kurulları aracılığıyla önemli meseleleri tartışır ve kararlar alırdı (Armağan, 2011, s.139-156).

“Vasiyyet-i evvel oldur ki: Cemi’-i vakıat-ı dini ve dünyevi ve mutalibat-ı surî ve ma’nevîde hemîşe şerî’att-ı Mustafavi veve tarikat-ı Murtazaviyi pişva-yı a’mal ve mğkteda-yıef’al ve ahval eyleyesin ‘Festekim kema ümirte’ bir gayr-i rah ve ruşe meyl eylemeyüb ahkam-ı evamir-i nevahiden nedlul-i hukm-i İlahi ve SünnetiHazreti Risalet Penahiden udul ve tehallüf göstermeyüb her emri mübhem ve meçhul ve fermude-i Hüda ve Rasulde reh-nüma-yı pişvayan-ı din ve feteva-yı eimme-i rasihin ki ‘ feselü ehle’z-zikri in küntüm la ta’lemun’ mazmun-ı sadakat-meşhunı ile amel eyleyesin ki bu vasiyyet mücmel-i hayrat ve sa’adat-ı külliyeiy müstemildir” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 206-207).

İlk tavsiyem şudur ki: Dinî ve dünyevî olayların, olumsuz ve olumlu taleplerin hepsini, daima Muhammed Mustafa'nın şeriatına ve Ali Murtaza'nın tarikatına uygun bir şekilde yerine getir. Amellerin başkanı olup eylemlerin rehberi olarak 'Emredildiği gibi dosdoğru ol, sapma ve eğrilme.' Bir başkasının arzusu ve düşkünlüğüne kapılmadan, Allah'ın hükümleri ve Resulullah'ın sünneti doğrultusunda açık ve anlaşılır bir şekilde hareket et. Dinin rehberlerinin fetvalarıyla rehberlik edilen, 'Eğer bilmiyorsanız, zikri bilenlere sorun' ilkesiyle amel et ki, bu tavsiye, genel hayır ve bütün saadetleri içermektedir.

Yöneticinin, bütün yönetim işlerinde her zaman peygamberin ve Hz. Ali'nin yolundan gitmesi gerektiği vurgulanmıştır. Padişahın lehinde veya aleyhinde her konuda adaletten ayrılmaması gerekir. Ayrıca Hucurat suresinin yüz on ikinci ayet-i kerimesini de 'Emr olunduğun gibi dosdoğru ol' delil getirerek görüşünü desteklemiştir. Uygulamalarında başkalarının istek ve arzularına bakmadan Allah'ın emri ve peygamberin sünneti üzere dosdoğru açık ve anlaşılır bir şekilde hareket etmesini öğütler. Yine Nahl suresinin kırk üçüncü ayet-i kerimesini 'Eğer bilmiyorsanız, zikri bilenlere sorun' delil getirerek, bilinmeyen konularda da bu konuda uzman olanlara sorulması gerektiği belirtilir.

“Çünkü vali-i memleketin cevher-i cibillyet-i şehvani nefsanîyye alude ve dide-i basiretimülaha-i mesalih-i ra’iyyetden genc-i gafletde ferağat ilegunude ola. Elbette af-tab-ı devleti ol hal ile şam-ı dalalde uful-i zevale ru-nihade ve ol gözün açincaya değin arsa-i emlakı arza helake fetade olur ve hakim-i mesfurun ise vkat-ı ömri hemvare nizam-ı hal-i din ve devletteden gaflet ve devam şehvet peresti ile cümle-i umurda re’y-i müfsidane muraba’at ve ehl-i fesadın idlaliyle bünyad zulm

ve bid'at ve dad dil sitemdide-gane asla merhamet eylemedi" (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 203).

Çünkü ülkenin valisi, şehvet ve benlik arzularının cezbelerine kapılmış, basiretini meselenin iyilikleri üzerinde düşünmeye kapalı bir hazinede bulunabilir. Gerçekten de devletin yönetimi, bu durumda, dalâletin karanlığında bir ruhun çöküşüne dönüşebilir. Toprak sahibinin arazisini yok etmesi ve gözleri açılana kadar mülkü harap olur. Ayrıca, yöneticinin ömrü, din ve devletin düzenine yönelik gaflet ve sürekli şehvet uğruna, tüm işlerde bozguncu bir görüşle, bozguncuların yönetimine müsamaha gösterilmez. Zulüm, bid'at ve kötü niyetle dolu bu temele, asla merhamet edilmez.

Yöneticinin en önemli görevlerinden birisi de hazinesinden haberdar olmasıdır. Ülkenin ekonomisine sahip çıkması ve onu düzenlemesi gerektiğine işaret etmiştir. Şayet sultan ülkenin ekonomisine sahip çıkmazsa, devlet karanlığa batır şeklinde bir benzetme yapmıştır. Ayrıca yönetici, din ve devletin düzenine yönelik konularda çok uyanık olmalıdır, arzu ve isteklerine kapılarak ve bozguncuların yönetimi ele geçirmelerine izin vermemelidirler.

"Ve ahlafdan herbiri ki mesned-i eslafda temkin bulmuşlardır. İnsafda mekarim-i ahlak ve tevsî'-imemleket ve ilhak-ı etraf ile cah-ı şahiyi tarika-i ed'af ile mertebeyi tad'if ve teksir-i hazayin ve tevfir-i leşker-i Nusret-mevatinde uluf-i alaf ile te'lif eylemişlerdir" (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 216).

Önceki sultanlar, geçmiş nesillerin temelini atmış olan her biri, adaletle ahlaki değerlere sahip olmuştur. İnsafla, ülkenin gelişimine ve çevresinin birleşimine, kişisel çabayla başarıya ulaşma yoluyla, derecelendirme seviyesine, ordunun zaferiyle ilgili ödüllerin azaltılmasına ve nusret ordusunun zaferiyle ilgili maaşların artırılmasına kadar, çeşitli konularda hikmetli davranmışlardır. Daha önceki sultanlar, güzel ahlaklarıyla memleketi genişletmeye çalışmışlardır. Hazineyi artırmaya, askeri çoğaltmaya, zaferleri devam ettirmeye çalışmışlardır. Ve seninde bu şekilde hareket etmen gerekir.

"Ve birkaç sürü koyun ki asakir-i İslam'dan müstehak-ı eşfak ve infak olan kimesneleri it'am için beslerler idi. Cümlesini izhar ve asla bir şeyi muhfi kalmayub anvcak hazine-i elsine-i efvahda zikr-i cemilden gayrı bir nesne komadılar. Zira eyyem-ı hayat-ı dünyada mevaris-i nübüvvet ve ahlak-ı teşiebbüs-i sünnet-i seniyye 'yuhramu esraru'l-enbiya la nerisu ve la nuresu' derani ihtiyar eylediler" (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 222).

Ve birkaç sürü koyun ki, İslam ordusundan hak etmiş olan yardıma muhtaç kimseleri doyurmak için onları beslerlerdi. Her şeyi açığa çıkararak, ellerinin hazinesinden sadece yüce sözleri dışında hiçbir şey gizli kalmazdı. Çünkü dünya hayatında peygamberlik mirası ve senin sünnetinin öğüt ahlakı "Peygamberlerin sırları haramdır, biz onları ne miras alırız ne de bırakırız" prensibini seçtiler ve bu yolu tercih ettiler. Sultanların da peygamberler gibi miras bırakmamaları, ne kadar varlıkları varsa bütün ahaliye verilmesinin uygun olacağı belirtilmektedir.

“Evla budur ki heman valid-i macidimizin niyetine istikrar ve mevcut olan esb ve madiyanı ‘fe e’iddü lehum me’s-teta’tum min kuvvetin ve min ribati’l-hayli’ muktezasınca şah-suvaran-ı meydan-ı gazavata merbut olunub asla ihtisas-ı mülkiyetde mahbus ve mazbut olmaya” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 222).

Evvela şudur ki, değerli hükümdarımızın niyetine kararlılık ve mevcut olan mal ve hazineleri, güçten ve savaş meydanının savaşçılarından, süratli ve kuvvetli bir şekilde hazırlanarak, mülkiyet uzmanlığına hiçbir şekilde mahkûm olmadan, özgür ve sağlam durdu. Sultan yüce babasının terekesine uygun olarak hareket etti. Savaş meydanları için at ve kısırak besledi, güçleri yettiği kadar kuvvet ve yarış atları besledi. Bütün varlığını mülkiyetine geçirmekten ziyade, devlet millet için tahsis etmiştir.

“La sultane illa bi’l-ceyşi ve vela ceyşe illa bi’l-mülki vela mülke illa bi’r-ricali ve la ricale illa bi’l-mal ve la male illa bi’r-raiyyeti ve la raiyyete illa bi’s-siyaseti” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 244).

Sultan ancak orduyla olur. Ordu ancak melikle olur. Melik ancak rical-i devletle olur. Rical-i devlet malla olur. Mal ancak raiyyetle olur. Raiyyet de ancak siyasetle olur. Sultanın orduya, ordunun melike, melikin devlet adamlarına, devlet adamlarının da mala, malın da halka ihtiyacının olduğunu, halkın da siyasetle mümkün olacağına işaret ediliyor.

“Beyt

Kalem-zen niku dar u şimşir-zen

Ne mutrib ki merdi nebayet zi-zen” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 244).

Yani, kalem sahiplerine ve kılıç sahiplerine ikram et. İkincisi, müzisyen makamındadır. Müzisyen ise düşünce makulesidir, cahillerden erdem beklenemez. Yöneticiler, âlimlere ve askerlere yeterli derecede maaş verilmelidir. Müzisyenler ise düşünen kişilerdir, cahillerden ise erdem beklenilmemelidir.

“İttifak-ı erbab-ı din ve devlet ve ittfak-ı ashab-ı güzin-i millet ile vücud-ı selatin-i cihan her zaman ve nmekanda ba’is-i tertib-i menazım-ı umur ve anların akıl ve devleti suret ve heyula menzilesinde iltiyam-ı nizam-ı cumhurudur. Fela cerem, mevadd-ı heyulani ve anasır-ı asli-i saltanat ki evamir-i nevahi-i padişahidir. Maslahat perdazı ve mehemm-i sazi-i ra’iyyet ve sipahidir. Her gah ki suret-i dil-pezir ile tahakkuk pezir olan makbul-i nazar-ı ehl-i tedbir ve bir mertebe takrir bulur ki pesindide-i erbab-ı kalem ve şimşir olur. Ya’ni anın ferhündeliğin asai kurur-ı ruzgaran ve mürur-ı deveranile mütemudi olub mucib-i behcet ve inbisat-ı evliya ve müsted’iinkisar-ı hatır-ı husama olur. Padişah-ı bahtiyara her vecihle inzibat-ı rüsum-ı sipeh-dari mülhaza-i maslahat-ı dari ile ba’is-i devam-ı mülk ve kıvam-ı bahtiyari ve tensik-i şe’ayir-i evza’ ve tahkik-i keyfiyet ihtilat ve içtima meyan-ı reaya ve leşkeri ve bedevi ve hazaride ba’s-i nizam-ı meham-ı kişver-güşa ve memleket-daridir. Binaenaleyh çünkü karar-ı bünyan-ı memleket ve tevsi’i arsa-i wyalet erbab-ı seyfin müraatına menut ve ol güruh-ı perişanın nizam-ı ahvali üzerlerine ta’yin-i serdar ve nasb-ı sipeh-saları ile mazbutt-dur. La cerem, tevfir-i istihsal-i mal ve teksir-i esbab-ı ma’aş ve refah-ı ahval-i ahval evvela ri’ayete mevkuf ve anların medar-ı karı istikamet-i re’y-i Ruşen-zamiran-ı erbab-ı kalem ve hesap ile kabil-i mersufdur” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 244).

Din ve devlet ehlinin birleşimi ve milletin seçkin dostları ile dünya hükümetlerinin düzeninin sağlanması, her zaman ve her yerde düzenin sağlanmasının bir yolu ve zihniyet ve devletin sureti ve heykelinin istikrarının bir ifadesidir. Bu, padişahın emirlerinin esasları olan saltanatın asli unsurlarıdır. Devletin başkanı ve ordunun lideri olan padişahın emirleri, halkın çıkarlarına ve askerlerin başarılarına hizmet eder. Her zaman, zekânın kabul ettiği şekliyle gerçekleşen kabul edilen bir görüş ve bir dereceyi bulur ki ardında kalemin ve kılıcın ustaları olur. Yani, onun neşeli hali, rüzgârın esintisi ve döngünün devamı ile sürekli olarak saadet ve evliyanın refahı ve başkalarının kalplerinin kırılması nedeniyle olur. Bahtiyar padişaha her yolla ordunun resmi disiplinini sürdürmenin, devletin devamını sağlamanın, bahtiyarlığın devamını sağlamanın, toprakların ayarlanmasının ve eyaletin gelişmesinin düşünce ve düşünce yoluyla bağlı olduğu, özellikle de kalemin ve kılıç ustalarının ilgili olduğu bir seviye bulur. Yani, onun sevinci, rüzgârın eşsizliği ve devamlı devirle sürekli olarak başarı ve evliyanın refahı ve iktidarı sağlama nedeniyle olur. Bahtiyar padişahın her türlü resmi düzenlemesi, devletin devamını sağlama ve bahtiyarlığın düzenini ve düzenli bir şekilde yerine getirme, çeşitli halk ve ordunun karada düzenini sağlamaktır.

“Tarik-i hakda mücahede-i nefis ve mal ile cehd ve ictihad ve kadir oldukça mahzunat-ı zehayir-i mal-ı fani ve kunuz-ı hazayin-i cihani hazine-i ma'mure-i infak ve eşfak ile mukteza-yı delil-i' ma indekum yenfedu ve ma indellahi bakin' mazmunu üzre tebdil eylemeyi salah-ı hal mala muvafık görüb” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 244).

Hak yolunda nefis ve mal mücadelesi, gayret ve çaba ile uğraşmak, gücü yettiği sürece dünya malının geçici süslerinden mahrum kalmak, cihan hazinelerinin dolu infak hazinesi ve cömertlikle birleşmesi, 'Arzularınızı birbirinizden alır, Allah'ın katında olan ise kalır' anlamına gelen ayet doğrultusunda değiştirmeyi, duruma uygun görmek. Yöneticinin zevk, eğlence, mal mülk peşinde koşmaması, dünyanın geçici süslerinden kaçınması gerekir. Gerekli zaman da hazineyi ihtiyacı olanlara dağıtması ve cömert olması gerekir.

“Çünkü memalik-i Anadolu'nun ekser biladı ma'delet-i Sultan Orhan Gazi'nin berekat-ı devam-ı ikdam-ı pür-megazi ve istiklal-i saltanat-ı ser efrasisinden hayta-i tasarrufuna dahil oldu. Sabahtan akşama ve akşamdan sabaha değin tevsi-i düvel-i İslam fikriyle halvet-hane-i esrarda Cenab-ı Perverd-gar'a münacaat eyler idi ki...” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 265).

Çünkü Anadolu'nun birçok yerleri, Sultan Orhan Gazi'nin zafer dolu devamlılığının bereketi ve genişletilmiş saltanatının bağımsızlığından, etkin yönetimi altına girdi. Sabahtan akşama ve akşamdan sabaha kadar, İslam devletinin yüceltme düşüncesiyle, Cenab-ı Allah'a yalnız kaldığı odasında dua ederdi.

“Ve ol meczub-i mergubun mezar-ı pür-envarı ma-i mezkurenin kurbunda vaki' ve selatin ve hükkam ve mücahidanın tasaddukat ve teberruatından fukara ve mesakine makarr-ı nafidir. Çünkü Yalakova Vilayeti esbab-ı suri ve ma'nevinden bu unvan ile meftuh ve revnak-kiş-i kafiri devlet-i müluk-i makhur gibi makduh oldu” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 242).

Ve bu âşık ve divane kişinin aydınlık dolu mezarı, bahsedilen suyun yanında bulunmakta ve sadakalar, hükümdarlar ve mücahitlerin yardımları ve hayır işleri sayesinde fakirler ve muhtaçlar için değerli bir yer haline gelmiştir. Çünkü Yalakova Vilayeti, dünyevi ve manevi sebeplerden dolayı bu ünvanla övülen ve kralların sarayının süslü kişisi gibi itibarsız halde idi. Yalova fethedilince hükümdar ve mücahitlerin yardımı ile fakir fukara ve miskinler her yönüyle düşünüldü ve onlara gereken yardım yapıldı.

“Evvela valid-i ma’fired-şi’ar şüru’ ve bidayet-i bilad-ı küffarda bekaya-yı Al-i Seçuk’un hatırlarını siyaneten dinar ve dirhem sikkelerini tağyir buyurdılar. Ve dahi henüz bir şehri mu’teber kabza-i teshire dahil olmamıştı. Sikke-i ahire irtikab müteazzir görünüyordu... İsm-i Orhani ile meşkûk olmak emri zaruridir. Zira selatin-i sabık-ı Selçukiyan’ın sikke-i sim ve zeri mülk-i devletleri gibi dide-i i’tibardan dur ve nazar-ı ulü’l-ebzar mehurdur.” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 245).

Bize göre yukardaki metinde siyak sibak açısından düşünüldüğü zaman “tağyir buyurmadılar” olması daha uygundur. Çünkü daha önce metinde Al-i Selçuk’un ‘hatırlarını anmak ve koruma için dinar ve dirhem sikkelerini değiştirmediler’ daha uygun oluyor. Ayrıca bir sonraki cümlede de ‘kabza-i teshire dahil olmamıştı’ ifadelerinden, bu kelimenin ‘tağyir buyurulmadı’ olmasının anlam bakımından daha uygun olacağı düşüncesindeyiz. Daha sonra Abdülbaki Sadi Efendi, Terceme-i Heşt Bihişt, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye. nr. 928. Nüshasına baktığımızda ‘tağyir buyurulmadı’ olarak yazılı olduğunu gördük (Abdülbaki Sadi Efendi, Hamidiye, 928).

İlk olarak, bağışlayıcı hükümdarlar, Al-i Selçuk’un varlığının hatırasını canlandırmak için dinar ve dirhem sikkelerinin tasarımını değiştirmediler. Ve o zamanlar henüz meşhur bir şehre dâhil olmamıştı. Ayrıca, diğer sikkelere olan talep artmış görünüyordu... Orhan ismiyle tanınmak zaruri bir emirdir. Zira eski Selçuklu sultanlarının sikke tasarımları gibi, devletin malı olan sim ve altın sikke, saygınlıklarını yitirmiştir ve ulu gözlerin bakışlarından uzaklaştırılmıştır. Osmanlı sultanları Selçukluların varlığının hatırasının kaybolmaması ve onları anmak için sikke ve dirhemi değiştirmediler. Selçuklu sultanlarının sikke tasarımları zaten değerden düşmüştü. Bu değeri tekrar kazanması için sikkeler değiştirilmemiştir.

“Şehzade-i al-i cenabın bu kelim-i ba-savabının cevabında takdim-i du’a-yı fevz ve nusretten sonra ol teveccüh-i pür-sevabı her babda istizvab ve tertib-i esbababa şitab eylediler. Ve mücerriban-ı kar-ı ruzgar her biri akli mikdarı tedbir-i ubur ve güzar eylediler. Evvelen nizdikan-ı deyr-i sal ve enisan-ı encümen-i übhet ve celal hulus ve i’tikad ile an-samimü’l-fu’ad bu sefer-i pür hatarın refakat-i mülazemetinde böyle karar-dade oldılar kiher kanda ki merkeb-i şah-zade revan ser pa ve canımız fedadır. Ma’lum-ı devletleri ola ki bu hizmet-keran-ı can-sipar elinden tarik-i ubudiyetde sebat-ekdam ile ihtimamdan gayri bir nesne gelmez deyu ittifak eylediler” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 268).

Al-i cenap şehzadenin doğru sözüne karşı verdiğimiz cevap, zafer ve yardım duasının ardından, her konuda doğru bir şekilde cevaplandırılmış ve sebep-sonuç ilişkisinin düzenini gösteren bir düzenleme yapılmıştır. Rüzgârın hareket ettiği kadar her biri, akıl ölçüsünde plan ve geçiş düzeni oluşturdular. İlk olarak, gizemli ormanın yollarının darlığı ve topluluğun

korkunç yaratıklarıyla olan hızlarıyla samimi bir kalple, bu tehlikeli seyahatin refakat ve mücadele sürecinde kararlı bir şekilde oldular ki, her damla bu şehzadenin atı için başı dik ve canımız feda olsun. Devletleri bilinsin ki, bu cana adanmış hizmetkârlar, kulluk yolunda kararlılıkla sebat etmişlerdir ve bu görevde en ufak bir ihmalin dışında bir şey gelmez diyerek birleştiler. Yani fethedilen yerlerdeki ahali daha önce hangi meslekle iştiğal ediyorsa aynı şekilde fetihten sonra da o işle iştiğal edecek hiç kimse ona müdahale edemeyecek ve mâni olmayacaktı.

“Amma ehl-i ulum ve fukaraya kemal-i i'tikadından mimar-ı himeme-i aliyyesin taife-i mezbuenin ta'mir-i me'alim ve tertib-i mesalih ve menazımına sarfider idi” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 319-320).

Ancak ilim ehline ve fakirlere olan tam inancından dolayı, yüksek himmetin mimarı olarak, kötü niyetli grupların eğitimlerini düzeltmeye ve iyiliklerin düzenlenmesine ve kamu yararlarının düzenlenmesine yönelik harcama yapıyordu. Padişahın en önemli görevlerinden birisi de ilim erbabının maişetini temin etmesi, fakirleri doyurmasıdır. Ayrıca davranış bozuklukları olan kişileri de tedavi ettirmeli, kamu yararına olan her türlü harcamayı yapmaktan çekinmemelidir.

“Çünkü ol sultan-ı âli-şanın Anadolu'da serir-i adalet mesiri var idi. Memalik-i Rumeli'nde dahi Edirne'yi pay-ı taht ve darü's-saltanat eyleyüb ol zamandan ile'l-an bu hanedanın gayret-ayini ilhak-ı imarat ve tedaûf-i ayine-i ashab-ı cah ile kesret-i imran yevmen-fe-yevmen fuzun oldu. Ümidir ki bu hanedanın saye-i padişahan-ı sahib-i ünvanından ila-ahiri'z-zaman gün-br-gün efun ola. Ve ol saray-ı cennet-asanın huçestegi-i imarat ve meymenet imaratından ve Edirne'yi darü's-saltanat etmenin mübareki ferhündeliğinin alamet-i evvel oldur ki vakta ki ol saray-ı dil-güşada imarat-ı kusur manzar ve tertib-i nesimin-i cennet esere mübaderet ve ihtimam buyurdılar” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 326).

Çünkü o yüksek itibara sahip sultanın Anadolu'da adaleti sağlama çabası vardı. Aynı zamanda Rumeli topraklarında Edirne'yi başkent ve saltanat yeri olarak seçmişlerdi. O dönemden bu yana, bu hanedanın çabalarıyla imparatorluğun genişlemesi ve cahil insanların yönetimine son verilmesi sağlanmıştır. Umuyoruz ki bu hanedanın padişahları, unvanlarından dolayı sonuna kadar artarak devam eder. Bu cennet sarayının imarında ve Edirne'yi başkent yapmanın sevincindeki bereketli gelişmeler, imparatorluğun güzelliğini ve düzenini göstermektedir.

“Ol sultan-ı zi-şan mesrur ve şadan-ı daru's-saltanat Edirne'de nizam-ı mesalih-i memleket ve intizam-ı umur-ı saltanata ikdam ve 770(1368-1369) senesinde anda kışlayub muvaneset ve sohbet-i ulema meşayih evkat-güzar ve evvel-baharda ki hüsv-i çarmin burc-i şerefden ruy-i zemine tali' ve ihtiran-ı şıkufe ve nesrin felek-i ahdar-i çimende rah-ı ehl-i mülk ve dine lami' oldu” (İdris-i Bitlisî, 2008, s. 326).

O zafer sahibi sultan, Edirne'de saltanatın düzenini sağlayarak ülkenin işlerine düzen verdi ve saltanat işlerine özen gösterdi. 770 (1368-1369) yılında orada kışladı, âlimler ve şeyhlerle zaman geçirdi ve dostluk kurdu. İlkbaharda, cihan padişahının şerefli kulesinden

yeryüzüne bakan yüzü, neşe içinde parladı. Ülkenin ve dinin sahiplerinin yüzü güldü, mutlu oldu.

“Hikmeti budur ki taki gurur-ı nefis-i hodgam ol tenbih-i müşfikeneden zayıf olub gaflet-i nefis-i hod-perest huşyari-i akl-ı akıbet-endişe mütebeddil ola”

Yöneticinin şunlara dikkat etmesi gerekir; nefsin kibirlenme gururundan uzaklaşması için yapılan uyarılardan etkilenip, nefsin gafleti ve kibirliliği yerine aklın sonuçlarından kaynaklanan endişe ve dikkat değişebilir. Yani yöneticinin her an, her türlü tehlikelere karşı tedbirli olması gerekir. Yönetici her an teyakkuzda olmalı, bir an bile gafil olmamalıdır. Zevk ve eğlence içerisinde olmamalı, şayet vaktini rahat içerisinde geçirirse devletine zarar veren olabilir.

Beyt

Ger heme vakt-i bi-elem başı

Devlet et ra be-çeşm-i zahm koned

Eğer bu zamanda bütün vakitlerin elemsiz geçerse devletine yaramaz nazar isabet eder. Yani devlet başkanı her an teyakkuzda olmalı, her düşmanın her an tetikte olduğu unutmamalıdır. Sultan, Problemsiz günler olduğu zaman mutlaka bir şeyler kötü gidiyor şeklinde düşünmelidir.

Sonuç

15. yüzyılın ortalarında Bitlis bölgesinde doğan İdris-i Bitlisi, i, II. Bayezid'in isteği üzerine "Heşt Bihişt" adlı eseri kaleme aldı. Ancak Vezîrîâzam Atik Ali Paşa ve dönemin diğer bürokratlarıyla sorunları olduğu için eserin gerçek değeri anlaşılamadı. İdris-i Bitlisi daha önceki eserlerinden dolayı takdir edilmiş ve bu durum Osmanlı sarayında da devam etmiş, itibar sahibi olarak yüksek maaşa bağlanmıştır. İdris-i Bitlisi karmaşık bir siyaset ortamı içerisinde zihin dünyası şekillenmişti. 15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyılın başlarında Osmanlı-Akkoyunlu daha sonra ise Osmanlı-Safevi ve Osmanlı-Memlûk çekişmelerinin ortaya çıkarttığı olumsuz havadan Bitlisi de etkilenmiş ve bu durum onun tarih yazımına da yansımıştır.

İdris-i Bitlisi'nin kaleme aldığı Heşt Bihişt adlı eser, döneminden önce ve sonrasında yazılan Tevârih-i Âl-i Osmanlardan farklı bilgiler içermesi ile göze çarpmaktadır. Bunun sebebini ise konuyla ilgili yazılan fakat elimize ulaşmamış kaynakları incelemiş olduğu ile ifade edilebilir. İdris-i Bitlisi'nin tarih yazıcılığı dışında devlet felsefesi, siyaset adabı, inşa geleneği, hükümdar-yönetim fikri ve algısı gibi konularda yazması ve felsefe, tasavvuf, siyaset, ahlâk ve tarih gibi ilimlerle meşgul olmasından dolayı, ayrıca birkaç devlette görev yapmış, bu kadar tecrübeli bir şahsiyetin Osmanlı devlet geleneği hakkındaki düşüncelerini incelemeye çalıştık. Yazarın Osmanlı devlet geleneğini Heşt Bihişt bağlamında, belirli konu başlıkları tespit ederek bu konudaki fikirlerini değerlendirmeye çalıştık.

Osmanlı hükümdarları, kendi soylarını ve meşruiyetlerini sağlamlaştırmak için Turan ülkesinin hakanları ve meliklerinin çoğunun, özellikle de Türklerin soyunun Oğuz Han'a

dayandığını belirterek meşruiyet kazanmaya çalışıyorlardı. Hükümdarın kendi halkına karşı meşruiyetini sağladıktan sonra, huzur ve toplumun asayişini sağlaması gerekiyordu; çünkü halkın rahatını düşünmeyen bir sultandan geriye bir şey kalmaz, kimse de onunla beraber olmak istemez. Ayrıca sultan, dünya malından hem kendisi yemeli hem de başkalarına vermeliydi; yoksa sultanın biriktirmesi iş değildi. Osmanlı Devleti'nde halka büyük önem veriliyordu. "İnsanı yaşat ki devlet yaşasın" ilkesi, Osmanlılar tarafından din, dil, ırk ayrımı gözetmeksizin uygulanmıştır. İslam olmayan yerlerde fetihten sonra bile ülkede dirlik ve düzen sağlanıp, ibadethaneler inşa edilmişti. Adaletle hareket edilmiş, ihtiyaç sahiplerine yardım edilmiş ve halkın huzur içinde yaşaması sağlanmıştı. Kanunlar adil bir şekilde uygulanmış, yerel adet ve geleneklere saygı gösterilmişti.

Özellikle Sultan Osman dönemi, her yönüyle mükemmel bir dönem olarak nitelendirilebilir. Anadolu'da halkın dini ve sosyal açıdan sıkıntısı olmamış, çevre halkı da onun koruması altına girmek istemişti. Sultanın reayaya (halk) karşı şefkatli ve merhametli olması, halk arasında huzursuzluk çıkmasını engellemişti. Mal toplama hırsı yerine ordunun ve halkın refahını düşünmek devletin bekası için önemliydi. Devlet işlerinin düzgün yürümesini sağlayan unsurlardan biri de istişaredir. Osman Bey, dış güçlere karşı mücadele ederken, gençlerden yaşlılara kadar çeşitli kimselerle istişare etmeyi önemsemişti. Doğru kararlar almak için tecrübeli ve bilge kişilerle sürekli danışılması gerektiğini vurgulamıştı. Osmanlılar için devletin sürekliliği en önemli hususlardan biriydi. Osman Bey, oğluna dinine bağlı olup adaletle hükmetmesini tavsiye etmişti. Ona, peygamberin şeriatı ve Ali'nin yoluyla doğru yoldan sapmamasını öğütlemişti. Bu şekilde, hanedan üyelerinin ve gelecek nesillerin doğru yoldan ayrılmaması için çaba sarf etmişti.

Kaynakça

- Abdülbaki Sadi Efendi. *Terceme-i Heşt Bihîşt*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi: Hamidiye. nr. 928.
- Armağan, A. (2011). Klasik dönemde Osmanlılarda devlet yönetim anlayışına dair bazı düşünceler. *Gazi Akademik Bakış*, 5(9), 139-156.
- Babinger, F. (1992). *Osmanlı tarih yazarları ve eserleri* (Çev: C. Üçok). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Aktan, C. C. (2015). İdeal devlet ve iyi yönetim: Temel ilkeler, kurallar ve kurumlar. *Hukuk Ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 50-60.
- Bursalı, M. T. (2000). *Osmanlı müellifleri*. Tıpkıbasım. Ankara: BB Yayınevi.
- Danişmend, İ.H. (1948). *İzâhlı Osmanlı tarihi kronolojisi*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- İzci, F., & Karhan, Z. (2022). Türk devlet yönetimi geleneğinde istişare fonksiyonu: Geçmişten günümüze bir analiz. *Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 5(2), 141-163. <https://doi.org/10.38004/sobad.1169649>
- Genç, V. (2007). *İdris-i Bitlisî Heşt Bihîşt Osman Gazi dönemi (Tahlil ve Tercüme)*. Yüksek Lisans Tezi. Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Göktürk, İ. (2020). Temel kaynaklardan hareketle Türk devlet geleneğinde meşruluğun dayanakları. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2), 1079-1099. <https://doi.org/10.33437/ksusbd.692693>
- Gönenç, L. (2001). "Meşruiyet kavramı ve anayasaların meşruiyeti problemi". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 50, sy. 1 https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000000606.
- İbn-i Kemâl (1991). *Tevârih-i âl-i Osman I. Defter*. (Haz. Ş. Turan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- İdris-i Bitlisî (2008). *Heşt Bihîşt* (Haz: S. Kaya-M. Karataş-Y. Baş). Ankara: BETAV Yayınevi.
- Koçaslan, B. (2019). *İdris-i Bidlisî Heşt Bihîşt Orhan Gazi dönemi (Tahlil Ve Tercüme)*. Yüksek Lisans Tezi. Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Neşrî, M. (1995). *Kitâb-ı Cihannümâ*. (Haz. M.A. Köymen ve F.R. Unat). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Özcan, A. (1998). Heşt Bihîşt. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özcan, A. (2000). İdris-i Bitlisî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 21, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öztürk, D. A. (1996). Türkiye’de halkın yönetime katılması mevcut yerel yönetim anlayışı ve çözüm bekleyen temel sorunlar. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(4).
- Uzunçarşılı, İ.H. (1994) *Osmanlı tarihi II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Zorlu, S.E. (2022). Eski Türklerde ve Osmanlı Devleti’nde meşruiyet inancı bağlamında devlet başkanının belirlenmesi. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 5, sy. 2, ss. 501-33.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 30.11.2024 Kabul/Accepted: 15.01.2025

Araştırma Makalesi/Research Article, ss./pp. 47-65.

14. YÜZYIL ANADOLU'SUNDA AHİLERİN SİYASİ, SOSYAL ve KÜLTÜREL İLİŞKİLERİNİ HAKİKAT ve EFSANE BAĞLAMINDA YENİDEN GÖZDEN GEÇİRMEKⁱ

Hülya TAZECANⁱⁱ, Ahmet DEMİRⁱⁱⁱ

Öz

Ahîler, Türk tarihinde önemli ekonomik ve sosyal görevler üstlenmişler ve bu görevlerini Türk Devletleri'nin ihtiyaç duyduğu devlet ve toplum hayatına başarı ile sunmuşlardır. 14. yüzyılda da bu önemli rollerini devam ettiren Ahîler tasavvufî roller de üstlenmişlerdir. Ahîlik Teşkilatı bu yönüyle Türk Beylikleri Dönemi için siyasi bir güçten çok dönemin sosyo-kültürel yaşamına katkı sağlayan bir kurum olarak görülmüştür. 14. yüzyılda Ahîler Türk Beylikleri'ni ile ilişkileriyle ve Osmanlı Devleti'nin kuruluş safhalarındaki rolleri ile dönemin en dikkat çekici gruplarından biri olmuştur. Bu yüzyılda kaynak sınırlılığına bağlı olarak Ahîler tarihi kaynakların dışında popüler eserlere de konu olmuşlar, menkabevî yönleriyle dikkat çekmişlerdir. 14. yüzyılda Selçuklu mirası olarak Türk Beylikleri ve Osmanlı Devleti'nin idari ve sosyo-kültürel yaşamına sunduğu katkılarının önemi bilinen Ahîler; menâkıbname, vilayetname, seyahatname ve fütüvvetname gibi eserlere konu olmuşlardır. Çalışmamızda bu eserler değerlendirilerek Ahîlerin hem tarih literatüründe hem de popüler kaynaklarda ve halk muhayyilesinde yer alışlarını hakikat ve efsane arasındaki sınırlılıklar bakımından ele almak bu yazının amacını teşkil edecektir.

Anahtar Kelimeler: Ahîler, Türk Beylikleri, Tasavvuf, Siyaset, Toplum.

Revisiting the Political, Social and Cultural Relationships of the Ahis in the 14th Century Anatolia in the Context of Truth and Myth

Abstract

Ahis have undertaken important economic and social duties in Turkish history and have successfully presented these duties to the state and social life needed by the Turkish States. Ahis, who continued their important role in the 14th century, also took on Sufi roles. In this respect, the Ahism Organization was seen as an institution that contributed to the socio-cultural life of the period rather than a political power for the Turkish Principalities Period. In the 14th century, the Ahis became one of the most remarkable groups of the period with their relations with the Turkish Principalities and their role in the founding stages of the Ottoman Empire. In this century, due to resource limitations, Ahis have been the subject of popular works in addition to historical sources and have attracted attention with their legendary aspects. Ahis, who are known for their contribution to the administrative and socio-cultural life of the Turkish Principalities and the Ottoman Empire as a Seljuk heritage in the 14th century; They have been the subject of works such as Menâkıbname, vilayetname, travelogue and futuvenname. In our study, the purpose of this article will be to evaluate these works and to discuss the place of the Ahis in

ⁱ Bu makale, birinci yazarın ikinci yazar danışmanlığında hazırlanan "Anadolu Selçuklu Devleti'nden Osmanlı Devleti'ne Hakikat ve Efsane Arasında Ahîler (13.-16. Yüzyıllar)" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

ⁱⁱ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: hbtazecan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9895-4336.

ⁱⁱⁱ Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, e-posta: ademir38@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3272-775X.

both historical literature, popular sources and public imagination in terms of the limitations between truth and legend.

Keywords: *Ahis, Turkish Principalities, Sufism, Politics, Society.*

Extended Abstract

Ahi organization, in Turkish history, represented a systematic economic life and social order. Rooted in Anatolia's political environment as a blend of morality, art, and hospitality, Akhi organization spread rapidly and primarily accelerated the transition of Anatolian Turks from a nomadic to a sedentary lifestyle. Most importantly, it facilitated the participation of Turks in the arts and commerce, previously dominated by non-Muslim locals, thereby establishing an effective organization in these fields. Under the leadership of Ahi Evran, the Ahis defined the moral codes of this institution, drawing inspiration from futuuvetnames – texts outlining the principles of being a good person, prevalent in Islamic lands.

The Ahis did not engage in their communal activities solely for Sufi purposes. Ahi lodges demonstrated the significance of the worldly aspects of the Ahis' communal endeavors. This revealed that Akhi organization was a multifaceted organization, far more complex than merely a dervish order.

The initiation of the Anatolian Seljuk sultan, Izzeddin Keykavus, into the futuuvet organization was significant for the Ahis. This futuuvetname was compiled by Suhrawardi and its influence persisted in Anatolia until the first half of the 14th century. Ahi organization and the futuuvet organization were rapidly adopted in Anatolia and, under Alaaddin Keykubad, Ahi community became fully organized throughout the region. In Seljuk Turkey, the Ahis controlled both commerce and security in major cities. Ahi leaders, whose importance and respect grew within all segments of society, began to rise to prominence.

During the Seljuk period, the Ahis played a significant role not only in society but also in the palace. The sultans' trust in the Ahis grew to such an extent that they were appointed as a unique form of palace guard.

The period of the Principalities was a crucial phase in the conquest and Islamization of Anatolia. The Turkish Beyliks established in Anatolia during this period facilitated the conquest of Anatolian cities and towns that had not been conquered earlier, as well as the reconquest of Anatolian lands that had been lost to the Seljuks. The Ahis were among the most important figures contributing to the development of craftsmanship and social life during these conquests. The Ahis, who were settled throughout Anatolia, were present wherever the Turkmens lived. The Ahis were the first people to be thought of when it came to hosting foreigners who came to their cities, providing them with food and lodging, and protecting them from bandits and robbers.

It is known that the Ahis, even within the Turkish Principalities, had excellent armed organizations similar to military formations. It is also observed that a significant portion of those who participated in battles alongside the Ahis were Alp Erens and volunteers who came for Ghazis together with the army. The political and social relations of the Ahis in each principality during the period of the Principalities were not unique to all Ahis. As observed particularly during the periods when Mongol authority collapsed, they became close to some Turkmen beys and struggled with others. Events that developed within the framework of the political actions of the period of the Principalities also indicate the strength of the Ahis.

The vast majority of the Turkish beyliks began to lose their former power in the first half of the 14th century. When their areas of expansion were exhausted, the power of these principalities also diminished. Even large beyliks such as the Karamanids or Germiyans had lost their power over time. The only border principality that succeeded in the political environment of the 14th century was the Ottomans.

With its solid foundations, the Ottoman State advanced towards the shores of the Marmara Sea during the time of Osman Ghazi. It attracted more attention by liquidating Byzantine dominance in Anatolia. Osman Ghazi's rapid advance against the Byzantines and his victories revived the spirit of Ghazi in Anatolia. Ghazis, sheikhs, Turkmen fathers, and dervishes from Anatolia and other Islamic lands gathered around him and strengthened the jihad. From the very beginning, Osman Ghazi had started working with religious figures such as Sheikh Edebali and Dursun Fakih in the upper structure of the state. The Ahis, on the other hand, took over the structure called the middle structure, which was represented by the artisans. The Ahi organization successfully continued its social

and economic life in Anatolia and rendered great services in the establishment of the Ottoman State. The Ottomans benefited from the Ahis in organizing social life while conducting Ghazi operations and conquests.

Each Ottoman ruler of the 14th century was closely related to the Ahi communities, which occupied a very central place in the social, economic, and religious environment of the time and dominated the towns in Anatolia regardless of the boundaries of the states. The relations between the merchants and artisans, who constituted the most important group in the entire Ottoman State, were also managed through the Ahis. Since some artisan communities had Christian members, the institutional order was regulated through the Ahis. Because the Ahis had established both a legal order and a pluralistic social order in society. The Ahis also constituted an important element within society as a soldier always ready for war within the military definition. The Ahis had a great influence on the establishment of military systems. The Ahis played an extraordinary role in the economic and political life of Anatolia in the 14th century. Their success was largely due to their actions based on the concept of futuvcet. The Ahis participated in political life in their own way during times of chaos. When the Ahis encountered a talented statesman and leader, their success reached its peak. As in the Anatolian Seljuk period, the Ahis' large masses continued to practice their professions and remain active in economic life during the periods of the Principalities and the Ottomans.

Giriş

Anadolu'da, Türkiye Selçuklu idaresi ile yerleşik bir düzen kurulmuş ve gelişen şehirlerde imar faaliyetleriyle yeni bir fiziki görünüm hâkim olmaya başlamıştı. Selçuklu idaresi, sadece şehirlerin düzeni ile ilgilenmemiş konargöçer durumdaki grupları da bu yapılanmaya dahil ederek onları toplumla uyumlu hale getirecek planlı bir iktisadi ve sosyal sistem kurmuştu. Benzer şekilde askeri yapılanmada da aynı amaç hedeflenmiş ve bu planlamanın idari ve toplumsal düzende olması önemsenmişti (Emecen, 2016, s. 18). Ahîlik, Anadolu'nun bu siyasi ortamında ahlak, sanat ve konukseverliğin bir bileşimi olarak kökleşip yayılmış ve öncelikle Anadolu Türklerinin göçebe hayattan yerleşik hayata geçişini hızlandırmıştır. Bu ortamda Ahî Evren liderliğinde Ahîler, Ahîlik Teşkilatı'nı İslam ülkelerinde bilinen ve teorik olarak iyi insan olma kurallarını kapsayan fütüvvetnâmeler rehberliğinde Anadolu'da kurup teşkilatlandırmışlardır. Ahîler sadece kendi aralarında bağları güçlendirmekle kalmayıp Türk esnaf ve sanatkârlar arasında da sıkı bir iş birliği, karşılıklı yardım ilişkileri kurmuşlar ve rehber edindikleri fütüvvetnâmeler ışığında tasavvufî ilkelere bağlı kalarak iyi ahlak kurallarını topluma yayma başarısını göstermişlerdir (Çağatay, 1982, s. 425).

Fütüvvet Teşkilatı'nın tasavvufî ilkelerini benimseyen Ahîler sadece bir esnaf teşkilâtından ibaret değildi. Bu durum Ahîlerin yalnızca şehirlerde etkin olduğu algısını oluşturmaktaydı. Fakat Ahîler köylerde ve uç bölgelerinde de o kadar yaygındı ki toplantı mahalleri ve zaviyelerinin sayısı çok fazlaydı. Fütüvvet Teşkilâtı, Anadolu'da birtakım büyük devlet ricalinin, kadıların, müderrislerin, muhtelif tarikatlara mensup şeyhlerin, büyük tacirlerin de katılımıyla sosyal anlamda büyük bir üne kavuştu. Şehirlerdeki esnaf da teşkilata dahil olmaya başladılar. Özellikle büyük şehirlerde genç esnaf çıraklarının katılımının da yoğun olduğu görülüyordu. Bu teşkilata dahil olanlarının sayısının fazla olması teşkilâtın içtimaî kıymetinin ne kadar yükseldiğini göstermekteydi. Bu grupların katılımı ile fütüvvet prensipleri Anadolu'da kuvvetlenmiş ve esnaf teşkilatının da girmesi ile bu teşkilâtın fütüvvet kadrosu yeniden tanzim edilmişti (Köprülü, 1991, s. 63-64). Ahîler, manevi dünyalarını belirli dinsel ilkelere göre sürdürürken meslek gruplarına girmiş ve cemaatin önde gelen kişileri olmuşlardı (Blake, 2000, s. 220).

Ahîler, XIII. yüzyılın sonlarına doğru Türk Beylikleri Dönemi'nde ve Moğol baskısının daha fazla hissedildiği dönemlerde sadece ekonomik faaliyetler içinde gösterilmişlerdir. Fakat bu faaliyetlerinin yanı sıra onlar tasavvuf hayatında da varlıklarını yeterince hissettirmişlerdir. Koşulların zor olduğu bu dönemde Anadolu'nun şehirlerinde ve kırsal bölgelerinde yaşayan Türkmenler için manevi bir ortamın varlığı vazgeçilmez bir ihtiyaçtı. Türkmenler çareyi Moğol korkusu sebebiyle daha önce batıya göç eden ve Selçuklu-Bizans sınırlarına daha önce gelmiş olan Türkmenlere katılmakta buldular. Doğu ve Orta Anadolu yaylalarında kalabalık gruplar halinde yaşayan bu Türkmen boyları için batıya gitmekten başka bir yol kalmamıştı. Böylece, Batı Anadolu'daki uç beyleri, sonu gelmeyen bu göç hareketleri neticesinde hem daha fazla kalabalıklaşıyor hem de kuvvetleniyordu. Uç bölgelerine gelen bu göçebe Türkmenler sadece çaresizce hareket halinde olan bir grubu

içermiyordu. Bunlar arasında Orta ve Doğu Anadolu'da yerleşik olarak yaşayan tüccar ve esnaf grupları ile sanatkâr ve çiftçilerin bir kısmı da batıya göç ederek oradaki şehir, kasaba ve köylere yerleşiyorlardı. Böylece Batı Anadolu'daki Türkmen Beylikleri'nin sosyal yapısı değişikliğe uğrarken iktisadi yapısı da teşekkül ediyordu. İktisadi göçler beraberinde bir organizasyonu zorunlu kılıyordu. Orta Anadolu'daki bu tüccar, sanatkâr ve esnaf gruplarının Batı Anadolu uç bölgelerine giderek faaliyet göstermelerinde gerekli iktisadi ve siyasi koşulları Ahîler sağlıyordu. Bu durum ise Ahîlerin sadece bu yönüyle hafızalarda yer etmelerine neden olmuştur. Fakat onlar aynı zamanda Türk toplum hayatının manevi yönleri ile dini organizasyonu sağlayan kişilerdi. (Kesik, s. 33).

1-Anadolu'da Fütüvvet

Fütüvvet, Sühreverdi'ye göre Allah ve elçisinin beğendiği hasletleri içermektedir. Bunlar şeriat, tarikat, hakikat ve marifetti. Nitekim bir kimse fütüvvete şu dört yola giderek ulaşırdı. Bir yol Bağdat'tan Mekke'ye gider, bir yol Şam'a, bir yol Azerbaycan'a giderdi. Fütüvvetin varış noktalarından diğeri ise Anadolu'ydu (Sühreverdi, 2023, s.37). Bu nedenle Anadolu Selçuklu sultanı İzzettin Keykavus'un Sinop fethinden sonra alimlerin şeyhi, dünyanın göz bebeği olarak zikredilen Mecdüddin İshak'ı, çok sayıda mücevher ve değerli hediyelerle büyük zaferin müjdesini vermek için halifeye gönderdi ve halifeden bir fütüvvet şalvarı istedi. Mecdüddin İshak, hilafet yurdunda büyük bir izzet ve ikramla karşılanmış, saygı ve sevgi görmüştür. Müminlerin emri halife, mürüvvet kemeri ile doğruluk şalvarını ve fütüvvet mektubunu sultana göndermiştir. Böylece fütüvvet ile körelmiş kılıçlar yeniden bilenecek, bulandırılan kaynaklar ve çeşmeler yeniden durulacaktı. Bu dilek ve arzularla fütüvvetnâme Mecdüddin İshak'a teslim edildi. Onunla Şahlarşahı 2. İzzettin bu şerefli teşkilata resmen katılmış oluyordu. Bu fütüvvetnâme 608 yılının Ramazan ayında Şubat 1212'de yazılmıştı. Bütün bunların yanında halife, sultana sevdiği kıymetli bir imam, özenle dikilmiş bir derviş cübbesi, Rum ülkelerine şeriat hükümleri yaymayı tavsiye eden bir saltanat menşuru vermişti (İbn Bibi, 2020, s. 182-186).

Sühreverdi tarafından düzenlenen bu fütüvvetnâmenin etkisi, Anadolu'da 14. yüzyılın ilk yarısına kadar sürmüştür. Bu etkide Sühreverdi'nin Anadolu'da tasavvufun oldukça yaygın olduğunu bilmesinin de etkisi vardır (Anadol, 1991, s. 20). Çünkü tasavvuf, Sufiler tarafından ilk Müslümanların ve İslam ümmetinin büyük şahsiyetlerinin yani sahabelerin ve sonraki kuşakların takip ettikleri hak ve hakikat yolu olarak kabul ediliyordu. Bu yol sürekli olarak takvaya ve Allah'a tam anlamıyla bağlanmaya, bu dünyanın boş heveslerinden ve süslerinden vazgeçmeye, insanların çoğunun aradığı zevklerden, zenginliklerden, nam ve şandan kaçınmaya, dünyevilikten uzaklaşıp kendini ibadete vererek dürüstçe yaşamaya dayanıyordu (İbn Haldun, 2022, s. 711).

Ahîlerin Anadolu topraklarında tasavvufi ilkeleri saray fütüvveti ile sınırlı kalmamış ve Anadolu'da yazılan fütüvvetnameler toplumda düşünsel bir boyut oluşturmuştu. Anadolu'da Ahî silsilesinde verilen mertebelerden birisinin bulunması bu etkiye büyük katkı sağlamaktaydı. Fütüvvet ehli için Hazreti Peygamber'in dua etmesinden sonra Hazreti Ali'ye

fütüvvet libası giydirilmişti. Böylece Hazreti Resul, Ali'yi hilafet seccadesine geçirmişti. Hz. Ali on yedi rekât namaz kılmak suretiyle gelenek üzerine ashabtan on yedi kişinin belini bağlamıştı. Fütüvvet erbabından olan ve Hz. Muhammet'in hakkında havz-ı kevserden ilk içirilecek kişi dediği Süheyb-i Rumi Hazreti Ali'nin şakirdiydi ve altıncı kuşakta da Ahîlerin silsilesinde yer almaktaydı ve kabri Sivas'taydı (Razavi, 2023, s. 74-76). Böylece fütüvvetin ulaştığı yollardan biri olan "Diyar-ı Rum" Anadolu Selçuklu Devleti ve Türk Beylikleri'nin ardından 14. yüzyılda Osmanlıların da yeni düzen ile belli bir nizam uygulayarak kendi hakimiyetlerini kurmayı başardıkları topraklardı. Başka bir deyişle Rumî bir Türk olmak aynı zamanda İslam medeniyetinin zuhur etmekte olan yeni bölgesel düzenine aidiyet katmak anlamına geliyordu (Kafadar, 2021, s. 24). Anadolu'da 14. asırda Ahîlik fütüvvetnâmelerinin öğretilerinin hayata tatbikine dair en güzel verileri, tahminen 1330'da Anadolu'ya seyahat eden ve memleketin bütün şehirlerinde Ahîlere misafir olan Faslı Seyyah İbni Batuta Tancî'den öğreniyoruz. Batuta, mahalli birliklerin reisi olarak nitelendirdiği Ahîlerin sahip oldukları siyasi rollerinin yanı sıra tasavvuf ve toplum hayatındaki rolleri hakkında önemli bilgiler vermiştir. (Taeschner, 1953-1954, s. 20).

Anadolu'da Beylikler Dönemi, Anadolu'nun fethi ve İslamlaşmasını sağlayan önemli süreçlerden biridir. Bu dönemde Anadolu'da kurulan Türkmen Beylikleri sayesinde Selçuklular zamanında fethedilemeyen Anadolu şehir ve kasabalarının fethi sağlanmış ayrıca Selçuklular tarafından fethedildiği halde sonradan elden çıkmış Anadolu topraklarının yeniden fethi de gerçekleşmiştir. Fetihlerle birlikte imar faaliyetleri hız kazanmış ve çok sayıda medrese, cami, mescit, çeşme, köprü vs. sosyal yapılar inşa edilmiştir. Beylikler Dönemi, Türk denizciliğinin de başladığı önemli bir dönem olmuştur. Bu dönemde deniz ticaretinde büyük gelişmeler yaşanmış ve denizci Türk beyliklerinin faaliyetleri iktisadi hayatta önemli bir boşluğu doldurmuştur. Ahîler bu sosyal dinamizmde zanaatın ve sosyal hayatın gelişmesine katkıda bulunan en önemli aktörlerden biri olmuşlardır (Kesik, s. 36). Anadolu'nun her yerinde yerleşmiş olan Ahîler Türkmenlerin yaşadıkları her yerde, köy, kasaba ve şehirlerde bulunmaktaydılar. Şehirlerine gelen yabancıları misafir etme, onlarla ilgilenme, yiyeceklerini ve konaklayacakları yeri sağlama; onları eşkiyanın ve vurguncuların elinden kurtarma veya bu sebeple haydutlara katılanları temizleme gibi konularda Ahîler ilk akla gelen isimdi (İbn Batuta, 2024, s. 275). Bu faaliyetleri ile Ahîler dünyevi nitelikleri ile karşımıza çıkarken aslında Ahî olmanın gerekliklerini yerine getirmeye çalışmışlardır. Ahî olmanın sorumlulukları sadece maddi yönü olan bir gereklilikten değil manevi yönü olan ilkelerden neşet etmişti. Bu nedenle doğru davranış esasları yerine getirilmeliydi ve bunlardan ilki cömertlikti. Ahînin iki dünyada canı gönülden cömert olması gerekiyordu. Yani dünyada cömertlik yaptığında ahirette de cömert oluyordu. Nitekim Maun Suresi, 107:3 ayetinde yoksula yedirmeyi özendirilmeyen kimselerin eleştirilmesi Ahînin iki dünyada da cömert ve yardımsever olmasını gerektiriyordu (Burgazi, 2023, s. 78).

Ahîlerin Türk Beylikleri döneminde her bir beylikteki özellikle tasavvufi ve sosyal ilişkileri Ahîlerin bütününe has bir durum değildi. Özellikle Moğol otoritesinin çöktüğü dönemlerde gözlemlendiği üzere, Türkmen beyleriyle yakınlaşmaları çoğu zaman geçici bir

durumdu. Fakat Ahîlerin bütünü için siyasi eylemler içinde olduğu yorumu yapılamazdı. Ahîlerden bir grup evlenmeksizin derviş hayatı sürdürürken azla yetinir, kendi varlıklarının bir bölümünü yoksullara ve yabancılara verirdi. Hatta bu “maneviyatçı” Ahîler, zaman zaman birliğin üye sayısının çok fazla artmasından memnuniyetsizlik bile duyarlardı. Çünkü sayının fazlalığı onlar için şehirlerde herkesin Ahî kesilmesi ve Ahîliğin standartlarının düşmesi anlamına geliyordu. Anadolu Selçuklu Dönemi'nde olduğu gibi Beylikler Dönemi'nde de Ahîlerin geniş kitlesi mesleklerini icraya devam edenlerdi. Ahîlerin Türk meslek hayatına yaptığı katkı daha sonra kurulan loncalarda mutlaka bir Ahî geleneğini miras bırakmıştı. Hatta tarikatın büyük pirllerinden birinin lakabı Ahî Dede idi ve lonca başkanının adı da Ahî Baba olarak kalmıştı (Werner, 2019, s. 104-105).

2- Beylikler Dönemi Tasavvuf Hayatı ve Ahîler

Türk Beylikleri Tarihi, Türkmenlerin Moğol istilası önünden Anadolu'ya kaçması ve istilacılara düşman olan beyliklerin onlara karşı mücadele etmeleriyle başlamaktadır. Diğer taraftan Türkmenlerin istiklal kazanma ihtirasları da tabiatıyla rol oynamıştı. Bu Türkmenler arasında en kuvvetlilerini Denizli, Lâdik, Honoz ve Dalaman havalisinde yurt ve beylik kuran göçebeler teşkil ediyordu. Başlarında kahraman ve uç gazisi sıfatlarını taşıyan Mehmet Bey, kardeşi İlyas Bey, damadı Ali Bey, Sevinç ve Salur Beyler vardı. Moğol istilaları sonrasında Denizli bölgesi artık uç Türkmenlerin eski bir yurdu olmuştu. Burada Mehmet Bey idaresinde bulunan bu göçebelerin çoğu Moğol istilasından kaçanlar olup bunlar Dalaman çayına kadar sahilleri fethetmiş ve kuvvetli bir beylik kurmuşlardı. Mehmet Bey'in idaresinde bulunan bu Türkmenlerin Anadolu'da ilk ve kudretli beylik kurdukları görülmektedir. Mehmet Bey'in bu Türkmenlere kırmızı külahlarını değiştirip Ahîlere ait olduğu bilinen akbörk (ak külah) giydirmesi bize Ahîlerle bağlantısı olduğu izlenimini vermektedir (Turan, 2023, s. 531-533).

Eflaki ise bize Mehmet Bey'in sadece Ahîlerle ilgili anlatılarla ilişkilendirilmediğini ifade etmektedir. Mehmet Bey'in tasavvufî hayatı Mevleviler ile münasebetlerinde Lâdik şehrinde Arif Çelebi ile karşılaşmasında görülmektedir. Şehrin uluları iradet getirip Arif Çelebi'nin müridi olduklarında Mehmet Bey büyüklük taslayarak reddetmiş ve mürit olmamıştır. Saygın ve sivrilmiş olan bu emirzade dostlarının ısrarı ile Mevlevilerin keramet göstermesi şartıyla mürit olmayı kabul etmiştir. Eflaki'ye göre Mehmet Bey bunun sonucunda Çelebi hazretlerinin müridi olmuştur (Eflaki, 2020, s.672-673). İbn Batuta seyahatnamesinde Denizli Beyliği'nin tarihi anlatılarına gözlemleri ile daha somut kabul edilecek bilgiler sunmuştur. Mehmet Bey'in ölümünden sonra Denizli (Lâdik) hükümdarı Yınanç'ı Anadolu'nun ileri gelen beylerinden biri olarak tarif etmiştir. Ve en önemlisi Lâdik'teki zanaat erbabının Ahî yiğitleri olduğunu ve bu meslekler gruplarının önemine atıf yaparak onların kendilerine ait bayraklar taşıdığı bilgisini vermiştir. Ahîler aynı zamanda tepeden tırnağa silahlı ve ihtişamlı kuşanan kişiler olarak anlatılmıştır (İbn Batuta, 2024, s. 280-281). Burada bulunan bir fakihin Batuta ile Yınanç Bey'in oğlu Murad Bey ile arasında tercümanlık yapması (İbn Batuta, 2024, s.280), fütüvvet sahibi kimsenin yabancı dil bilmeye ihtiyaç duyması ve o yabancı dili bilip anlamasının ona pek çok fayda sağladığını göstermekteydi. Fütüvvet ehli

Arapça, Farsça, Türkçe, Acemce, Yunanca, Hintçe gibi çeşitli dillerin sözcüklerini öğrenmeye çalışmalıydı. Çünkü bu fütüvvet ehlinde beğenilen bir hünerdi (Sühreverdi, 2023, s.106).

Türk Beylikleri içinde önemi bakımından zikredilmesi gereken en önemli beylik Karamanoğulları'dır. Karamanoğulları hem faaliyetleri hem siyasi karışıklıktaki rolleri ile döneme damgasını vurmuşlardı. 1291 yılı Temmuz sonlarında Argun Han'dan sonra Aladağ'da tahta çıkarılan Geyhatu, Anadolu'da yaylak ve kışlaklarda hayatını eğlence, içki ve şehvetle geçirmiş; memleket meselelerine ve halkın şikayetlerine tamamıyla sessiz kalmıştı. Geyhatu'nun hanlık makamına geçerek 1295 yılında Anadolu'dan ayrılması, Anadolu Selçuklu Devleti'nin çöktüğü ve Moğol idaresinin bulunduğu memlekette bir boşluk dönemi idi. Bu boşluğu ilk dolduran beylik ise Karamanoğullarıydı. Türkmenlerle birlik olan Karamanoğulları Konya'ya yürümüşlerdi. Başkent tahtında bulunan Sultan Mesut'un Kayseri'ye gitmesi ile payitaht boş kalmıştı. Karamanoğulları'nın karşısında Konya kuşatmasında bu boşluğu onlara karşı ciddi bir şehir savunması yapan şehir Ahîleri doldurmuştu (Turan, 2023, s. 618-620). Karamanoğulları sadece Konya üzerinde mücadele etmiyordu. Orduları kalabalık ve savaşçı olan bu beylik Ermenilerle ve gayrimüslimlerle de sürekli savaşmıştı (El-Ömeri, 2019, s. 148,170).

Karamanoğullarının Konya, Karaman ve Larende bölgesinde güçlü oldukları bilinmektedir. Bu bölgelerde manevi yönden güç sahibi Ahîlerin olduğunu bilmekteyiz. Fakat Ahîlerin tamamının aynı manevi güçte olmadığı düşüncesi bu bölgelerde açığa çıkan bir gözlem olarak yansıtılmıştır. Bu kişilerden biri Larende şehrine gelen ve Ulu Çelebi döneminde Eflaki'nin kendisinden övgü ile söz ettiği Kalemi'nin oğlu Ahî Muhammed Bey'dir. Çelebi Hazretleri Anadolu'ya ulaştığında Ahî Muhammed Bey dışında bütün büyükler ve emirzadeler yanına gelip ona mürit olmuşlardır. Ahî Muhammed Bey; o zamanlar üzerinde bir abası yani cübbesi, altında atı olan bir delikanlıydı ve veliler dünyasına uzaktı. Ama arkadaşları arasında her tarafa koşup çeviklik gösterip hizmetlerde bulunuyordu. Çelebi Hazretleri ona etrafındaki büyük bir kalabalıkla birlikte ihlas kemerini beline bağlayıp bu kavmin başı olmasını, bir zaviye yapmasını ve hizmetlerde bulunmasını buyurmuştu. Böylece Karamanoğulları dönemine uzanan Ahî güçlerinin tasavvufî ve toplumsal gücü Mevleviler vasıtasıyla Ahî Muhammed Bey ile kuvvet ve inayet bulmuştu (Eflaki, 2020, s. 687).

Eflaki'nin Karamanoğlu topraklarındaki Ahîler ve Mevleviler ekseninde topluma yansıttığı ilişkiler 14. yüzyılda Karamanoğlu tahtına geçen Yahşi Bey döneminde devam etmeyecektir. Ahîlerin bu dönemde Konya savunmasında yer aldıkları görülmüştür ve Yahşi Bey, Konya'da Ahî Mustafa'yı öldürmek suretiyle şehri ele geçirmiştir (Sümer, 2001). Konya'ya egemen olan Yahşi Bey hemen şehirde imar faaliyetlerine girişmiştir. Bu dönemde Karamanoğullarının tekrar Ahîler ve Mevleviler ile yakın ilişkiler içine girdiği görülmektedir. Ama Konya'nın Karamanoğulları'nın eline geçmesi Anadolu'daki İlhanlı hakimiyeti için kabul edilemez bir durumdu. Bu nedenle İlhanlılar hem Konya'yı kurtarmak hem de Anadolu'da etkisini yitirmeye başlayan Moğol egemenliğini yeniden hissettirmek amacıyla 1314 yılında Emir Çoban'ı Anadolu'ya gönderdiler. Karamanoğulları dışında kalan tüm Anadolu beyleri Moğollar'dan gelebilecek tehlikeden çekinerek Emir Çoban'ı karşılamak amacıyla gittiler.

Fakat bu karşılıma gelmeyen ve kendisine itaat etmeyen Karamanoğlu Yahşi Bey'i cezalandırmak isteyen Emir Çoban, Konya üzerine yürümek suretiyle şehre hâkim olmuştu. Daha sonra Larende'ye hareket eden Emir Çoban etrafı yağmaladıktan sonra oğlu Timurtaş'ı bölgede bırakıp geriye döndü ve bu bölgeler için maddi ve manevi kaos hüküm sürmüştü (Kesik, s. 73-74).

Eşrefoğlu Süleyman Bey, 1284 tarihlerinde Selçuk şehzadeleri arasındaki mücadelelerde mühim rol oynayan Selçuklu beylerinden biriydi. Oğlu Mehmed Bey, babasının kendisine devrettiği hükümeti elinde tutmaya muvaffak olduğu gibi hududunu genişleterek Akşehir ve Bolvadin taraflarını da ele geçirdi. Fakat yerine geçen oğlu İkinci Süleyman Bey'in hükümeti, Anadolu beyliklerini ortadan kaldırmaya başlayan İlhanlıların Anadolu valisi Timurtaş'ın kuvvetli zamanına tesadüf ettiğinden 1325'te Beyşehir 'i elde eden Timurtaş, esir ettiği Süleyman Bey'i öldürmek suretiyle Eşrefoğulları hükümetine son vermişti (Uzunçarşılı, 1937, s. 13).

Eşrefoğulları döneminde toplumun en önemli isimleri olarak karşımıza Ahîler çıkmaktadır. Bunlardan birisi Ahîlerin Sultanı unvanı ile anılan Ahî Musa idi. Eşrefoğulları'nın hüküm sürdüğü dönemlerde Akşehir'de tasavvuf hayatına büyük bir teveccühün olduğu görülmektedir. Tasavvuf erbabı Akşehir'de o kadar faaldi ki burada sufiler için büyük bir külfete giriyorlar ve toplantı düzenliyorlardı (Eflaki, 2020, s. 684). Ama bu dönemde, bu tasavvuf ortamına olan ilgi dönemin yöneticileri tarafından bazen onaylanmıyordu. Bu dönemde Eşrefoğlu Hoca Kamereddin Naib, Akşehir'i emri altında tutmaktaydı ve dervişlere inancı yoktu. Fakat zamanla o da bu tavrını değiştirmek suretiyle Ulu Arif Çelebi'ye mürit olmuştu (Eflaki, 2020, s. 654). İsmi zikredilen yöneticinin aksine Ahîlerin ya da en azından onları yönetenlerin tasavvuf düşüncesi olduğu bir gerçektir. Çünkü onların tasavvufi ve ritüel bakış açıları fütüvetnamelerde ortaya çıkmıştı. Tasavvuf hayatına artan ilgi de Anadolu'da fütüvetnamelerin sayılarının gittikçe çoğalması ile somutlaşmıştı. Tasavvufi hayatının devrin ortamında önemli bir rolü olduğu gerçektir fakat siyasi ve toplumsal ilişkilerde Ahîler Selçuklu sultanları gibi Karamanoğullarını büyük bir tehdit olarak görmüşler ve Karamanoğullarına karşı Eşrefoğulları ile ittifak kurmaya çalışmışlardır. Ama Eşrefoğullarının savaşlarda talihinin yaver gitmediği bir dönemde Konya'da bazı Ahîlere karşı kanlı olaylarla sonuçlanan eylemleri tepkiler oluşturmuştu. (Cahen, Anadolu Selçuklu Devleti, 2022, s. 364).

Germiyanogulları Beyliği 1283'ten itibaren Kütahya, Lâdik (Denizli) taraflarında kuvvetli nüfuzları ile görülmüştür. Kütahya'ya ne zaman yerleştikleri bilinmeyen Germiyan ailesi 1286'dan itibaren bağlı buldukları Selçuklularla mücadele içinde olmuşlardır. Bu mücadelelerde bazen kazandıkları bazen de kaybettikleri görülmektedir. Germiyanlılardan ilk defa hükümdar olarak gördüğümüz Germiyan beyi daha evvel Selçuk Devleti beylerinden olan Alişiroğlu Yakub'tu. 14. asrın ilk yarısındaki Anadolu vaziyetine dair elimizdeki kaynaklardan biri olan El Ömerî'nin *Mesalikül'ebzar* isimindeki mühim eseri, Germiyanogulları'nın bu devirdeki kuvvetinden uzun uzadıya bahsetmekte ve Bizans

imparatorunun bu hükümete her sene yüz bin altın ile kıymetli hediyeler verdiğini yazmaktadır (Uzunçarşılı, 1937, s. 9-10).

Türk Beylikleri'nin en büyüğü olan Germiyanogulları'nın özellikleri (El-Ömeri, 2019, s. 157) veliler aleminden uzak olmasıyla ifade edilir (Eflaki, 2020, s.676). Fakat Germiyanogulları topraklarında özellikle Kütahya'da yer alan Ahîlerin önemi kitabeler vasıtasıyla bilinmektedir. (Uzunçarşılı, 1932, s.87). Bu beylik tarihi kaynaklara rağmen Ahîlerin değil Bektaşî anlatılarının en önemli tasavvufî metni olan Hacı Bektaş Veli'nin Velayetnamesi'nde kendisine yer bulmuştur. Hacı Bektaş Veli'nin ölümünden sonra Germiyan Bey'i, Hacım Sultan'a yurt bulması için izin veren hükümdardır. Hacım Sultan, Germiyan Bey'in emriyle Uşak taraflarında Susuz adlı bir yere yerleşmiştir (Hacı Bektaş Veli, 2020, s.365-367). Ama İbn Batuta söz konusu bilgiyi satırlarında tamamen reddedecek bir şekilde Germiyanogulları'nın Türkmenlerin yerleşik olduğu sahalarda yol kestiklerinden bu yüzden yolların güvenli olmadığından bahseder (İbn Batuta 2024, s. 171).

Hamidoğulları Beyliği Eğirdir, Yalvaç, Antalya'da hükmetmiştir. Bu beyliğin kurucusu Antalya Beyi Yunus'un kardeşi Dünder'dir. Bu beyliğin şehirleri az, köyleri çok ve mesafeleri uzundur. Söylendiğine göre dokuz şehri, on beş karesi, on beş bin süvarisi bir o kadar da yaya savaşçısı vardı. Ülkenin beyi süvari ve yaya savaşçıları sürekli denetler, savaş hazırlıklarını sürdürür, etkinlik alanlarını genişletirdi (El- Ömeri, 2019, s.162). İbn Batuta, Antalya sultanı Yunus Bey'i sarayında ziyaret etmiştir. Buradan ayrıldıktan sonra Burdur'a hareket ettiğini ve Burdur'un etrafının çaylar ve bahçelerle çevrili ufak bir şehir olduğunu anlatmaktadır. Batuta'nın Burdur ziyareti Ahîlere ait yeknesak anlatıların dışına çıkar. Burada Ahîlerin başka yerlerdeki kadar nüfuzlu olmadığını ve kendisini misafir etmek için etrafında toplanıp yanlarında kalmasını istediği halde yöre Hatibi'nin buna razı olmadığını belirtir ve Ahîlerin ısrarlarına rağmen burada Yöre Hatibi'nin evinde konakladığını vurgular (İbn Batuta, 2024, s. 277).

Hamidoğlu Dünder Bey, hüküm sürdüğü dönemde Anadolu'da önemli bir yere sahipti. Gazan Han'ın vefatından sonra, Timurtaş Bey'in Anadolu'yu zapt etmek ve yağmalamak üzere Anadolu'ya gönderilmesi sonucunda Aydın, Saruhan, Menteşe ve Teke ili beylerinin Hamit oğlu Dünder Bey'i bey edindiğini, mal ve asker verdiğini görmekteyiz (Yazıcızade Ali, 2017, s. 741). Dünder Bey'in ölümünden sonra oğlu İshak Bey ortaya çıkarak babasının hükümetini elde etmiştir. Batuta İshak Bey'in etrafındaki Ahîlerin varlığından bahseder ama ilişkileri hakkında bize ayrıntı vermez. Daha çok beyliğin reisinin dinine ne kadar bağlı olduğunu, hacca gittiğini ve sürekli hafızları dinlediğini vurgular. Hükümdarın yanında fıkıh bilginlerinin, daha ötede ise beyliğin ileri gelen memur ve kumandanlarının oturduğunu söyler (İbn Batuta, 2024, s. 277-278).

Menteşeoğulları'nın kuruluşu ve ilk beylerinin hüküm sürdükleri dönemler kaynak yetersizliği sebebiyle tespit edilememekle birlikte beyliğin kurucusu Menteşe Bey'in seçerisi hakkındaki bilgiler de karışıktır. Menteşe Bey'in ne zaman öldüğü bilinmemekle birlikte bunun 692 (ö. 1293) yılından sonraya rastladığı tahmin edilmektedir. Menteşeoğulları'nın

hâkim olduğu bölge Muğla, Peçin, Milas ve Balat'tan Ege sahillerine kadar uzanmaktadır. Menteşe Bey'den sonra beyliğin başına oğlu Mesud Bey geçmişti (Merçil, Menteşeoğulları, 2004). Eflaki'ye göre; Menteşoğlu Mesut Bey Mevlâna Hanedanı'nın muhiplerindendi. Çelebi Hazretleri maiyetiyle birlikte Menteşoğlu Mesud Bey'in iline ziyarete gitmişti. Mesud Bey toplantı düzenleyip o ilim bilginleri ve şeyhlerini toplayarak Çelebi Hazretlerine sema verdirmişti. Fakat Mesud Bey'in etrafındakilerin hepsi Mevlevilere mensup değillerdi. Onlardan biri beyin şeyhi idi. Ve bu şeyh Türk'tü ve Türklerin hanımının ona büyük saygısı vardı. Bu Türk şeyh içeri girer girmez Çelebi'ye önemsemez bir tavır sergilemişti (Eflaki, 2020, s. 620). Eflaki Mesud'un oğlu Şücaeddin Orhan'ın da Mevlevi müridi olduğunu söylese de (Eflaki, 2020, s. 620-621) İbn Batuta bunu teyit etmemektedir. İbn Batuta Şücaeddin Orhan'ı Milas'ta ziyaret ettiği halde Ahî Ali dergahında kaldığını belirtmektedir. Hükümdarın temiz ahlakı ve zekâsı ile tanındığını, genellikle fakih ve alimlerle bir arada bulunduğunu ve onlara büyük değer verdiğini anlatmaktadır. Orhan Bey'in, tepe üzerinde kurulu bir şehirde yeni bir cuma camii yaptırmaya teşebbüs etmişse de bunu tamamlayamadığını aktarmıştır (İbn Batuta, 2024, s. 279-280).

Orhan Bey'in yerine oğlu İbrâhim geçmiş ve diğer oğlu Hızır ise Çine'yi idare etmişti. Bir Haçlı donanmasının 1344'te Aydınogulları'ndan İzmir'i alması, Menteşeoğulları ile Girit arasındaki ticaretin bir süre kesilmesine sebep olmuştu. Menteşeoğulları Aydınogulları ile birleşerek Girit'e saldırmışlardı. İbrâhim Bey İzmir'e yürümek için Balat'ta savaş hazırlıkları yapmıştı (751/1350). Venedikliler, kendilerine karşı harekete geçmeye hazırlanan İbrâhim Bey'i Balat Limanı'na soktukları donanmayla tehdit edip 1352-1355 yılları arasında yapılan bir antlaşma sonucu Menteşeoğulları'nı silahsızlanmaya zorladı. Buna rağmen ticarî ve diplomatik münasebetler kesilmedi. İbrâhim Bey muhtemelen 756 (ö.1355) yılı civarında vefat etti. Onun ölümünden sonra oğullarından Mûsâ Bey Peçin, Balat ve Milas; Mehmed Bey Muğla ve Çine, Ahmed Gazi Bey güneyde Makri ve Marmaris bölgesinde hüküm sürmeye başladı (Merçil, Menteşeoğulları, 2004).

Musa Bey'den itibaren sistematik olarak ilme ve kültüre büyük önem vermeye başlayan Menteşeoğulları Balat'tan Fethiye'ye kadar uzanan geniş bir alanda pek çok cami, tekke ve medrese yaptırmışlardı. Buralarda canlı bir tasavvufî hayatın olduğu biliniyor ve pek çok alim ve mutasavvıf himaye ediliyordu. Menteşeoğulları'nda Ahîler çok önemli bir yer teşkil etmekteydi. Menteşoğlu İbrahim Bey Ahî olmasının yanı sıra büyük bir gaziydi ve 1355 yılında Venediklilerle savaştığı ve 1360'tan önce vefat ettiği tahmin edilmekteydi. Menteşoğlu İbrahim Bey'in üç oğlundan biri olan ve "Sultanü's sevahîl" unvanıyla bilinen Ahmed Gazi, önemli bir yerleşim yeri olan Eski Çine'de büyük ve görkemli bir külliye yaptırmıştı. Menteşeoğulları zamanında faaliyete geçen bu külliye kısa bir süre içinde medrese ve mescit özelliklerinden sıyrılarak bir Ahî zaviyesine dönüşmüştü. Bunda Ahmed Gazi'nin babası İbrahim Bey'in beyliğinin yanında bir Ahî Babası olmasının da büyük etkisi olduğu düşünülmektedir. Yine Eski Çine'de bulunan ve dönemin önemli Ahî Ocakları'ndan olan Ahî Bayram Zaviyesi, Aydın vilayeti sınırları içerisinde zikredilen Ahî zaviyeleri içinde önemli bir yere sahiptir. Ahî Bayram Zaviyesi, dönemin önemli bir kültür ve ilim merkezi olan Eski

Çine’de oldukça faaldi. Eski Çine’de külliye etrafında başlayan yoğun Ahîlik faaliyetinin ciddi bir canlılık kattığı açıktı ve aynı canlılık ile Osmanlılara devrolunmuştu. Bu zaviyenin başında XVI. yüzyılın başlarında Baba Nazar’ın oğlu Hacı Derviş görünmekteydi (Haykıran, 2019, s. 48-50).

14. yüzyılın başlarında tarih sahnesine çıkan Aydınolu Beyliği; hakimiyet sahası, ticari faaliyetleri, Venedik ve Ceneviz ile yaptıkları ticari antlaşmalar ile dönemin en önemli beyliklerindendir. Germiyanogulları ordusunda subaşı olduğu bilinen Gazi Mehmed Bey tarafından kurulan beylik bölgenin imar ve inşasına son derece önemli katkılarda bulunmuştur. Dönemin diğer beylik yöneticileri gibi Aydınolu Mehmet Bey ve halefleri bölgelerinde birçok eser yapıp bunları güçlü vakıflarla desteklemişlerdi. Aydınolu Mehmet Bey tasarruf ettiği araziye oğulları arasında paylaştırırken Ayasuluğ ve Sultanhisar’ı Hızır Bey’e, İzmir’i Umur Bey’e, Bodamya’yı İbrahim Bahadır Bey’e ve Tire’yi Süleyman Şah’a vermiştir. En küçük oğlu İsa Bey’i de Birgi’de kendi yanında tutmuştur (Telci, 2010, s. 338-340). Aydınolu’nun altmış kasabası ve üç yüz veya daha fazla kalelerinin olduğu bilinmektedir. Ordusu yaklaşık yetmiş bin atlı savaşıdan oluşmaktadır. Rumlarla, Frenklerle ve diğer kafir halklarla çok önemli savaşlar yapmışlardır (El- Ömeri, 2019, s. 168).

Aydınogulları Beyliği’nin kuruluşundan Osmanlı topraklarına katılışına kadarki dönem dikkate alındığında bu beylik bir asrı aşan sürede hüküm sürmüştür. Aydınogulları Beyliği’nde diğer beyliklerden farklı olarak tasavvufî tarikat çeşitliliği ve dervişlerin himaye edilmesi oldukça dikkat çekmektedir. Bu süreçte Aydınogulları’nın yaptırdıkları yirmi bir zaviye olduğu bilinmektedir. Bu dönemde diğer Anadolu Beylikleri gibi, Aydınogulları Beyliği’nin idaresindeki yerleşim merkezlerinde Ahî zaviyelerinin önemli bir yeri olduğu görülmüştür (Kesik, s. 270-271). Batuta, zaviyesinde konakladığı Ahî Muhammed’in ömrü boyunca oruç tuttuğundan, dünya malına önem vermediğinden ve kendine bağlı pek çok müridi olduğundan bahsetmiştir (İbn Batuta, 2024, s. 292). Bu beylikte Konya’ya uç vilayetlerinden gelen Ahî Polad, Ahîlerin manevi dünyasında ilişkilerinin katı olmaması bakımından dikkat çekici bir örnekti. Çünkü Ahî Polad Mevlevî türbesinde türbenin misafiri olmuştu. Bu Ahî, mum ve icazet aldıktan sonra Aydınogulları vilayetine yerleşip orada sema ayini kurmak istemiş fakat Aydınolu topraklarına gidmeden Karamanogulları tarafından şehit edilmişti (Eflaki, 2020, s. 661-662). Ahîlerin yanı sıra deniz kenarında kurulmuş olan İzmir’de Ahmediye Tarikatı şeyhlerinin zaviyeleri vardır. Ayrıca tekke dışında ise gezgin dervişlerden yüz kadarıyla beraber dolaşan meşhur Ahlatlızade ve Şeyh İzzettin Rıfai konaklamışlardı. Şehrin valisi bu dervişlere de büyük bir özen göstermiş, onlar için çadırlar kurmuş ve ziyafet vermişti (İbn Batuta, 2024, s.293).

3- Anadolu’da Ahîlerin Siyasi Gücü ve Tasavvufî Tezahürleri

Fütüvvet, İslam dinine inananlar tarafından kabul edilmiş güven ve kanun demektir. Fütüvvet Teşkilatı’na dayanan Ahîler, esnaf ve tüccar arasındaki ilişkileri ve birlik esaslarını çok iyi bir şekilde yerine getiriyordu (Witteck, 2022, s. 55-56). Fütüvvet geleneğinde yiğitlik, Ahîlik ve şeyhlik birdir. Yiğitlik heves etmektir, Ahîlik başlamak ve şeyhlik ise bunları

tamamlamaktı. Yiğit kıyamet gününde hasmı olmamaktı, yani üzerinde hiç kimsenin hakkı bulunmamasıydı (Burgazi, 2023, s. 34-35). Fütüvvetnamelerin sunduğu bu özellikler Ahî olma yeterliliğinin kanıtlanması sonucunu da beraberinde getirmekteydi. Bu durum zamanla fütüvvet prensiplerinin de etkisiyle toplum ve siyasette otoriter bir Ahî algısı meydana getirmişti. Ahîleri düşünsel ve manevi yönlerinden uzak anlatımlara taşıyan bu durum Eratnaoğulları'nın temellerinin atıldığı Sivas'ta en belirgin şeklini almıştı. Burada çok önemli bir konuma sahip olan ve bu şehir esnafını oluşturan Ahîlere çok saygı gösterilmişti. Ahîlere; iktisadi, ilmi, dini ve mesleki faaliyetlerinde sağlanan destek onları servet ve nüfuz sahibi gruplar haline getirmişti (Göde, 2016, s. 307).

14. yüzyılda kurulan Eratna Beyliği (1327-1381) Ahîlerinin ilmi, dini yönünün çok uzağında siyasi güçlerinin konu olduğu en önemli örnek olmuştur. Uygur Türk'ü Alaeddin Eratna'nın yönettiği bu beylik yarım yüzyıl süren bir siyasi teşekküle imza atmıştır. İlhanlıların umumi valisi sıfatıyla önemli vazifeler yüklenen Emir Eratna Bey hakkında yeterli ve kesin bilgiler bulunmamaktadır. Fakat Eretna Bey, sultan sıfatıyla hizmet vererek, içeride ve dışarıda kendisini tanıtmalarını bilmiştir. (Göde, 2016, s. 291-292). İbn Batuta da Eratna dönemindeki Ahîleri düşünce dünyası ve toplumsal vazifeleri ile anlatmaz ve onları anlatırken tasavvufi izlerinden ziyade onların yönetici kimliğine vurgu yapar. Ahîler bu siyasi yönüyle pek çok anlatıda tek bir bakış açısıyla izah edilir. Diğer beyliklerde şehrin hâkimi Ahîler değilken Eratna topraklarında şehrin hakiminin Ahî olduğu vurgusu sıkça yapılır. Aksaray'da konakladığı yer, Eratna Bey'in vekili Şerif Hüseyin'in hâkim olduğu yerdir. Şerif Hüseyin de aslında Ahîdir, yani onun da yoldaşları çoktur. Niğde'de Ahî Caruk zaviyesine indiğini ve şehrin büyüklerinden olan Ahî Caruk tarafından şehrin Ahîleri tarafından adeti gereğince en güzel şekilde karşılandığını anlatır. Kayseri'de ise bu şehir Irak Padişah'ın hükmü altındadır ve Alaeddin Eratna Bey'in hatunlarından biri de bu şehirde ikamet etmektedir. Bu şehirde Ahîlerden Emir Ali'nin tekkesinde konakladığını ve onun çevredeki Ahîlerin önde gelenlerinden biri olduğunu söyler. Ve bütün Ahîler için genellenen anlatıyı burada devam ettirir ve şehirde hükümdar bulunmadığında Ahîlerin idareyi ellerine aldıklarını ve gücü ölçüsünde geleni gideni ağırladıklarını ifade eder. Ahîlerin güç savaşlarını Sivas'ta kendisini Ahî Bıçakçı'nın karşıladığını ve ondan sonra Ahî Çelebi'nin yoldaşlarının karşısına çıktıkları bahsinde dile getirir. Ve öncelik onu ilk karşılayan Ahî Bıçakçı'ya verilir. Daha sonra onu Eratna Bey karşılar fakat bey olarak Batuta'yı misafir etmek istediğinde bile Ahîlerin gücünü aşamaz. Ahî Çelebi söze karışarak daha bizim misafirimiz olmadı sözleriyle beylikteki Ahîlerin gücü hakkındaki en dikkat çekici vurguyu yapar (İbn Batuta, 2024, s. 284-286). Ahîlerin Eratna Beyliği yönetiminde aynı siyasi bakış açıları ile tarif edilmesi bölgede hüküm süren diğer bir beylikte de devam edecektir. Bu beylik Eratnalıların ortadan kalkmasından sonra Ahîlerin çoğunun vazifelerine devam ettiği Kadı Burhaneddin Devleti'dir. Bu bölgelerde devlet ve toplum hayatında önemi azalmayan Ahîler, Kadı Burhaneddin Devleti'nde de oldukça etkin olmuşlar ve önemli devlet hizmetlerinde görev almışlardır (Hacıgökmen, 2006, s. 216).

Osmanlı Beyliği'nde ise Ahîleri tek bir bakış açısı ile görmekten ziyade manevî bir destekleyici ve sosyal hayatı örgütleyici olarak görmekteyiz. Osman Bey bir bölgeyi ele geçirdikten sonra öncelikle bu ülkeyi nasıl örgütleyeceğini Ahîlerden; İslâm hukukunu ve İslâm kurumlarını iyi bilen insanlar olarak fakılardan sormaktaydı. Fakılar böylece gazî önderlerini yönlendirici unsur olarak da kullanılmaktaydı. Diğer taraftan Türkmenler; Ahîlere ve fakılara verilen birçok vakıf köy ve çiftliğe yerleştirilerek düzen sağlanıyordu. Daha sonra zâviyeler vasıtasıyla zamanla nüfus yerleşmekte ve köyler meydana çıkmaktaydı. Bu zaviyelerin başında Fütüvvet kurallarını izleyen Ahî zâviyeleri gelmekteydi. Misafirlik geleneği, yalnız Ahî zâviyeleri için değil, gelip geçen yolculara hizmet etme koşuluyla sultandan berat almış tüm zâviyeler için değişmez bir kuraldı (İnalcık, 2016, s. 40-41,45).

Osmanlıların kuruluş döneminde başarılı olmalarının nedenlerinden biri ilk Osmanlı önderlerinin merkezileşmiş devletin savunmalarının yetersiz kaldığı yerlerde halka yardımı kendilerine misyon edinmiş Ahîlerden sağladığı destektir (Shaw, 2008, s. 31). Böylece Ahî cemaatlerinin, onları ateşleyecek sözler sarf edebilen devlet adamı yeteneklerine sahip bir liderle karşılaştıklarında manevi yönlerinin yanı sıra yeni bir imparatorluk kurabilecek disiplinli bir orduya dönüşebildikleri görülmekteydi (Giese, 2000, s. 157). Bu nedenle Bursa'nın fethinden sonra Osmanlı topraklarına gelen İbn Batuta burada Ahîlerin dini ve toplumsal gücüne vurgu yapar ama onların siyasi gücüne dair bize kanıtlar sunmaz. Özellikle dini hayata dair gözlemlerini sunan İbn Batuta İznik'ten çıkıp Geyve'ye ulaştığında Ahîlerin Türkçe konuşmasına vurgu yapar. Bursa'da yiğitlerin büyüklerinden diye andığı Ahî Şemsettin zaviyesinde konakladığını anlatır. Ve aşure günü beraberce iftar ettikten sonra vaiz Mecdüddin Konevi'nin halka etkili bir vaaz verdiğinden bahseder. Burada karşılaştığı dervişlerden biri olan Mısırlı Abdullah için ayrı bir başlık açar ve onun dervişliğin gereklerinden birini yerine getirerek yeryüzünü epey gezmiş olduğundan, Çin'den Sudan'a kadar dolaştığından bahseder. Bursa Sultanı Orhan Bey'in Türkmen hükümdarlığının en büyüğü olduğunu ve devamlı kafirlerle savaştığını anlatır. İznik şehrine yönelen Batuta burada sultanın hanımı Nilüfer Hatun ile karşılaşır. Onu hükümdarlık eden erdemli ve iyi yürekli bir kadın olarak tarif eder (İbn Batuta, 2024, s. 295-299).

Ahîlerin derviş tarikatlarına etkileri efsanevi anlatıları kaçınılmaz kılmıştır. Böylece Ahîler içinde mistik eğilimli üyelerin fazlalığı Ahî Evren'in Hacı Bektaş Menakibnâmesi'nde yer almış olması Ahîliği, Bektaşilik dahil diğer tasavvufî akımlarda gelenek içinde sağlam bir yere oturabilme çabasıyla sonuçlanmıştır (Werner, 2019, s. 104-105). Bu nedenle Hünkâr Hacı Bektaş Veli'ye göre Ahî Evren, velayet erenlerinin büyüklerindendi ve alemde fütüvvet taraftarlarının başı ve birincisiydi (Hacı Bektaş Veli, 2022, s. 269). Aynı şekilde Velayetname bize Ahîlere atfedilen kuruluş dönemi anlatılarına karşılık olarak, Osman Bey'in Hacı Bektaş Veli'nin huzuruna çıktığını söyler. Hünkâr Hacı Bektaş Veli, safa geldin Osman'ım diyerek başındaki sarığı çıkartmasını söyler. Daha sonra Hacı Bektaş Veli, Osman Bey sarığını çıkarıp kavuğuyla hünkârın önüne gelip diz çöktüğünde kendi belinden kemeri çıkarıp tekbir ile Osman Bey'in beline bağlar ve ona bir başlık takar. Sonra da Osman Bey'e, seni din düşmanlarının üzerine gönderiyoruz, demek suretiyle gücünü kanıtlama çabasına

göstermiştir. Daha sonra Osman Bey'i Konya Sultan Alaaddin'in huzuruna gönderir. Sultan Alaaddin, Hacı Bektaş Hünkâr madem böyle uygun gördü, bize de buna büyük bir makam vermek düşer diyerek bu tarikatın gücünü meşrulaştırmıştır. Daha sonra Osman Bey, bu manevi güçle asker toplayıp kafirler üzerine gazaya başladı. Öyle ki her taraftan gaza etmek isteyenler Osman Bey'in yanında toplanmışlardı. Hepsi de Hacı Bektaş Veli'nin Osman Bey'e taktığı o başlığı giymişlerdi. (Hacı Bektaş Veli, 2022, s.353-355).

Aşıkpaşazâde; eserinde bu anlatıları kendisine yöneltilen, "Bu Anadolu ülkesinin ulemasını ve dervişlerini zikrettin fakat Hacı Bektaş Sultan'ı niçin anmadın?" sorusuna cevap vermek suretiyle Hacı Bektaş'ın, Osmanlı Hanedanı'ndan kimseyle konuşmadığını ve bundan ötürü ondan bahsetmediğini dile getirerek velayetnamedeki anlatıları reddetmiştir. Sadece Hacı Bektaş'ın Horasan'dan Anadolu'ya geldiğini beyan ederek Hacı Bektaş'ın Anadolu coğrafyasındaki varlığını teyit etmiştir (Aşıkpaşazâde, 1970, s. 97). Aşıkpaşazâde Ahî olduğu rivayet edilen Şeyh Edebalî'nin Osman Gazi'nin ve arkadaşlarının arasında bir aziz şeyh olduğunu ifade eder. Bu şeyhin hayli kerameti olduğunu ve bütün halkın ona inandığını vurgular. Adı derviştî ama dervişlik içinde ve gönlündeydi. Dünyalığı, nimeti, davarı çoktu. Misafirhanesi hiçbir zaman boş kalmazdı. Osman Gazi ise her zaman gelip bu dervişe konuk olurdu. Ünlü rüyasını da ona anlatmış ve böylece Osman Gazi babasının yerine layık görülmüş ve ona padişahlık verilmişti (Aşıkpaşazâde, 1970, s. 6-8).

Ahîlerin tasavvufî faaliyetlerinin düzenli işlemeleri fütüvvetin toplumsal ve dini vazifelere önem vermesinden kaynaklanmıştı. Sühreverdi bu işlevi şöyle anlatır: Fütüvvetin diğer bir anlamı da din büyüklerinden her birinin büyük bir hayrat yaptırması ve bir hangâh inşa ettirmesiydi. Ayrıca bu kişiler hangâhına yüksek bir duvar ve yüksek bir çatı düzenlemeliydi. Bir işaret hangâhın çatısına dikilmeliydi çünkü yolcu ihtiyaç anında bir fersah uzaklıktan o işareti görmek suretiyle fütüvvetin bütün yolları gösteren yol işareti olduğu konusunda emin olmalıydı. Bu işaret, insanları peygamberlere, velilere, sıddıklara, şehitlere, cennete ve yüce Allah'a yakınlaştıran yol işaretiydi. Bu yüzden de fütüvvet bütün yolların en üstünüydü (Sühreverdi, 2023, s. 38). Bu itibarla, Osmanoğulları Beyliği'nin kuvvetinin artmakta olduğu dönemlerde fütüvvet ve Ahî Teşkilatı'nın Anadolu'da önceden beri mevcut görevlerine bu yapılara önem vermek suretiyle devam ettiği görülmektedir. Ahîler ve şeyhler eskiden olduğu gibi, bu devirlerde mevcut hak ve imtiyazlarını "ayende ve revende" ye hizmet edecek şekilde almışlardı. Hatta bazıları bu yerlerde gayr-i müslimleri göndermek suretiyle oralara yerleşmişlerdi. Aynı şekilde Ahî Mahmut, Aydın taraflarında İsa Bey nişanı ile bir takım araziye tasarruf etmekteydi. Bu eski devirlerden itibaren *Saruhan'da Ahî Aslan, Ahî Farkun, Ahî Şaban, Ahî Çarpık, Ahî Yahşi ve oğullarına Ahî Yunus, Kandırmış Şeyh, Adil Şeyh, Duruca Baba, Nusrat Şeyh, Saru İsa, Saru Şeyh, Kutlu Bey, Kızıl Emeli zaviyeleri ile Menteşede Ahî Yusuf, Ahî Feke, Ahî Debbağ, Ahî Ümmet, Ahî İsmail* zaviyelerinin mevcut bulunması da bu hususları teyit etmekteydi (Barkan, 2023, s. 174-175).

Ahîler 14. yüzyılda Anadolu'da devletlerin sınırlarına bakılmaksızın kasabalarda da hâkim güçtü. O dönemde nüfusun ekseriyetini Türk savaşçıları değil, köy ve kasaba halkı oluşturuyordu. Osmanlı Devleti'nin tamamında en önemli grubu teşkil eden tüccar ve

zanaatkarların da birbiri ile ilişkileri Ahîler aracılığıyla yönetiliyordu. Ahîlerin düşünce zenginliği ve sağladığı imkanlar onları sadece Müslüman halkın hayatında değil gayrimüslimlerin yaşamında da dikkate değer bir konuma getirmişti. Böylelikle Hıristiyan üyelere sahip bazı esnaf topluluklarının kurumlarının denetimi de Ahîler vasıtasıyla sağlanmıştı. Çünkü Ahîler dini olarak çoğulcu bir topluma karşı yükümlüydüler. Ahîler toplumda bu yönleri ile hem hukuk hem de düzen anlamında önemli görevler üstlenmişlerdi. Onlar toplumu etkileyen hizmet ve kardeşlik ideallerine sahiptiler. Toplumsal etkinlikleri bu iki ideali gerçekleştirme amacına yönelikti. Osmanlı yöneticileri onların tam desteğini almışlardı. 14. yüzyıl Osmanlı hükümdarlarının her biri fütüvvet ehli olan Ahîlere gerçek bir bağlılık duymuşlardı (Jennings, 2000, s. 438-440).

Sonuç

Ahîlik, Anadolu'da sosyal, ekonomik, dini ve siyasi etkisi ile Türk tarihinde önemini her zaman korumuş bir teşkilattı. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra bıraktığı en önemli miraslardan biri Ahîlik Teşkilatı'ydı. Bu miras Anadolu Selçuklu Devleti'nden Türk Beylikleri'ne ve Osmanlı Devleti'ne kadar tasavvufi ve toplumsal manada önemini korumuştur. Ahîler özellikle 14. yüzyılın birinci yarısında siyasi olduğu kadar toplumsal ve tasavvufî yönden de toplum yararına faaliyetleri ile döneme damgasını vurmuştur. Bu yüzyılın siyasi ortamında Türk devletlerinin oluşumunda ve geçirdikleri değişim dönüşüm süreçlerinde Ahîler toplum ve devlet yöneticileri tarafından önemli rollerde konumlandırılmışlardır. Ahîlerin Fütüvvet esaslarını hayata geçirmeleri bu konuda kendilerine yardımcı olan baş aktördü. Fütüvvet sadece sufi bir bakış açısı olmayıp kişisel erdemlere ve çalışma prensiplerine önem veren bir kurallar bütünüydü.

Ahî Evren'in önderliğini yaptığı Ahîlik Teşkilatı Anadolu'da hızla yayılmış ve fütüvvetnâmeler vasıtasıyla Ahîler toplumda kendilerine özel bir yer edinmişlerdi. 14. yüzyıl siyasi ortamı Ahîlerin Türk Beylikleri ile tasavvufi ilişkilerini ön plana çıkarmıştır. Bu durum Ahîlerin hakikat ile efsane arasında anlatılarını da meydana getirmiştir. Ahîliğin, devlet adamları ve toplum üzerinde önemli nüfuza sahip oluşu siyasi olayların her daim içinde olmasıyla sonuçlanmıştır. Ahîlerin siyasi otoriteler üzerinde etkisi ve saygınlığı kabul edilen bir gerçektir. Dönemin önemli devlet kademelerinde ve tasavvufî ilişkilerinde efsanevi bir şekilde yer almaları bunun doğal bir sonucuydu. Özellikle sayıları artan fütüvvetnâmeler ile Ahîler toplum tarafından fazlaca kabul görmüşlerdi. Ahîler aynı şekilde iktidar yokluğunda da teşkilatçı özelliklerini kaybetmemişler ve toplumun birliğine katkıda bulunmuşlardır. Bu da toplumda Ahîleri bu dönemde bölgedeki toplumsal vazifeyi üstlenen hem bir lider hem de düşünsel hayatın vazgeçilmez unsuru yapmıştır. Ayrıca Ahî birliklerinin düzen ve birlik içinde iktisadi hayata devam etmeleri Ahîlerin bu teşkilatçı yapılarının en önemli göstergesiydi.

Beylikler Dönemi'nden itibaren ortaya çıkan gaza ruhu Osmanlı Devleti ve diğer beylikler için Ahîler ile tamamlanmıştır. Gaza ruhu ile fethedilen topraklarda dini ve toplumsal düzenin sağlanması önemliydi. Fethedilen bu topraklarda bu sosyal ve dini düzen

Ahîlik Teşkilatı vasıtasıyla sağlanmıştır. Aynı süreç menâkibnâmelerde devlet liderlerinin anlatılarına da yansımıştır. 14. yüzyıl Ahîleri için sadece siyasi ve iktisadi bilgiler yoktur. Bu dönemde fütüvvetnamelerin etkisi Anadolu sanatı ve mimarlığının en dikkat çekici örneklerinden bazıları Ahîler tarafından verilmiştir. Ahîlerin öncelikli yerleşim birimi olan Ahî zaviyeleri, sadece misafir konaklanan yer olarak kalmamış tasavvufi ve toplumsal roller de üstlenmişlerdir.

Sonuç olarak, Ahîler Türk tarihinde her zaman siyasi ve toplumsal yaşamda ön plana çıkardıkları özelliklerini 14. yüzyıl da geliştirerek devam ettirmişlerdir. Dönemin siyasi otoriteleri ile olan ilişkilerdeki başarıları, ekonomik hayatta üstlendikleri görevler Ahîleri buldukları coğrafyanın efsanevi özellikler atfedilen vazgeçilmez grupları yapmıştır. Tasavvufa gösterilen toplumsal ilgi hem sufilere hem Ahîlere ilgiyi artırmıştı. Bu ilgi fütüvvetnamelerin sayısının artmasında ve fütüvvetin yapılmasını zorunlu bulduğu hangâhlardaki artışın en önemli sonucuydu. Anadolu'da tek bir sufi örgütlenmesinin bulunmaması tasavvuf hayatına canlılık katmıştı. Bununla birlikte Mevleviler, Ahîler ve diğer sufi tarikatların faaliyetleri artmış ve tasavvuf literatüründe bu anlamda oldukça olumlu bir ilerleme kaydetmişlerdi. Böylece Ahîler, Türk Beylikleri ve Osmanlı Devleti döneminde siyasi, sosyal ve düşünsel anlamda yer almamışlar ve dönemin en önemli gruplarından biri olmuşlardır.

Kaynakça

- Ali, Y. (2017). *Tevarih- i Al-i Selçuk (Oğuzname- Selçuklu Tarihi)*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Anadol, Cemal (1991). *Türk İslam medeniyetinde Ahilik kültürü ve fütüvvetnâmeler*. Ankara: Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları.
- Atsız, A. Hüseyin (1970). *Aşıkpaşaoğlu tarihi* (1. Baskı b.). İstanbul: MEB.
- Barkan, Ö. Lütfi (2023). Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler. Y. K. Taştan içinde, *Kolonizatör Türk Dervişleri* (Cilt II, s. 147-339). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Bayram, Sadi (1994). *Ahilik ve bir Ahî şeceresi*. Ankara: Belleten.
- Bibi, İ. (2020). *El-Eoâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye (Selçukname)*. (M. Öztürk, Çev.) Ankara: TTK.
- Blake, William L. Langer - Robert P. (2000). Osmanlı Türklerinin doğuşu ve tarihsel arkaplanı. (M.-O. Özel içinde, *Söğüt'ten İstanbul'a* (s. 177-224). Ankara.
- Burgazi, Y. B. (2023). *Fütüvvetname, fütüvvet kardeşliğinin esasları*. İstanbul: İber Yayınları.
- Cahen, Claude (2022). *Anadolu Selçuklu devleti*. (N. Epçeli, Çev.) İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Cevdet, Muallim (2008). *İslam fütüvveti ve Türk Ahiliği (İbn Battuta'ya Zeyl)*. (C. Yarar, Çev.) İstanbul: İşaret Yayınları.
- Çağatay, Neşet (1982). *Anadolu'da Ahilik ve bunun kurucusu Ahî Evren* (Cilt 46). Belleten.
- Demir, Galip (2000). *Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve Ahilik*. İstanbul: Ahi Kültürünü Araştırma ve Eğitim Vakfı Yayınları.
- Eflakî, A. (Mart 2020). *Ariflerin menkıbeleri*. (T. Yazıcı, Çev.) İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Ekinci, Yusuf (2011). *Ahilik*. Ankara: Türk Metal Yayınları.
- El-Ömeri, Ş. b. (2019). *Türkler hakkında gördüklerim duyduklarım (Mesaliku'l Ebsar)*. (A. Batur, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Emecen, M. Feridun (2016). *Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve yükseliş tarihi (1300-1600)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Giese, Friedrich (2000). Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu meselesi. M. Ö.-O. Özel içinde, *Söğüt'ten İstanbul'a* (s. 149-175). Ankara.
- Göde, Kemal (2016). Eratnalılar. H. Şahin (Dü.) içinde, *Anadolu Beylikleri el kitabı* (s. 291-328). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Hacıgökmen, M. Ali (2006). Kadı Burhaneddin devletinde ahîlerin faaliyetleri. s. 215-224.
- Haldun, I. (2022). *Mukaddime, evrensel tarihe ve toplum bilimlerine giriş*. (C. Aydın, Çev.) İstanbul: Timaş Yayınları.
- Haykırın, R. Kemal (2019). *Aydın'da bir ahilik merkezi olarak Eski Çine ve Ahmed Gazi Külliyesi* (Cilt 11). Yeni Fikir Dergisi.
- İnalçık, Halil (2016). *Osmanlı tarihinde İslamiyet ve devlet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Jennings, Ronald C. (2000). Gazi tezi üzerine bazı düşünceler. M. Ö.-O. Özel içinde, *Söğüt'ten İstanbul'a* (s. 429-441). Ankara: İmge Kitabevi.
- Kafadar, Cemal (Temmuz 2021). *İki cihan âresinde Osmanlı Devleti'nin kuruluşu*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Kesik, Muharrem (tarih yok). *Anadolu Türk Beylikleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Köprülü, M. Fuat (1991). *Osmanlı Devleti'nin kuruluşu*. Ankara: TTK.

- Merçil, Erdoğan (2004). *Menteşeoğulları* (Cilt 29). DİA.
- Razavi, S. M. (2023). *Fütüvvetname-i kebir*. İstanbul: İber Yayınları.
- Shaw, Stanford J. (2008). *Osmanlı İmparatorluğu ve modern Türkiye* (Cilt 1). (M. Harmancı, Çev.) İstanbul.
- Sühreverdi, Şehabeddin (2023). *Fütüvvet mahiyeti, kaynağı ve erkânı, Fütüvvetname-i Digeri*. İstanbul: İber Yayınları.
- Sümer, Faruk (2001). *Karamanogulları* (Cilt XXIV). DİA.
- Taeschner, Franz (1953-1954). İslam Ortaçağında futuvva (Fütüvvet teşkilatı). *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15(1-4), 3-32.
- Tancî, İbn Battuta (2024). *İbn Battuta seyahatnâmesi*. (A. Sait Aykut, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Telci, Cahit (2010). *Aydınöğlü İsa Bey: Bir bâni* (Cilt 25). Tarih İncelemeleri Dergisi.
- Turan, Osman (2023). *Selçuklular zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken yay.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1937). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri sîyasî, idarî, fikrî, iktisadî, hayat; ilmî ve içtimai müesseseler; halk ve toprak*. Ankara: TTK.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı(1932). Bizans ve Selçukiyle Germiyan ve Osmanoğulları zamanında Kütahya şehri. İstanbul: Maarif Vekaleti.
- Veli, H. Bayram (2022). *Velayetname*. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Werner, Ernst (2019). *Büyük bir devletin doğuşu Osmanlılar: (1300-1481) Osmanlı feodalizminin oluşum süreci Taner Timur'un Sunuşuyla*. (Y. Ö.-O. Esen, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap Basın ve Yayın.
- Witteck, Paul (2022). *Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu*. Ankara: Dorlion Yay.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 23.10.2024 Kabul/Accepted: 13.12.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, ss./pp. 67-88.

XVIII. YÜZYIL OSMANLI DÜŞÜNÇESİNDE KAMERALİST ÜRETİM ANLAYIŞI

Mert Can ERDOĞANⁱ

Öz

Bu çalışmada XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'ya gönderilen Osmanlı elçilerinin burada kameralist üretim anlayışından etkilendikleri ve bu yaklaşımı Osmanlı kamuoyuna sunarak Nizam-ı Cedid reformlarına öncülük ettikleri savunulmaktadır. Kameralizm, bir ülkenin kendi kaynaklarını en verimli şekilde kullanarak zenginleşmesini ve güçlenmesini amaçlayan yönetim anlayışıdır. Bu anlayışa göre devletler, iktisadi kaynaklarını sürekli geliştirmeli ve üretim seviyelerini devamlı olarak artırmayı amaçlamalıdır. Bunun için tarım arazilerini en verimli şekilde ekmeli, madenleri sonuna kadar işletmeli ve ülke nüfusunu bütünüyle üretime dâhil etmelidir. Ayrıca ülke içerisinde üretimi mümkün olan hiçbir ürün, yurt dışından ithal edilmemeli, yerli imalat sanayi her alanda faaliyet göstererek, ülkenin her türlü ihtiyacına cevap vermelidir. Osmanlı elçilerinin XVIII. yüzyılın ikinci yarısında kaleme aldıkları sefaretnameler ve layihalar araştırmanın temel kaynağını oluşturmaktadır. Bu eserlerde Osmanlı elçileri, görev yerlerinde edindikleri gözlem ve izlenimlerini paylaşmakta ve uluslararası gelişmeleri Osmanlı kamuoyuna aktarmaktadırlar. Böylece Osmanlı yazarlarının, Alman coğrafyasında egemen olan kameralist üretim anlayışına yönelik nasıl görüşler geliştirdiklerini ele almak mümkün olmaktadır. Çalışmamız öncelikle kameralist anlayışın temel unsurlarını ele alacak ve bu anlayışın Avrupa'da nasıl bir gelişim süreci geçirdiğini ortaya koyacaktır. Daha sonra bu anlayışın Osmanlı gündemine taşınmasında kilit rol oynayan Ahmet Resmi Efendi'nin Viyana ve Berlin sefaretnameleri ele alınacak ve bu sefaretnameler vasıtasıyla kameralist fikirlerin Osmanlı devlet adamları arasında nasıl yayıldığı incelenecektir. Ardından III. Selim döneminde Berlin ve Viyana'ya gönderilen Osmanlı sefirlerinin gözlemleri değerlendirilecek ve böylece Osmanlı Nizam-ı Cedid düşüncesi ile Kameralizm arasındaki bağlar ortaya konacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kameralizm, Nizam-ı Cedid, Osmanlı Düşüncesi, XVIII. Yüzyıl.

The Mentality of Cameralist Production in the 18th century Ottoman Thought

Abstract

This study argues that Ottoman ambassadors sent to Europe in the second half of the 18th century were influenced by the cameralist production approach and pioneered the Nizam-ı Cedid reforms by presenting this approach to the Ottoman public. Cameralism is a management approach that aims to enrich and strengthen a country by using its own resources in the most efficient way. According to this approach, states should continuously develop their economic resources and aim to continuously increase their production levels. To this end, they should cultivate agricultural land in the most efficient way, operate mines to the fullest and include the entire population of the country in production. In addition, no product that can be produced within the country should be imported from abroad and the domestic manufacturing industry should operate in every field and meet all kinds of needs of the country. The memorandums written by Ottoman ambassadors in the second half of the 18th century constitute the main source of research. In these works, Ottoman ambassadors share their observations

ⁱ Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: historianurk@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6667-5401.

and impressions they gained at their places of duty and convey international developments to the Ottoman public. Thus, it is possible to examine how Ottoman writers developed views on the mentality of cameralist production. Our study will first examine the basic elements of the cameralist approach and reveal how this approach developed in Europe. Then, the Vienna and Berlin embassy documents of Ahmet Resmi Efendi, who played a key role in bringing this approach to the Ottoman agenda, will be examined and how cameralist ideas spread among Ottoman statesmen through these embassy documents will be examined. Then, the observations of Ottoman ambassadors sent to Berlin and Vienna during the reign of Selim III will be evaluated and thus the connections between the Ottoman Nizam-ı Cedid thought and Cameralism will be revealed.

Keywords: Cameralism, New Order, Ottoman Thought, 18th Century.

Extended Abstract

The unique conditions of Germany in the 17th and 18th centuries played a major role in the emergence of Cameralism. German states with a closed geography focused on their own resources and aimed to develop by developing domestic production rather than dominating global trade. Economic theorists such as Johann von Justi and Joseph von Sonnenfels wrote the basic sources of Cameralism. According to the works of Justi and Sonnenfels, states should constantly develop their economic resources and aim to continuously increase their production levels. To do this, they should cultivate agricultural lands in the most efficient way, operate mines to the fullest and include the entire population of the country in production. According to these writers, no product that can be produced within the country should be imported from abroad, and the domestic manufacturing industry should operate in every field and meet all the needs of the country.

The first Ottoman texts aimed at increasing production and efficiency were written by ambassadors sent to German capitals. Ottoman ambassadors who went to Berlin and Vienna explained in detail the Cameralist practices they observed in German lands in the embassy documents they presented to the sultan and the grand vizier on their return to Istanbul and started a new era in Ottoman thought.

When we look at Ahmed Resmi Efendi's embassy note, we can see that he identified the emphasis of Cameralism on domestic production and conveyed it to the Ottoman reader. Within this framework, Resmi Efendi advocated that products that could be produced in the country should not be imported and that these products should be manufactured domestically. His embassy notes introduced the Ottomans to Cameralism and managed to guide the next Ottoman generation. The Cameralism ideas that Ahmet Resmi Efendi first expressed in the 1760s began to influence Ottoman thought from the 1770s onwards. Süleyman Penah Efendi participated in the peace talks held in Bucharest in 1772 together with Ahmet Resmi Efendi and showed that he was influenced by Ahmet Resmi's ideas in the reform treatise he wrote after the war. In his reform treatise, completed in 1786, Süleyman Penah Efendi put forward ideas parallel to the Cameralist approach in the Ottoman Empire. Within this scope, he developed comprehensive views on opening all lands to production, increasing the population and ensuring everyone's participation in production, and expressed these in detail.

The interest of Ottoman statesmen in Cameralist reached a new level with the accession of Selim III to the throne. Azmi Efendi, who was sent to Berlin in 1792, compiled a report on the Cameralist practices he observed in Prussia and presented this report to the sultan and other statesmen as soon as he returned to Istanbul. The report in question is an important source showing how the Ottomans interpreted the Cameralist practices in Prussia towards the end of the century. The most comprehensive approach of Ottoman writers towards Cameralist was put forward by Ebubekir Ratib Efendi, Selim III's ambassador to Vienna. Since his principedom, Selim III had been the subject of much debate on the subject. Ebubekir Ratib Efendi, who was with Selim, was sent to Vienna in 1791 and presented the observations he made there to the sultan in a comprehensive report on his return to Istanbul. In this report, Ratib Efendi separately discussed and commented on various cameralist practices that spread to different areas of life. The comprehensive and explanatory observations of Ebubekir Ratib Efendi regarding cameralism during his Vienna ambassadorship were groundbreaking in Ottoman thought. According to him, thanks to everyone's work, the country's production increased on the one hand and the treasury's income increased accordingly, while the number of the needy decreased and thus the tendency towards crime decreased. Thus, public order and a strong treasury were achieved at the same time. For these reasons, Ebubekir Ratib Efendi also saw

cameralism as a road map that produced solutions to the fundamental quests of Ottoman politics and brought the cameralism measures to the attention of the Ottoman public. The evaluations of the Ottoman ambassadors regarding cameralism in the second half of the 18th century made a great contribution to the development of the Nizam-ı Cedid ideology.

The cameralist ideas of the Ottoman ambassadors were not limited to foreign affairs bureaucrats and shed light on the reform understanding of the period. This situation was not limited to intellectual life either and was reflected in the policies of Selim III. Therefore, the cameralism understanding was internalized by the Ottomans and guided the Nizam-ı Cedid reforms.

Giriş

Bu çalışmanın amacı XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı yazarlarının kameralist üretim anlayışından nasıl etkilendiklerini incelemek ve bu yönde geliştirdikleri fikirleri değerlendirmektir. Böylece Osmanlıların, Nizam-ı Cedid reformları ile neyi amaçladıkları ve nasıl bir iktisadi düzen kurmak istedikleri daha iyi anlaşılacaktır. Çalışmamızın temel kaynağı Osmanlı elçilerinin XVIII. yüzyılın ikinci yarısında kaleme aldıkları sefaretnameler ve layihalar olacaktır. Bu eserlerde Osmanlı elçileri, görev yerlerinde edindikleri gözlem ve izlenimlerini paylaşmakta ve uluslararası gelişmeleri Osmanlı kamuoyuna aktarmaktadırlar. Böylece Osmanlı yazarlarının, Alman coğrafyasında egemen olan kameralist üretim anlayışına yönelik nasıl görüşler geliştirdiklerini ele almak mümkün olmaktadır.

Osmanlı yazarlarının kameralizme yönelik ilgileri hakkında çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Ancak bu araştırmalar, XIX. Yüzyıla odaklanmış ve Osmanlı düşüncesinde kameralizm akımının Sadık Rifat Paşa (1807-1857) ile başladığını savunmuştur. (Sönmez, 2017; Örs, 2013; Mardin, 2012) Söz konusu araştırmalar, sahaya önemli katkılar sunmakla birlikte, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınan eserleri göz ardı etmekte ve bu dönemi geri plana itmektedir. Bu noktada çalışmamıza kaynaklık eden XVIII. yüzyıl yazarları üzerine biyografik çalışmalar yapılmıştır. (Yeşil, 2014; Aksan, 1997) Ancak biyografik çalışmalar, doğası gereği, yazarların hayat hikayelerine odaklanmakta ve onların düşünce dünyalarını tekil olarak ortaya çıkarmaktadır. Bu yüzden de XVIII. yüzyıl Osmanlı kameralizmine yönelik kapsamlı bir yaklaşım sunmamaktadır. Dolayısıyla güncel araştırmalara bakıldığında XVIII. yüzyıl Osmanlı kameralizmine yönelik bütüncül bir çalışma bulunmadığı görülmektedir. Bu bağlamda ilgili çalışma sahadaki bu açığa karşılık vermeyi amaçlamaktadır.

Bu çalışmada XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'ya gönderilen Osmanlı elçilerinin burada kameralist üretim anlayışından etkilendikleri ve bu yaklaşımı Osmanlı kamuoyuna sunarak Nizam-ı Cedid reformlarına öncülük ettikleri savunulmaktadır. Çalışmamız öncelikle kameralist anlayışın temel unsurlarını ele alacak ve bu anlayışın Avrupa'da nasıl bir gelişim süreci geçirdiğini ortaya koyacaktır. Daha sonra bu anlayışın Osmanlı gündemine taşınmasında kilit rol oynayan Ahmet Resmi Efendi'nin Viyana ve Berlin sefaretnameleri ele alınacak ve bu sefaretnameler vasıtasıyla kameralist fikirlerin Osmanlı devlet adamları arasında nasıl yayıldığı incelenecektir. Bu kapsamda Ahmed Resmi Efendi ile birlikte önemli diplomatik görevlerde bulunan Süleyman Penah Efendi'nin kameralist yaklaşımları değerlendirilecek ve söz konusu fikir akımının Osmanlı düşüncesine yayılışı ortaya konulacaktır. Ardından III. Selim döneminde Berlin ve Viyana'ya gönderilen Osmanlı sefirlerinin gözlemleri değerlendirilecek ve böylece Osmanlı Nizam-ı Cedid düşüncesi ile kameralizm arasındaki bağlar ortaya konacaktır.

Kameralizmin Ortaya Çıkışı

Kameralizm, bir ülkenin kendi kaynaklarını en verimli şekilde kullanarak zenginleşmesini ve güçlenmesini amaçlayan yönetim anlayışıdır. Bu anlayışın ortaya

çıkmasında XVII. ve XVIII. yüzyıl Almanya'sının kendine has koşulları büyük rol oynamıştır. Çünkü Alman prensliklerinin açık denizlere ve geniş coğrafyalara erişimleri yoktu. Bu yüzden Batı Avrupa'da olduğu gibi okyanus ötesinden getirdikleri ürünleri satarak zenginleşmeleri mümkün değildi. Dönemin denizci devletleri, küresel ticaret şirketleri kurarak uluslararası ticarete hâkim olmayı ve bu şekilde yüksek karlar elde ederek ülkelerinde nakit birikimi sağlamayı hedeflemekteydiler. Kapalı bir coğrafyaya sahip Alman devletleri, merkantilizm denilen bu anlayışı, benimseyemezlerdi. Bu yüzden, kendi öz kaynaklarına odaklandılar ve dönemin denizci devletlerinden farklı bir iktisadi anlayış geliştirdiler. Denizci devletlerin aksine, küresel ticarete hükmederek değil yerli üretimi geliştirerek kalkınmayı hedeflediler. Bu amaçla kamu idaresi ve maliyesine odaklandılar ve sonunda kameralizm olarak adlandırılan bir yönetim anlayışını oluşturdular. (Koerner, 1994, s. 147)

Kameralizm, XVII. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmaya başladı. Bu dönemde Alman prenslikleri, 30 Yıl Savaşları'nın (1618-1648) yaralarını sarma ve ülkelerini imar etme sürecindeydiler. Her bir prenslik azalan nüfusunu artırmak ve terk edilen topraklarını imara açmak için yoğun çaba sarf etmekteydi. Bu çabalar kapsamında oluşan tecrübe ve deneyim, kamu idaresine ve maliyesine yönelik bilgi birikimine dönüştü. Böylece ülkelerini ayağa kaldırmak ve zenginleştirmek isteyen devlet adamlarının başvurabileceği bir bilim dalı yani kameralizm ortaya çıkmış oldu. Dolayısıyla kameralizm soyut ve teorik bir kuram olmaktan ziyade Alman devlet adamlarının güncel uygulama ve politikalarıyla gelişmiş ve şekillenmiş bir yaklaşımdı. 1650'lerden 1750'lilere uzanan süreçte başarılı uygulamalar tekrar edilmiş, başarısız olanlar terk edilmiş ve sınırlı kaynaklara sahip Alman prenslerinin takip edebileceği bir yol haritası oluşturulmuştu. Bu yol haritasını uygulamak ve bu yolla kalkınmak isteyen Alman prensleri, kamu idaresinde ve maliyesinde uzmanlaşmış deneyimli devlet adamlarını himaye etmişler ve onları danışman olarak istihdam etmişlerdi. Bu devlet adamlarının kendi tecrübe ve yaklaşımlarını kaleme almalarıyla birlikte kamu idaresine yönelik deneyim, kuramsal bilgiye dönüşmüş ve akademik seviyede bir kameralizm yazımı ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla kameralizmin akademik düzlemde ifade edilmesinde danışman devlet adamlarının yazdıkları eserler büyük rol oynamıştır. Bu kapsamda Becher, Seckendorff, Hornick ve Schröder gibi danışman devlet adamları XVII. yüzyılın ikinci yarısında Kameralizmi, iktisadi ve siyasi bir kuram olarak ifade eden ilk isimler olmuşlardır. (Aktel, Kerman, Altan, & Güven, 2015, s. 85)

Kameralizmin fikir babası olarak kabul edilen Johann Joachim Becher danışmanlığını yaptığı Palatina ve Bavyera prenslerine mal ve hizmet akışını denetim altında tutmalarını önermiş, geleneksel loncaları kapatarak imtiyaz sahibi ticaret şirketleri kurmalarını tavsiye etmişti. Becker'in fikirleri, 1666 yılında Habsburg İmparatoru I. Leopold'un ilgisini çekmiş ve kendisini Viyana'ya davet ederek ticaret konseyinin başına geçirmişti. Leopold'un himayesinde 1669'da Politischer Diskurs (Politik Söylem) adlı kitabını kaleme alan Becker, yerli üretimi savunmuş ve ithal ürün kullanımını şiddetle eleştirmişti. (1668)

Becher'in fikirleri çağdaşları tarafından da desteklenmekteydi. Wilhelm von Schröder 1686 yılında kaleme aldığı Fürstliche Schatz und Rent Kammer (Kraliyet Hazinesi ve Maliye

Bürosu) adlı eserinde, ticaret hayatında kamu müdahalesini savunmuştu. Ona göre devlet geleneksel loncaları tasfiye etmeli ve ulusal ticaret şirketleri kurarak bunları küresel rekabete karşı desteklemeliydi. Kamu himayesinde ulusal ticaret şirketlerinin kurulması merkantalist iktisat anlayışını hatırlatsa da Schröder'in amacı ticaret fazlası vererek ülkeye para akışını sağlamak değil yerli üretimi himaye ederek imalat sanayini güçlendirmektir. Dolayısıyla onun fikirleri merkantilizm ile kameralizm arasındaki farkları da ortaya çıkarmaktaydı. (1686)

Kameralizmin kuramsal seviyede şekillenmesinde önemli rol oynayan düşünürlerden biri de Bavyeralı devlet adamı Ludwig von Seckendorff olmuştur. Von Seckendorff, çeşitli Alman prensliklerinde memurluk ve danışmanlık yaptıktan sonra 1692'de Halle Üniversitesi'nin kurucu rektörü olarak atanmış ve yazdıklarıyla kameralizmin şekillenmesine büyük katkı sağlamıştır. *Teutsche Fürsten Staaten* (Alman Prens Devleti) adlı çalışmasında küçük bir Alman prensliğinin nasıl zenginleşip güçlenebileceğini tartışan von Seckendorff, nüfus artışının teşvik edilmesini, insanların eğitilmesini, faizlerin düşük tutularak girişimcilere sermaye sağlamasını ve şirket hukukunun geliştirilerek yatırımlarının önünü açılması gerektiğini savunmuştur. Bu fikirleri Alman üniversitelerinde büyük kabul görmüş ve kitabı, iktisat derslerinde, temel kaynak olarak okutulmuştur. (1737)

Bu dönemin önemli Kameralist yazarlarından biri de Philip Wilhelm von Hornick'dir. 1684 yılında kaleme aldığı *Österreich Über Alles* (Avusturya Her Şeyin Üstünde) adlı eserinde kameralizmin temel ilkelerini tanımlamış ve ulusal ekonominin ana hatlarını ortaya koymuştur. Buna göre kalkınmak isteyen bir ülke (1) tüm topraklarını ekmeli; (2) tüm hammaddesini kullanmalı; (3) nüfusunu artırmalı (4) altın ve gümüş ihracatını yasaklamalı; (5) lüks ürün ithalatını engellemeli; (6) ülke içerisinde üretilen ürünlerin ithalatını yasaklamalı; (7) yalnızca ülke içerisinde işleyeceği hammaddenin ithalatına izin vermeli; (8) ithalat için altın ve gümüş kaynaklarını değil ihracat ürünlerini kullanmalı ve (9) ihracatı mümkün olduğunca artırarak, ihracat ürünleri karşılığında ülkeye altın ve gümüş girişini sağlamalıdır. Von Hornick'in bu yaklaşımı Alman coğrafyasında büyük kabul görmüş ve eseri çok sayıda baskı yapmıştır. (2017)

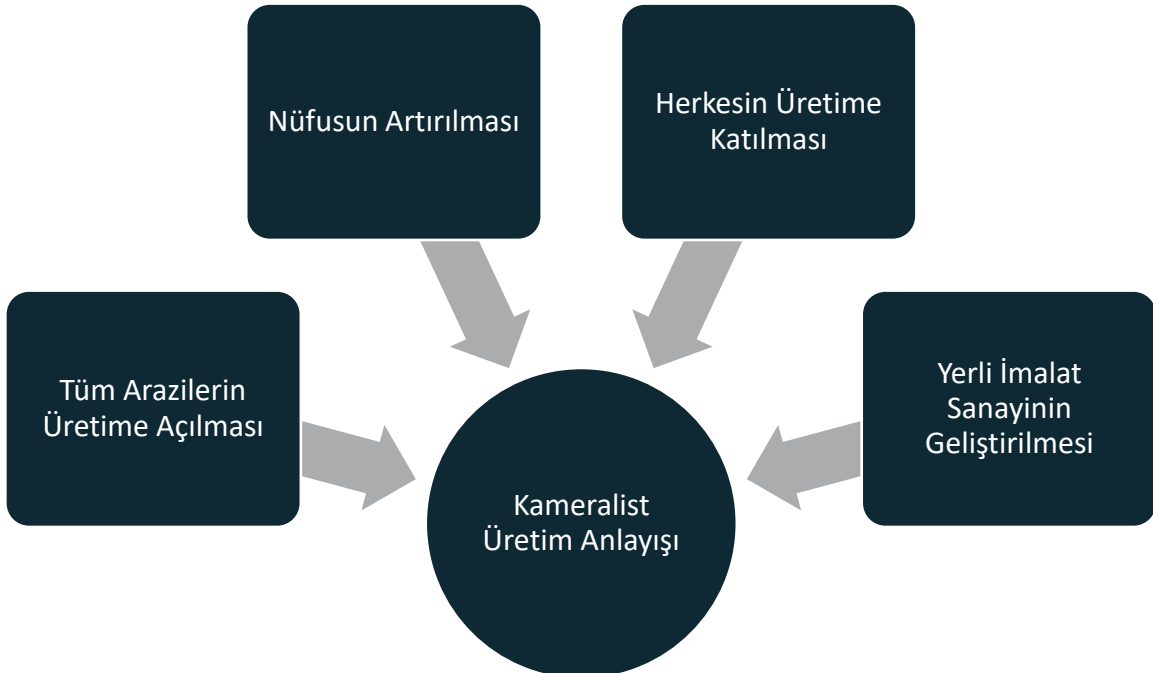
Danışman devlet adamlarının akademik çalışmalarıyla, kameralizm, Alman coğrafyasında kendi başına bir bilim dalı olarak görülmeye başlandı. XVIII. yüzyıldan itibaren maliye, kamu yönetimi ve iktisat dersleri Alman üniversitelerinde "kameral bilimler" olarak okutuldu. Bu dönemde istatistiğin bir bilim dalı olarak gelişmesiyle birlikte devlet idaresi, deneyimden ziyade belirli bilimsel yöntemler içerisinde icra edilen teknik bir faaliyet haline geldi. Böylece kameral bilimlerde uzmanlaşmak, devlet hayatında yükselmenin doğal bir gereği olarak görülmeye başlandı. (Usta & Akıncı, 2018, s. 82)

Alman coğrafyasında kameralizme yönelik artan ilgi 1740'tan itibaren daha da gelişti. Bu tarihte Alman dünyasının hakimiyeti için rekabete giren Avusturya ve Prusya önce Avusturya Veraset Savaşlarında (1740-1748) ardından da Yedi Yıl Savaşlarında (1756-1763) karşı karşıya geldiler. Yaşanan uzun soluklu mücadelede taraflar, üstünlük sağlayabilmek adına kameralist yöntemlere başvurdular ve kameralist danışmanları, yanlarına çekmek için

yoğun çaba sarf ettiler. Kameralist yazarların yoğun himaye gördüğü bu ortamda Johann von Justi ve Joseph von Sonnenfels gibi iktisat kuramcılarını kameralizmin temel kaynaklarını kaleme aldılar. Justi'nin 1755'te *Staatswirtschaft* (Kamu Ekonomisi) (1758) ve Sonnenfels'in 1765'te yazdığı *Grundsätze* (Prensip) (2010) adlı eserleri 1848 yılına kadar Alman Üniversitelerinde ders kitabı olarak okutuldu. Bu çalışmalar o zamana kadar geliştirilmiş Kameralist fikirleri bütüncül şekilde ifade ederek Kameralizmin somutlaştırılmasına büyük katkı sağladılar. Böylelikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Kameralizm, eski danışman devlet adamlarının kaleme aldıkları tecrübe ve nasihatlerin ötesine geçerek üniversitelerde okutulan ve kuramsal kitaplarda ifade edilen somut bir bilim haline geldi.

Justi ve Sonnenfels'in eserlerine göre devletler, iktisadi kaynaklarını sürekli geliştirmeli ve üretim seviyelerini devamlı olarak artırmayı amaçlamalıydılar. Bunun için tarım arazilerini en verimli şekilde ekmeli, madenleri sonuna kadar işletmeli ve ülke nüfusunu bütünüyle üretime dâhil etmeliydiler. Bu yazarlara göre ülke içerisinde üretimi mümkün olan hiçbir ürün, yurt dışından ithal edilmemeli, yerli imalat sanayi her alanda faaliyet göstererek, ülkenin her türlü ihtiyacına cevap vermeliydi. Böylece hem ülkenin kaynaklarını, yurt dışından ürün getirmek için harcamak gerekmeyecek hem de üretim seviyesi azami düzeye getirilecekti.

Üniversite eğitimi ve akademik ders kitaplarıyla Kameralizmin ilkeleri ve içeriği somutlaşmıştı. Böylece Kameralizm, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avusturya ve Prusya gibi Alman devletlerinin resmi yönetim anlayışı haline geldi. Yüksek makamlar için açılan sınavlarda kameral bilimlerde uzmanlaşmış kişiler tercih edilmeye başlandı. Bunun için yüksek sınav komisyonları kuruldu ve bu komisyonlar sorularını, Kameral Eğitim Planı'na göre hazırladılar. Böylece kameral eğitimin önemi ve saygınlığı iyice arttı.

Şekil 1. Kameralist Üretim Anlayışı

II. Frederich, Maria Therasa ve II. Joseph gibi Alman dünyasının ünlü hükümdarları da bu dönemde ülkelerini Kameralist ilkelere uygun şekilde yönetmeye çalıştılar. Bir aile reisinin, evin refahından sorumlu olması gibi kameralist hükümdarlar da kendilerini ülkenin refahından sorumlu görmekte ve buna yönelik politikalar geliştirmeye çalışmaktaydılar. Bu çerçevede aldıkları tedbirlerle ülke içinde ulaşımının kolaylaştırılmasını, nüfusun artırılmasını, şehirlerin büyümesini, tarımın, ormancılığın ve madenciliğin geliştirilmesini amaçlamışlar; özel mülkiyetin ve mülkiyet haklarının korunması için hukuki çerçeveler oluşturmuşlardı. Dolayısıyla 1750'lilerden itibaren Viyana ve Berlin gibi Alman başkentleri hem akademik hem de pratik seviyede kameralizmin yoğun etkisi altındaydı. Ahmed Resmi Efendi, Azmi Efendi ve Ebubekir Ratib Efendi gibi Osmanlı sefirleri de böyle bir ortamda ilgili başkentlere gelmişlerdi.

Osmanlıların Kameralizmi Keşfi ve Ahmet Resmi Efendi

Alman bürokratlarının kameralist yönetim anlayışını geliştirdikleri 1650-1750'li yıllarda Osmanlı devlet adamları da kendi kaynaklarını daha etkili ve verimli kullanmanın yollarını aramaktaydılar. Bu dönemde eserlerini kaleme alan Osmanlı yazarları ülkenin karşılaştığı sorunları açıklamak için İbn-i Halduncu anlayışa yönelmişler ve sorunların kaynağını, toplumsal dönüşümde görmüşlerdi. Bu yaklaşıma göre toplumlar, insanlar gibi yaşlanmakta ve yaşlandıkça yeni sorunlar üretmekteydiler. Osmanlı toplumu da yaşlandıkça lükse ve israfa yönelmekte ve bu düşkünlük sebebiyle ülkenin giderleri sürekli artırmakta ve kaynakları boşa harcanmaktaydı. Bu çerçevede XVII. yüzyılın ünlü alimi Kâtip Çelebi Osmanlı Devleti'ni orta yaşlı bir yapı olarak tanımlamış ve ülkedeki üretici-tüketici dengesinin bozulmasını buna dayandırmıştı. (2016, s. 159-161) Dönemin ünlü maliye bürokratlarından Defterdar Sarı Mehmet Paşa ise kamu masraflarını azaltmak için üretici-tüketici dengesini düzeltmeyi ve devlet çalışanlarının sayısını sabit tutmayı önermişti. (1983, s. 95) Tarih ve siyaset kitaplarıyla öne çıkan Hazerfan Hüseyin Efendi de şehirleşmeyle beraber değişen tüketim alışkanlıklarını gündeme getirmiş ve bununla mücadele edilmesi gerektiğini savunmuştu. (Nas, 2019, s. 649-655) Buna karşılık ilk Osmanlı resmi tarihçisi Naima Mustafa Efendi lüks tüketim alışkanlığının yarattığı dış ticaret açığına dikkat çekmiş ve buna yönelik yasaklar getirilmesini önermişti. (2014, s. 293-294) Dolayısıyla 1650-1750 yılları arasında eserlerini kaleme alan Osmanlı devlet adamları, kameralistlerin aksine, toplumsal dönüşümü bir gelişme olarak değil bir yaşlanma ve bozulma olarak görmüşlerdi. Bu yüzden de toplumu dönüştürmekten ziyade onu dengede tutmayı ve böylece yaşlanmayı geciktirmeyi hedeflemişlerdi. Hedefleri toplumsal dönüşümü yavaşlatmak olduğu için Alman çağdaşları gibi dönüşümü sağlayacak merkeziyetçi bir düzen kurma arayışına girmemişler; bunun yerine, toplumsal düzeni bozan lüks tüketim, rüşvet ve kanunsuz vergilendirme gibi unsurları ortadan kaldırmayı hedeflemişlerdi.

Osmanlıların mevcudu korumaya ve değişimi engellemeye yönelik tutumu ancak XVIII. yüzyılın ortalarına doğru değişmeye başladı. Bu değişimin yaşanmasında Avrupa'nın artan askeri ve mali gücü belirleyici oldu. Çünkü Batıya karşı askeri üstünlüğünü yitiren Osmanlılar hem buradaki gelişmeleri anlamak hem de tehlikeli savaşlardan kaçınmak için

Avrupa başkentlerine kapsamlı elçilik heyetleri gönderdiler. Bu elçilik heyetleri diplomatik görüşmeler yapmanın yanı sıra gittikleri ülkelerin askeri, mali ve idari yapılarını da inceleme fırsatı buldular. Batılı kurum ve yaklaşımları bizzat yerinde gözlemleyen Osmanlı elçileri, İstanbul'a dönüşte padişah ve sadrazama sefaretnameler sunarak Avrupa'daki gördükleri usul ve uygulamaları aktardılar. Böylece o zamana kadar yolculuk detaylarına ve karşılama törenlerine odaklanan sefaretnameler, ilgili ülkelerin idari sistemlerine, ekonomik durumlarına, askeri yapılarına ve kültürel hayatlarına vurgu yapmaya başladılar. Bu anlatılarda kimi zaman doğrudan kimi zamansa dolaylı telkin ve imalarla ıslahat tavsiyelerinde bulunulmakta ve Batı'nın üstün kurum ve yapıları örnek gösterilmekteydi. Böylece önceden bir tür "yolculuk güncesi" niteliğinde olan sefaretnameler, giderek iç siyasete ve ıslahat programlarına dönük yazılan reform metinlerine dönüştü.

Bu noktada üretimi ve verimi artırmaya yönelik ilk metinler, Alman başkentlerine gönderilen elçiler tarafından kaleme alındı. Berlin ve Viyana'ya giden Osmanlı elçileri, İstanbul'a dönüşte padişah ve sadrazama sundukları sefaretnamelerle Alman topraklarında gözlemledikleri kameralist uygulamaları detaylarıyla anlattılar ve Osmanlı düşüncesinde yeni bir dönem başlattılar. XVIII. yüzyıl ortasına denk gelen bu dönem, Alman devletleri arasındaki rekabetin şiddetlendiği ve Osmanlı diplomasisinin hareketlendiği yıllara karşılık gelmekteydi. Orta Avrupa hakimiyeti için mücadele eden iki güçlü Alman devleti, Prusya ve Avusturya, 1740'larda birbirleriyle şiddetli bir rekabete girişmişler ve bu rekabette üstünlük kurabilmek için bölgedeki diğer güçlerle yakınlaşmaya çalışmışlardı. Buna karşılık Osmanlı Devleti de batısında yaşanan bu gelişmelere kayıtsız kalmamış ve her iki başkentle de temasa geçerek süreci yakından takip etmeye başlamıştı. Bu kapsamda saygın bir Osmanlı diplomatı olan Ahmed Resmi Efendi, 1758 yılında Sultan III. Mustafa'nın tahta çıkışını bildirmek için Viyana'ya gönderilmiş ve burada İmparator Franz ve İmparatoriçe Maria Theresa ile görüşmeler gerçekleştirmişti. Viyana'daki temaslarının ardından İstanbul'a dönen Ahmed Resmi Efendi 1763 yılında bu sefer Prusya ile ittifak görüşmelerini yürütmek için Berlin'e gönderilmiş ve burada Prusya Kralı II. Frederick ile görüşmüştü. Bu görevleri sırasında Ahmed Resmi Efendi, Avusturya ve Prusya yönetimleriyle diplomatik görüşmeler yapmakla yetinmemiş, bu ülkelerin kurumsal yapılarını ve dünya görüşlerini inceleyerek, yaşanan rekabetin iç yüzünü aydınlatmaya çalışmıştı. Bu süreçte, kendisinin özellikle iktisadî ve malî konularda kaleme aldığı analizler, XVIII. yüzyıl ortasında, bir Osmanlı bürokratinin, Alman kameralizmini nasıl anladığını ve yorumladığını göstermesi açısından önemli ipuçları taşımaktadır. (Aksan, 1997)

Ahmed Resmi Efendi'nin Avrupa'ya dair gözlemlerine baktığımızda, Alman devletlerinin takip ettikleri kameralist politikalara dair önemli tespitlerde bulunduğunu görebiliriz. Ona göre Prusya yerli üretim konusunda çok hassastı ve Prusya'ya dışarıdan kumaş ve işlenmiş eşyaların getirilmesi yasak olduğu için, halk zoraki olarak yerli ürünleri kullanıyordu. Örneğin zengin aileler, evlerinde porselen eşyaları kullanmayı tercih ediyorlardı. Bu porselenler eskiden Hindistan ve Çin'den getirilirken daha sonra Saksonya'da üretilmeye başlanmış ve Saksonya porseleni Prusyalılar arasında büyük ilgi uyandırmıştı. Bu

sebeple Prusya ahalisi bir porselen kâseyi yirmi altına ve biraz sanatkarane süslenmiş bir tabağı beş on altına alıp satmaya başlamıştı. Bu yoğun ilgi sınırı aşırınca, Prusya Kralı, daha fazla dış ticaret açığı vermemek için Saksonya'dan porselen ithal edilmesini yasaklamış ve Saksonyalı porselen ustalarını ülkesine getirtip burada yerli üretim yapmalarını sağlamıştı. Böylece Prusyalılar, porselen ithalatına harcadıkları paranın yurt içinde kalmasını sağlamışlar ve yerli üretimi artırmayı başarmışlardı. (Ahmed Resmi Efendi, 1886, s. 27)

Ahmed Resmi Efendi, bu anlatısı üzerinden ülkede üretilmesi mümkün olan ürünlerin ithal edilmemesini ve bu ürünlerin yurtiçinde imal edilmesini savunmuştu. Bu anlayış, Rami Mehmet Paşa (1654-1704) gibi Osmanlı devlet adamlarınca XVIII. Yüzyılın başından itibaren dile getirmeye başlanmış olsa da (Kırca, 2020) Ahmed Resmi Efendi, bu fikirleri açıkça Avrupa'yı örnek göstererek ortaya koymuştu. Kendisi, Prusya'daki uygulamaları eleştirmekten veya küçümsemekten kaçınmış; tam tersine üretkenliklerini takdir etmişti. Böylece Prusya'nın uygulamalarını överek Osmanlı Devleti için de bu yönde bir ıslahatın gerekliliğini ifade etmişti. Onun sefaretnameleri, Osmanlıların, kameralizm ile tanışmasını sağlamış ve bir sonraki Osmanlı nesline yol göstermeyi başarmıştı.

Süleyman Penah Efendi ve Kameralizmin

Osmanlı Devlet Adamları Arasında Yayılması

76

Ahmet Resmi Efendi'nin ilk defa 1760'larda dile getirdiği kameralist fikirler, 1770'li yıllardan itibaren Osmanlı düşüncesini etkisi altına almaya başladı. Bu noktada 1768-1774 savaşı ve sonrasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması önemli bir dönüm noktası oldu. Savaşta alınan yenilgiler ve akabinde yaşanan ağır kayıplar, Osmanlı devlet adamlarına kendi dünya görüşlerini ciddi şekilde sorgulama fırsatı verdi. Çünkü savaş herkese Osmanlı devlet teşkilatında bir şeylerin çok yanlış gittiğini göstermişti. Özellikle cephede bulunan devlet adamları mevcut düzenle devam etmenin mümkün olmadığını görmüşler ve devletin hayatta kalması için ıslahata gerek olduğuna kanaat getirmişlerdi. Savaş boyunca önemli roller üstlenen Ahmet Resmi Efendi de bu süreçte çok sayıda devlet adamını etkilemeyi başarmış ve mevcut düzenin sorunlarına yönelik kapsamlı çareler aramıştı. (1869) Bu süreçte ordunun baş muhasebecisi olan Süleyman Penah Efendi, Ahmet Resmi Efendi'yle beraber 1772'de Bükreş'te yapılan barış görüşmelerine katılmış ve savaştan sonra kaleme aldığı ıslahat risalesinde Ahmet Resmi'nin fikirlerinden etkilendiğini göstermişti.

1786 yılında tamamladığı ıslahat risalesinde, Süleyman Penah Efendi, Osmanlı Devleti'nde kameralist anlayışla paralel fikirler ortaya koymuştu. Bu kapsamda tüm arazilerin üretime açılması, nüfusun artırılması, yerli imalat sanayinin geliştirilmesi ve herkesin üretime katılmasına yönelik kapsamlı görüşler geliştirmiş ve bunları detaylarıyla ifade etmişti.

Süleyman Penah Efendi'ye göre tarım arazilerinin, ekilip biçilmesi için öncelikle çiftçilerin himaye edilmesi ve desteklenmesi gerekmektedir. Bu noktada çiftçilerin en büyük sorunu mülkiyet ve miras meselesiydi. Bağ ve bahçe türü araziler, çiftçilerin mülkü olarak görülmeli, varislerine intikal ettirilmeliydi. Aksi halde tarım arazileri, ayanların ve zorbaların

eline geçiyordu. Arazilerin zorbaların eline geçmesi çiftçileri harap ediyor ve üretimini kesintiye uğratiyordu. Devletin bu tarz durumlara göz yummaması gerekmektedir. Çünkü zorbaların hazineye vereceği para üretimden gelmediği için devamlılığı olmayacaktı. Halbuki tarımsal üretim hem devlet gelirlerinin kalıcı olarak artmasını hem de imalat sanayinin gelişmesini sağlayacaktı. Bu yüzden çiftçilerin himaye edilip desteklenmeleri şarttı. Bu amaçla öncelikle çiftçilerin topraklarını miras bırakma hakları güvence altına alınmalı ve tarım arazilerinin zorbaların eline geçmesine engel olunmalıydı. Böylece üretimde devamlılık sağlanır ve kalkınmanın önü açılırdı. (2017, s. 143)

Süleyman Penah Efendi'nin dikkat çektiği bir diğer husus boş arazilerin ekimiydi. Ona göre Tuna bölgesinde ve Rumeli'nin çeşitli yerlerinde kimsenin kullanmadığı araziler vardı. Çiftçiler bu arazilerde kendi seçtikleri yerleri ekmekte gerisini boş bırakmaktaydılar. Bunun sebebi bu yerlerde yeteri kadar insan olmamasıydı. Süleyman Penah Efendi'ye göre ülkedeki tarıma elverişli birçok yerde zaten yeterince insan yaşamamaktaydı. Bu durumun çözülmesi için öncelikle boş kalan tarım arazilerinin belirlenip kayıt altına alınması lazımdı. Sonra da bu alanlar, o bölgede oturan diğer insanlara dağıtılmalıydı. Ancak bu dağıtım sırasında herkese kendi işleyebileceği kadar toprak bırakılmalıydı. (2017, s. 145)

Süleyman Penah Efendi'nin boş kalan tarım arazilerini doldurmak ve işgücü açığını kapatmak için oldukça dikkat çekici fikirleri vardı. Kendisi bunun için yurtdışından insan getirilmesini önermekteydi. Ona göre birkaç Rum casus vasıtasıyla Polonya ve diğer yerlerden ahali getirilmesi ve her birine kamu senediyle karşılıksız birer çift arazi verilmesi gerekiyordu. Böylece bu topraklarda sahipsiz bir çift arazinin kalmaması ve ülkenin imar olması sağlanırdı. Bu sayede hem kamuya kaynak yaratılmış hem de o bölgeler gelişmiş olurdu. Fakat Süleyman Penah Efendi'ye göre bu iskân siyasetinde demografik dengelere de dikkat etmek ve belli noktalara Müslüman aileleri yerleştirmek gerekmekteydi. Bu kapsamda Arnavutluk, Sarıgöl (Makedonya) ve diğer yerlerden gelen fukara kimselere ve ailelere gelip yerleşmeleri için boş arazilerden birer çift toprak verilmeliydi. Böylece hem arazi gelişir ve mamur olur hem de bu Müslüman yerleşimcilerden gerektiğinde askere alınırdı. İskân siyasetine direnen ve kendi istekleriyle gitmeyen insanların da yerleştirilmesi için her kasaba ve köyden bir miktarının devlet zoruyla iskân ettirilmesi gerekiyordu. Bu şekilde Polonya sınırına varıncaya kadar tüm Rumeli arazisinin tarıma açılması sağlanmalıydı. (2017, s. 145)

Süleyman Penah Efendi'ye göre tarımsal üretimin geliştirilmesi için dikkate alınması gereken bir diğer mesele çiftçilerin yönlendirilmesi ve desteklenmesi hususuydu. Ona göre arazi sahipleri hububat ekmeğe özen göstermeli ve tahıl üretimini ihmal etmemeliydi. Ayrıca çiftlik sahipleri ve köylüler, buldukları bölgenin havası ve suyu ne tür ekime izin veriyorsa ona göre ekim yapmalıydılar. Süleyman Penah Efendi'ye göre ülkede ipekböcekçiliğine ve zeytinyağı üretimine özen gösterilmeliydi. Bu üretim kalemlerinin genişlemesi için çaba harcanmalıydı. Bu kapsamda bir bölgede dut ağacı yetişiyorsa oradaki köylüler ve çiftlik sahipleri hane başına kırkar ellişer dut dikilmeliydiler. Böylece bölgede ipekböcekçiliği de gelişirdi. Ayrıca uygun yerlere zeytinler dikilmeli ve yabani zeytinlerin veriminin artması için hepsinin aşılmasına dikkat edilmeliydi. Bu konuda çiftçiler bilinçlendirilmeli ve aşılamaya

yönlendirilmeliydiler. Süleyman Penah Efendi'ye göre kuru yemiş ve meyve üretimine de önem verilmesi gerekmekteydi. Bu kapsamda badem, fındık, fıstık ve türlü meyvenin dikimine ve bağların çoğalmasına özen gösterilmeliydi. Her sene bu konuda talimatnameler çıkarılmalı ve çiftçiler tarımsal üretim konusunda uyarılmalıydı. Bu talimatları dağıtan görevliler gittikleri yerlerde her yıl ne kadar dikim yapılmış ise bunları kayıt altına almalı, kayıt defterlerini İstanbul'a getirmeliydiler. Süleyman Penah Efendi'ye göre pirinç üretimi de oldukça önemli bir konuydu. Bu sebeple özellikle suyun bol olduğu yerlerde pirinç tarımına geçilmeliydi. Pirinç tarımına geçilen yerlerde tarlalar eski sahiplerinin elinden alınmamalı ve oradaki köylülerin pirinç üretmesi sağlanmalıydı. Pirincin yanı sıra şeker üretimine de başlanmalı ve devlet şeker üretimine uygun yerler bulmalıydı. Çünkü Süleyman Penah Efendi'ye göre şeker ve pirinç üretimi sayesinde köyler ve çiftlikler gelişecek ve kısa sürede kamuya da yeni gelir kaynakları sağlanacaktı. Ona göre halihazırda Avrupa devletleri bu tarz tarım ürünlerinden büyük kazançlar elde etmekteydiler. Osmanlı Devleti de bu konulara özen gösterirse hızla zenginleşir ve farklı ülkelerden çiftçileri kendi ülkesine çekerek üretimini geliştirirdi. (2017, s. 146)

Süleyman Penah Efendi'nin yaklaşımında herkesin üretime katılması ve halkın zenginleşmesi için tarımsal üretim önemliydi ancak tek başına yeterli değildi. Ona göre bir ülkenin zenginleşmesi için tüm tüketim ihtiyacını kendi topraklarında üretebiliyor olması yani ithalata ihtiyaç duymaması lazımdı. Bunun için de yerli bir imalat sanayii olması ve ithalata harcanan paranın ülkede kalması sağlanmalıydı. Bu kapsamda özellikle dokuma sanayiine dikkat çeken Süleyman Penah Efendi, yerli malı giysi kullanımının zorunlu tutulmasını ve ülkede her türlü dokuma üretiminin teşvik edilmesini savunmaktaydı. Ona göre dokuma ithalatına harcanan paranın yurtiçinde kalması sağlarsa, ülke önemli bir sermaye kaybından kurtulacak ve bu sayede zenginleşecekti. (2017, s. 150)

Dokuma ithalatının yanı sıra porselen sanayiine de vurgu yapan Süleyman Penah Efendi, ithal ürünlere karşı yerli porselenin teşvik edilmesini savunmaktaydı. Örneğin Sakson porseleninden yapılmış nargile ve tabaklar yerine Kütahya porseleninden imal edilmiş ürünlerin kullanımı özendirilmeliydi. İthal ürünlerin yapısı zaten kiremit toprağından farksızdı, buna karşılık Kütahya porseleninin cevheri çok daha kaliteli ve dayanıklıydı. Eğer devlet bu konuda adım atar ve yerli ürünleri teşvik ederse, toplum da kısa sürede ithal ürünleri terk eder ve yurtiçi imalatına dönerdi. Böylece her yıl ithalat için harcanan onca para, dışarıya gönderilmemiş olur ve ülkede sermaye birikimi sağlanırdı. (2017, s. 151-152)

Görüldüğü üzere Süleyman Penah Efendi, Osmanlı Devleti'nin kendi özgün ihtiyaç ve sorunlarına kameralist bir bakış açısıyla çözüm aramıştı. Bu bağlamda tarım arazilerinin boş bırakılması, taşrada işgücünün yetersiz kalması, bazı tarım ürünlerinde yeterli verimin sağlanamaması ve ithal imalat ürünlerine büyük paralar harcanması gibi sorunları gündeme getirmiş ve bu sorunları kameralist tedbirlerle aşmayı teklif etmişti. Süleyman Penah Efendi'nin üretim odaklı fikirlerine birlikte bakıldığından Osmanlı yazarlarının kendi koşul ve sorunları çerçevesinde kameralist tedbirler üretilip, geliştirebildikleri görülmekteydi.

Azmi Efendi'nin Prusya Kameralizmine Yönelik Gözlemleri

Osmanlı devlet adamlarının, kameralizme olan ilgisi III. Selim'in tahta geçmesiyle yeni bir aşamaya ulaştı. 1789'da henüz yirmi sekiz yaşında tahta geçen III Selim, Osmanlı hanedanının değişen karakterini temsil etmekteydi. Batı'daki gelişmelere yoğun bir ilgi duyan III. Selim, tahta geçtiğinde Avrupa başkentlerine kapsamlı elçilik heyetleri gönderdi. Bu kapsamda, 1792 yılında Berlin'e gönderilen Azmi Efendi, Prusya'da gözlemlediği kameralist uygulamaları bir rapor haline getirdi ve İstanbul'a döner dönmez bu raporu padişaha ve diğer devlet adamlarının bilgisine sundu. Söz konusu rapor, yüzyılın sonlarına doğru Osmanlıların Prusya'daki Kameralist uygulamaları nasıl yorumladıklarını gösteren önemli bir kaynaktır.

Azmi Efendi, raporunda öncelikle kameralizmin iki önemli ilkesine yani tüm nüfusun üretime katılmasına ve yerli imalat sanayiinin geliştirilmesine vurgu yapmaktaydı. Ona göre Prusya'da şehirlerde yaşayan herkesin ne iş yaptığı ve hangi mesleğe mensup olduğu belliydi. Şehirlerde işsiz ve boş gezen pek kimse yoktu. İnsanlar işsiz kaldığı zaman devlet derhal müdahale ederek bu kişileri kamu kuruluşlarındaki hafif işlerde istihdam etmekteydi. Çalışamayacak durumda kalan işsizlerin ise dilencilik yapmasına izin verilmemekte ve bu kişiler özel barınaklara yerleştirilmekteydi. Bu sayede şehirlerde başıboş gezen, dilenen veya hırsızlık yapan kimse bulunmamaktaydı. (1888, s. 49-50)

Azmi Efendi'nin vurgu yaptığı diğer bir mesele ithalatın sınırlandırılmasıydı. Örneğin Prusya'nın soğuk ikliminden dolayı, ülkede pamuk ve ipek gibi sıcak iklime ihtiyaç duyan hammadde ürünleri yetiştirilmemekteydi. Prusyalılar, bu tarz ürünleri ithal etmek zorunda kalsalar da kendi ülkelerinde üretebildikleri hiçbir mamul ürünü dışarıdan satın almamaktaydılar. Bu kapsamda dokuma sanayilerini geliştirmişler ve ülkenin her yerine kumaş, bez, atlas ve kadife imalathaneleri kurmuşlardı. Bu tarz ürünlerin içeride ustasını bulamadıkları zaman bile üretiminden vazgeçmemişler ve yurt dışından ustalar getirip, ülkenin ihtiyaç duyduğu eşyaları ürettirmişlerdi. Böylece hiçbir mamul ürünü ithal etme yoluna gitmemişler ve ithalatı engellemek için bu tarz ürünlerin alımına yüzde otuz gümrük vergisi koymuşlardı. Söz konusu ürünleri kaçak yolla getirenlerin mallarını yakaladıkları zaman da mallarına el koymuşlardı. Böylece ülkenin ithalatı azalmış, yerli üretim artmıştı. Hatta, Bakan Heynitz'in (1725-1802) çabalarıyla seralar kurulmuş ve Prusya ikliminde yetişmesi mümkün olmayan dut ağaçları kapalı alanlarda soba ısıısıyla yetiştirilmiş ve kendi ipek fabrikalarına yönelik ham ipek üretimi yapılması sağlanmıştı. (1888, s. 51)

Kameralizmin temel unsurlarını, Berlin gözlemleri üzerinden aktaran Azmi Efendi, daha sonra II. Frederich'in vasiyetnamesi olarak adlandırdığı ilkeleri aktararak Prusya'daki kameralist anlayışı Osmanlı okuruna sunmuştur. Buna göre önceki kral, akıllı ve tedbirli bir kişi olarak, devlet yönetimiyle ilgili yazdığı vasiyetnamesinde şu konuları belirtmiştir:

- 1- Hazineyi güçlendirecek, tarımsal üretimi artıracak araç ve yöntemler geliştirilmelidir.
- 2- Zanaatkârları desteklenerek, ülkede işsiz insan bırakılmamalıdır.
- 3- Ülkede bulunmayan ve ithal edilen mallar, içeride üretilmeye çalışılmalıdır.

- 4- Dış ticaret düzenlenerek, ithalatın az, ihracatın fazla olması sağlanmalıdır.
- 5- Halktan birinin öküzü ölse veya mahsulü zarar görse, ona öküz ve tohum verilerek işsiz kalması engellenmeli veya kendi köyünde yeterli toprağı yoksa başka bir verimli yere yerleştirilmelidir. Eğer yeterince verimli boş arazi yoksa, ağaçlık alanlar kesilip tarla haline getirilmeli ve insanların üretime katılması sağlanmalıdır.
- 6- Üreticiden mahsulü zorla alınmamalı, halkın şehirlerde uygun fiyatlarla kendi isteğıyle satmasına izin verilmelidir.
- 7- Zanaatı olmayan işsizler, kamu imalathanelerinde çalıştırılmalı ve geçimleri sağlanmalıdır.

Vasiyetnameye göre bu şekilde, ülke kalkınacak, kimse parasız kalmayacak, herkes geçimini sağlayabilecek, hırsızlık olmayacak, ülke huzurlu olacak ve ticaret artacaktır. Böyle olmadığında ise, devletin düzeni bozulacak, herkes kendi çıkarı için hareket edecek, dürüst insanlar huzursuz olacak, işsizler artacak, halk perişan, ülke ise harap olacaktır. (1888, s. 55)

Berlin’de gözlemlediğı Kameralist uygulamaları ve ilkeleri harmanlayarak oluşturduğu sefaretnamesi, Azmi Efendi’nin diplomatik görüşmeler yapmakla yetinmediğini ve Alman devletinin işleyişini incelediğini ortaya koymaktadır. Onun çalışması, bir Osmanlı devlet adamının kısa sürede kameralizmin hem somut hem de soyut yönlerini kavrayarak düşünce dünyasına aktarabildiğini göstermektedir.

Ebubekir Ratib Efendi’nin Avusturya Kameralizmine Dair Gözlemleri

Osmanlı yazarlarının kameralizme yönelik en kapsamlı yaklaşımını, III. Selim’in Viyana elçisi Ebubekir Ratib Efendi ortaya koymuştur. Şehzadelik yıllarından beri III. Selim’in yanında bulunan Ebubekir Ratib Efendi, 1791 yılında Viyana’ya gönderilmiş ve burada yaptığı gözlemleri İstanbul’a dönüşünde kapsamlı bir rapor halinde sultana sunmuştu. Bu raporda Ratib Efendi, hayatın farklı alanlarına yayılmış çeşitli kameralist uygulamaları ayrı ayrı tartışmış ve yorumlamıştı. Ratib Efendi’nin yorumladığı kameralist uygulamalar daha çok dört ilke etrafında toplanmıştı. Bunlar, kaynakların verimli kullanımı, ülke nüfusunun hızla artırılması, yerli imalat sanayinin geliştirilmesi ve artan nüfusun üretime katılmasıydı.

Ebubekir Ratib Efendi, kaynakların verimli kullanılması noktasında Avusturya’daki uygulamaları ilham verici bulmuştu. Çünkü Avusturyalılar ülkedeki tüm arazileri üretime açmak için büyük çaba sarf ediyor; üretimi, gelişmiş bir ticaretin ve güçlenmiş bir hazinenin ön koşulu olarak görüyorlardı. Bu amaçla, krallar ve soylular tarafından sürekli yeni köyler kuruluyor ve bu köylere insanların yerleşmesi için teşvikler yapılıyordu. Kralın himayesinde kurulan köylerin inşası ve ihtiyaçları devlet hazinesi tarafından karşılanıyordu. Bu köylere gelip yerleşen insanlara birer ev veriliyor ve bu evlerde kullanacakları tüm eşyalar devlet tarafından tahsis ediliyordu. Ayrıca bu insanlara 34 dönüm tarla, bir çift beygir ve ziraatta lazım olacak alet edevat veriliyordu. Bundan sonra o köye yerleşenlerden 10 sene vergi alınmıyor ve vefat ettiklerinde kullanımlarına sunulan emlağı kendi çocuklarına miras bırakma hakkı tanınıyordu. (H. 613, s. 222b)

Ebubekir Ratib Efendi'ye göre eğer bir köy, soylular tarafından kurulmuşsa oradaki evlerin inşası ve köyün ihtiyaçları, orayı kuran beyin kesesinden karşılanıyordu. Bu tarz köylere yabancı ülkeden gelen insanlar yerleştiriliyor ve yine tüm üretim gereçleri köyü kuran soylular tarafından kendilerine veriliyordu. Bu köyler de yeni kurulmuş diğer köyler gibi on yıl vergiden muaf oluyordu. Bu köylerde oturanlar, köyü kuran beyzadenin çiftliklerinde 108 gün çalışmakla yükümlü oluyordu. (H. 613, s. 219b)

Bu tarz uygulamalarla Avusturya'nın her tarafında köyler kurulmuş ve ülke mamur olmuştu. Avusturyalılar, vergi gelirlerinin üretimden geldiğini, her türlü rızkın topraktan üretildiğini ve kamu hazinesinin bu üretimle güçlendiğini fark etmişlerdi. Hatta bu durumu detaylarıyla ortaya koyan çok sayıda kitaplar yazmışlardı. Bu yüzden köylerde tarım yapabilecek tek bir kişiyi bile işsiz bırakmamışlardı. Tarlası olmayana tarla, tohumu olmayana ya da eksik olana tohum vermişlerdi. Avusturya'da toprağı sürmek için beygir kullanılmaktaydı. Bu yüzden birisinin beygiri ölmüş ise ona beygir vermişler ve beygirin yanında toprağı sürmesi için gereken aleti edevatı bile tahsis etmişlerdi. Bu çabalarla ülkenin her tarafına, bağ, bostan ve çiftlikler kurmuşlardı. Ebubekir Ratib Efendi, Osmanlı Devleti'nde de bu tarz uygulamaların hayata geçirilmesini savunmaktaydı. Ona göre Osmanlılar, Dünyanın en bereketli topraklarına sahiplerdi. Ülkede boş gezen işsiz, güçsüz insanlar boş duran tarım arazilerine yerleştirilir ve üretime yönlendirilirse Osmanlı Devleti'nin tarımsal üretimde darlık yaşamaması mümkün olmazdı. Ebubekir Ratib Efendi'ye göre Avusturya'da üretimin ilerlemesi sayesinde ülkede tahıl sıkıntısı kalmamıştı. Osmanlı Devleti'nin tahıl sorunları, doğru üretim politikaları ve gerekli tedbirlerle kolaylıkla çözülebilirdi. Yapılması gereken tıpkı Avusturya'da olduğu gibi boş arazilerin ekimini teşvik etmek ve üreticiyi desteklemektir. Böylece hem vergi gelirleri artar hem de iaşe sorunları ortadan kalkardı. (H. 613, s. 249b-250b)

Ebubekir Ratib Efendi'ye göre tarım arazilerinin yanı sıra ülkedeki yeraltı kaynaklarının da üretime katılması büyük önem arz etmekteydi. Bu kapsamda elçilik süreci boyunca Avusturya'daki madencilik faaliyetlerini yakından izleyen Ebubekir Ratib Efendi Batıdaki madenlerin işleyişini, teknik yönlerini ve ülkeye yönelik katkılarını ortaya koyan kapsamlı bir anlatı kaleme almıştı. Ona göre madenler, devlet tekelleri üzerinden kamu hazinelerine büyük karlar getirmekteydi. Çünkü Avrupa'da getirisi kısıtlı ve ücra yerlerdeki madenlerin işletme hakları kiralanırken yüksek getirili madenler doğrudan devlet tarafından işletilirdi. Kiralanan madenler, maliye tarafından denetlenir ve ödemeleri gereken vergi kendilerinden tahsil edilirdi. Ancak yüksek getirili madenler doğrudan devlet tarafından işletilirdi. Bu da devlete büyük bir kazanç getirmekteydi. (Ebubekir Ratib Efendi, H. 613, s. 234a-234b)

Ebubekir Ratib Efendi'ye göre madenlerin getirisi sadece kendi kıymetlerinden ibaret değildi. Örneğin ham demirin maddi değeri görece düşük bir seviyedeydi. Fakat ham demir çıkarıldıktan sonra birçok işletme tarafından kullanılıp işlenmekte ve çeşitli alet ve edevata dönüştürülmekteydi. Böylece demir sayesinde ülkelerin hem iç hem de dış ticareti gelişmekteydi. Ebubekir Ratib Efendi'ye göre Avusturya devleti bu ticaret üzerinden

kazançlar elde etmekteydi. Ayrıca Avusturya'da işlenen bu ürünler çoğunlukla Eflak ve Boğdan gibi Osmanlı bölgelerine gitmekteydi. Bu durum Osmanlı Devleti'nde demir işletmelerinin gelişmesine engel olmakta ve her sene Osmanlı ülkelerinden Avrupa ülkelerine büyük miktarda sermaye çıkışına sebep olmaktaydı. Fakat Ebubekir Ratib Efendi'ye göre Osmanlı Devleti demir ve demir ürünlerini Avusturya'dan almak zorunda değildi. Ona göre Osmanlı Devleti'nin yer altı kaynakları tüm devletlerden ilerideydi. Hatta eski İmparatoriçe Maria Theresia zamanında madenlerden anlayan bir kimseyi Osmanlı topraklarına göndermiş ve Rumeli'deki madenlerin yerini ve durumunu inceletmişti. Bu incelemelerinin sonunda Osmanlı Devleti'nde bulunan maden miktarının hiçbir devlette olmadığı kanaatine ulaşmıştı. Bu uzman tespit ettiği bazı madenlerden numune toplamış ve bu numuneler üzerinden kıyaslar yaparak madenlerin miktarını tahmin etmeye çalışmış ve tespit ettiği madenlerin yerlerini kayıt altına almıştı. Dolayısıyla Ebubekir Ratib Efendi'ye göre Osmanlı Devleti madencilik açısından büyük bir potansiyeli vardı ve Avusturyalılar bile bu potansiyelin farkına varmıştı. Bu açıdan gerekli tedbirler alındığı takdirde Osmanlı madenciliğinin ilerlemesinin önünde hiçbir engel yoktu. Osmanlılar da tıpkı Avusturyalılar gibi madencilikte geliştirebilir ve buradan ciddi kârlar elde edilebilirdi. (H. 613, s. 233b.)

Ebubekir Ratib Efendi'nin gözlemlerine göre kameralist siyasetin bir diğer önemli gereği nüfus artışını hızlandıracak tedbirler almaktır. Çünkü ona göre Avrupa ülkelerinde yüksek nüfus, insan kalabalığı olarak değil, siyasi, askeri ve iktisadi bir güç unsuru ve adeta bir itibar kaynağı olarak görülmekteydi. Bu yüzden devletler, ülkelerinde bir kişi daha fazla olsun diye ellerinden geleni yapmaktaydı. Ebubekir Ratib Efendi'ye göre Avrupa devletlerinde bunu sağlamak için büyük ve kapsamlı hastaneler kurulmuştu. Çünkü başarılı tedaviler ve iyileştirici tedbirler, hastaları kurtarıp ölümleri azaltıyordu. Bu da nüfusun azalmasını engelliyordu. Bunu sağlamak için Avrupa ülkelerinde hem genel hem de özel amaçlı çok sayıda hastane bulunuyordu. Böylece nüfusun çoğalması sağlanıyor ve memleketin kalkınması hızlanıyordu. (H. 613, s. 251a)

Ebubekir Ratib Efendi'nin nüfus artışına yönelik dikkat çektiği uygulamalardan biri gayri-meşru çocuklara yönelik açılmış doğumhanelerdi. Bu kurumların amacı ülkenin nüfusunu artırmaktır. Çünkü evlilik dışı hamile kalan kadınlar, toplum baskısı sebebiyle çocuklarını düşürmek zorunda kalmaktaydılar. Yaşanan bu nüfus kaybına engel olmak isteyen hükümdarlar zina yapan veya hayat kadını olan hamile kadınların doğum yapması için müstakil doğum hastaneleri yaptırmışlardı. Bu hastanelerde doğum yapan kadınların kaydı alınmıyor ve kimlikleri gizleniyordu. Bu sayede doğumu gizlemek isteyen kadınlar, çocuklarını burada doğurabiliyor ve bu yolla nüfusa katkı sunuyorlardı. Bu hastanelerde doğan çocuklar on gün hastanede bakıldıktan sonra yetimhanelere yerleştiriliyor ve burada yetiştirilerek büyüdüklerinde asker yapılıyor veya devlete ait imalathanelerde zanaatkar veya işçi olarak istihdam ediliyorlardı. (Ebubekir Ratib Efendi, H. 613, s. 230a)

Ebubekir Ratib Efendi'ye göre Avrupalıların nüfusları artırmak için aldıkları tedbirler bu tür hastanelerle sınırlı değildi. Ona göre Avrupa devletlerinde ve özellikle Prusya ve İsveç'te nüfusu korumak için ölüm cezasından sakınılıyordu. Bu devletler insanların sayısını

azalmasın diye ölüm cezası gerektiren suçlarda bile kanunları değiştiriyor ve idam yerine kamu inşaatları ve madenlerde çalışma gibi cezalar getiriyorlardı. Bu sayede hem nüfus korunuyor hem de üretim artışı sağlanıyordu. (Ebubekir Ratib Efendi, H. 613, s. 226b)

Ebubekir Ratib Efendi'nin nüfus politikalarına yönelik bir diğer ilginç gözlemi Batıda evliliğin devlet tarafından teşvik ediliyor oluşuydu. Ona göre Avrupalı devletler nüfusları artsın diye bekârların evlenmesine ve ailelerin çoğalmasına yönelik tedbirler alıyorlardı. Bu kapsamda devlet dul kadınları ve öksüz kızları, şehirlerde, kasabalarda ve köylerde kendi başlarına boş bırakmıyordu. Toplumun genişlemesi ve insanların çoğalmasından sorumlu kılınan kişiler dul kadınları veya öksüz kızları, evi, tarlası olmayan bekarlar ile evlendirmektedirler. Bu evliliklerin masrafları devlet tarafından karşılanmakta ve bu kadınlarla evlenen adamlara iş veya toprak sağlanmaktaydı. Böylece sürekli yeni aileler kurulmakta ve üretim artırılmaktaydı. (H. 613, s. 250b)

Ebubekir Ratib Efendi'nin gözlemlerine göre kameralist düzenin bir diğer temel amacı artan nüfusun bütünüyle üretime dâhil edilmesiydi. Bunun için Avusturyalılar ülkedeki herkesi yoğun denetim altında tutmaktaydılar. Her aile reisi ve işletme sahibi kendi hanesinden ve çalışanlarından sorumluydu. Herkesin çalışması ve kanunlara uyması gerekmektedir. İnsanların doğumlarını, ölümlerini ve göçlerini takip eden ve kayıtlara geçiren müstakil devlet görevlileri vardı. Çünkü devlet insanları takip ederek herkesin üretime katılmasını zorunlu kılıyordu. Bir kişi geçinmek için bir yere geldiye onu, becerisi ve uzmanlığına göre uygun bir zanaata kalfa olarak veriyorlardı. Parası varsa ticaretle uğraşmasını sağlıyorlardı. Bu kişinin bir zanaatı veya parası yoksa işçi olarak veya çiftçi olarak çalıştırıyorlardı. Böylece kimsenin boş durmasına izin vermiyorlardı. Eğer becerisi veya zanaatı olan birisi yine de bir işe girmiyorsa devlet yetkilileri bu durumun sebebini araştırıyorlardı. Bu sayede Avrupa'da gözü gören, eli ayağı tutan herkesin çalışması sağlanıyordu. (H. 613, s. 230a)

Ebubekir Ratib Efendi'ye göre Avrupa'da eli ayağı tutan bir garip aç kalıp bir saat feryat etse kimse ona bir lokma ekmek vermiyordu. Bu tutum ilk bakışta bir tür cimrilik gibi dursa da gerçekte cimrilik amacı taşımıyordu. Buradaki asıl gaye, tüm ahalinin eksiksiz bir şekilde üretime katılmasını sağlamaktı. Bu açıdan Avrupa ülkelerinde devlet, çalışabilecek kimseyi muhtaç durumda bırakmıyor ve sokak aralarında dilenmesine izin vermiyorlardı. İşsiz ve muhtaç kişileri anında imalathanelere gönderiyor ve buralarda çalışmaya mecbur ediyorlardı. Herkese yetecek kadar iş olması için de ister yerli ister yabancı olsun insanların ev veya işyeri yapmasına anında izin veriyorlardı. Hatta işyeri açmak isteyen kişinin parası yoksa veya yeterli değilse ona yasal faiziyle borç veriyorlar ve kendisinden bir süre vergi talep etmiyorlardı. Özellikle Viyana'da inşaat yapanlardan yirmi sene vergi talep edilmiyor ve gerekirse inşaat devlet tarafından devralınarak tamamlanıyor ve kullanıma açıyordu. Böylece ülkedeki üretim kapasitesi ve iş imkânları sürekli artıyordu. (H. 613, s. 248b)

Ebubekir Ratib Efendi, kameralizmin bir diğer temel unsuru olan yerli imalat sanayinin geliştirilmesi meselesine de eserinde geniş yer vermişti. Bu kapsamda yerli imalatın

geliştirilmesi için bir önkoşul olarak gördüğü ithalat karşıtlığına yönelik Avusturya'da gözlemlendiği uygulama ve tedbirleri incelemiş ve benzer uygulamaların gerekliliğini Osmanlıların gündemine getirmişti. Çünkü ona göre yabancı bir devletin mal ve eşyasına ihtiyaç duymak bir devletin elinde bulunan kaynakların diğer devletlere gitmesine yol açmaktaydı. Mevcut birikimini diğer ülkelere kaptırmanın sonucunda da o ülkede yaşayan halk fakirleşmekteydi. İşte bu yüzden Avrupa devletleri ülkelerinde üretebildikleri eşyaların ithalatını engellemek için çok sayıda tedbir almışlardı. Özellikle Avusturya ve Prusya devletlerinde her şehir ve kasabada işletmeler açılmış ve buralara farklı ülkelerden ustaların gelmesi için her türlü imkân kullanılmıştı. Böylece kendi memleketlerinde bulunmayan ürün ve eşyayı onlara ürettirmişlerdi. Kral ve soylular, ülkede üretilen ürünlerin ithalini engellemek için ciddi tedbirler almışlardı. Sadece ülke içinde yetiştirilmesi mümkün olmayan ürünlerin ve hammaddenin ithaline izin vermişlerdi. Bu açıdan Avusturyalıların Osmanlı Devleti'nden ithal ettiği ürünler hep ham ürünlerdi. Avusturyalılar, Osmanlılardan pamuk, yün, deri, safran, şeker, kahve ve yaş meyve gibi ürünler ithal etmekteydi. Osmanlı tüccarlarının getirdiği bu ürünlerden makul vergi alınırken balmumu ve zeytinyağı gibi yarı-işlenmiş ürünlerden daha yüksek yüksek, lüks tüketim ürünlerinden ise çok daha yüksek vergi alınıyordu. (H. 613, s. 243a)

Gümrük politikalarına ek olarak Avrupalı hükümdarlar kendi tüccarlarını himaye edip yabancı tüccarları dışlıyordu. Bu amaca ulaşmak için şartlar izin verdiği ölçüde her devlet kendi halkına uyguladığı gümrük vergisini azaltıp yabancı tüccarlara uyguladığı gümrük vergisini artırmalıydı. Ancak Osmanlı Devleti, ticari konuları fazla önemsememiş ve bu konular üzerine çok düşünmemişti. Bu yüzden de Osmanlı tüccarlarından yüksek, yabancı tüccarlardan düşük vergi alınmıştı. Böylece yabancı tüccarlar Osmanlı ticaretine hâkim olmuş, ticaret üzerinden bol bol para kazanıp zenginleşmiş ve sermayelerini artırarak ülkelerini kalkındırmışlardı. Osmanlılar ise tüm zenginliklerine ve ülkelerinin bolluğuna rağmen fakirleşip geri kalmışlardı. Ratib Efendi'ye göre artık bu sorunu çözmek gerekiyordu. Bu amaçla devlet, gümrük vergilerini Osmanlı ahalisinin lehine düzenlemeli, kendi tüccarlarına vergi muafiyetleri tanıırken yabancı tüccarların vergisini artırmalıydı. (H. 613, s. 246a)

Kameralist anlayışı daha da detaylandıran Ebubekir Ratib Efendi'ye göre her devlet kendi ülkesinde çıkan ürünleri tüketmeliydi. Bu noktada bizzat devlet adamları kendi tüketimlerine dikkat etmeli ve yerli ürünleri tercih etmeliydi. Böylece devlet kendi servetinin yabancı memleketlere dağılmasına engel olurdu. Kaynakların ülke içinde kalması sayesinde yerli işletmelerin sayısı çoğalırdı. Böylece herkesin çalışabileceği üretim alanları oluşur ve işsizlik ortadan kalkardı. İşsizliğin ortadan kalkmasıyla ülke içindeki suç oranları azalır, kamu düzeni sağlanırdı. (H. 613, s. 246a)

Osmanlı Devleti, birçok kalemde üretim yapmak için gerekli olan hammaddeye zaten sahipti ve bu imalatı yapabilecek yetenekte insanı da vardı. Fakat buna rağmen birçok önemli ürünün imalatına şimdiye kadar özen gösterilmemişti. Bu yüzden de insanlar üretimden kar edememiş ve vergiler altında ezilmişti. Bu duruma düşen insanlar günden güne diğer devletlere göç etmek zorunda kalmış veya gümrük vergisinden muaf olmak için yabancı

elçiliklere para verip berat almaya çalışmışlardı. Dolayısıyla Ebubekir Ratib Efendi'ye göre Osmanlı'da bazı üretim kollarının gelişmemesinin ve ithalata bağımlı olunmasının sebebi, ülkenin doğal koşulları değil yanlış iktisat politikalarıydı. Ona göre bu hatalı politikalar sebebiyle Osmanlı Devleti, hammaddesi ülkede bulunan ve kendi imal edebileceği dokuma ürünlerini üretmemiş ve her sene bu ürünlere büyük miktarda para harcamış ve sermaye birikimini Avrupa'ya kaptırmıştı. (H. 613, s. 246b)

Ebubekir Ratib Efendi'ye göre ithalatla mücadele etmek için devlet adamlarının öncülük etmesi gerekmektedir. Örnek olması amacıyla önce padişah sonra da sadrazam ve devlet ricali Hint kumaşı yerine Halep, Şam, Bursa ve İstanbul kumaşlarına itibar ederlerse ve yabancı kumaşları kullanımını yasaklarsa ithal ürünlerin kullanımını sonlanacaktı. Osmanlı topraklarında tülbent dokunmaktaydı. Bu tülbent her ne kadar Hint tülbentine denk olmasa da padişah, vezirler ve devlet adamları, Osmanlı tülbentine itibar ederlerse bunların imalathaneleri çoğalacaktı. Hint tülbentinin yasağı duyurulursa herkes yasağı bilip, aykırı hareket etmekten çekinecek ve burada dokunan tülbent zamanla Hint tülbentine yaklaşacaktı. (H. 613, s. 246b-247a)

Ebubekir Ratib Efendi'ye göre yerli imalat sanayini güçlendirmek için kamu yatırımlarının da yapılması gerekiyordu. Bu açıdan Avusturyalılar şehir boyutunda dokuma imalathaneleri kurarak devasa üretim kapasitelerine ulaşmışlar ve sonra da bu ürettiklerini Osmanlı topraklarına satmışlar ve büyük paralar kazanmışlardı. Osmanlı Devleti de Avrupa'dan kumaş ustaları getirterek kendi imalathaneleri inşa edebilir ve her türlü kumaşı içeride üretebilirdi. Yerli üretimin teşvikinden elde edilen gelirle Avrupa'da olduğu gibi kumaş ve tülbent imalatı yapan kamu işletmeleri kurulabilirdi. Bu işletmelerin sermayesi devlet tarafından karşılanıp hammadde ve malzeme ihtiyaçları hazır hale getirilir ve sonra da başlarına güvenilir, sadık ve kabiliyetli kimseler atanırdı. Böylece kamu işletmelerinden hazineye önemli miktarda kaynak da sağlanırdı. (H. 613, s. 247b)

Ebubekir Ratib Efendi'nin Viyana elçiliği sırasında yaptığı kameralizme yönelik kapsamlı ve açıklayıcı gözlemler, Osmanlı düşüncesinde çığır açıcı nitelikteydi. Ona göre herkesin çalışması sayesinde bir yandan ülkenin üretimi çoğalıyor ve buna bağlı olarak hazinenin gelirleri artıyor diğer yandan da muhtaçların sayısı azalıyor ve bu sayede suça yönelim düşüyordu. Böylece kamu düzenine ve güçlü hazineye aynı anda ulaşılmış olunuyordu. Ebubekir Ratib Efendi de bu sebeplerle, kameralizmi, Osmanlı siyasetinin temel arayışlarına çözüm üreten bir yol haritası olarak görmüş ve kameralist tedbirleri Osmanlı kamuoyunun dikkatine sunmuştu.

Sonuç

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı elçilerinin kameralizme yönelik değerlendirmeleri Nizam-ı Cedid düşüncesinin gelişimine büyük katkı sağladı. Özellikle III. Selim'in Berlin elçisi Azmi Efendi ve Viyana elçisi Ebubekir Ratib Efendi'nin İstanbul'a dönüşü sonrasında çok sayıda yazar ve devlet adamı, Kameralist fikirleri destekler maiyette yazılar kaleme aldılar. III. Selim'in Anadolu Kazaskeri Tatarcık Abdullah Efendi (1914, s. 344-

345), Rumeli Defterdarı Mehmet Şerif Efendi (Çağman, 2010. , s. 15) ve İrad-ı Cedid Defterdarı Hacı İbrahim Ağa, (E-447/5) yeni sultana madenlerin işletilmesine yönelik kapsamlı ıslahat raporları sunarken; Divan-ı Hümayun hâceganlarından Behiç Efendi (H.370) ve Vakanüvis Ahmet Vasıf Efendi (2017, s. 744-745,883-884) kaleme aldıkları çalışmalarda ithal ürünlerin kısıtlanmasına ve yerli imalat sanayinin geliştirilmesine yönelik kapsamlı tedbirler önerdiler. Dolayısıyla Osmanlı elçilerinin Kameralist fikirleri, dış işleri bürokratlarıyla sınırlı kalmadı ve dönemin ıslahat anlayışına ışık tuttu. Üstelik kameralist anlayış sadece düşünce hayatıyla da sınırlı kalmadı ve III. Selim'in politikalarına yansdı. Genç sultan, madenlerin daha iyi işletilmesi için Madenler Emni Yusuf Ağa'yı görevlendirdi ve ona vezirlik rütbesiyle Diyarbakır eyaletinin gelirlerini tahsis etti. İthalatın azaltılması ve yerli sanayinin geliştirilmesi için ithal ürünlerle mücadeleye girişti. Vezirlerine yazdığı bir fermanda kendisinin daima İstanbul malı kumaş kullandığını belirterek onların da Hint ve İran kumaş kullanmalarını yasakladı. (Karal, 1983, s. 71-72) (Shaw, 2008, s. 240) Dolayısıyla kameralist üretim anlayışı Osmanlılar tarafından içselleştirilerek Nizam-ı Cedid devri reform önerilerine ve ıslahat çabalarına yön verdi.

Osmanlıların kameralizmi içselleştirmelerinde dönemin koşulları önemli bir rol oynamıştı. Okyanus ötesi kolonileri veya ticaret filoları olmayan Osmanlıların, deniz aşırı ticaretle zenginleşmeleri pek kolay değildi. Bu yüzden öncelikle kendi öz kaynaklarını en verimli şekilde kullanmalarını öğütleyen kameralizme yönelmişlerdi. Kendileri ile benzer koşullarda bulunan Alman devletleri tarafından geliştirilen bu kuramın, Osmanlı sefirlerinin ilgisini çekmesi oldukça doğaldı. Onlar da kaleme aldıkları kapsamlı elçilik raporları ile kameralizmi Osmanlı kamuoyuna aktarmışlar ve Nizam-ı Cedid devrine ilham kaynağı olmuşlardı. Dolayısıyla Avrupa'ya giden Osmanlı elçileri, pasif birer gözlemci değillerdi. Onlar ülkelerinin yapısal sorun ve eksiklerini hesap eden ve Batıda karşılaştıkları çözüm ve önerileri Osmanlıya uyarlayabilen aktif reformculardı.

Kaynakça

- Ahmed Azmi Efendi. (1888). *Prusya sefaretnamesi*. İstanbul: Ebuzziya Matbaası.
- Ahmed Resmi Efendi. (1869). *Hulasa-i itibar*. İstanbul: Mühendisyan Matbaası.
- Ahmed Resmi Efendi. (1886). *Sefaretname-i Ahmed Resmî*. İstanbul: Matbaa-i Ebu'l ziya.
- Ahmed Vasıf Efendi. (2017). *Mehasinü'l asar ve haka'iku'l ahbar 1794-1805*. (Hüseyin Sarıkaya, Dü.) İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Aksan, V. (1997). *Savaşta ve barışta bir Osmanlı devlet adamı Ahmed Resmi Efendi 1700-1783*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Aktel, M., Kerman, U., Altan, Y., & Güven, F. (2015, bahar). Kameralizmi anlama çabası. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(12), s. 83-98.
- Becher, J. J. (1668). *Politischer discours*. Frankfurt (Main): Zünner.
- Behiç Efendi. (H.370). *Sevanihü'l levayih*. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi.
- Çağman, E. (2010). *III. Selim'e sunulan Islahat layihaları*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Defterdar Sarı Mehmet Paşa. (1983). *Nesayihül vüzerâ*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ebubekir Ratib Efendi. (H. 613). *Tuhfetü's sefâret fi ahvâl-i asâkiri'n nasârâ ve'l idare*. Topkapı Müzesi Arşivi.
- Hörnigk, P. W. (2017). *Österreich über alles*. Schleswig-Holstein: hansebooks.
- Justi, J. H. (1758). *Staatswirtschaft*. Leipzig: B. C. Breitkopf.
- Katip Çelebi. (2016). *Düstûru'l amel li ıslahi'l halel*. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- Karal, Enver Ziya. (1983). *Osmanlı tarihi cilt V*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kırca, E. (2020). *Sadrâzamlardan mektuplar 1703-1704*. İstanbul: KYD.
- Koerner, L. (1994, Summer). Linnaeus' floral transplants. *Representations*(47), s. 144-169.
- Mardin, Ş. (2012). *Siyasal ve sosyal bilimler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Muhasebe-i Evvel El Hac İbrahim Efendi. (E-447/5). *Muhasebe-i evvel El Hac İbrahim Efendi layihası*. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi.
- Naima. (2014). *Târih-i Na'îmâ (Cilt I)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Nas, A. (2019). *Tenkîhü't Tevârih-i Mülûk isimli eserin tahlili ve metin Tekidi*. Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Örs, A. S. (2013). *Kameralizmin Osmanlı Devleti'ne etkileri (1808-1878)*. Afyon Karahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Schroeder, W. F. (1686). *Fürstliche schatz- und rent-kammer*. Merseb: Verlegts Jacobus Gerdesius.
- Seckendorff, L. v. (1737). *Teutscher fürsten-staat*. München: Jena: Meyer.
- Shaw, S. (2008). *Eski ve yeni arasında Sultan III. Selim yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Sonnenfels, J. v. (2010). *Grundsätze der polizey*. New York: Nabu Press.
- Sönmez, A. (2017). 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu için bir ihtimalin tartışılması: Mehmet Sadık Rıfat Paşa ve kameralizm ilişkisi. A. D. M. Erdem Özgür içinde, *Türkiye'de İktisadi Düşünce* (s. 93-130). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Süleyman Penah Efendi. (2017). *Mora ihtilali*. İstanbul: Akçağ Yayınları.

- Tatarcık Abdullah Efendi. (1914). Sultan Selim-i Sâlis devrinde nizâm-ı devlet hakkında mütâla'ât. *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* (41-42-43).
- Usta, S., & Akıncı, A. (2018, Mayıs 17). Bir Alman yönetim yaklaşımı olarak kameralizm. *Journal of Political Administrative and Local Studies*, 1(67), s. 67-86.
- Yeşil, F. (2014). *Ebubekir Ratib Efendi aydınlanma çağında bir Osmanlı katibi (1750-1799)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 07.05.2024 Kabul/Accepted: 27.09.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, ss./pp. 89-109.

16. YÜZYILDA ANADOLU TÜRKMENLERİ SİYASİ REKABET İÇİN BİR ARAÇ MI: YAVUZ SULTAN SELİM VE ŞAH İSMAİL MÜCADELESİ ÖRNEĞİNDEⁱ

Tuğçe SİCAKYÜZⁱⁱ, Ahmet DEMİRⁱⁱⁱ

Öz

Anadolu'da sosyo-kültürel ve ekonomik tarihinin önemli aktörlerinden biri olan Türkmenler, büyük ölçüde konar-göçer yaşam biçimini hayat tarzı olarak benimsemişler, hareketli hayat tarzları ve zengin kültürel yapıları nedeniyle çoğu dönem siyasi otoritelerin ilgi odağı olmuşlardır. Zaman zaman bu otoriteler tarafından yönlendirilmişler ve hatta ikili rekabette onların siyasi bir vasıtası haline getirilmişlerdir. 16. yüzyılda Yavuz Sultan Selim'le 1501'de Şah İsmail arasında yaşanan rekabetteki konumları bu bağlamda değerlendirilebilir. Her iki siyasi güç, aralarında yaşanan rekabet çerçevesinde Türkmenlerden istifade etmişlerdir. Merkezîyetçi bir siyaset izleyen Yavuz Sultan Selim, bu siyasetini Türkmenler üzerinde de uygulamaya çalışmış ve onları toprağa, dolayısıyla vergiye bağlamaya gayret etmiştir. Safevi Hükümdarı Şah İsmail de daha esnek bir hayat teklifi ile Türkmenler üzerinde nüfuz elde ederek onları Osmanlı Devleti aleyhine kullanmaya çalışmıştır. Diğer taraftan Osmanlı Devleti İslam'ın Sünni yorumunu benimserken Şah İsmail ise İslam'ın Şii bir yorumu benimseyip Türkmenlerin sosyo-ekonomik ihtiyaçlarına çözüm önerileri üreterek bir başka nüfuz sahası oluşturmuştur. Yukarıdaki gelişmelerin doğal bir sonucu olarak Şiiliğe meyleden bazı Türkmenler, Şah İsmail tarafından Yavuz Sultan Selim'le rekabetinde bir araç haline getirilmiştir.

Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail'in rekabetinin zirve noktası, Çaldıran Savaşı olmuştur. Bahsedilen rekabet, adı geçen savaşta Türkmen boylarının aktif faaliyetleri ile o dönem için son bulmuştur. Bu yazıda, siyasi iradeyi elinde tutan otoritelerin sosyal unsurlardan nasıl istifade ettiği konusu Türkmenler örneğinde ele alınmaya çalışılmıştır. Böylelikle Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail'in siyasi rekabetinde önemli bir vasıta olan Türkmenlerin siyasetin şekillenmesindeki rolleri ortaya konmuş olacaktır. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kapsamında literatür incelemesi yapılmıştır. Veriler toplanırken Osmanlı kronikleri, arşiv kaynakları ve bunlara dayanan bilgilerin yer aldığı modern araştırmalardan yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Türkmenler, Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail, Şii, Kızılbaş.*

Are Anatolian Turkmens a Tool for Political Competition in the 16th Century: In the Example of the Struggle of Yavuz Sultan Selim and Shah Ismail

Abstract

Turks who migrated from Central Asia to Anatolia were called Turkmen in history because they lived their lives by organizing themselves in clan, community and tribe forms, and some of them were formed by adopting a nomadic lifestyle instead of a settled lifestyle. While the Ottoman Empire, which was

ⁱ Bu makale, birinci yazarın ikinci yazar danışmanlığında hazırlanan "Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail'in Rekabetinde Siyasi Bir Vasıta Olarak Türkmen Unsuru" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

ⁱⁱ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, e-posta: tugcesicakyuz@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5362-7195.

ⁱⁱⁱ Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: ademir38@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3272-775X.

founded in 1299, was in the Imperial Era, there were still Turkmen Tribes subject to it in Anatolia. Turkmen Tribes, as in the past, were used as tools of those who had conflicts of interest and disagreements between them and were used to be the winning side in the power wars between the two sides. When we came to the 16th century, Shah Ismail, who was a descendant of the Erdebil Order and founded the Safavid State in 1501, was against the political successes of Yavuz Sultan Selim, the 9th Sultan of the Ottoman Empire, as well as his influential personality in the Sunni Islamic World. Shah Ismail tried to take advantage of the Turkmens against Sultan Selim. In Anatolia, the Qizilbash Turkmens, who were inclined towards Shiism, were used by Shah Ismail to shake the peace and order in the Ottoman society, and in this way the Shah tried to prevent the successes of Sultan Selim, who was dealing with internal turmoil. The influence of the ethnic personality of Shah Ismail, who was undoubtedly a Turk, on the Turkmens did not go unnoticed. As a result, the rivalry between Yavuz Sultan Selim and Shah Ismail ended in the Battle of Chaldiran with the activities of the Turkmen Tribes. In this study, a literature review was conducted within the scope of qualitative research method. While collecting data, Ottoman chronicles, archive sources and modern research including information based on them were used. The importance of this study; It is aimed to try to contribute to the literature by examining the still controversial concepts such as Shiite, Alevi and Qizilbash in history and the events that took place under the influence of these concepts, revealing the role and benefits of the Turkmens in the struggle of the two rulers.

Keywords: *Turkmens, Yavuz Sultan Selim, Shah Ismail, Shiite, Qizilbash.*

Extended Abstract

The Turks, who began to accept Islam in the 10th century, began to migrate from their homeland, Central Asia, to Anatolia (Asia Minor). Among the migrating Turks, those who preferred a nomadic life were called Turkmen. The Great Seljuk state, which adopted the Sunni sect of Islam, ruled in Anatolia in the 9th and 10th centuries. The Turkmen people, who were subject to the Seljuks at that time, were not strangers to Shiism. Just as we can mention it as a sub-branch of Shiism among the Turkmens in Anatolia, the groups that differed in their beliefs and customs and were supporters of Ali within the Great Seljuk State, which adopted the Ahl al-Sunnah, began to be called Alevi. The groups that do not like the administration of the government, have problems with the state and are in favor of overthrowing the government, did not hesitate to use these communities to achieve their goals by fueling the religious tendencies of these Alevi communities under the names of sects, lodges, dervishes, sheikhs and fathers, and dragged them into rebellions that troubled the state but unfortunately ended in bloodshed. During the Great Seljuk Period, the Shiite-Alevi tendencies of the Turkmen people in Anatolia were reflected in the sources as well as historical events.

Throughout history, Turkmen groups have managed to become the center of attention by attracting the attention of political authorities. These authorities were sometimes manipulated as political tools.

The Ottoman Empire, which was founded as a frontier principality in Anatolia at the end of the 13th century, also adopted the Ahl al-Sunnah, like the Great Seljuk State. Turkmens, who existed at the core of the Ottoman Empire, became subject to the Ottoman Empire one by one as the Ottoman Empire grew and expanded its sovereignty. Although this situation had an advantage for the Turkmen Tribes, it also had a disadvantage. It was an advantage to be subject to power greater than itself and to be under protection against dangers that might come from outside. The disadvantage was the Ottoman Empire's policy of increasing centralization with Mehmet the Conqueror. Accordingly, it was envisaged that the freedom-loving nomadic Turkmens would live a more restricted life under the supervision of the state, and it was planned to increase the number of households from which taxes were collected by trying to adapt the nomadic people to settled life. Increasing taxes and irregularities of tax collecting officials have also posed a problem for Turkmens. The fact that the Turkmens, who were with the Ottomans when they established the state, were pushed to the background and important positions were given to the devshirme in the state instead of them, also created a problem. In addition, the fact that the Ottoman Empire considered itself the heir of the Seljuks and adopted the Ahl al-Sunnah did not suit some Turkmen people who internalized Alevism. In general, these problems we have mentioned caused a rift between the Ottoman central administration and the

Turkmens. *The Ottoman Empire's policy towards the Turkmen people has always been to make them tax-paying subjects tied to the land.*

While expanding the Ottoman lands in Anatolia in the 1300s, in the same years, Sheikh Safiyüddin increased the fame of the Ardebil Order and focused on spreading the order beyond the south-east borders of Anatolia. While the Ardebil-Safavid Order was known as a Sunni order, it started to become Shiite with Sheikh Cüneyt, the grandson of Sheikh Safiyüddin. When Sheikh Cüneyt died, his son Sheikh Haydar, who succeeded him, reportedly wore the twelve-segmented red cap (crown) first for himself and then for his disciples, because he saw it in his dreams. From now on, members of the Safavid Order were called Qizilbash. The Qizilbash were also extreme supporters of Ali, like the Shiites. During the reign of Sheikh Cüneyt and Sheikh Haydar, efforts to recruit people from Anatolia for the order began. Sheikh Cüneyt visited Anatolia during the reign of Sultan Murad and endeared himself to the Turkmen divisions. Sheikh Haydar, on the other hand, trained his disciples whom he deemed capable in Anatolia and sent them back to Anatolia as the caliph to spread the views of the Erdebil Order and gather disciples. In fact, the father of the Qizilbash who started the rebellion we know as Shahkulu was one of the caliphs of Sheikh Haydar. When Sheikh Haydar passed away, his son Sheikh Ismail took over the post of the order. Although he was young, Ismail received incredible support and allegiance from the Sufis of Ardabil and Anatolia, and after winning many victories with this power behind him, he founded the Safavid State in Tabriz in 1501.

The most important aim of Ismail, who rose from Sheikh to Shah in the first quarter of the 16th century, was to expand his state. Shah Ismail, who saw the Ottoman Empire, which was considered the leader of the Islamic World, as a rival, won the Turkmens to his side with the propaganda he made for this purpose. He declared war on the Ottoman Empire with the support he received from the Turkmens living in Anatolia, who were loyal to him but lived under Ottoman rule. Because he knew that religious power was political power. The Turkmen people living in Anatolia, who could not see a future for themselves under the Ottoman central administration, saw Shah Ismail as a savior and his country as their homeland. Some of them migrated to Iran, and some of them continued Shah Ismail's propaganda efforts. Although Yavuz Sultan Selim, who ascended to the Ottoman throne in 1512, took some precautions against this threat, which he noticed when he was a prince, but he could not get any results. After Yavuz Sultan Selim consolidated his place on the throne, the first thing he did was to attack Shah Ismail to solve this problem, and the struggle of the two rulers ended in the Battle of Chaldiran, fought between the Turkmen peoples. Turkmen tribes, one of the founding elements of the Safavid State, played an important role in the Battle of Chaldiran between Yavuz Sultan Selim and Shah Ismail. This war was the turning point in the rivalry between Yavuz Sultan Selim and Shah Ismail, which had been going on for years. According to the findings we obtained as a result of the research, Anatolian Turkmens became a political tool in which Shah Ismail used their religious tendencies against the Ottomans in order to get rid of the problems they had with the state. They became pawns in the struggle between Sultan Selim and Shah Ismail. The Turkmen people in the Safavid State army in the Battle of Chaldiran were not a sufficient force for Shah Ismail to win the war. The Turkmen people were only effective in social events other than war and in creating civil unrest.

Giriş

Türkmen Boyları, Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasındaki rekabette önemli bir unsur olmuştur. İki hükümdarın dinî-mezhebî tercihleri birçok araştırmacı tarafından Sünnî-Şîî mücadelesi olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı Devleti başlangıçtan beri Sünnî-Hanefî bir yorumu benimserken Yavuz döneminde bu yapının daha da katı bir yoruma dönüşmeye başladığı söylenebilir. Diğer taraftan Safevilere bakıldığında, Şah İsmail'in ataları döneminde dinî bir niteliği olan Erdebil Tarikat'ına zamanla siyasi bir nitelik kazandırdığı görülmektedir. Şöyle ki; Erdebil Tarikatı Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar döneminden önce Sünni bir tarikatken, Şeyh Haydar'ın müritlerine 12 dilimli kırmızı başlık (taç) giydirmesi ile Şii bir karakter kazanarak siyasallaşmıştır. Erdebil Tarikat müritleri, kızıl başlık giyip Şii bir eğilim gösterdiklerinden Kızılbaş ismini almışlardır. Tarihte, bu inancı benimseyen gruplar; Alevi, Râfizi, Mülhid, Zındık gibi isimlerle de anılmışlardır. Osmanlı uleması, kendi itikatları ve devletin merkeziyetçi yapısına uymayan zümreler için bu terimleri kullanmış ve onları İslamiyet dışı kabul etmiştir. Şeyh Haydar'ın ortaya çıkardığı Kızılbaş kavramı ile varlığını daha keskin ortaya koyan Sünni-Şii farklılığı, Şah İsmail tarafından Anadolu Türkmenleri vasıtasıyla Yavuz Sultan Selim'e karşı üstünlük sağlamak amacıyla kullanılmıştır.

Anadolu Türkmenlerinin Osmanlı-Safevi devletleri arasındaki rekabette oynadıkları belirleyici rol dikkate değerdir. Zira Türkmenler, konar-göçer bir hayat tarzına alışkın, dolayısıyla özgürlüklerine düşkün oldukları için gittikçe güçlenen Osmanlı merkezî otoritesine itaate pek yanaşmamışlar, Şah İsmail'in daha esnek çağrısına uymuşlardır. Osmanlı'nın merkezi otoritesi karşısında adem-i merkezi bir yapıyı vadeden Şah İsmail'in propagandası Türkmenler üzerinde etkili olmuştur. Bu durum da iki büyük siyasi otoritenin birbirleri üzerinde hakimiyet kurmalarında önemli bir unsur olan Türkmenleri öne çıkarmıştır.

Çalışmanın önemli sorunsallarından biri de Anadolu Türkmenleriyle özdeşleşen Kızılbaş olgusudur. Kızılbaşlığın tarihi menşei ve gelişimi ile Türkmenler üzerinde meydana getirdiği psikolojik etkiyi açıklamak önemli bir konudur. Öyle ki, XVI. yüzyılda Anadolu'da yaşanan Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail mücadelesinde Türkmenler tarafından gerçekleştirilen ayaklanmalar konunun arka planını hazırlayıcı faktörler içermektedir. Bu bağlamda bahsedilen faktörler, ayaklanmalara katılan zümrelerin sosyo-kültürel ve ekonomik tabanlarının anlaşılması ve Kızılbaş olgusunun ortaya çıkmasında etkili olan hususların tespit edilmesi açısından önemlidir. Tabii ki bu noktada bazı etkenlerden bahsedilebilir. Mesela Anadolu'da yaşayan Türkmen ahalinin Osmanlı merkezi yönetimi ile yaşadığı anlaşmazlıklar bunların başında gelmektedir. Diğer taraftan onların Safevi Devleti'nin etkisine girmeleri bir başka faktördür. Ayrıca Osmanlı Devleti'nden uzaklaşan Türkmenlerin yol açtığı zararlar ve nihayetinde Yavuz'un Şah İsmail'e karşı savaş kararı alması da bu konuyla ilişkili diğer etkenlerdir.

Çalışmada ele alınan konuyla ilgili olarak orijinal Osmanlı kaynakları kullanılmıştır. Sultan II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim devirlerinde yaşayan tarihçi ve devlet adamı İdris-i Bitlisi tarafından Farsça kaleme alınan *Selim-Şah-name*, yine Hoca Sadettin Efendi'nin *Tacü't-Tevarih* adlı eseri, Gelibolulu Mustafa Ali'nin *Künhü'l-Ahbar'ı*, Celalzâde Mustafa'nın *Selimmânâme* adlı eserleri başvuru kaynakları olmuştur. Bu çalışmada gündeme getirilen Türkmenlerin konusu daha önce dolaylı olarak Tufan Gündüz tarafından incelenmiştir. *Kızılbaşlar*, *Osmanlılar*, *Safeviler* ve *Son Kızılbaş Şah İsmail* adlı eserleri bu kapsamda önemli eserlerdir. Ayrıca Bekir Kütükoğlu, Faruk Sümer gibi önemli tarihçilerimizin değerli eserleri de konumuzla dolaylı olarak alakalı eserler arasında bulunmaktadır.

Konuyla İlgili Bazı Kavramlar

Bir bilim olan tarih, tüm bilimler de geçerli olan sebep-sonuç ilişkisine dayanır. Tarihin temelinde yer alan sosyal olay-olgular da bir ya da birden fazla sebebe bağlı olabilir. Hatta bazen konu ile ilgili hiçbir bağlantısının bulunmadığını düşündüğümüz faktörler o olayın sebebi olabilmektedir. (Arslanoğlu, 2002, s. 3). Bu çalışmada ele alınan kavramlar tarihte çeşitli sebeplerle ortaya çıkmış ve yaşanan yeni olaylarla katlanarak farklı boyutlar kazanmıştır. Bahsedilen kavramların tarihte ihtiva ettiği anlamları ile günümüzde kullanılan manaları farklılık gösterdiğinden bu kavramların bazıları araştırmanın bu bölümünde incelenecektir.

Şia/Şii

Şia, Arapça'da (şy'a) kökünden gelen bir sözcüktür ve genelde taraftar, bölük, fırka, yardımcı manalarında kullanılır. Terim anlamında ise Hz. Muhammed'in vefatının akabinde meşru halife olarak Hz. Ali'yi ve onun Ehl-i Beyti'ni görenler hatta ondan sonra gelecek halifelerinde Hz. Ali'nin soyundan gelmesi gerektiğine inanan insanların oluşturduğu müşterek topluluk anlamındadır. Sünni mezheplere ait kaynaklarda Şia sözcüğü, farklı ifadelerle ama aynı cihet de Hz. Ali taraftarı ve onun halifelik ile imamlığını savunan kişiler biçiminde tarif edilmiştir. Kendisinden sonra Hz. Muhammed'in bir halife tayin etmemesi, şiddetli münakaşalara yol açmış, Hz. Ali tarafgiri olup onu benimseyenler Şia/Şii adını almıştır. Ama Şiilik, o dönemde bir mezhep adını ifade etmemiştir. (Fırlı, 1993: s. 33). Şiiliğin mezhepleşme süreci, Hz. Hüseyin'in acımasızca katledildiği Kerbela Vak'ası sonrası başlamıştır. (Öz, 2010, s. 114-115).

Alevilik

Aleviliğin sözlükteki anlamı, Hz. Ali taraftarı olmak onun yanında olmak, onun yolunda yürümek demektir. Alevilik İslam'ın içindedir ama bir din ya da mezhep değildir. Daha çok toplumsal hayatı belirleyen, sosyal yaşamı düzenleyen ve coğrafi olarak Anadolu'ya özgü bir inanç sistemi olarak karşımıza çıkmaktadır. (Dedekargınoğlu, 2010, s. 328). Türkiye'nin de bugün içinde olduğu anlam karmaşasından Alevilik ile alakalı kavramlar da payını almaktadır. Tarihsel kontekstlerini saptırarak kullanılan terimlerin başında Alevi kavramı gelir. Günümüz Alevileri kendilerini tanımlarken bu terimi kullanmakta ısrarcıdır. Buna gösterilen birinci sebep Alevilik teriminin, inanç odağındaki Hz. Ali'nin isminden

türetilmesi, ikinci sebep tarihte Alevilere verilmiş Râfizi, Kızılbaş, Mülhid, Zındık gibi kavramlara kıyasla daha az aşağılayıcı olduğu düşüncesidir. (Ocak, 2000, s. 133).

Şiilik ve Aleviliğe bakıldığında 3 ortak unsur göze çarpar. Bunlar Hz. Ali, On İki İmam Kültü (Hz. Ali soyundan gelen ve imam olarak kabul edilen 9 kişi) ve Ehl-i Beyt. Bunlar haricindekilerin ritüel ve ibadetlerinde hiçbir suretle birbirine benzemedikleri görülmektedir. Diğer taraftan Alevi sözcüğünün 15. ve 16. yüzyıllarda Anadolu'da Haydari, Kalenderi, Bektaşi, Babai, Torlak, Kızılbaş gibi zümrelerin adlandırılmasında da kullanıldığı bilinmektedir. (Akın, 2023, s. 34).

Kızılbaş Türkmen Boyları

Safeviye Tarikatının müritleri genelde Erdebil Sufileri olarak adlandırılırdı. Tarikat postunda Şeyh Haydar'ın oturduğu dönemde, tarikatın Şeyh Cüneyt koluna tabi olan sufileri ayırt etmek amacıyla Kızılbaş ismi verilmiştir. Şeyh Haydar'ın kullanacağı kızıl başlık onun gördüğü bir rüyaya dayandırılmıştır. Geleneğe göre Şeyh Haydar'ı bir gece rüyasında ziyaret eden gayb alemleri müritlerine on iki dilimli tac (başlık) giydirmesi talimatını vermiştir. Şeyh Haydar uyanınca herkesin giydiği Türkmen şapkası yerine, Tac-ı Haydar olarak bilinecek on iki dilimli bir şapka giymiştir. Müritleri ve halifeleri de onu takip etmiş, kızıl başlık giymişlerdir. (Yıldırım, 2017, s. 203).

Kızılbaş Türkmenler ise Safevi Hanedanı (Şeyh Haydar'ın soyundan gelenler) taraftarı ve Safevi egemenliğini koruyup onlara siyasi-mezhebi emellerinde yardım eden konar-göçer Türk boylarıdır. Kızılbaş Türkmenlerini 2 kola ayırmak mümkündür. 1. Safevi Devleti'nin kurulması ve gelişmesine katkısı olup, bu devletin seyfiye (askeri) bölümünü oluşturan Kızılbaş Türkmen Boyları. 2. Anadolu'da yaşayan, içlerinde Hz. Ali ve Şah İsmail'e sevgi taşıyan Safevi taraftarı olan boylar. (Javanshir, 2007, s. 326). Anadolu'da Kızılbaşlık olgusu ise Safevi propaganda faaliyetlerinin etkisiyle 16. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Halk İslam'ının Sünnilik ve Kızılbaşlık (Alevilik) olarak ikiye ayrılması neticesinde teşekkül etmiştir. (Savaş, 2013, s. 7). Kızılbaş Türkmen boylarının Şah İsmail'e katılmasının, onun askeri gücünün çoğalması ile ilişkili olduğundan, Şah İsmail Safevi Devletini kurduktan sonra bazı önemli devlet makamlarını, askeri tayin kararlarını Kızılbaş Türkmen Boy Başkanlarına verdi. Bu çerçevedeki bazı Kızılbaş Türkmen Boyları: Ustaclu, Varsak, Şamlu, Tekelü, Avşar, Çepni, Dullkadir/Zülkadir, Kaçar, Karamanlu ve Musullu'dur. (Javanshir, 2007, s. 326).

Osmanlı döneminde ilk defa Sultan II. Bayezid 1501 senesinde Şarur (Şerur) Savaşı öncesinde Elvend Akkoyunlu ve Kürt Emir Hacı Rüstem'e yazdığı nâmede, Kızılbaş terimini, Safevi taraftarı anlamında kullanmıştır. (Teber, 2005, s. 29). Safevi taraftarı olan Kızılbaş Türkmen boylarının Osmanlı Devleti ile Safevi Devletini İslam Dünyası'nda egemen bir konuma getirebilmek için mücbir ve sert bir harbe girmeleri gecikmemiştir. İki asırdan uzun sürecek bir mücadelenin başlamasına sebep olmuşlardır. (Genç, 2021, s. 82).

16. Yüzyılda Osmanlı-Safevi Mücadelesinin Güç Kazanmasında

Etkili Olan Bazı Olaylar

Şahkulu İsyanı (1511)

Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar'ın halifesi Hasan ile oğlu, Şahkulu Baba Tekeli veya Karabıyık oğlu ismiyle bilinirdi. Korkuteli Yalımlı Köyü'nde yaşayan Şahkulu, memleketinin halkını Şeyh Haydar'a bağlamaya memur edilmişti. Hasan Halife ve oğlu Tekeli (Antalya) yakınlarında ibadetle meşgul olarak şöhret kazanmışlardı. Osmanlı Sultanı II. Bayezid baba ve oğula takdirlerinden ötürü her sene 6-7 bin akçe göndermiştir. Anadolu'daki otorite boşluğu, şehzade isyanları yaşanırken bu durumdan faydalanan Şahkulu, Şah İsmail'e Batı Anadolu ve Rumeli'de taraftar toplamış, insanları Şah'a biat etmeye davet etmiştir. Bu çağrıya uyanlar ekonomik sıkıntı çeken, Osmanlı merkezi yönetimine girmek istemeyen ve yönetimden memnun olmayan konar-göçer Kızılbaş Türkmen Aşiretleri olmuştur. Osmanlı'nın aksine Şah İsmail ise kendilerine katılan Türkmenlerden vergi toplanmayacağını ve eski düzenin devam edeceğini duyurmaktaydı. (Arslanoğlu, 2002, s. 25).

Babası vefat edince kendi zamanının geldiğini düşünen Şahkulu ayaklanmış, taraftarlarıyla propaganda yapmaya başlamıştır. Antalya'dan Saruhan'a (Manisa) hareket etmekte olan Şehzade Korkud'un hazinesine saldırıp önemli miktarda ganimet elde etmiştir. Sonra da Antalya, Burdur, Kızılcakaya, Elmalı ve İstanos'u basmış kadıyı öldürmüş, halkın bir kısmını katletmiştir. Bu olaylar üzerine Anadolu Beylerbeyi Karagöz Ahmet Paşa olayları bastırmak üzere vazifelendirilmiş fakat hadiseleri hafife almasından dolayı emniyetsiz davranmış ve 1511'de Kütahya yakınlarında öldürülmüştür. Şehzade Korkud vaziyeti merkeze bildirmiş, Osmanlı merkezi yönetimi ise bu ayaklanmanın bitirilmesi için Şehzade Ahmed ve Vezir-i Azam Hadım Ali Paşa'yı tayin etmiştir. Bu sırada Şehzade Ahmed "*Saltanat bana verilmiştir*" diyerek Ali Paşa ve ileri gelenleri kendisine biat etmeye davet etmiş lakin ret cevabı almıştır. Şehzade ise küsüp Ali Paşa'nın yanına oğlu Alaaddin Ali'yi bırakarak sancağına çekilmiştir. (Arslanoğlu, 2002, s. 26). Osmanlı ordusu arada dağılsa da Ali Paşa dirayetini kaybetmemiş, dağılmış birlikleri hemen toplamıştır. Ali Paşa 2 Temmuz 1511 tarihinde Çukurova'da Şahkulu'nu yakalamış ama hem kendisi hem de Şahkulu orada ölmüştür. Ali Paşa ölünce Osmanlı ordusu dağılmış, İran hududuna kaçan asileri yakalanamamıştır. (Akyel ve Şimşek, 2014). Sultan II. Bayezid'in hastalığı ve yaşlılığı sebebiyle zayıflayan otoritesi, Anadolu'daki Şah İsmail tehdidi, Memlükler karşısında alınan mağlubiyetler şehzadeler arasında taht mücadelesinin başlamasının müsebbibi olmuştur. Bu sırada Anadolu'da ortaya çıkan Şahkulu isyanı saltanat mücadelesinde Şehzade Selim'in önünü açmıştır. (Tapan, 2021, s. 325). Şehzade Selim, Şehzade Ahmet'in Şahkulu isyanına son vermek için babası tarafından vazifelendirildiği dönemde yani Şehzade Ahmet'in isyanla meşgul olduğu zamanı taht mücadelesi için harekete geçecek dönem olarak seçmesi rastlantı değildir. Şehzade Ahmet'in, Şehzade Selim'in muhtemel hareketinin önüne geçmesini engellemek için isyanın en şiddetlendiği zaman Selim tarafından seçilmiştir. (Tapan, 2021, s.

325). Yani bu isyan iki şehzadenin taht mücadelesinin de parlaması için siyaset unsuru olarak kullanılmıştır diyebiliriz.

Şahkulu, Kızılbaş Türkmen zümrelerinin nazarında karizmatik sufi kimliği ve ihtilalci bir Mehdi hareketinin lideri olarak ön plana çıkmıştır. Bir devlet kurarak onu başarılı bir şekilde yöneten Şah İsmail'in takipçisi olan Şahkulu'nun tipik bir Türkmen babası olduğu kadar Şah'ın da rakibi olduğunu unutmamak gerekir. Osmanlı Devleti'nin artık sona geldiği ve devleti devralacak Mehdi'nin Şahkulu olduğu düşüncesi de onun şahsında akis bulmuştur. (Öz ve Yeşil, 2015).

Nur Ali Halife İsyanı (1512)

Nur Ali Halife ayaklanması, Şah İsmail'in Sultan Bayezid'in son döneminde şehzadeler arasındaki saltanat mücadelesini fırsat bilerek, Anadolu'ya gönderdiği Rumiyeli Nur Ali Halife tarafından Koyulhisar civarında başlatılmış bir Türkmen ayaklanmasıdır. (Teber, 2005, s. 117). Nur Ali etrafına topladığı 4.000 kişiyle Tokat'ı zapt-etmiş, Şah İsmail adına hutbe okutmuştur. Bölge halkının Alevileri bu durum karşısında memnun olsalar da Tokat halkının muhalefeti sebebiyle isyancılar Tokat'ı yakıp yıkmışlardır. Burada yaşayan Varsak, Karamanlu, Avşar, Hamidelli, Turgutlu, Bozoklu Türkmen aşiretlerinin isyancıların etrafında toplanmasıyla sayıları 20 bin olmuştur. (Büyükyıldırım, 2012: sf. 16). Hoca Saadettin bu insanlara "... ol tarafın Türk'ü, Kızılbaş'a tutkun idiler." demektedir. (Hoca Saadettin Efendi, 1979, s. 328.) Amasya Valisi Şehzade Ahmed, isyanı bastırmak için Yularkıstı Sinan Paşa'yı memur etmiş ama Sinan Paşa mağlup olmuş ve iki bin askeriyile öldürülmüştür. (Büyükyıldırım, 2012, s. 16).

Celâl-zade Mustafa'nın naklettiğine göre, Şehzade Ahmed'in oğlu Şehzade Murad yanındaki on bin kişiyle beraber Nur Ali Halife'ye katılır. Amasya Valisi Şehzade Ahmed'in yanındaki kişiler, Sultan Selim'e karşı mücadele için asker gerekli olduğunu, buldukları bölgede Kızılbaşların yoğun olduğunu ve bir şehzadenin Kızılbaş olması durumunda, Kızılbaş Türkmenlerden gerekli asker sayısını toplayabileceklerini, böylelikle Yavuz'la mücadele edebilecek duruma gelebileceklerini Şehzade Ahmed'e anlatır. Bu nedenle Şehzade Ahmed'in büyük oğlu Şehzade Murad kasten Kızılbaş yapılır ve İslami gelenek bıraktırılır. Şehzade Murad'ın etrafında yirmi bin silahlı Kızılbaş toplanır. Şehzade Murad, Kızılbaş Türkmenlere, Şehzade Ahmed'e yardım etmeyi teklif eder, Kızılbaş Türkmenler ise bu teklife karşılık Şah İsmail'e gitmeyi teklif ederler. (Celâl-zade Mustafa, 1990, s. 328). Merkeze gönderilen rapor da ise Şehzade Murad'ın kendi arzusuyla Kızılbaş olduğu yazar.

Nur Ali Halife ile yandaşları, 20 Temmuz 1512'de üzerlerine gönderilen Osmanlı ordusu tarafından dağıtılmışlardır. (Gül ve Karadeniz, 2020). Vazifesini tamamlayan Nur Ali Halife Erzincan'a dönmüştür. Anadolu'da çıkan Kızılbaş Türkmen isyanlarının müsebbibi olan Şah İsmail, Tekeli yöresindeki Şahkulu ayaklanmasına devlet desteği vermemiş lakin Nur Ali Halife'yi Erzincan Valiliği'ne tayin ederek, Orta Anadolu'da çıkan isyanı bizzat ilgilenerek takip etmiştir. Sonuçta daha evvel olduğu gibi Şah'ın amacının Osmanlı Devleti'ni parçalamak olduğu açıkça görülmektedir. (Vurgun, 2021, s. 93).

Bozoklu Celal İsyanı (1519)

7 Mart 1519'da Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi dönüşünde, Bozoklu Şeyh Celal adında bir Türkmen'in çıkardığı ayaklanmadır. Bozok (Yozgat) Türkmenlerinden, Tokat'ın Turhal kasabası halkından Celâl adlı bir Kızılbaş şeyhi abdal kisvesine bürünüp kendisini mecnunluğa vurarak Turhal civarında bir mağaraya yerleşmiştir. Bölge halkının çoğu ya Kızılbaş ya da Kızılbaş olmaya meyletmişlerdi. Bu Kızılbaş Türkmenler mağarada Şeyh Celal'i gizlice ziyaret etmiş, onun meczub-i ilahi olduğunu etrafa yaymaya başlamışlardır. Kendisini kılıcın kesmeyeceğine ve okun ona batmayacağına insanları inandırmış, "üstümden Yavuz yel esmez Halife-i zaman ve mehdi-i devran benim" diye Mehdiliğini iddia etmeye başlamıştır. Birçok kişi etrafında toplanıp, ona rükû ve secde etmeye başlamıştır. (Erkan, 2014, s. 180). Bozoklu Celal, Vezir-i Azam Piri Paşa'nın padişahın yanına gitmesini fırsat bilerek ve belki de Şah İsmail'den aldığı emir doğrultusunda, öncelikle Bozok vilayetinde isyanı başlatmıştır. İsyancıların üzerine gelen Rum Beylerbeyi Şadi Paşa, Zile'ye doğru gidip asker toplamak için etrafa ulaklar saldıığında isyancıların hücumuna uğramış; Defterdar, Tokat Çeribaşısı ile kardeşleri, Dulkadirilerden Zünnun Bey ve birçok askeri şehit edilmiştir. Şadi Paşa ise yaralı olarak Amasya'ya ulaşmış burada asker toplayıp tekrar faaliyete geçmiştir. Bozoklu Celal'in, Şadi Paşa'ya karşı kazandığı zafer onun şöhretini artırmıştır. (Tansel, 1969, s. 97).

Rumeli Beylerbeyi Ferhat Paşa, Yavuz Sultan Selim tarafından isyanı bastırmak üzere vazifelendirilmiştir. 1519 yılında Erzincan'da Osmanlı ordusu ile kazma kürekli tecrübesiz askerlerden oluşan Bozoklu Şeyh Celal'in ordusu karşılaşmıştır. Kısa sürede Şeyh'in ordusu dağılmış, Şeyh Celal'de kaçmaya çalışırken Osmanlı ordusu tarafından yakalanıp başı kesilmiştir. Kesik başı bir kanıt ve zafer niteliğinde İstanbul'a gönderilmiştir. (Çetin, 2018, s. 23).

Bu hadise her ne kadar küçük çaplı olsa da etkisi büyük olmuştur. Yandaşların kendilerini "Celali" olarak isimlendirmiş olması, daha sonra Osmanlı'da çıkacak isyanların da aynı isimle adlandırılmasına neden olmuştur. Bozoklu Şeyh Celal isyanı diğer Kızılbaş Türkmen ayaklanmaları gibi mesiyani bir hareket olsa da Şah İsmail tarafından organize edildiği ya da Şah'a güvenilerek çıkarıldığı ortadadır. (Akyel ve Şimşek, 2014)¹.

¹ Mesiyani kelimesi Mesih veyahut Mehdi kelimesinden türetilmiştir. Mesih ise muhtelif dinlerde dünyanın sonunda geleceği düşünülen kurtarıcıdır. Yaşanan tüm Kızılbaş Türkmen isyanları farazi bir kurtarıcının geldiği düşüncesi ile gerçekleşmiştir. Kızılbaş halktaki bu Mehdi bekleme inancına dair yansımaları Saim Savaş "XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik" adlı kitabında Mühimme kayıtlarına dayanarak yer vermiştir. "Örneğin Sivas'ta Kulu isimli birinin "Mehdi-i Zaman" gelir dediği için siyaset edilmesi ve kendisine tâbi olan yoldaşlarının kürek cezasına çarptırılmaları, Şam'daki Beni Emeviye Camii'ne giren Haydar Hüseyin'in camiinin tezhipli üç mermer direğini kırıp, camii görevlilerinden birisini bıçakla yaraladıktan sonra kendisinin "sahib-i zaman" olduğunu iddia etmesi" bu inancın emareleri olarak kabul edilebilir. (Savaş, 2013, s. 10). Osmanlı merkezi yönetimi tarafından heterodoks İslami bir ideolojiyi kullanması sebebiyle Râfizi diye tanımlanan hareketler genellikle ihtilalci mesiyani bir karakter sergilemiştir. Zındıklık ve mühlidlik diye de tanımlanan aydın sûfilerin hareketlerine de mistik bir mesiyaniizm hâkim olmuştur. (Ocak, 1990, s. 1209).

Osmanlılar ile Safeviler Arasında, Türkmenler

Doğuda ve batıda birçok mücadele vermiş olan Osmanlı Devleti gerek Müslüman gerek başka din ile itikatlardan çok sayıda halkı egemenliği altında toplamıştır. Hakimiyetindeki dinlerin ve mezheplerin inançlarına saygılı olan Osmanlı Devleti, resmi düşüncesine zarar vermemek şartıyla herkesi ibadetlerin de serbest bırakmıştır. Fakat Osmanlı Devleti Erdebil Tarikat Şeyhi olan Cüneyd döneminde bütün dikkatini şark hududunda yer alan çoğunlukla konar-göçer Türkmen boylarına kaydırmıştı. Bu Türkmen ahali Osmanlı merkezi yönetiminden bunalmış, vergiler altında ezilmiş ve bu ortamda kendileri açısından herhangi iyi bir gelecek görememeye başlamışlardı. Anadolu'da vaziyet böyleyken, bu Türkmen boyları siyasi, sosyal, ekonomik çıkarlarının yanı sıra dini çıkarlarını da Şah İsmail'den yana görmüşlerdir. Çünkü Şah İsmail, yaptığı propagandalarla Türkmenlere daha huzurlu bir hayat sürebilecekleri bir yurt çerçevesinde sunabilmişti. Şah İsmail bir taraftan da Türkmenleri, Safevi Devleti için büyük bir askeri güç unsuru olarak görmüştür. (Türüt, 2019, s. 10).

Osmanlı Devleti ve Türkmen Ahalinin İlişkisi

Osmanlı toplumunda, kuruluş döneminden beri konar-göçer diye adlandırılan yarı göçebe bir yaşam süren Türkmen boyları var olmuştur. (Işık, 1998, s. 44). Osmanlı toplumun reaya sınıfında yer alan Türkmenler devlet tarafından tebaa olarak görülmüştür. Osmanlı Devleti Türkmenlerin devletin kuruluşunda üstlendikleri rolü bilseler de izlediği merkeziyetçi siyaset nedeniyle onları toprağa bağlayıp vergi kaybını önlemeye gayret etmiştir. Bu durum Türkmen ahalinin istemediği bir yaşam tarzı anlamına geliyordu. Fatih Sultan Mehmet döneminde başlayan merkezileşme siyaseti Türkmenlerin aleyhine olmuştur. Devşirmelerin devlet kademelerinde mühim vazifelere getirilmesi ve iktâ benzeri timar sistemi ile birlikte merkeziyetçilik siyaseti Türkmenlerde devlete karşı küskünlük ve kızgınlığın artmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti devletçi politikaları ile özel mülkiyet sistemini tamamen ortadan kaldırmış, bilhassa 16. yüzyılın başlarında topraklarının büyük bir kısmını özel mülkiyete karşı devletleştirmişti. Haddizatında Osmanlı yönetimi, Türkmenleri vergilerini ödeyen, hayvancılık ile çiftçilikten başka bir şey düşünmeyen itaat eden ve boyun eğen kırsal kesim köylüsüne çevirip pasifleştirmek istemiş hatta onlara zamanla yeni vergiler koymuştur. Bu gibi ekonomik sebepler Türkmenleri yönetime karşı memnuniyetsizliğe itmiştir. (Kayhan, 2011, s. 220).

Dönemin önemli isimlerinden Celâl-zade Mustafa *Selîmnâmesinde* "İran'da Kızılbaşların yönetimde hakimiyet sağladıktan sonra timarların adil bir biçimde işe yarayan kişilere dağıtıldığı yönündeki haberlerin ulaşmasıyla Anadolu'daki Türkmen halkın İran'a meylettiklerini..." söylemektedir. Yine Celâl-zâde "Türkmenlerin Şah'a yönelmelerinin sebebi Osmanlı'nın kötü idaresiydi ve Şah İsmail'i tercih edenler geçim kaygısı olan askeri sınıftaki kimselerdi. Kötü yönetim ortadan kalkar, istikrarlı bir idare kurulursa sorunların ortadan kalkacağını düşünmüştür." demektedir. (Celâl-zade Mustafa, 1990, s. 61).

Genel kanya göre Türkmenler mezhebi eğilimleri yüzünden de Safevi etkisine girmiştir. Türkmenlerdeki Şii inancı, Safevi propagandaları ile Şiileştirilmiş ve sufileştirilmiş bir din anlayışıydı. Bu inanış, 16. yüzyıldan itibaren öncelikle Anadolu coğrafyasında, başlangıçta muhtemel olarak Osmanlı idaresince yönlendirilmiş bulunan Bektaşî dervişlerin sorumluluğunda tarikat şeklinde kurumlaştı. Eski Türklerin sosyal ve dini hayatlarının kolay ve basit bir İslam'a uygulandığı bu itikat tarzı Sünniliğe çok az benzese de halkın din duygusuna cevap veriyordu. On iki dilimli tacın (başlık) kabul edilmesinden sonra Anadolu'da hayat süren Türkmenler, Şah İsmail'e itaat ve bağlılık gösterip onu mehdi gibi görmeye başladılar. Dedesi Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan olan Şah İsmail, bilindiği gibi Türk'tür. Hatayi mahlasıyla Şiiliğin propagandasını yapmak için arı bir Türkçe ile yazdığı samimi manzumeleri, Türkmen kabileler arasında süratle yayılmıştır. (Akman, 2008, s. 18).

Yukarıda bahsettiğimiz sebeplerden ötürü bazı Türkmen ahali, Şah İsmail'in onları Tebriz'e davet etmesi üzerine oraya göç ederek Safevi Devleti'nin kurulmasında mühim roller üstlenmiş ayrıca kurulan devletin önemli makamlarında yer almışlardır. Bu göçler Osmanlı Devleti için tehlikeliydi çünkü devlete tabii olan nüfusun göçü vergilerin azalmasına neden olacağından ekonomik sıkıntıya sebep olurdu. Sultan II. Bayezid bu göçleri önlemek için Sivas sancakbeyine yolladığı hükümlerle, göç edenlerin huduttan geçirilmemelerini emretmiştir. Türkmenler Şah İsmail için hem ekonomik hem askeri güç demek olduğundan Şah İsmail (Vurgun, 2021, s. 87), "Atalarının dostlarının Acem Diyarına geçiş izni" ricasında bulunmak için kapıya nâme gönderdiyse de kelamına değer verilmeyip arzusu yerine getirilmemiştir. (Hoca Sadettin Efendi, 1979 s. 346). Hasta ve yaşlı olan Sultan II. Bayezid'in aldığı tedbirler yetersiz kalınca, en küçük oğlu Şehzade Selim kardeşlerini bertaraf ederek tahta çıkmış ve öncelikle Anadolu'da yaşayan Safevi taraftarı olan Kızılbaş Türkmenleri tespit ettirip, kılıçtan geçirtmiş ve bazılarını tehcir ettirmiştir. Ereği sadece Safevi sempatisini Kızılbaşlarla mücadele değil, onları ortadan kaldırmak olduğundan 1514' de Çaldıran Harbinde Şah İsmail ile çarpışmıştır. (Vurgun, 2021, s. 88).

Safevi Devleti ile Türkmen Ahalinin İlişkisi

Anadolu'daki göçebe Türkmen boylarının merkezi Osmanlı hükümeti ile anlaşmazlıklarından bahsedilmişti. Bu Türkmenler İslâmi akideler ile Erdebil tarikat inancı ve Eski Acem Diyarı'nın dini kalıntılarını bir araya getirerek mezhebi bir itikat geliştirmişlerdi. Zaman zaman bu Türkmenler, Azerbaycan özellikle İran'dan gelen dini kışkırtmaların etkisiyle Osmanlı'ya karşı ayaklanmışlardır. Daha 15. yüzyıldan başlayarak Erdebil Şeyh ailesi Türkmenlerin içinde taraftar bulmuştu. Önce Şeyh Cüneyd akabinde tarikat postuna oturan Şeyh Haydar döneminde, Türkmenlerin katılımıyla Gürcü ve Rumlara karşı gazalar yapılmıştır. (Küçükaya, 2000, s. 18). Şah İsmail'in atalarının yaptığı gibi babası Şeyh Haydar, Anadolu Türkmenlerinin desteğini kazanmaya önem vermiş, kabiliyetli talebelerini ciddi bir tedrisattan geçirdikten sonra, bazı yerlere göndererek taraftar kazanarak, maddi destek sağlamaya çalışmıştır. Haydar'ın bu faaliyetlerinin yaşlı Sultan Bayezid'in saltanatına denk gelmesi, onun için faydalı olmuştur. Osmanlı'daki zayıf yönetim Şeyh Haydar'ın kazandığı taraftar sayısının artmasına olumlu tesiri olmuştur. (Temizkan, 1999, s. 475).

Anadolu'dan mürit toplamak için Safeviye Tarikat Şeyhleri tarafından gönderilen halifelerin vazifeleri arasında, Erdebil tekkesine yönelik olarak Türkmenlerin sempatisini kazanmak ve onlara tekke hakkında bilgi vermek vardı. Halifeler bunun için, Erdebil'den Anadolu'ya Şii inancı ile alakalı yazılı evrak ve kitap getirip halkın her vesile ile okumasına özen gösterirlerdi. Yine bu halifeler, Türkmenlerin Anadolu'dan Erdebil Tekkesinin yer aldığı bölgeye göçüne zemin hazırlamakla görevliydi. Göç eden Türkmenler ilerleyen zamanlarda kurulacak olan Safevi Devleti'nin askeri gücünü oluşturacaktır. (Teber, 2005, s. 69).

Şeyh Haydar'dan sonra tarikat liderliğinin tek varisi olan İsmail, yaşı küçük olması sebebiyle, yeterli yaşa ulaşana kadar Erdebil sufileri tarafından özenle korunup saklanmıştır. Halası olan Şah Paşa Hatun'un himayesinde iken, Anadolu'dan, Tuman Mişkin'den, Karacadağ'dan Kızılbaş Türkmenler gizlice İsmail'i ziyaret edip nezirlerini sunmuşlardır. İsmail, Kızılbaş reisleri ile birlikte harekete geçme zamanının geldiğine karar vermiş, Gilan'dan ayrılıp Tarım'a gelmiş orada Şeyh İsmail'in hurucunu haber alan 1500 Türkmen ona katılmıştır. Güvenlik nedeniyle Erdebil'den ayrılıp Erzincan'a gelen Şeyh İsmail, Bingöl Yaylaklarında Ustaclu Türkmenlerine gitmiş, onu orada Ustaclu aksakalları ve oymakbaşıları karşılamıştır. Türkmenler onu ayaklarını yere vurup, türküler söyleyerek karşılamış ve aşiretlerinin içine götürmüşlerdir. Ustaclular, bin aile bir sefer de olmak üzere Şeyh İsmail'e bağlılıklarını bildirmişlerdir. Bunu duyan Avşar, Tekelü, Şamlu, Varsak, Karacadağ, Kaçar Dulkadir sufilerinden 7000 kişi Şeyhin etrafında toplanmıştır. (Gündüz, 2013, s. 50). Türkmenler, İsmail'i Mehdi veya kurtarıcı olarak görmüşlerdir. Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'ın Türkmenler üstündeki çalışmaları onları İsmail'e hazır hale getirmiş, Gilan'dan İsmail'le beraber Türkmenler de çıkmıştır. (Javanshir, 2007, s. 152).

Şeyh İsmail, 1501 senesinde ordusuna katılan; Dulkadir, Varsak, Şamlu, Kaçar, Rumlu, Tekelü Türkmenleri ile Şirvan'a saldırmış, Şirvan Şah'ı öldürmüştür. Aynı sene Akkoyunlu şehzadesi Elvend'in ordusunu yenerek Akkoyunluları ortadan kaldıran Şeyh İsmail, Tebriz'e yönelerek Şahlığını ilan etmiştir. Safevi Devleti'ni kurduktan sonra Şah İsmail, cediti gibi Anadolu'da yaşayan Türkmenler üzerindeki faaliyetlere devam etmiş, propaganda için halifeler göndermiş ve Anadolu'dan vergi toplamıştır. Şah İsmail'in Türkmenler üzerindeki itikadi ve siyasi tesirinin yanı sıra, Türkmenlerin ata kültüründe olduğu gibi Şah'ın kutsallaştırılması da onun Türkmenler üzerindeki etkisini artırmıştır. (Tafloğlu, 2012, s. 110).

Kızılbaş Türkmenler, Safevi Devleti'nin kuruluşunda olduğu kadar yönetimde de etkili olmuşlardır. Sadece merkez değil, uçlarda da Kızılbaş ayanlar hâkim mevkiye sahip olmuşlardır. Kızılbaş Türkmen emirleri, savaşta gösterdikleri yiğitlikleri sayesinde Safevi hükümdarı tarafından vali, beylerbeyi, emirü'l-ümera, hâkim olarak atanmış, böylelikle cemaat ve bölgelerini kontrol altında tutmuşlardır. Bu emirler kendi aralarındaki mücadeleler sebebiyle Safevileri zamanla düşmanın karşısında zayıf düşürmüşlerdir. Yaşanan bu durum nedeniyle geç dönemde hâkim mevkideki Kızılbaş Türkmen emirleri azalmıştır. (Veliyeva, 2016, s. 2).

Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesi'nde Anadolu Türklerinin Rolü* adlı kitabında “Anadolu’lu Kızılbaş Türkler olmasa değil Safevi Devleti’nin kuruluşu, Erdebil Şeyhlerinin siyasi gayeler taşımaları düşünülemezdi” demiş ve “Safevi Devleti’ni kuran ve onu ayakta tutan unsurun Anadolu Türkleri” olduğunu, Safevi Devleti’nin temel taşının Osmanlı hakimiyetindeki Anadolu Türkmenlerinin olduğunu ifade etmiştir. (Sümer, 1976, s. 22).

Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail Mücadelesinin Zirve Noktası: Çaldıran Savaşı

1512’den 1514’e kadar süren saltanat mücadelesini kazanan Yavuz Sultan Selim, uzun zamandır Anadolu’yu yağmalayan, taşkınlık çıkararak ve Osmanlı Devleti’nde olan iç karışıklıklardan istifade etmek isteyen İran ve Anadolu’daki Kızılbaş sorununu çözmek istemiş, bu yüzden İran’a sefer kararı almıştır. (Erdoğan, 1998, s. 23). Ayrıca Şah İsmail’in itikadi fikirlerini siyasi emellerine alet ederek, Anadolu topraklarına göz dikmesi de Yavuz Sultan Selim’i bu kararı almaya itmiştir. Sultan Selim; savaş hazırlıkları yanında, sefer evvelinde Anadolu’da Şah İsmail’in tesiri ile çıkan isyanları bastırmakla uğraşmış, Anadolu’da kendisine muhalif Safevi taraftarlarını tespit ettirip, önlemler almıştır. (Keven, 2015, s. 92).

Çaldıran Savaşı

Sultan Selim, tahta geçince Şah İsmail gelenek üzerine olmasına rağmen yeni sultanın cülusu şerefine elçi gönderip tebrik etmemiştir. Yavuz’la taht kavgasına giren Şehzade Ahmed, ortadan kaldırılınca oğlu Şehzade Murad’ı himaye edip, Fars Eyaletinde bazı bölgelere yönetici olarak atamıştır. Şah İsmail, Nur Ali Halife isyanını desteklediği gibi Turgutoğullarına gönderdiği gizli mektuplarla Osmanlı topraklarındaki niyetini göstermiştir. Görüldüğü üzere, Yavuz Sultan Selim İran seferi konusunda ne kadar ciddiye, Şah İsmail de sıcak savaşa girmeden Osmanlı’nın içinde bulunduğu bunalımları kullanarak emellerine ulaşmak niyetinde olduğunu açıkça göstermiştir.

Yavuz Sultan Selim, Acem seferine çıkmadan evvel siyasi ve dini tedbirler almaya başlamıştır. Öncelikle Türkmenler arasında yaşanacak seferin meşruluğunu göstermek amacıyla ulemeden görüşler istemiş, bunu her yana duyurmuştur. Anadolu’da Safevi taraftarlarının tespitini yaptırmış; bazılarını hapsedirmiş, bazılarını tehcir ettirmiştir. Bu tahkik ve tespit sırasında sayıları 40.000 bulan Safevi yanlısı Kızılbaş’ın katledildiği bilgisi günümüze kadar tartışmasız olarak ulaşmıştır. Öncelikle bu bilgi için sayının abartıldığını ya da yuvarlak bir rakam verildiğini söyleyebiliriz. İlk olarak o dönem yazarı olan İdris-i Bitlisi’nin *Selimname* eserinde böyle bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu konuyu açık bir şekilde izah eden ilk kaynak İdris-i Bitlisi’nin yazdığı *Heşt Bihışt* adlı II. Bayezid dönemine de yer verdiği, sonradan I. Selim dönemi bilgilerini de eklediği fakat düzenleme fırsatı bulamadan

vefat ettiği 8 ciltlik eseridir.² Bu eserde sefer öncesi Yavuz Sultan Selim'in memleket idarecilerine şöyle bir hüküm yolladığı belirtilir.

“...hiç beklemeksizin her yörede Kızılbaş taifesinden her kim varsa ve nerede oturuyorsa, üç atasına dek bu Safeviye şeyhlerinin üç tabakasına inanan müritlerden iseler, her halükârda ‘imanı inkar ile değiştiren şüphesiz doğru yoldan sapmış olur’ ayeti gereğince köklerinin kazınmasını ve tebdil ile cezalandırılmayı hak etmişlerdir, kaçınılmaz olarak Rum (Anadolu) beldelerinde oturan ve yolculuk halinde bulunan bu taifenin yediden yetmişe hepsini yazsınlar ve kadılar arz etsinler...”

İdris-i Bitlisi, bu emir gereği öldürüldüklerini yazar. (İdris-i Bitlisi, 2001, s. 130).

İdris-i Bitlisi'deki bu bilgileri daha sonraki bazı vakanüvisler eserlerinde kullanmışlardır. Mesela Hoca Sadettin deftere kaydedilen 40.000 kişinin bazısının katl bazısının hapsedildiğini (...tefahhus ve tedkik-i hükkam ile tahkik bulan kırk bin mikdarı ru'us-ı hâbisü'n—nüfus kimi maktul ve kimi mahbûs olmuşidi...) yazarken (Hoca Sadettin Efendi, 1979, s. 245) Gelibolulu Mustafa Âli ele geçirilen “kırk bin mikdari” râfizinin kılıçtan geçirilip defterinin merkeze yollandığını bildirir. (Gelibolulu Mustafa Ali, 1997, s. 1067).

Yine dönem tarihçilerinden Celâlzade Mustafa sarayın içinde olup pek çok belgeyi görüp, pek çok dedikoduyu duymasına rağmen “Selimname adlı eserinde bu konudan bahsetmez. Diğer taraftan Safevi sarayı da böyle bir katliama sessiz kalmamıştır. Nitekim Safevi kaynakları da böyle bir hadiseden söz etmez. (Gündüz, 2015, s.176).

Sultan Selim sefere çıkmadan önce İran'a ticari ambargo uygulayarak, İran ipeğinin Batı'ya geçmesini engellemek istemiş, tüccarların geliş-gidişini yasaklayarak hudutları kapattırıştır. (Özkan, 2018, s. 94). Yavuz Sultan Selim, Avrupa-İran ticaretini engellediğinde ipekle birlikte; gümüş, demir ve savaş aletleri ticaretini sekteye uğratmıştır. Şah İsmail'in bütün dünyayla ilişkisini keserek teslim olmasını sağlamaya çalışmıştır. (Hoca Sadettin Efendi, 1979 s. 275-277). Şah İsmail'in dini politikaya alet ederek İslamiyet'e uymadığı halde mezhebi inanca uygunmuş gibi kabul edip uyguladığı adetler, Osmanlı aydın kesimini rahatsız etmiş, bu durum onların eserlerine yansımıştır. (Özkan, 2018, s. 94). Lütfi Paşa *Tevarih-i Al-i Osman* adlı eserinde “Şah İsmail kanlımızdır. Şeyh Haydar oğlu Şah İsmail, Râfizi Mezhebini seçip, taraftarlarına sünnilerin katlini helal görmüştür. Mescitleri ve medreseleri yakıp yıkmış, İslam dinini zelil etmiştir.” demektedir. (Lütfi Paşa, 2001, s. 109).

Celal-zade Mustafa ise “Selimname” adlı eserinde:

“Çıkışı sultanlara korku verip, kan akıtmayı, içki ve zinayı mubah kıldı. Yeni bir yol ortaya çıkarıp, dinin yapısını ona perde yaptılar. Dünyaya zulüm örtüsünü yayıp, bütün büyüklere hakaret ettiler. Resulün ahabına dil uzatıp, nefsi arzularıyla yola gittiler. Nafile ve farzlara saldırap, sövmeye ve Rafizilik kemendine yapıştılar. İstila ettikleri ülkelerde mescit ve camileri hayvan ahır, dinin sağlam kaideleri nakitlerini küçümseme kesesine

² İdris-i Bitlisi'nin oğlu Ebulfazl Mehmet Çelebi, babasının ölümünden sonra (Emecen, 2012, s. 92) onun çalışmalarının müsveddelerinden yararlanarak (Özcan, 1998, s. 271-273) *Selimsâh-name* eserini tamamlamıştır. (Emecen, 2012, s. 92).

koyup, elem veren zulüm örtüsüyle dinin güzelliğini örttüler. Bütün İran bölgeleri karmakarışık olup, nerede bir temiz Sünni mezhepli ilim ve edeb sahibi varsa varlığını kılıçlarının hedefi yapıp, ömürleri nakitlerini toprağa salarak, hepsini yok ettiler.” diye bir yakarıшта bulunmaktadır. (Celâl-zade Mustafa, 1990, s. 272-273).

Yavuz Sultan Selim’in bir diğer sefer hazırlığı ise harp öncesi Kızılbaşların katline meşruiyet kazandırmak için ulemadan fetva almasıdır. Sultan Selim Edirne’de toplanan harp divanında hazır bulunan ulemadan “*Şah İsmail ve taraftarlarının küfrün ve kanının helâl olduğuna*” dair fetva istedi. Bu kanlı fetvanın altına imza atmak çok büyük mesuliyet olduğundan ulema Sultanın bu isteği karşısında müşkül durumda kaldı. Kanaatimize göre dönemin bilginleri bu mevzu hakkında sadece görüş bildirmişlerdir. Fetvayı ise sadece Hamza adındaki bir zat vermiştir. Hamza’nın kim olduğu bilinmemekle beraber lakabı Sarıgürz’dür. Elimizdeki tek vesika budur. Bu fetvada “*Erdebiloğlu İsmail’in Peygamberin sünneti, Kuran-ı Kerim ve İslamiyet ile alay ettiği; haram olan şeylere helâl dediği ve taraftarlarının onu Allah yerine koyup secde ettiklerini yazıp sünnilerin en hassas noktasına dokunuyordu. Kızılbaşların kafir olduklarını, onları öldürmenin vacip olduğunu, onlarla yapılacak çarpışma da ölenlerin cennetlik olduğunu*” söylüyordu. Padişah bu fetva sonrası baharda ordunun Yenişehir Sahrasında toplanmasını emrederek kararının katiliğini belli etmiştir. (Tansel, 1969, s. 36).

Yavuz Sultan Selim, Edirne’den İstanbul’a gelip, 20 Mart 1514’te Ordu-yı Hümayun’a sefer emri vermiştir. Üsküdar Sahrasına tuğlar (sancak) dikilmiştir. 23 Nisan’da ordu Üsküdar’dan hareket edip İzmit’e gelmiştir. Burada Şah İsmail’in Kılıç adındaki casusu tevkif edilmesine rağmen, eline harp ilanı olan bir name tutuşturulup Tebriz’e gönderilmiştir. (Öztuna, 2011, s. 52). Mektupta, Şah İsmail’in dinden çıktığı ve ortadan kaldırılması gerektiği, vurgulanarak tövbeye çağrılmıştır. (Özkan, 2018, s. 96). 1 Haziran’da Konya’ya gelmiş, Mevlâna’nın Kabri ziyaret edilmiştir. (Öztuna, 2011, s. 52). Selim, Kayseri’ye varınca Dulkadiroğlu Alaüddevle Bozkurt Bey ile müzakerelere girişmiştir. Fakat ihtiyarlığından bahis ile sefere iştirak edemeyeceğini bildiren Alaüddevle Bozkurt Bey, (Tekindağ, 2011, s. 59) “kendisi gibi doksanlık bir pir-i faniyi sefere sürüklemenin hiçbir fayda sağlayamayacağını” bildirip, yaşlılığını bahane ederek sefere katılmamıştır. Aslında Yavuz Sultan Selim, Alaüddevle’nin sadakatini ölçmek için bu teklifi yapmıştır. (Alparslan vd., 2008, s. 106). Temmuz ‘da Sivas’a gelmiş, burada güvenlik amaçlı ihtiyar, acemi, rütbesiz ve yorgun neferlerden oluşan 40.000 kişilik bir kuvvet bırakılmıştır. Şah İsmail Sultan Selim’in yaklaştığı haberini alınca Ustaclu Muhammed Han’dan Osmanlı ordusunun menzilineki mesken ve mahsullerin yakmasını isteyerek, Osmanlı ordusunu yolundan alıkoymak istemiştir. Fakat mükemmel menzil sayesinde Osmanlı ordusu, bazen zor duruma düşse de 5 Ağustos’ta Erzurum’a ulaşmıştır. Erzurum’dan sonra ordunun yürüyüşü zorlaşmış, gidilen yollara rağmen düşmanla bir türlü karşılaşılammıştır. (Öztuna, 2011, s.52-53).

Yeniçeriler, düşmanın meydana olmadığını, boş çorak arazilerde yürümenin lüzumsuzluğunu söylüyor, yırtılmış ve eskimiş çarıklarını tüfenklerinin üstüne asarak, askerin beyhude yere telef olmasından şikâyet ediyor, daha da ileri giderek Selim’in otağına tehdit mektupları bırakıyorlardı. Hatta bir sabah Yeniçeriler, Sultan Selim’in çadırına kurşun

sıkma cesareti göstermişlerdir. Anlaşıyor ki; Sultan Selim, yeniçerilerin arasına girmek maksadıyla kısa ve kati ama acı bir hitabette bulunmak suretiyle, izzeti nefis ve gururlarını tahrik ederek, hadiselerin büyümesine engel olmuştur. Nitekim askere “*benim peşimden gelmek isteyenlerden, bana hizmet amacıyla terkeş takmış ve kılıç kuşanmış olanlardan isteyenler, şu an ayrılın, ama ben kararımdan dönmeyeceğim.*” şeklinde bir hitabette bulununca, yeniçeriler sancaklarından ayrılmaya cesaret edememişlerdir. (Tekindağ, 2011, s. 63). Nihayet Şah İsmail’in savaş sahrasına çıktığı havadisi, Şehsuvaroğlu Ali Bey tarafından ordugâha ulaşmıştır. İki ordu Van Gölü’nün kuzeydoğusunda bulunan Çaldıran Ovası’nda karşılaşmıştır. Osmanlı ordusu, Çaldıran tepelerinden ovaya inmiş, tertibatını almış ayrıca usûl olduğu üzere Sultan, kapıkulu efradıyla merkezdeki yerini almıştır. Ordunun sağ cenahına Anadolu Beylerbeyi Hadım Sinan Paşa, sol cenaha Rumeli Beylerbeyi Hasan Paşa’nın kumanda etmesi kararlaştırılmıştır. Şah’ın ordusunda ise sağ cenahta; Durmuş Han, Şamlu ve Nur Ali Halife, solda ise Ustaclu Mehmet Han koyulmuş, kendisi de muhafız efradı ile geride ihtiyatta konuşlanmış. (Uzunçarşılı, 1988, s. 266).

Muharebe gün doğarken başlamıştır. Her iki tarafın ordu sayılarını 80-100 bin hatta 150 bin olduğunu söyleyen mübalağalı rivayetler vardır. Osmanlı ordusu gece işgal ettiği sırtlardan, şafak sökerken ovaya inmiştir. Yeniçeri kuvvetlerinin önünde siper amacıyla develer ve arabalar dizilmiştir. Bağdat, Horasan, Meşhed, Hemedan valileri Şah İsmail’in ordusunda harbe iştirak etmişlerdir. Muharebede Şah’ın ordusu kendi vatanlarında bolluk içinde iken; Osmanlı ordusu, İstanbul’dan hareket edip Çaldıran Savaşı’nın başladığı 23 Ağustos’a değin 4 aydır, Anadolu’yu garptan şarka bozuk unlar ve yemişlerle geçmiş, yorgun bitaptı ve dinlenmeye vakit bulamamıştı. Önce Şah İsmail, ilk hamlesiyle Rumeli kuvvetlerini bozup, Hasan Paşa’yı şehit etmiştir. Fakat Anadolu kuvvetlerini kumanda eden Sinan Paşa müthiş bir hamle yapmış, topçu kuvvetlerinin açtığı yaylım ateşi ile Safevi saflarını devirmiş, Rumeli kuvvetlerinin aldığı yenilgiyi telafi etmiştir. Hatta Ustaclu Mehmet Han ölmüştür. Yavuz Sultan Selim’in maiyyetindeki kuvvetler üzerine yeniçerilerin de saldırıp yaylım ateşi açılmasıyla Şah İsmail yaralanarak atından düşmüştür. (Danışment, 1971, s. 11-12). Hoca Sadettin olayı şu şekilde izah etmektedir: “*Şahın yakın adamlarından Mirza Ali Sultan adındaki yakını ki, kılık ve giyim bakımından kendü biçiminde, göm ve görkemde ana benzer idi. Gördüğü yiğit Şah’ı fil gücündeki atından düşmüş kara yerde yaya ve yaşamadan umudunu yitirmiş, diye Şah roh olmuş, tepelenmeye kalmış ve ol mızraklı atlı can alıcı mızrağıyla üstüne doğrulmuş, kendüye çevirmekten gayri çare bulamayıp Şah benem deyü sipahinin önüne durdu ve şahlık davasın ve lafın urdu. Ol yiğit ise buna inanub at ve giysilerine tama eyledi ve anı bağlayub Şahu tuttum deyu büyük sevinçle padişah katına götürdü. Ol sırada sonu kötü öldürülesice ki Atçeken Hızır dimekle Kızılbaş arasında tanınmıştır. Sonra Şah İsmail anın mezarı üstüne kubbe yapup imaret eylemiştir. Canını Şaha feda idiüp at çekti. Şah da bindi”*. (Hoca Sadettin, 1979, s. 208).

İki taraf da çok kayıp vermesine rağmen; Şah İsmail’in 14, Sultan Selim’in 10 sancak beyi harb meydanında kalmış, Acem Şahu ise tüm gece kaçarak Tebriz’e ulaşmıştır. Osmanlı kuvvetleri bu esnada, düşmanın hazinesini, kadınlarını ve ordugâhını zapt etmişlerdir. Şah İsmail’in en sevgili haremeleri de bunlar arasında yer almaktadır. Esirler kadın ve çocuklar

haricinde Yavuz Sultan Selim'in emriyle katledilmiş, ertesi gün de vezirler ve askerler Sultanı zaferinden dolayı tebrik etmiştir. (Hammer, 1989, s. 150). Sultan Selim galibiyetten sonra oğlu Şehzade Süleyman'a gönderdiği fetihnamede, Ordu-yı Hümayun'un sağ cenahının galebe çaldığını ama sol cenahın başta bozulduğunu sonradan yeniçeriler ile kapıkullarının tüfek ve top ateşiyle ahvalin düzeldiğini bildirmiştir. Yavuz Sultan Selim, iki hafta sonra Tebriz'e girmiş, adına hutbe okutmuştur. Şah İsmail'in zorla Horasan'dan Tebriz'e getirdiği sanatkar, tüccar ve büyükleri Payitahta göndermiştir. Kış mevsimini ise Amasya'da geçirip, Şah'ı yakalamak niyetinde olduğunu ilân etmiştir. (İnalçık, 2008, s. 187).

Çaldıran Savaşı'nda ve Sonrasında Türkmenler

Yavuz Sultan Selim, şarkta, Osmanlı Devleti için hem ideolojik hem siyasi, hem de ekonomik anlamda tehdit olan Şah İsmail'in Anadolu toprakları üstündeki emellerine son vermiştir. Çaldıran Savaşı esnasında Anadolu Kızılbaş Türkmen Aşiretleri Safevi tarafında yer almıştır. (Küçükaya, 2000, s. 68). Mesela, Şamlu Boyunun savaşa ciddi katılımı olmuştur. Şamlular Safevi ordusunun sağ kanadında yer almışlardır. Savaş sonrası, Şamluların İsfahan veziri Mirza-şâh Hüseyin Şah İsmail'in eşi Taclu Hanım'ı, Şah'a getirdiği için Şamluların itibarı daha çok artmıştır. Rumlular ise savaşa ordu toplayamayan Şah İsmail'e, destek maksadıyla Erzincan vilayetinde çekilip, Azerbaycan'da Şah'ın ordusuna katılmışlardır. Safevi ordusunun sol kanadında mevzilenen Ustaclular ise, Osmanlı ordusunun sağ cenahını dağıtsalar bile, Şah İsmail gibi hızlı davranmadıkları için top ateşi altında kalıp dağılmışlardır. Bu savaşta Safevi ordusunda en çok darbe alan kısım Ustaclular olmuştur. Sultan Selim ordusunun çarhçı atlıları kısmında Dulkadirli Türkmenlerini yerleştirmiştir. Şah İsmail'in ordusunun sağ kanadında ise Fars'tan gelen Dulkadirli yer almıştır. Şah İsmail, Dulkadirlilerin muharebeye dahil olmadıklarını görünce, bir korçu ile haber gönderip savaşa katılmalarını istemiştir. Ama onlar bu emre itaat etmeyip savaş meydanından kaçmışlardır. Hem Osmanlı ordusu hem de Safevi ordusunda Dulkadir Türkmenleri yer almalarına rağmen savaşa aktif şekilde katılmamışlardır. (Javanshir, 2007, s. 341-505).

Çaldıran Savaşı, Yavuz Sultan Selim'in istediği gibi neticelenmiş ancak Sultan Selim bölgeden çekilince Şah İsmail, hakimiyet ve otoritesini bölgede yeniden tesis etmiştir. (Akgül, 1998, s. 24). Savaş sonrası bölgedeki Türkmen aşiretleri belli bir politika izleyerek ve kendilerine uygun şartlar sunularak Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Mezhep kavgalarından dolayı Anadolu'da Türkmenler arasında çıkan huzursuzluklar da bertaraf edilmiştir. Yine bu savaş ile Şah İsmail'in mezhebine ve karizmatik kişiliğine, kayıtsız şartsız inanan Kızılbaş Türkmenleri ve boy beyleri arasında Şah'ın prestiji sarsılmıştır. (Küçükaya, 2000, s. 70). Çaldıran Muharebesi'nin Anadolu halkı üzerinde tesiri olmuştur. Anadolu'da son 10 sene kaos içinde mezhepsel ve dini farklılıklar ile belirsizlikler içinde geçmişti. Ama savaş sonrası nispeten daha sakin bir ortam egemen olmuş, Şah İsmail'in sebep olduğu meçhullük ortadan kalkmıştır. (Gül ve Karadeniz, 2020).

Çaldıran Savaşı'nın Anadolu'daki Kızılbaş Türkmenler üzerindeki sonuçlarını değerlendirdiğimizde: Savaşı Yavuz'un kazanması ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da

yaşayan Türkmen aşiretlerinin Şah İsmail'in baskısıyla Farslılaşması ve zorla Şii mezhebine girmeleri önlenmiş, bu da özlerini koruyarak günümüze kadar gelmelerine zemin oluşturmuştur. Savaştan önce Anadolu'da bilhassa Türkmenler arasında kanlı neticeleri olan etnik ve mezhebi isyanlar savaştan sonra ciddi olarak durmuştur. Anadolu'daki Türkmenlerin savaş sonrası, Erdebil Tekkesi ile bağları kesilmiştir. Kendi kabuğuna çekilen Kızılbaş Türkmenler, tekkeden halifeler vasıtasıyla yayılan ve Şiilik propagandası yapan vesikalara erişememişlerdir. (Keven, 2015, s. 97-98).

Sonuç

Tarih boyunca Anadolu'da yaşayan Türkmenler arzu ettikleri yaşama kavuşmak gayesi içinde olmuşlardır. Bazen doğrudan bir devletin egemenliğini kabul etmişler bazen başka bir devletin rakibi tarafından tabi oldukları devlete karşı yönlendirilmişlerdir. 16. yüzyılın başlarında bu siyasi aktörlerin örneği Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti olmuştur. Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail rekabetinin farklı gerekçelerini destekleyen bir unsur haline gelmişlerdir. Türkmenlerin sosyal, kültürel ve ekonomik hedefleri, iki önemli hükümdarın mücadelesine önemli bir vasıta olmuştur. Öyle ki, merkezîyetçi Yavuz Sultan Selim'in siyasetine itaat etmemişler, kaynakların diliyle asi Kızılbaş olmuşlar, daha ılımlı teklifler sunan Şah İsmail'e itaat edip vali, bey, emir, hâkim olmuşlar iltifat görmüşlerdir. Hatta Yavuz Sultan Selim'in Sünnî düşüncesi onlara cazip gelmemiş, Şah İsmail'in Şiî davetine icabet etmişlerdir. Sadece bir yönüyle anlaşılamayacak bir ilişkiler silsilesi içerisinde büyük güçlerin çok yönlü siyasetini yönlendirecek kadar da güç kazanmışlardır. Şah İsmail'in tekliflerini çekici bulan Türkmenler, iki büyük hükümdarın çekişmesi esnasında mühim roller kazansa da bahsedilen bu rekabette Türkmen ahalinin veçhe kazandıracak ölçüde kuvvetli olması, bu rekabetin neticesini değiştirebilecek düzeyde tesirli olmamıştır.

Türkmenlere siyaseti yönlendirme gücünü kazandıran hususları şu şekilde sıralamak mümkündür: İlk olarak Yavuz Sultan Selim devletinin gücünü ve meşruiyet kaynaklarını korumak istemiş, ikinci olarak Şah İsmail yeni kurduğu devletini büyütme ve topraklarını genişletmeyi arzulamış, üçüncü olarak Türkmenler ise baskı altında olmadan özgürce kendi inanç ve kültürlerine uygun bir otorite hakimiyetinde yaşamak istemişlerdir. Türkmenler bu arzularını gerçekleştirmek için iki büyük güç olan Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail'in mücadelesinde küçük ama çok etkili bir aktör olmuştur. Şah İsmail'in Şii mezhebini kullanarak Anadolu'daki Türkmenler vasıtasıyla başlattığı propaganda faaliyetleri, gün geçtikçe siyasi bir karakter kazanmıştır. Nihayetinde bu problemler yumağı Çaldıran Savaşı'nı çıkarmıştır. Sünnî İslam bu savaştan daha da güçlenerek çıkmıştır. Bu savaşla Şiilik son bulmadığı gibi Safevi Devleti de ortadan kaldırılamamıştır. Lakin devletin tüm organlarındaki düzensizliklere karşı tedbirler alınmış, etkin güç odakları tasfiye edilerek merkezi otorite güçlendirilmiştir. Kızılbaşlığın etki alanı daralmış, Acem Diyar'ından Anadolu'ya halife ve müritlerin gelmesinin önüne geçilmiş, Anadolu'da Kızılbaş Türkmenlerinden kaynaklı hareketler ciddi ölçüde azalmıştır. Buna karşılık Türkmenlerle özdeşleşen Kızılbaş itikadı ise kültürel bir kavram olarak bugüne kadar varlığını sürdürmüştür.

Konunun en önemli dönüm noktalarından olan Çaldıran Savaşı'nda Safevi ordusunda bazı Türkmen birlikleri yer almış olmalarına rağmen savaşın neticesini değiştirememişlerdir. Savaşı Yavuz Sultan Selim kazanmış, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan Türkmen aşiretlerin Farslılaşması ve zorla Şii mezhebine girmeleri önlenmiştir. Türkmenlerin özlerini koruyup günümüze kadar gelmeleri Çaldıran Savaşı ile mümkün olabilmiştir. Yine Türkmenler arasında kanlı neticeleri olan etnik ve mezhebi isyanlar savaştan sonra bitmiştir. Çaldıran Savaşı'nın Anadolu'daki Türkmenler açısından en önemli sonuçlarından birisi de Erdebil Tekkesi ile bağlarının kesilmesi olmuştur. Bu sayede Şiilik propagandasının etkisinden uzak kalmışlardır.

Sonuç olarak, imparatorluklar çağında toplumsal yapıda önemli bir yerde bulunan sosyal unsurların siyaseti biçimlendirmedeki rolleri mutlaka dikkate alınmalıdır. Bu husus gözden uzak tutularak yapılacak araştırmalar eksik kalacaktır. Ayrıca o dönemler için toplumsal problem olarak görülen hadiseleri, zamanın tarihi, sosyolojik, ekonomik ve kültürel koşullarına göre değerlendirmek önemlidir. Aksi halde konu gittikçe büyüyerek günümüze kadar devam eden bir algıya dönüşecektir.

Kaynakça

- Akın, B. (2023). Alevi mi? Kızılbaş mı? Şia mı? “Alevi” sözcüğünün tarihte bugünkü anlamıyla kullanımına dair birtakım yeni mülahazalar. *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 28(28), 18-50.
- Akgül, E. E. (1998). *Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Akman, E. G. (2008). *Onaltıncı asır Osmanlı toplumunda belli başlı Kızılbaş isyanları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Akyel, S. ve Şimşek, Z. (2014). Klasik kaynaklara göre XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde meydana gelen Kızılbaş ayaklanmaları. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 7(0), 111-148.
- Alparslan, Y. Karataş, M. Yakar, S. (Edt). (2008). *Osmanlı-Dulkadirli siyasi ve sosyal münasebetleri. Maraş Tarih'inden Bir Kesit, Dulkadir Beyliği Araştırmaları I*, 87-113.
- Arslanoğlu, İ. (2002). Aleviliğin tarihsel-sosyal temelleri. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 8(23), 123-180.
- Büyükyıldırım, Y. (2012). *Çaldıran Savaşı ve Anadolu Alevileri üzerindeki etkileri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Celâl-zade, Mustafa. (1990). *Selim-nâme* (Çev: A. Uğur ve M. Çuhadar). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çetin, H. (2018). Osmanlı Devleti'nde meydana gelen vergi isyanları. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 18-34.
- Danişment, İ. H. (1979). *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Dedekargınoğlu, H. (2010). Dünkü ve bugünkü Alevilik. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 8(56) 327-348.
- Emecen, F. (2012). *Zamanın İskender'i şarkın Fatih Yavuz Sultan Selim*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- Erdoğan, A. (1998). *Yavuz Sultan Selim'in faaliyetlerinde din faktörü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erkan, Ü. (2014). *16. yüzyılda Osmanlı'da Kızılbaş ayaklanmaları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Fığlalı, E. R. (1993). *Milletlerarası tarihte ve günümüzde Şiilik sempozyumu*. İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul, 13-15 Şubat.
- Genç, V. (2021). 16. yüzyılın ilk yarısında Osmanlılar ile Safeviler arasında yaşanan dini ve siyasi polemikler. *Osmanlı Araştırmaları*, 57(57), 81-130.
- Gelibolulu Mustafa Âli. (1997). *Künhü'l-âhbar* (Haz: A. Uğur ve M. Çuhadar). I/I, Kayseri.
- Gül, A. ve Karadeniz, E. (2020). II. Bayezid-I. Süleyman dönemleri arasında yoğunlaşan Osmanlı-İran siyaseti. Hacettepe Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Semineri. Erişim Tarihi: 21.04.2024. https://www.academia.edu/43544241/II_Bayezid_I_S%C3%BCleyman_Osmanl%C4%B1_Safevi_%C4%B0li%C5%9Fkileri.
- Gündüz, T. (2013). *Son Kızılbaş Şah İsmail*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Gündüz, T. (2015). *Kızılbaşlar Osmanlılar Safeviler*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Hammer, J. V. (1989). *Büyük Osmanlı tarihi 4. cilt* (Çev: V. Bürün). İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Hoca Saadettin Efendi. (1979). *Tacüt-tevarih 3. cilt* (Çev: İ. Parmaksızoğlu). İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hoca Saadettin Efendi. (1979). *Tacüt-tevarih, 4. cilt* (Çev: İ. Parmaksızoğlu). İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Işık, I. B. (1998). *Halep Türkmenleri (Boy ve oymaklar)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- İdris-i Bitlisi. (2001). *Selimşâh-name* (Çev: H. Kırlangıç). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İnalçık, H. (2008). *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu üzerine araştırmalar klasik dönem (1302-1606) siyasal, kurumsal ve ekonomik gelişim*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Javanshir, B. (2007). *İran'daki Türk boyları ve boy mensubu kişiler (Safevi dönemi-I. Şah Tahmasb hakimiyetinin sonuna kadar/1576)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Mimar Sinan Enstitüsü Güzel Sanatlar Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kayhan, H. (2011). Selçuklulardan Safevilere Türkmen meselesi. *History Studies, Volume 3(3)*, 215-224.
- Keven, A. (2015). *Anadolu'da Kızılbaşlık ve Kızılbaşlar* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yalova.
- Küçükaya, A. (2000). *Yavuz Sultan Selim'in Doğu politikası* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Van.
- Lütfi Paşa. (2001). *Tevarih-i Al-i Osman* (Çev: Kayhan Atık). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ocak, A. Y. (1990). *XV-XVI. yüzyıllarda Osmanlı resmi ideolojisi ve buna muhalefet problemi*. XI. Türk Tarih Kongresi Bildirisi. Ankara, Türkiye, 5-9 Eylül.
- Ocak, A. Y. (2000). Babaîler isyanından Kızılbaşlığa: Anadolu'da İslâm Heterodoksisinin doğuş ve gelişim tarihine kısa bir bakış. *BELLETTEN*, 64(239), 129-160.
- Öz, M. (2010). *TDV İslam ansiklopedisi 39. Cilt*. İstanbul.
- Öz, M. ve Fatih, Y. (2015). *Ötekilerin peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a armağan*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Özcan, A. (1998). *TDV İslam ansiklopedisi 17. Cilt*. İstanbul.
- Özkan, M. (2018). *Fetvalar ve belgeler ışığında Osmanlıda Kızılbaşlık meselesi (16.-17. Yüzyıllar)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Öztuna, Y. (2011). *Yavuz Sultan Selim*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Savaş, S. (2013). *XVI. asırda Anadolu'da Alevilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sümer, F. (1976). *Safevi Devletinin kuruluş ve gelişmesinde Anadolu Türklerinin rolü*. Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları Tarih Dizisi, Ankara: Güven Matbaası.
- Tafloğlu, S. (2012). İran-Türk Safevi Devleti'nin kuruluşu ve Türk tarihine stratejik etkisi. *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, 4(13), 105-115.
- Tansel, S. (1969). *Yavuz Sultan Selim*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Tapan, F. (2021). Yavuz Sultan Selim'in tahta çıkışında Malkoçoğullarının rolü. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(2), 321-331.
- Teber, Ö. F. (2005). *XVI. Yüzyılda Kızılbaşlık farklılaşması* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tekindağ, M. C. (2011). Yeni kaynak ve vesikaların ışığı altında Yavuz Sultan Selim'in İran seferi. *Tarih Dergisi*, 17(22), 49-78.
- Temizkan, M. (1999). Şah İsmail'in Anadolu oymaklarının desteğini kazanmasının sebepleri üzerine. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (8).
- Türüt, D. (2019). *Osmanlı'da bir muhalefet hareketi olarak XVI. Yüzyılda Kızılbaşlar* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı tarihi 2. cilt*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Veliyeva, Z. (2016). Safeviler devrinde Türkmenler ve yayıldıkları bölgeler. *Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Dergisi*, 771-810.
- Vurgun, S. P. (2021). *Safevilerin Anadolu faaliyetleri (Şah İsmail'in ölümüne kadar)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzincan.
- Yıldırım, R. (2017). *Aleviliğin doğuşu Kızılbaş sufiliğinin toplumsal ve siyasal temelleri (1300-1501)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 26.10.2024 Kabul/Accepted: 31.12.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, ss./pp. 111-138.

TÜRK HAVA YOLLARI ÖRNEKLEMİ İLE HAVACILIK SEKTÖRÜNDE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİN ÖNEMİ

Hicran KASAⁱⁱ, F. Didem GÖÇMENⁱⁱⁱ, Sertaç SÜMER^{iv}

Öz

Sürdürülebilir havacılık, havacılık sektörünün geleceğini temiz, sessiz ve akıllı bir yönde şekillendirmeyi hedefleyen uzun vadeli bir yaklaşımdır. Havayolu endüstrisinin sürdürülebilirliğe geçişinde öne çıkan önemli konular arasında; iklim değişikliğinin etkilerini azaltma, uçakların karbon emisyonlarından kaynaklanan küresel ısınma sorununa katkısını sınırlama, sera gazı salınımını minimize etme, gürültü kirliliğini en aza indirme, hava kalitesini iyileştirme, doğal kaynakların korunması, atık yönetimi, yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelme ve çevre dostu enerji teknolojilerinin geliştirilmesi bulunmaktadır. Bu çalışmada, havacılık sektöründe sürdürülebilirlik kavramının önemini açıklanması ve bu yönde geliştirilen stratejilerin Türk Hava Yolları (THY) örnekleme üzerinden incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırma kapsamında THY'nin sürdürülebilirlik politikaları 2018-2022 yılları arasındaki veriler göz önüne alınarak incelenmiştir. Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi ve örnek olay inceleme modelinden yararlanılmıştır. İncelenen dönem içerisinde THY'nin; çevresel, sosyal ve yönetim sorunlarını ele almayı amaçlayan bir dizi sürdürülebilirlik politikası uyguladığı, toplam sürdürülebilirlik puanını artırdığı, filo yenileme, eğitim, sosyal güvence, ülke ekonomisine katkı vb. alanlarda yeni atılımlar yapıldığı, atılım yapılamayan alanlarda ise mevcut durumun korunarak ulusal havacılık sektörüne farklı bir bakış açısı kazandırdığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilirlik, Havayolu Yönetimi, Türk Hava Yolları (THY), Çevresel, Sosyal ve Kurumsal Yönetim (Environmental, Social, and Corporate Governance, ESG).

The Importance of Sustainability in the Aviation Sector with the Example of Turkish Airlines

Abstract

Sustainable aviation is a long-term approach aimed at shaping the future of the aviation industry in a cleaner, quieter, and smarter direction. Key issues in the aviation industry's transition towards sustainability include reducing the impacts of climate change, limiting the contribution of aircraft carbon emissions to global warming, minimizing greenhouse gas emissions, reducing noise pollution, improving air quality, conserving natural resources, managing waste, transitioning to renewable energy sources, and developing environmentally friendly energy technologies. This research aims to explain the significance of sustainability in the aviation industry and to examine the strategies developed in this direction, using Turkish Airlines as a case study. The sustainability policies of Turkish Airlines were analyzed based on data from 2018 to 2022. The study employed qualitative research methods, including document analysis and a case study model. During the examined period, Turkish Airlines implemented

ⁱ Bu makale, Türk Hava Kurumu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde sunulan Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

ⁱⁱ Doç. Dr., Türk Hava Kurumu Üniversitesi, e-posta: hkasa@thk.edu.tr, ORCID ID:0000-0001-7266-0313.

ⁱⁱⁱ Dr. Öğr. Üyesi, Türk Hava Kurumu Üniversitesi, e-posta: dgocmen@thk.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-3939-441X.

^{iv} Yüksek Lisans Mezunlu, e-posta: sertacsumer4326@gmail.com, ORCID ID: 0009-0009-0094-139X.

a series of sustainability policies aimed at addressing environmental, social, and governance issues, increased its overall sustainability score, and made advancements in areas such as fleet renewal, training, social security, and contributions to the national economy. In areas where progress was not made, the existing situation was preserved, offering a fresh perspective to the national aviation sector.

Keywords: Sustainability, Airline Management, Turkish Airlines (THY), Environmental, Social, and Corporate Governance (ESG).

Extended Abstract

This study focuses on the importance of environmental sustainability in the aviation sector by examining sustainable aviation practices through the example of Turkish Airlines (THY). Founded in 1933, THY stands out in the sector as a globally recognized airline company with a modern fleet and an extensive global network. The study analyzes THY's sustainability strategies, highlighting strategic steps taken by airlines to reduce environmental impacts and increase operational efficiency. The aim of this research is to emphasize the significance of sustainability initiatives in the aviation sector and to examine the steps taken by THY between 2018 and 2022 to reduce environmental impacts. By assessing THY's sustainability policies, fuel efficiency improvements, and performance in various sustainability indexes, the study illustrates how these initiatives set an example for environmental awareness within the national aviation industry.

The aviation industry is responsible for approximately 2% of global CO₂ emissions. These high emission levels, which contribute to global climate change, heighten the importance of sustainability efforts within the aviation sector. The study notes that if these environmental impacts are not controlled, the sector could consume a large portion of the global carbon budget by 2050. This underscores the necessity of reducing environmentally harmful emissions and transitioning to sustainable operations. Without technological innovations and strategic policies, achieving a sustainable future for the industry is challenging; thus, investment in environmentally friendly practices, as exemplified by THY, is of utmost importance.

Research Methodology: This research employs qualitative analysis methods, including document review and case study approaches. The study specifically examines THY's sustainability policies and practices, focusing on sustainability reports from 2018 to 2022. These reports demonstrate THY's commitment to transparency and accountability, while also highlighting the steps taken towards achieving the company's sustainability goals. The study analyzes THY's environmental and operational performance by examining its participation in sustainability indices and other national and international sustainability criteria.

Findings: The findings reveal that THY has taken significant strategic steps to enhance sustainability and operational efficiency. Improvements in fuel efficiency, in particular, stand out as part of the airline's efforts to reduce its environmental footprint. The airline is visible in various indices, such as the Dow Jones Sustainability Index (DJSI), FTSE4Good, and the Borsa Istanbul Sustainability Index, which highlights its commitment to sustainability. THY's participation in these indices demonstrates a pioneering approach to transparency and accountability in the sector. The airline's performance in these indices can also be seen as a reflection of its efforts to align with global sustainability standards.

The aviation industry faces several major challenges on its journey towards sustainability. Key among these challenges are reducing greenhouse gas emissions, increasing operational efficiency, and minimizing environmental impacts. Continuous innovation and investment in technology are essential to achieving these goals. The use of new aircraft models with improved fuel efficiency, the integration of biofuels into the industry, and the implementation of operational changes that promote energy savings are crucial steps toward achieving these goals. THY's sustainability policies and innovative approaches serve as an example of sustainability for the industry as a whole.

The research findings suggest that THY and the broader aviation industry need to improve their sustainability reporting practices. The fact that many airlines worldwide have not yet published online sustainability reports points to a gap in transparency and accountability in this area. Ensuring transparency is essential to enhancing the impact of sustainability efforts. In this context, the adoption of frameworks such as the Global Reporting Initiative (GRI) is recommended. GRI offers a structured approach for companies to align with the Sustainable

Development Goals (SDGs) when reporting on sustainability, helping to assess the industry's environmental, social, and governance performance. Another approach that should be widely adopted across the industry is for airlines to set long-term goals to reduce their environmental footprint. In addition to innovative technologies and operational changes aimed at reducing emissions, transitioning to low-carbon technologies, such as biofuels, will also improve sustainability within the industry. Leading airlines like THY should demonstrate the importance of sustainable practices, set an example for other companies, and lead the way toward achieving global sustainability targets.

Conclusion and Evaluation: The study acknowledges the progress made by THY on its journey towards sustainability while emphasizing the need for further advancement in sustainability efforts. THY's environmentally friendly policies and commitment to transparency play an important role in setting sustainability standards within the aviation industry. These efforts can help the airline sector overcome environmental challenges. The study recommends that all airlines in the sector prioritize sustainability and adopt strategic sustainability policies to achieve global environmental goals. In this regard, minimizing environmental impacts through technological innovations and operational changes is essential for the aviation industry to align with global environmental goals.

This research highlights the importance of sustainability in the aviation sector in detail and evaluates THY's efforts to reduce environmental impacts, providing recommendations for the sector for a sustainable future. In this context, the adoption of sustainability by companies like THY is valuable for minimizing the environmental impacts of the aviation industry and achieving global sustainability goals.

Giriş

Sürdürülebilirlik, var olan bir şeyin ya da bir durumun sürdürülmesi, devamlılığının sağlanması anlamına gelmektedir. Sürdürülebilirlik kavramı, yeni bir kavram olmamasına rağmen, iklim değişikliğinin artan etkileri nedeniyle son dönemlerde sıkça tartışılan bir konudur. Uzun yıllar boyunca birçok alanda değerlendirilen bu kavram, birçok disiplinde detaylı bir şekilde incelenmiştir (Şen ve diğerleri, 2018; Kaypak, 2012; Ergün ve Çobanoğlu, 2012). Sürdürülebilirlik kavramının günümüzde bu kadar yoğun bir şekilde kullanılmasındaki temel etken, insana bağlı faaliyetlere dayandırılmaktadır. Çünkü insan faaliyetleri yeryüzünde meydana gelen işleyişi değiştirmektedir. Bilim insanları bu değişimi “iklim değişikliği”, diğer bir ifade ile “küresel ısınma” olarak tanımlamaktadır.

İklim değişikliği insan faaliyetleri sonucunda meydana gelen, dünyanın doğal işleyişindeki bozulmalar olarak nitelendirilmektedir. İklim değişikliği, daha geniş alanda uzun süre zarfında oluşan, atmosferik ve meteorolojik değişkenleri/sapmaları da hesaba katarak değerlendirilmesi gereken ve iklimde meydana gelen değişimler şeklinde tanımlanmaktadır (Can, 2019, ss.139). Yaşanabilir bir dünya için var olan kaynakların gerektiği düzeyde tüketilmesi gerekmektedir. Sürdürülebilirlik de eldeki kaynakların sınırlı bir şekilde kullanılması ve kullanılan kaynakların da geri dönüştürülebilir bir biçimde verimli hale getirilmesidir. Günümüzde; gıda, sanayi, turizm ve ticaret gibi alanlarda faaliyet gösteren her işletme sürdürülebilirlik kavramını dikkate almakta ve bu anlayış üzerinden faaliyet göstermektedir. Bu alanlardan biri de ulaşım esasına dayalı faaliyetlerin söz konusu olduğu havacılık sektörüdür. Sürdürülebilir havacılık, havacılık sektörünün geleceğini temiz, sessiz ve akıllı bir yönde şekillendirmeyi hedefleyen uzun vadeli bir yaklaşımdır.

Bu çalışmada, Türkiye’de havacılık sektöründe sürdürülebilirlik faaliyetini bir politika olarak benimseyen ve sürdürülebilirlik raporlarını her yıl paydaşlarıyla paylaşan tek havacılık kuruluşu olan THY’nin sürdürülebilirlik politikaları incelenmiştir. Çalışmanın amacı, havacılık sektöründeki sürdürülebilirlik politikalarının önemini THY örneği üzerinden değerlendirmektir. Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi ve örnek olay inceleme modelinden yararlanılmıştır. Araştırma kapsamında incelenen konuyla alakalı olgu ve vakalar hakkındaki bilgi içeren yazılı belgelerin çözümlenmesiyle veri sağlanmasına doküman incelemesi denilmektedir. Alanla alakalı veriler müzakere ve gözlem oluşturmaya gerek kalmaksızın belge araştırma kanalıyla elde edilebilir. Bu sayede araştırmacı vakit ve kaynak tasarrufu elde etmiş olmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2008, ss.30). Nitel verilerin analizinde değişik uygulamalar var olmakla beraber bu çalışmada, THY’nin sürdürülebilirlik raporlarındaki değişimi algulamak için Walcott (1994) tarafından geliştirilen; betimleme, çözümleme ve yorumlama kategorilerinden oluşan metot tercih edilmiştir (Walcott, 1994; Özdemir, 2010, ss.323). Araştırma kapsamında amaçlı örneklem modeli (örnek olay) kullanılarak THY işletmesi vaziyet analizi yapılmıştır (Maxwell, 1996). THY işletmesinin Türkiye’nin bayrak taşıyıcı bir firması olması, küresel ekonomideki yeri ve 2014 yılından bu yana sürdürülebilirlik konusunda yayınlamış olduğu raporları örnek vaka olarak seçilmesine

neden olmuştur. Araştırmanın sınırlılıkları, Türk havacılık sektöründe sürdürülebilirlik konusunda yapılan literatür taramasında; kısıtlı incelemeler, örnekler, veriler ve değerlendirmeler olmasıdır. Çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi, örnek olay analizi ve literatür taraması yöntemleriyle gerçekleştirilmiştir. Araştırma kapsamında, THY'nin kurumsal internet sayfasında yayınlamış olduğu, 2018-2022 yıllarına ilişkin raporlar incelenmiş ve çözümleme yapılmıştır. Bu çalışmada THY sürdürülebilirlik raporları, standart gerekliliklerini karşılama bağlamında değerlendirmek amacıyla değil, THY'nin sunmuş olduğu verilerin seneler içindeki değişimini idrak etmek amacıyla incelenmiştir.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Sürdürülebilirlik Kavramı

Sürdürülebilirlik, üretimin ve çeşitliliğin devamını sağlarken insan yaşamını sürdürülebilir kılma yeteneğidir. En iyi anlamıyla, kişinin kendi ihtiyaçlarını gelecek nesillerin ihtiyaçlarını tehlikeye atmadan karşılması anlamına gelmektedir. Bir kavramın veya herhangi bir şeyin sürdürülebilir olabilmesi için, mevcut durumunu koruyabilmesi ve gelecek nesillere sürdürülebilir ekonomik, ekolojik ve sosyal koşullara sahip bir dünya bırakılmasına yardımcı olması beklenir.

Sürdürülebilirlik, latince "sustenere", yani sürdürülebilir kelimesini ifade etmektedir. Sürdürülebilirliğin kelime anlamında kavramsal bir değer olarak nitelendirilmesi bazı alanlar kapsamında ortaya çıkmıştır. Bu alanlar ise; balıkçılık, ormancılık ve toprak bilimleri için geçerli olup, bu alanlarda kullanılan bir bilim dalı olarak da nitelendirilmektedir. İlk olarak, 18 yy.'da maden işçisi olan Carlowitz'in madencilikte kullanılan direklerden kereste plantasyonu ile kalitenin artırılması amacı ile faydalanması sürdürülebilirlik kelimesinin kullanılmasına neden olmuştur. Daha sonraki dönemlerde de sürdürülebilirlik kelimesi kavramsal değeri bakımından, tarım ve ekoloji alanlarında yer alan kalitenin sağlanması amacı ile bağdaştırılmıştır. Burada kullanılan kelime anlamı ise engellere rağmen verimliliğin sağlanabilmesi olarak değerlendirilmiştir (Becker, 1997, ss.16-21).

Doğal alanların tahrip edilmesi ve doğadaki değişimlerin hissedilmesi ile birlikte iklim değerleri nezdinde sürdürülebilirlik kavramı sık sık kullanılan bir kelime olarak ele alınmaya başlanmış ve verimliliğin sağlanabilmesi adına sürdürülebilirlik kavramı aktüel konular arasında yer almaya başlamıştır. Bu bağlamda sürdürülebilirlik kavramı, günlük hayatın içerisinde var olan bir gereklilik olarak kabul edilmeye başlamıştır. Bu konu; tarım, bankacılık, turizm, teknoloji gibi pek çok sektöre ve alana yansımış; sonuçta da sürdürülebilirlik çalışmaları önem kazanmaya başlamıştır (Kuter ve Ünal, 2009, ss.146-156).

1987 yılında Birleşmiş Milletler altında yer alan çalışmalar Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu kapsamında yoğunluk kazanmış ve "Ortak Geleceğimiz" adı altında bir rapor hazırlanmıştır. Rapor, artan sanayileşme ve küreselleşme sonucunda ortaya çıkan tahribat ve olumsuzlukların değerlendirilmesi ve bu olumsuzluklara bir çözüm sağlanması için yayınlanmıştır. Rapor, sürdürülebilirlik kavramı ekseninde, günümüzde insan

faaliyetlerine sınır getirilmesi ve bu sınırın etkisiyle gelecekteki insanlar için yaşanabilir dünyanın sunulması yer almaktadır. Diğer bir ifadeyle, bugünün insanının gelecekteki insanların yaşamlarını çalmayacak düzeyde ilerleme göstermesi gerektiğini ifade etmektedir (Brundtland, 1987, ss.374).

İnsan nüfusunun giderek artması ve sınırlı olan doğal kaynakların daha fazla tüketilmesi, her geçen gün artan ihtiyaçların karşılanamaması gibi olumsuzlukları beraberinde getirmektedir. Yapılan tüm faaliyetlerde, insanların kaynakları tüketmede daha dikkatli ve daha planlı olması gerektiğine yönelik çıkarımlar ortaya atılmıştır. Dünyanın kendi ekosistemindeki bozukluklar küresel iklim krizini de ortaya çıkarmıştır. Bu sebeple, var olan temel kaynakların nasıl kullanılması gerektiği konusu önem kazanmıştır. İnsanların bireysel olarak üstüne düşen görevi yapmaları bir gereklilik olmakla birlikte, bu alanda kurumsal düzeyde yapılan tüm çalışmaların da aktif bir şekilde sağlanması gerekmektedir. Sürdürülebilirliğin sağlanması ile çevresel, sosyal ve ekonomik yapının da aynı şekilde hedefler çerçevesinde faaliyet göstermesi gerekli ön koşullardan biridir (Kuşat, 2012, ss.227-242).

Ekonomik gelişmenin tam olarak sağlanabilmesi için, yeryüzünde var olan doğal kaynakların da aynı şekilde kontrollü olarak tüketilmesi gerekmektedir. İnsanların bu konudaki farkındalıkları artırılmalı ve yapılması gerekenler uygulamaya konulmalıdır. Burada dikkat edilmesi gereken konu, gelecekte faaliyette bulunacak bireyler için yaşam koşullarının en iyi şekilde aktarılması ve yaşam kalitesinin artırılmasıdır. Bu en öncelikli adımlardan biri olarak görülmektedir (Müller, 1996, ss.177). Uzun vadede ekonomik kalkınma için öncelikle var olan temel şartların sağlanması ve korunması önemlidir.

Sürdürülebilirliğin anlamlı bir hale gelmesi için firmalar bazında da önemi kavranmalı, mali raporlarda yer almasından ziyade; insan, toplum ve çevre adına bilinçlenme sağlanmaya başlanmalıdır. Günümüzde faaliyet gösteren firmalar için sürdürülebilirlik, sadece mali raporlarda ve açıklamalarda değil, aynı zamanda iş stratejilerinde, operasyonel süreçlerinde ve kurumsal değerlerinde de yer almalıdır. Sürdürülebilirlik anlayışı, şirketlerin karar alma süreçlerinde, tedarik zincirlerinde ve ürün geliştirme süreçlerinde temel bir faktör olmaktadır.

1.2. Sürdürülebilir Havacılık Kavramı

Sürdürülebilir havacılık, havacılık endüstrisi için daha temiz, daha sessiz ve daha akıllı bir gelecek sağlama sorununu çözmeye yönelik uzun vadeli bir stratejidir. Havayolu endüstrisinin sürdürülebilirliğe geçişindeki kilit noktalar; iklim değişikliğinin önlenmesi, CO₂ emisyonları nedeniyle küresel ısınmanın nedenlerinden biri olan uçaklar, sera gazı emisyonlarının azaltılması, gürültü kirliliğinin azaltılması, hava kalitesinin iyileştirilmesi, doğal kaynakların korunması, atık yönetimi, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı, çevre dostu enerji kaynaklarının geliştirilmesi, dost teknoloji ve sürdürülebilir yakıt kullanımı olarak görülmektedir. Bu kilit sorunların çözümü; sürdürülebilir havalimanı tasarımı ve işletmesini, sürdürülebilir havayolu yönetimini, sürdürülebilir hava trafiği yönetimini, sürdürülebilir turizmi ve sürdürülebilir havacılık eğitimini içermektedir (THY, 2021, ss.29).

Havacılık sektörü, artan yolcu talebi ve küresel ticaretin gelişmesi ile birlikte önemli bir büyüme potansiyeline sahiptir. Ancak bu büyüme; iklim değişikliği, hava kirliliği ve gürültü kirliliği gibi çevresel sorunlara da yol açmaktadır. Bu durum, sektörün sürdürülebilirliği konusundaki endişeleri artırmaktadır. Sektör, artan sürdürülebilirlik endişelerine cevap vermek, çevresel etkileri azaltmak için sürdürülebilirlik çalışmalarına odaklanmaktadır. Bu çalışmalar; sürdürülebilir havacılık yakıtları, teknolojik yenilikler, döngüsel üretim ve daha verimli hava trafik yönetimi gibi unsurları içermektedir. Sürdürülebilir finans ve yatırım da bu dönüşümü finanse etmek için önemli bir role sahiptir. Sektör, yeşil havalimanlarına geçiş ve teknoloji transferi gibi konularda da sürdürülebilir bir geleceğe doğru adımlar atmaktadır.

Küresel emisyonlara katkıyı azaltmak için somut hedefler belirlenmiş ve çeşitli çalışmalar başlatılmıştır. Sürdürülebilir havacılık yakıtı (Sustainable Aviation Fuel-SAF) geliştirmek ve çevresel etkiyi minimize etmek için teknoloji ve uçak tasarımında yenilikler ön plana çıkan çalışmalardandır. Ayrıca, karbon dengeleme ve azaltma girişimleri ile havacılık sektöründen kaynaklanan emisyonların dengelenmesi de önemli bir odak noktasıdır. Sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmak için operasyonel ve altyapısal iyileştirmeler de büyük önem taşımaktadır. Havalimanlarında enerji verimliliğinin artırılması, atık yönetiminin optimize edilmesi ve yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı bu kapsamda önem arz etmektedir.

Sektördeki paydaşlar, sürdürülebilirlik girişimlerini finanse etmek için yeşil ve sürdürülebilir finansman seçeneklerine de yönelmektedir. Çevreye duyarlı yatırımlar teşvik edilmekte ve sürdürülebilir havacılık uygulamalarının benimsenmesi kolaylaştırılmaktadır. Ayrıca, sürdürülebilirlik bilincinin artırılması için sektördeki paydaşlara yönelik eğitim programları, konferanslar, seminerler, raporlamalar gibi çeşitli farkındalık çalışmaları yürütülmektedir.

Jagroop vd., (2022)'de havacılık sektöründe sürdürülebilirliği sağlamada farklı karar seviyelerinin (stratejik, taktik ve operasyonel) rolü ve etkisi incelenmiştir. Elde edilen bulgular, taktik düzeydeki kararların (0,41 etki değeriyle) havacılık yakıt tüketimini azaltmada en yüksek etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bunu operasyonel düzeydeki kararlar (0,30 etki değeriyle) ve stratejik düzeydeki kararlar (0,29 etki değeriyle) takip etmektedir. Araştırmada, uçak üreticileri ve havayolları gibi orta düzey paydaşların havacılık endüstrisinin sürdürülebilir büyümesinde kritik bir rol oynadığı vurgulanmıştır. Bu paydaşlar, stratejik ve operasyonel seviyeleri birbirine bağlarken, harekete geçmek için yetkilendirilmelidir.

Dimitroulis ve Karagkouni (2022), hava taşımacılığı sektöründe sürdürülebilirliği teşvik etmek için havaalanı stratejik planlarını ve çevre raporlarını değerlendirmek için bir çerçeve sunmaktadır. Havaalanlarında sürdürülebilirlik ve iş performansı arasındaki ilişkiye odaklanan çalışmada; emisyonlar, gürültü, su ve atık gibi çevresel etkenleri göz önünde bulundurarak havaalanları ve düzenleyici makamların belirlediği sınır değerleri arasında karşılaştırmalı bir analiz yapılmaktadır.

Trivedi vd. (2023), havacılık sektöründe uygulanabilir sürdürülebilirlik önlemlerini anlamayı ve sektördeki sürdürülebilirliği mümkün kılan unsurları keşfetmeyi amaçlamaktadır. Sosyal, ekonomik ve çevresel sürdürülebilirlik temel göstergelerini belirlemek için sistematik bir literatür taraması kullanılmaktadır. Sektörün büyümesine rağmen, havacılık sektöründe sürdürülebilirlik bilgisi ve farkındalığının eksik olduğunu ortaya koyan çalışma, kalkınmaya, çevresel ve ekonomik verimliliğe değer veren sürdürülebilirlik göstergelerinin önemini vurgulamaktadır.

Markatos ve Pantelakis (2023); ekolojik, teknolojik, ekonomik ve döngüsel sürdürülebilirlik kriterlerini göz önünde bulundurarak uçakları karşılaştırmışlar ve Analitik Hiyerarşi Süreci (AHP) ve ağırlıklı toplama modeli ile yeni yakıt/tahrik teknolojilerine sahip ticari uçakları sürdürülebilirlik açısından değerlendirmişlerdir. Her kritere verilen öneme göre değişen bir sıralama sunan çalışmada, gelecekteki uçak seçimleri ve havacılık sektörünün karar verme süreçlerinde bu modelin kullanılması öngörülmektedir. Yazarlar, geliştirilmekte olan uçaklar için veri eksikliğinin bir sorun olduğunu, ancak bu eksikliğin gelecekteki çalışmalarla giderilebileceğini belirtmektedirler.

Sankar vd. (2023), Hindistan havacılık endüstrisinde sürdürülebilir uygulamalara odaklanarak küresel havacılık sektöründeki zorluklar, sorunlar ve en iyi uygulamaları incelemişlerdir. Hava yolculuğunun ekolojik etkilerinin göz önünde bulundurulduğu çalışmada, tüm havacılık sektöründe sürdürülebilir uygulamalara öncelik veren uzun vadeli bir vizyona ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Hindistan'da gelecekteki keşifler için bir temel oluşturmayı amaçlayan araştırma, havayolu işindeki en son sürdürülebilir gelişmeleri ve sürdürülebilirliğe yönelik atılan adımları incelemiştir. Araştırma, hava yolculuğunun karbondioksit emisyonlarına katkıda bulunduğu göz önüne alındığında, havacılık endüstrisinde sürdürülebilirlik önlemlerini anlamının ve uygulamanın önemini vurgulamıştır.

Mahama ve Iyer (2023), havacılık sektöründe döngüsel tedarik zinciri uygulamalarının benimsenmesinin, karbondioksit ve plastik atık gibi kirleticileri azaltmada önemli bir rol oynayabileceğini savunmaktadır. Çalışmada paydaşların, sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmak için uygulamalarda değişiklik yapılması çağrısında bulunduğu ve kurumsal sosyal sorumluluğun bu süreçte kilit bir rol oynadığı belirtilmektedir.

Bouwe (2023), özellikle gürültü ve emisyonları azaltmak açısından hava taşımacılığının sürdürülebilir gelişimine odaklanmaktadır. Çalışma, organizasyonel girişimler, sürdürülebilir enerji taşıyıcıları, teknolojik yenilikler ve operasyonel yenilikler dâhil olmak üzere sektördeki sürdürülebilir iş uygulamalarını analiz etmektedir. Sürdürülebilir havacılık yakıtlarının benimsenmesi, yeşil havalimanlarına geçiş ve teknoloji transferindeki sınırlamalar gibi hava taşımacılığında yeşil çözümlerin uygulanmasının önündeki engeller tartışılmaktadır.

Bir başka çalışmada, Avrupa'nın en büyük beş havayolu grubunun 2019 yılı için hazırlamış olduğu sürdürülebilirlik ve kurumsal sosyal sorumluluk (KSS) raporları

incelenmektedir. Raporların değerlendirilmesi, Global Raporlama Girişimi (GRI) tarafından belirlenmiş olan standartlar referans alınarak nitel bir içerik analizi yoluyla gerçekleştirilmektedir. Elde edilen bulgular, sürdürülebilirlik raporlarının havayolu iş modellerine göre farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Düşük maliyetli havayollarının finansal olmayan tablolarında daha az içerik sunduğu ve bağımsız sürdürülebilirlik raporları yayınlamadığı gözlemlenmiştir. Ayrıca, birçok havayolu şirketinin sürdürülebilirliğin ekonomik boyutunu göz ardı ettiğini gösteren çalışmada, havayollarının sürdürülebilirlik pazarlamasını geliştirmek için ekonomik, çevresel ve sosyal etkileri ve başarıları hakkında raporlar sunmaları gerektiği savunulmaktadır.

Orhan (2021), serbestleştirilmiş ve küreselleşmiş bir hava taşımacılığı endüstrisinde havayolu iş stratejileri bağlamında hava taşımacılığının çevresel sürdürülebilirlik üzerindeki etkilerini incelemektedir. Serbestleşme politikaları tarafından desteklenen havayolu stratejileri, hava taşımacılığının çevresel sürdürülebilirliği ile çelişmektedir. Uçak kalkış ve emisyon sayısının artması çevresel kirliliği de beraberinde getirmektedir. Çalışma, çevresel etkileri havayolu stratejileri ile ilişkilendirerek, hava taşımacılığında çevresel sürdürülebilirliğe bir bakış açısı sunmaktadır.

Asker ve Kiraci (2022), hava taşımacılığı endüstrisindeki havayollarının finansal performansını incelemektedir. Özellikle sürdürülebilir finansal göstergelere ve bunların rekabet avantajı üzerindeki etkilerine odaklanmaktadır. Çalışma, son 10 yılda küresel olarak faaliyet gösteren en iyi 20 havayolunun mali tablolarını analiz etmeyi ve veri zarflama analizi kullanarak sürdürülebilir finansal performanslarını belirlemeyi amaçlamaktadır. Araştırma, hava taşımacılığı endüstrisindeki havayollarının finansal performansına ilişkin içgörüler sağlamayı amaçlamaktadır.

Kim ve Son (2021), 2014-2018 yılları arasındaki verileri kullanarak farklı kıtalardaki küresel havayollarının çevresel verimliliğini kıyaslamaktadır. Çalışmada, havacılık endüstrisindeki çevresel verimliliği kıta ve havayolları bazında karşılaştırmak için veri zarflama analizi (DEA) kullanılmaktadır. Bulgular; Avrupa ve Rusya'daki havayollarının en yüksek çevresel verimliliğe sahip olduğunu, Kuzey Amerika ve Kanada'daki havayollarının Avrupa ve Rusya'yı takip ettiğini, Afrika, Orta Doğu ve Latin Amerika'daki havayollarının daha düşük çevresel verimliliğe sahip olduğunu göstermektedir. Tüm havayollarının kıtalarına göre verimli çevre yönetimi uygulamaları geliştirmeleri önerilmektedir.

Johansson (2022), küresel havayolu endüstrisinin sürdürülebilirlik raporlama uygulamalarını incelemektedir. 2019 yılı verileri üzerinden yapılan analizde, küresel havayolu şirketlerinin üçte ikisinin çevrimiçi sürdürülebilirlik raporları yayınlamadığı görülmüştür. Bu durum, raporlama uygulamalarında önemli bir boşluk olduğunu göstermektedir. En yaygın kullanılan raporlama çerçevesi Global Raporlama Girişimi (GRI)'dir. Raporların üçte ikisinden fazlası Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine (SDG'ler) atıfta bulunarak havayolları için sürdürülebilirlik raporlamasının önemini vurgulamaktadır. Çalışma, havayolu endüstrisinde sürdürülebilirlik raporlama uygulamalarının eksik olduğunu ve GRI'nin en yaygın kullanılan

çerçeve olduğunu göstermektedir. SDG'lerin de havayolu sürdürülebilirlik raporlamasında önemli bir rol oynadığı belirtilmektedir.

2. THY Sürdürülebilirlik Politikaları

THY A.O. Türkiye Cumhuriyeti'nin en önde gelen hava taşımacılık şirketidir. Yurtiçi ve yurtdışı yolcu ve eşya taşımacılığı faaliyetleri için kurulmuş ve kurulduğu 1933 yılından bu yana hızla büyümeye devam eden dünyanın en büyük hava taşımacılığı şirketleri arasında yerini almıştır. Bugün THY, 18 iştiraki, 1,38 milyar TL sermayesi ve 32.000'i aşkın çalışanı ile Avrupa'nın en genç ve modern filolarından birine sahiptir. Hedeflere doğru büyümeye devam eden, dünyanın çoğu ülkesine uçan şirket THY her geçen yıl filosunu genişletmiştir. 394 yolcu ve kargo uçağı ile 342 farklı noktaya uçulmuş ve bu noktalara 71,8 milyon yolcu ve 1,7 milyon ton kargo taşıyarak 472 bin 707 iniş gerçekleştirmiştir (THY, 2022, ss.8).

1983 yılında yürürlüğe giren Sivil Havacılık Kanunu, Türkiye'de sivil havacılık sektörünün liberalleşmesi yönünde önemli bir adım olmuştur. Kanunun uygulandığı dönemde özel havayolu şirketlerinin sayısında, filo kapasitesinde ve şirketlerin sektördeki payında ciddi bir artış yaşanmıştır. Bu dönemde artan rekabetle karşı karşıya kalan THY, filolarını geliştirmeye ve hizmet standartlarını iyileştirmeye başlamıştır (Gökırmak, 2014, ss.27).

Sürdürülebilirlik politikaları kapsamındaki hedefler arasında yer alan bu iyileştirmeler; "Kurumsal yönetim kültürünün benimsenmesi, iklim değişikliği ile mücadele, büyürken insan ve çevreyi düşünmek, paydaşlarına değer katmak, kadın ve erkek çalışanlar arasında denge kurmak, topluma değer katmak, etik davranış ilkelerine uygun davranmak, sürdürülebilir büyüme ve kârlılık, inovasyona destek sağlamak, sürekli iyileştirme" gibi başlıklar altında izlenmektedir.

Çevresel sürdürülebilirlik açısından bakıldığında sera gazı salınımında önemli bir pay ulaştırma sektörüne aittir. Hava kirliliğine ve iklim değişikliğine neden olan fosil yakıt emisyonlarının en önemli kaynaklarından biri motorlu taşıtlardır. Hava kirliliği ve iklim değişikliğiyle mücadelede ulaşımdan kaynaklı emisyonların düşürülmesi önemlidir. Karbon ayak izi; birim karbondioksit cinsinden ifade edilen, üretilen sera gazı miktarı açısından insan faaliyetlerinin çevreye verdiği zararın bir ölçüsüdür. Birincil ayak izi ve ikincil ayak izi olmak suretiyle ikiye ayrılır. Birincil ayak izi, evsel enerji tüketimi ve ulaşım, otomobil ve hava taşımacılığı dâhil olmak suretiyle fosil yakıtların yanmasından ortaya çıkan doğrudan CO₂ emisyonları ölçüsüdür. İkincil ayak izi ise, kullandığımız mamullerin bütün ömür döngüsünden bu mamullerin imalatı ve en sonunda bozulmalarıyla alakalı olan dolaylı CO₂ emisyonlarının ölçüsü olup sürdürülebilir havacılıkla yakından ilişkilendirilir (Civelekoğlu ve Bıyık, 2018, ss.160).

Havayolu taşımacılığı kapsamında yer alan hesaplamalar emisyon düzeyinde yapılmakta ve elde edilen hesap değerleri sivil ticari araçlar düzeyinde yolcu taşıyan ve kargo faaliyetinde bulunan uçakların hava trafik değerleri üzerinden değerlendirilmektedir.

Havacılık sektöründe günde 5 milyon varil petrol tüketilmektedir ve bu miktar küresel CO₂ emisyonlarının yaklaşık %2'sine denk gelmektedir. Büyük teknolojik atılımlar olmaksızın giderek daha çok yakıt tüketen bir "karbon bombası" haline gelmesi beklenen havacılık sektöründe emisyonların azaltılmaması durumunda, 2050 yılına kadar küresel karbon bütçesinin %27'sinin tüketileceği öngörülmektedir (İğci, 2015, ss.57). Hava taşımacılığı sera gazı salınımını aktif olarak gerçekleştiren bir ulaşım ağıdır. Bu nedenle, iklim-yoğun ulaştırma modu kapasitesinde olup, yüksek değerlerde artış sağlayan karbon kaynaklarından biri olarak değerlendirilmektedir. Havacılık sektörü küresel olarak CO₂ emisyonlarının sadece %2 oranını sağlamaktadır. Uluslararası düzeyde yer alan havacılık sektöründe ise bu oran %1,3 değerinde gösterilmektedir. CO₂ kapsamı dışında ele alınan sera gazları, havacılık sektöründe yer alan emisyonları genel olarak %4,9 oranına çıkarabilmektedir (Gonçalves, 2017, ss. 443). Hava Taşımacılığı Eylem Grubu (Air Transport Action Group-ATAG)'nun sağladığı değerlere göre, havacılık sektöründe yer alan faaliyetlerin, doğal karbon salınımı yapılan faaliyet değerlerinin %12,1'sinden sorumlu olduğu vurgulanmıştır (ATAG, 2021).

Tablo 2.1'de, 2018-2022 yılları arasındaki yakıt tüketimine ilişkin veriler gösterilmektedir. THY'nin 2018-2022 yılları arasında gösterdiği yakıt tasarrufu verileri, havayolu sektöründe sürdürülebilirlik ve verimlilik açısından önemli bir performans göstergesi olarak değerlendirilmektedir.

Tablo 2.1: Türk Hava Yolları Yakıt Tasarrufu Göstergesi

	2018	2019	2020	2021	2022
Yakıt Tüketimi (milyon ton)	5,3	5,6	2,9	4,2	5,7
Yakıt Tasarrufu (Ton)	29.608	55.492	22.760	37.082	57.581

Kaynak: THY, (2022). 2022 sürdürülebilirlik raporu.

<https://cdn.turkishairlines.com/m/539ee18412749d30/original/2022-Surdurulebilirlik-Raporu.pdf> . Erişim

Tarihi: 01.18.2024

Tablo incelendiğinde, 2018 ile 2019 yılları yakıt tüketimi birbirine yakın iken, yakıt tasarrufu 2019 yılında 2018'e nazaran daha fazladır. Covid-19 salgınının 2019 yılının ilk çeyreğinde başlayıp, 2021 yılının ilk çeyreğine kadar artan bir etkiyle devam etmesi nedeniyle yakıt tüketimi az, dolayısıyla tasarruf çok olmuş gibi görünmektedir. Kullanılmayan her yakıt tasarruf olarak adlandırılmakta, fakat planlı bir tasarruf olarak değerlendirilmemektedir. 2022 yılından itibaren Covid-19 tedbirlerinin azaltılması ve yolculuklarda sağlık şartlarının aranmaması nedeniyle yolcu sirkülasyonunda artış gözlemlenmiştir. Bu durum yakıt tüketiminin, uçak ve yolcu faaliyetlerinin artmasına neden olmaktadır (Öz ve Ercoşkun, 2022, ss. 55).

Tablo 2.1'de yer alan veriler, THY'nin, yakıt tasarrufu önlemlerine ve verimlilik iyileştirmelerine odaklandığını, 2018'de 29.608 ton olan tasarrufun 2019'da 55.492 tona yükseldiğini göstermektedir. Pandemi sırasında operasyonların azalması nedeniyle 2020'de 22.760 tona düşen tasarruf düzeyi 2021'de 37.082 tona yükselmiş ve bu eğilim 2022'deki 57.581 ton yakıt tasarrufu ile devam etmiştir.

Tablo 2.2’de THY otoritelere teslim edilen karbon emisyon değerleri yer almaktadır.

Tablo 2.2: THY Otoritelere Teslim Edilen Karbon Emisyon Kredileri					
	2018	2019	2020	2021	2022
EU ETS kapsamında teslim edilen emisyon kredisi (ton CO ₂)	10.617	13.240	13.835	10.838	6.619
CH ETS kapsamında teslim edilen emisyon kredisi (ton CO ₂)	-	0	48	0	52
UK ETS kapsamında teslim edilen emisyon kredisi (ton CO ₂)	-	-	-	3.130	2.297
Toplam teslim edilen emisyon kredisi (ton CO ₂)	10.617	13.240	13.883	13.968	8.968
Raporlanan yolcu seferi adedi	668	686	669	672	476

Kaynak: THY, (2022). 2022 sürdürülebilirlik raporu.

<https://cdn.turkishairlines.com/m/539ee18412749d30/original/2022-Surdurulebilirlik-Raporu.pdf> . Erişim

Tarihi: 01.18.2024

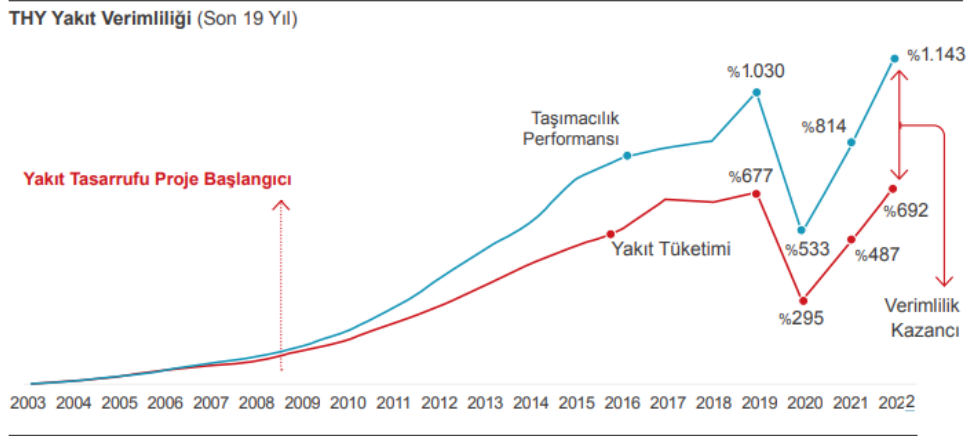
Firmalar, salınım yaptıkları karbon değerlerine karşılık, kurdukları ve karbon değerini kimyasal yöntemle düşüren depolar yaparak veya karbonu emen ve yaşam faaliyetinin devamını sağlayan adına karbon denkleştirme denilen sistem için ağaçlandırma ve fosil yakıtlardan kaynaklı karbon miktarlarını azaltan projeler yapmaktadır. Bu projeler sayesinde karbon denkleştirme faaliyetleriyle karbon kredisi verilmektedir. Tablo 2.2’deki değerlere bakıldığında, 2022 yılında teslim edilen karbon kredisi miktarları ve sefer sayısının diğer yıllara göre düşük olduğu, dolayısıyla karbon emisyon değerlerinin dengelenmesi için daha az kredi teslim edildiği görülmektedir.

THY'nin sera gazı emisyonlarını uygun maliyetli bir şekilde azaltmak için Avrupa Birliği'nin sera gazı emisyonlarını azaltma aracı olan AB ETS'ye teslim ettiği ton CO₂ cinsinden ölçülen emisyon kredisi miktarına bakıldığında, THY'nin 2018'de 10.617 ton CO₂ teslim ettiği, 2020'de 13.835 ton ile zirveye ulaştığı, ardından 2022'de 6.619 ton olduğu görülmektedir.

THY tarafından tüm sistemlerde teslim edilen toplam emisyon kredileri incelendiğinde ise, 2020'de 13.883 tondan 2022'de 8.968 tona gözle görülür bir düşüş olduğu görülmektedir. THY'nin toplam emisyon kredileri yıllar içinde dalgalanmalar göstermiştir. Emisyon kredileri 2018'de 10.617 ton CO₂'den 2019'da 13.240 tona ve 2020'de 13.883 tona yükselmiş, 2021'de hafif bir artış ile 13.968 tona çıkmıştır. Bununla birlikte, 2022'de toplam emisyon kredisi önemli ölçüde düşerek 8.968 ton olarak gerçekleşmiştir. Bu eğilim, emisyon kredilerinde ilk başta artış olsa da rapor edilen en son yılda kayda değer bir azalma olduğunu göstermektedir.

Emisyon kredilerindeki bir azalma, tipik olarak bir işletmenin sera gazı emisyonlarını düşürdüğünü ve dolayısıyla karbon ayak izini dengelemek için daha az kredi gerektiğini göstermektedir. THY bağlamında, toplam emisyon kredisinin 2021'de 13.968 ton CO₂'den 2022'de 8.968 tona düşmesi, artan yakıt verimliliği, filo modernizasyonu veya operasyonel iyileştirmeler nedeniyle karbon verimliliğinde bir iyileşme olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, emisyon kredilerindeki dalgalanmaların, düzenleyici çerçevelerdeki değişikliklerden, piyasa temelli mekanizmalardaki veya operasyonel ölçekteki değişikliklerden kaynaklanabileceğini de göz ardı etmemek gerekir.

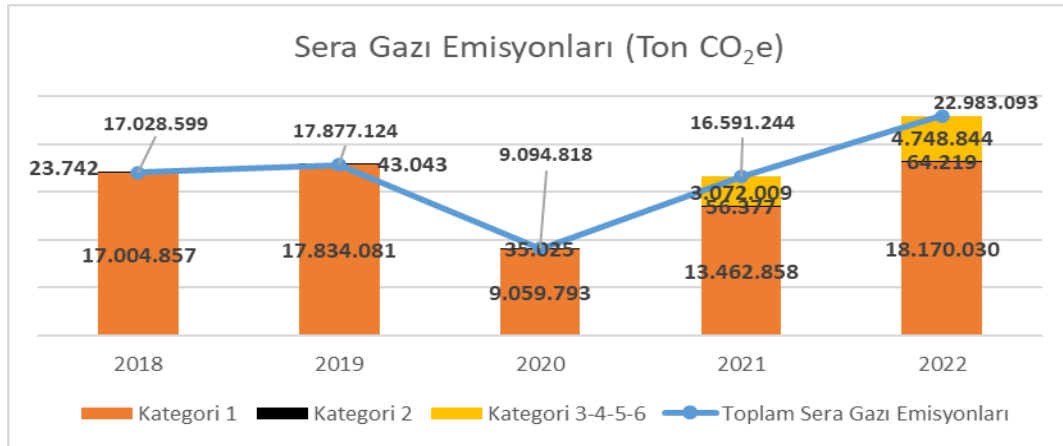
Şekil 2.3. Türk Hava Yolları Yakıt Verimlilik Grafiği

Kaynak: THY, (2022). 2022 sürdürülebilirlik raporu.
<https://cdn.turkishairlines.com/m/539ee18412749d30/original/2022-Surdurulebilirlik-Raporu.pdf> .
 Erişim Tarihi: 01.22.2024

Şekil 2.3'te görüldüğü gibi, 2003 yılından 2020 yılına kadar aktif olarak yakıt tasarrufunda artış görülmektedir. 2008 yılı başlangıç ve 2022 yılı bitiş olarak alındığında taşıma performansının %1.143, yakıt tüketiminin %692 arttığı gözlemlenmektedir. Yakıt tüketimi ve taşımacılık performansı arasındaki farkın artması verimlilik performansının artması olarak yorumlanmaktadır. THY, kullanılan yakıt miktarının tasarruf ve tedbirlerle azaltılarak CO₂ miktarını azaltmayı ve sürdürülebilir havacılığa katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Şekil 2.4. Türk Hava Yolları Sera Gazı Emisyonları

Kaynak: THY, (2022). 2022 sürdürülebilirlik raporu.
<https://cdn.turkishairlines.com/m/539ee18412749d30/original/2022-Surdurulebilirlik-Raporu.pdf> . Erişim Tarihi: 01.25.2024

Şekil 2.4'te sera gazı emisyonlarına bağlı değerler verilmektedir (THY, 2022 ss.42).2018-2022 yılları arasındaki sera gazı emisyon değişikliklerine ilişkin grafik incelendiğinde, toplam emisyonlarda belirgin bir artış eğilimi gözlemlenmektedir. 2022 yılında toplam emisyonlar 22,98 milyon ton CO₂ eşdeğerine ulaşmış olup bu artışın temel nedenleri operasyonel genişleme, uçuş sıklığındaki artış ve tedarik zincirindeki değişimlerle

ilişkilendirilmiştir. Kategori bazında incelendiğinde, Kategori 1 (doğrudan emisyonlar) 2018-2021 yılları arasında nispeten sabit kalmış ancak 2022'de 18,17 milyon ton CO₂ eşdeğerine yükselmiştir. Bu artış, uçak yakıt tüketimindeki artışa bağlanmaktadır. Kategori 2 (dolaylı emisyonlar) ise 2021'de zirve yapmış 2022'de küçük bir artışla 64.219 ton CO₂ seviyesine ulaşmıştır; bu durum enerji tüketiminin artışını yansıtmaktadır. Kategori 3-5-6 (diğer emisyonlar) 2021'de raporlanmaya başlanmış ve 2022'de keskin bir artış göstererek 4,74 milyon ton CO₂ eşdeğerine ulaşmıştır. Bu artış, tedarik zincirinden kaynaklanan emisyonların daha detaylı raporlanmasıyla açıklanabilir. Raporlama döneminde her yıl bir önceki yıla nazaran uçuş sayısı artmış kullanılan uçak yakıt miktarı buna paralel olarak artmıştır (THY, 2022 ss.42). Bunun neticesinde toplam enerji kullanımında uçak yakıt miktarının payı da yükselmiştir. Dolayısıyla sera gazı emisyonlarında da artış gözlenmiştir.

Genel olarak, toplam sera gazı emisyonlarındaki bu artış, özellikle havacılık sektörü için daha etkili emisyon azaltıcı politikaların gerekliliğini ortaya koymaktadır. THY'nin sürdürülebilir havacılık yakıtlarının (SAF) kullanımını artırması, filoya yeni nesil yakıt tasarruflu uçakların dahil edilmesi ve gönüllü karbon dengeleme programları gibi girişimleri, artış trendini kontrol altına almak için önemli adımlardır. Ancak, karbon ayak izini azaltmak için emisyonlara daha çok odaklanan stratejilere ihtiyaç duyulmaktadır.

Tablo 2.5'te THY'nin 2018-2022 yılları arası çevre performans değerleri yer almaktadır.

Tablo 2.5. Türk Hava Yolları Çevre Performans Değerleri					
Çevresel Performans	2018	2019	2020	2021	2022
Toplam Enerji Tüketimi (GJ)	236.312.657	247.848.257	126.067.694	187.326.898	252.648.196
Doğrudan Enerji Tüketimi (GJ)					
Uçak Yakıtı	236.005.081	247.382.766	125.592.531	186.711.059	186.653.478
Doğalgaz	143.324	142.719	128.241	124.505	241.942
Benzin ve Motorin	34.187	27.536	16.761	1.675	25.332
Diğer Kaynaklar	0	0	0	0	0
Dolaylı Enerji Tüketimi (GJ)					
Elektrik	127.828	252.226	210.985	326.487	457.925
Diğer Kaynaklar	2.237	43.010	119.175	163.173	32.484
Yakıt Tüketim					
Uçak Yakıtı (Ton)	5.351.589	5.609.587	2.847.903	4.233.811	5.711.803
Doğalgaz (m ³)	4.149.367	4.131.857	3.712.707	3.604.558	7.004.464
Benzin (litre)	6.640	2.091	3.489	265.936	404.554
Motorin (litre)	940.453	774.876	469.721	413.430	349.411
Yakıt Tasarrufu (GJ)	1.305.713	2.447.197	1.003.716	1.635.316,2	2.539.366
Yakıt Tasarrufu (Ton)	29.608	55.492	22.760	37.082	57.581
Yakıt Verimliliği (Kg/ATK)	18,17	18,06	18,36	16,68	18,09
Nisbi Enerji Tüketimi					
Çalışan Başına Elektrik Tüketimi (GJ/Çalışan)	9,17	11,19	8,75	8,09	8,89
Alan Başına Elektrik Tüketimi (GJ/m ²)	0,45	0,64	0,49	0,42	0,60
Alan Başına Doğalgaz Tüketimi (GJ/m ²)	0,22	0,43	0,45	0,74	0,44

Toplam Sera Gazı Emisyonları (Ton CO ₂ e)	17.028.599	17.877.124	9.094.999	16.591.244	22.983.083
Kategori 1 Emisyonlar	17.004.857	17.834.081	9.059.793	13.462.858	18.170.030
Kategori 2 Emisyonları	23.742	43.043	35.205	56.377	64.219
Kategori 3-4-5-6 Emisyonları	-	-	-	3.072.009	4.748.844
Verimlilik Projeleriyle Sağlanan Sera Gazı Emisyonu Tasarruf (Ton CO ₂)	94.069	179.740	72.312	117.815	182.987

Kaynak: THY, (2022). 2022 sürdürülebilirlik raporu.

<https://cdn.turkishairlines.com/m/539ee18412749d30/original/2022-Surdurulebilirlik-Raporu.pdf> . Erişim Tarihi: 01.02.2024

Tablo 2.5, THY'nin yıllar içinde toplam enerji tüketiminde dalgalanma yaşadığını, 2020'de kayda değer bir düşüşün ardından 2021 ve 2022'de bir artış yaşandığını göstermektedir. Başta uçak yakıtından kaynaklanan doğrudan enerji tüketimi bu eğilimi yansıtırken, elektrik enerjisi gibi dolaylı enerji tüketiminin de arttığı, 2022'de en yüksek tasarrufla her yıl yakıt tasarrufunun sağlandığı görülmektedir. Yakıt verimliliği, 2021'de önceki yıllara göre iyileşirken, 2022'de küçük bir azalma yaşamıştır. Veriler ayrıca, 2020'deki bir düşüşün ardından 2022'de toplam sera gazı emisyonlarında bir artış olduğunu da göstermektedir. Bu durum, yakıt verimliliğini artırmak ve enerji tüketimini azaltmak için çabalar olsa da sera gazı emisyonları ile ölçülen genel çevresel etkinin son yılda arttığını göstermektedir.

Çevresel sürdürülebilirlik açısından 2018-2022 yılları arasındaki veriler farklı gelişmeleri bir arada vermektedir. Toplam enerji tüketiminin 2018'de 236.312,657 GJ'den 2022'de 252.648,196 GJ'ye yükselmiş olması daha yüksek enerji kullanımına işaret etmektedir. 2022'de kullanılan yakıt miktarı 2018'e göre biraz daha yüksek olmasına rağmen, esas olarak uçak yakıtından kaynaklanan doğrudan enerji tüketimi de artmıştır. Bununla birlikte, 2018'deki 1.305.713 GJ'ye kıyasla 2022'de 2.539.366 GJ tasarruf ile yakıt tasarrufu artmıştır. Yakıt verimliliği nispeten sabit kalmıştır. 2018'de 17.028.599 ton CO₂e'den 2022'de 22.983.083 ton CO₂e'ye yükselen toplam sera gazı emisyonlarındaki artış ise negatif yönde dikkat çekicidir. Bu farklı göstergeler, verimliliği artırmak ve enerji tüketimini azaltmak için çabalar olsa da emisyonlardaki artış nedeniyle genel çevresel etkinin yoğunlaştığına işaret etmektedir. Veriler, toplam uçuş saatlerinde görüldüğü gibi, operasyonel ölçekte bir artış olduğunu da göstermektedir. Yakıt tüketimi ve tasarruf verileri filo verimliliğindeki veya operasyonel uygulamalardaki değişikliklerin göstergesi olarak nitelenebilir.

THY çevre performans değerleri incelendiğinde, toplam enerji ve yakıt tüketiminin pandemi dönemleri haricinde sürekli artış içinde olduğu görülmektedir. Sera gazı emisyon değerlerinde de bu artış devam etmiştir. Verimlilik projeleriyle sera gazı emisyon tasarrufu da artmış ve bu durum karbon emisyon miktarının düşmesine neden olmuştur. Bu tasarrufun uçuş sayılarının arttığı yıllarda olması THY'nin sürdürülebilir havacılık adına yaptığı katkılardan kaynaklanmaktadır. THY Yönetim Kurulu ve İcra Komitesi Başkanı Bolat, 2008'den bu yana karbon ayak izini azaltmak için 100'den fazla operasyonel optimizasyon projesi yürütüldüğünü, 2022'de 57.581 ton yakıt tasarrufu sağlayarak 181.379 ton sera gazı salınımının önüne geçildiğini vurgulamıştır (Hürriyet Gazetesi, 2023). Verimlilik projelerinin

arttırılması, fosil yakıt kullanımından geri dönüşüm yakıtlarına dönülmesi, sefer sayılarının ve uçuşların daha planlı yapılması, çevre değerleri kapsamında objektif ve şeffaf olunması gibi eylemler karbon salınımının azalmasına katkı sağlayacaktır (Öztürk, 2016, ss. 494)

THY sürdürülebilirlik raporlarına göz atıldığında (THY, 2022 ss. 42; 44) rapor nerede?), yıllara göre yakıt tasarrufu ve karbon salınımının da arttığı görülmüştür. Yukarıda da belirtildiği gibi, THY 2018 yılında, en çok gerçekleştirdiği yakıt tasarrufu uygulamaları sonucunda yaklaşık 29.608 ton yakıt tasarrufu ve buna bağlı olarak 93.267 ton karbon emisyon azaltımı gerçekleştirmiştir.

THY, yıllar içinde karbon emisyonlarını azaltmayı başararak, yakıt tüketimini azaltmaya çalışmıştır. 2014 'ten 2019'a kadar 551.327 ton CO₂ önlenmiş ve 175.119 ton yakıt tasarrufu sağlanmıştır. Bunun nedeni, uçak filosundaki gelişmeler ve yakıt verimliliğine ilişkin stratejik kararlardır. Mevcut ton-km ağırlığını ve menzilin normalleştirerek 2025 yılına kadar ton-km başına tüketilen yakıt miktarını %5 azaltmayı hedeflemektedir. Bu hedef doğrultusunda şirket 130.000 ton CO₂ emisyonundan kaçınmayı hedeflemektedir (THY, 2021).

THY, Uluslararası Hava Taşımacılığı Birliği (International Air Transport Association-IATA) IATA Green Team ile iş birliği süreci başlatmıştır. Bu iş birliği süreci, yakıt verimliliğinin izlenmesini ve ölçülmesini içerir. 2018 yılında Boğaziçi Üniversitesi tarafından jet yakıtı kullanımı ile üretilen karbon emisyonunun azaltılması hedefi doğrultusunda hazırlanan Yenilenebilir Jet Yakıtı projesine ortak olmuştur (THY, 2018, ss. 43). Uçak ağırlığındaki azalma yakıt tüketimini ve karbon emisyonunu azaltmaktadır. Bu çerçevede; 3.000 adet ışık filesi ve 2.000 adet ışık paleti kullanılmış, daha az kâğıtlı SKYLIFE dergisi çıkarılmış, kabinlerde tablet kullanımı sağlanmış, çelik frenler karbon frenlerle değiştirilmiş ve kompozit konteynerlerin yerine 2.614 adet bagaj konteyneri ikâme edilmiştir. Bu çabalara rağmen; artan uçak sayısı, kargo ağırlığı ve uçuşlara rağmen CO₂'yi önlemiş ve yakıt tasarrufu 2018'de önceki yıllara göre azalmıştır. THY, %15 daha yüksek yakıt verimliliği oranı ile donatılmış 92 Airbus (A321 NEO) yeni nesil uçak ve 75 Boeing (B737 -9 MAX ve B737-8 Max) siparişi vermiştir (Türk Hava Yolları Sürdürülebilirlik Raporu, 2018, ss. 61). A321 neo tipinin A321 tipine göre %15 daha az tüketime sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu siparişe 2022 yılında da ilave edilmiş olup, sürdürülebilirliğe katkı sağlamaya devam etmiştir.

3. THY'nin Sürdürülebilirlik Faaliyet Raporları

Sürdürülebilirlik raporları; kuruluşların faaliyetlerini daha sürdürülebilir hale getirmek için hedef belirlemelerine, performansı ölçmelerine ve değişimi yönetmelerine yardımcı olan raporlardır. Sürdürülebilirlik raporları bir kuruluşun çevre, toplum ve ekonomi üzerindeki olumlu veya olumsuz etkisine ilişkin ifadeler taşır. Sürdürülebilirlik raporlaması bu nedenle soyut konuları somut hale getirerek sürdürülebilirliği kuruluşun faaliyetlerine ve stratejilerine entegre eder, anlamaya ve yönetmeye yardımcı olur.

Covid-19 pandemisinden kaynaklı kısıtlamalar 2020'den 2021'e kadar havacılık sektörünü büyük ölçüde etkilemiştir. 2022 yılında da devam eden tüm zorluklara rağmen THY

hem finansal hem de operasyonel olarak olumlu gelişmelere olanak sağlamıştır (Öz ve Ercoşkun, 2022, ss.47).

Turizme olan talebin artması nedeniyle THY diğer havayollarından daha hızlı finansal ve yönetsel iyileşme sağlamıştır. İç hat yolcu sayıları bir önceki yıla göre %26,5 ve dış hat uçuş %88,0 toplamda ise %60,3 artış ile birlikte yolcu sayısı 71,8 milyon seviyesine ulaşmıştır. Aynı zamanda yolcu taşımacılığında elde edilen gelir %124 artışla 14,3 milyar dolara yükselmiş, kargo gelirleri %7 düşüşle 3,7 milyar dolar seviyesine gerilemiştir. Yıllık toplam gelir ise %72 artışla 18,4 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (THY, 2022, ss.10).

Ekonomiye ve sosyal çevreye bu denli katkısı olan, ileriki nesillere sağlıklı bir dünya bırakmak için 2014 yılından beri ciddi bir sürdürülebilirlik politikası bulunan THY, bu politikaları hayata geçirmek için gayret ve çaba içerisinde çalışmalar yapmaktadır. Sürdürülebilirlik raporlamalarında yer alan başlıklar çerçevesinde THY'nin sürdürülebilirlik yaklaşımı ise genel çerçevede aşağıdaki ele alınmaktadır.

3.1. Sürdürülebilirlik Yönetimi ve Yönetim Yapısı

Sürdürülebilirlik yaklaşımlarının kurumsal yönetime ve çalışanlara anlatılması, gönüllülüğün sağlanması, medya ilişkileri aracılığıyla stratejik hedef kitlelerin gelişmeler hakkında bilgilendirilmesi ve sürdürülebilirliğin izlenmesi önemlidir.

THY, sürdürülebilirlik yönetimi süreçlerinin şirket genelinde ortak bir anlayışla yönetilmesini sağlamak amacıyla 2022 yılında sürdürülebilirlik vizyonunu "Tomorrow On-Board" olarak adlandırmıştır. Ortaklığın geleceği adına Sürdürülebilirlik uygulamalarına da yön verecek "Tomorrow On-Board" sloganıyla bütünsel bir iletişim yaklaşımının geliştirilmesi amaçlanmaktadır (THY, 2022, ss.3).

Küresel ısınma, biyolojik çeşitliliğin kaybı, doğal kaynakların tükenmesi ve kirlenmesi, artan dünya nüfusu, açlık, yoksulluk, ayrımcılık, insan hakları ihlalleri ve yolsuzluk gibi bugün karşı karşıya kaldığımız pek çok faktör insanlığı yeni bir düzen arayışına zorlamaktadır. Bu küresel değişimde şirketleri yönetmek, kârlı ve sürdürülebilir büyümeyi sağlamak hiç de kolay değildir. Geçmişte şirketlerin hayatta kalması, faaliyetlerinin devamlılığına bağlıydı. Günümüzde ise çevreye ve insana duyarlı, iyi yönetim uygulamalarını benimsemek ve farkındalık yaratmak amaçlanmaktadır.

Kendi nesline ve gelecek nesillere karşı sorumluluk bilinci toplumun her kesimi tarafından kabul edilmektedir. Gelecek nesillere karşı sorumluluk dünyayı daha yaşanabilir kılar, çevrenin korunmasını teşvik eder ve insanların yaşam kalitesini artırır. Bu nedenle, şirketlerin artık finansal perspektifin yanı sıra sosyal ve çevresel boyutları da dikkate alması gerekmektedir. Çünkü kısa vadeli ve kâr amaçlı yaklaşımların uzun vadede sürdürülebilir olmadığı ve bu tür yaklaşımların toplumsal sonuçları olduğu açıkça görülmektedir.

Kişisel çıkarların yerini toplumsal çıkarların aldığı bu yeni dönemde, işletmelerin değeri toplumsal çıkarı yansıtan çeşitli kriterlere göre belirlenmektedir. Kurumsal paydaşların hem finansal olmayan bilgilere hem de kurumsal finansal bilgilere ihtiyaç duyması, şirketlerin

sürdürülebilirlik stratejileri geliştirmesi, sürdürülebilirlik raporlarının yayımlanması ve tüm bu fonksiyonları iş süreçlerine entegre etmesi yönünde baskılar oluşmaktadır. Ayrıca, çıkar gruplarının beklentilerini dikkate alan şirketlerin katma değer elde ettiği de görülmektedir. Tüm bu nedenlerden dolayı şirket; ekonomik, çevresel, sosyal ve idari faktörleri bir bütün olarak dikkate almakta ve bu faktörlere bağlı risk ve fırsatların etkin bir şekilde azaltılmasıyla ifade edilen sürdürülebilir kalkınma yaklaşımını uygulamaktadır (Aksoy, 2019, ss.2). THY de sürdürülebilirlik anlayışını yönetimine yansıtarak, bununla ilgili çeşitli birimler ve komisyonlar kurarak, gündeme alınan ve ortaklığa sürdürülebilir kazanımlar sağlayacak tüm işlemleri değerlendirerek paydaşlara duyurmaktadır.

3.2. Sürdürülebilirlik Endeksleri

Kurumsal sorumluluk, uzun vadeli değer yaratmak amacıyla; ekonomik, çevresel ve sosyal faktörlerin şirketin faaliyetlerine ve karar alma mekanizmalarına ve yönetim ilkelerine uyarlanması ve bunlardan kaynaklanan risklerin azaltılması olarak bilinmektedir. Dünyadaki teknolojik gelişmelerin hava yolu sektörü üzerindeki etkilerinin bir sonucu olarak, doğal zararlara ilişkin küresel farkındalık yıllar geçtikçe artmıştır. Şirketler mali tablo hazırlamanın yanı sıra, sosyal ve çevresel sorumluluk raporları da hazırlamaya başlamışlardır. Paydaşlar bu raporlar aracılığıyla şirketlerin sadece finansal verilerini değil, aynı zamanda sorumluluk faaliyetlerini de kontrol etmek istemektedir. Sürdürülebilir kalkınmayı önemseyen şirketler, yatırımcılar tarafından değer görmektedir (BİST, 2023; Dağıstanlı, 2023, ss.2).

THY Ortaklığı, küresel trendleri takip ve sektörün mevcut durumunu analiz etmeye olanak sağlamaktadır. Paydaşlarla şeffaf bir iletişim ağı sağlayarak, paydaş beklentilerinin karşılanmasını destekleyen ulusal ve uluslararası endeks ve sürdürülebilirlik derecelendirme kuruluşlarının performans değerlendirmesine gönüllü olarak katılım sağlanır. Amaç, şirketin hâlihazırda dâhil olduğu; DJSI, FTSE4Good, MSCI, EcoVadis, Sustainalytics, TPI, Borsa İstanbul Sürdürülebilirlik Endeksi gibi ulusal ve uluslararası endekslerin ve sürdürülebilirlik derecelendirme kuruluşlarının performans değerlendirmelerine katılmaya devam etmek ve performansı artırmaktır. Son birkaç yıldır gönüllü olarak katılım sağlanmakla birlikte, dünyanın önde gelen derecelendirme kuruluşlarının yaptığı bu değerlendirmeler sonucunda hem şirket bazında hem de sektör bazında ortalamalar bir önceki yıla göre daha yüksek seviyelere çıkmış bulunmaktadır.

Sustainalytics ile THY, 2022 ESG (Çevresel, Sosyal, Yönetişim) risk değerlendirme puanı, havayolu alt kategorisindeki 69 katılımcı arasında en düşük risk kategorisine karşılık gelen %1'lik sektör başarı oranıyla en düşük risk kategorisinde 1. sırada yer almaktadır. Küresel havayolu, performansı nedeniyle Ecovadis tarafından 2021'de Bronz kategorisinde, 2022'de ise Gümüş kategorisinde derecelendirilmiştir. THY; kurumsal sürdürülebilirlik performansı yüksek, sürdürülebilirlik bilgi ve uygulamaları artan, Borsa İstanbul'da işlem gören şirketlerin yer aldığı bir şirkettir. Şirket, 2022 yılında da hedeflediği BIST Sürdürülebilirlik Endeksi'ndeki varlığını sürdürmüştür. BIST Sürdürülebilirlik 25 Endeksi'nde yer alan ilk ve tek havayolu olmakla birlikte, 2022 sürdürülebilirlik performansı

açısından Refinitiv tarafından değerlendirilen 47 havayolu arasında da ilk sırada yer almayı başarmıştır (THY, 2022 ss.24).

BIST Sürdürülebilirlik Endeksinde yer alabilmek için şirketlerin;

- Genel Sürdürülebilirlik Notu 50 veya üzerinde,
- Her bir ana başlık notu 40 veya üzerinde,
- Kategori notlarından en az 8'i 26 veya üzerinde olmalıdır (BİST, 2023 b.).

Tablo 3.2.1'de THY'nin 2018-2022 yılları arası ESG skorları görülmektedir.

Yıllar	ESG Skoru
2018	21
2019	20
2020	44
2021	47
2022	51

Kaynak: S&P Global, 2022.

Bu skorlara bakılarak THY'nin Genel Sürdürülebilirlik notunun 2022 yılında 50'nin üzerinde olduğu ve BIST Sürdürülebilirlik Endeksinde yer aldığı görülmektedir (S&P Global, 2022). Sürdürülebilirliğin; ekonomik, çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik olmak üzere üç boyutu vardır. Ekonomik boyut, firmanın sağlam finansal yapısı ve kârlılığı ile gerçekleşmektedir. Sosyal boyut, çalışanların; sağlık, güvenlik, maaş, çalışma süresi gibi çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve toplumun, gelecek nesillerin ve müşterilerin yaşam kalitesinin dikkate alınmasından oluşur. Çevresel boyut, şirketin doğal kaynakları koruması ve çevreye verilen zararı en aza indirmesi anlamına gelmektedir (Şeker, 2020, ss.13). Firmaların; Çevresel, Sosyal ve Yönetişim (ÇSY) performansları yatırımcıların kararlarını olumlu yönde etkilemektedir. Sosyal Sütun Puanı, Ürün Sorumluluğu ve Topluluk, İnsan Hakları ve İşgücü kategori puanlarının ağırlıklı ortalamasıdır. Kurumsal Yönetim Puanı, KSS. Stratejisi, Hissedarlar ve Yönetim kategorisi puanlarının ağırlıklı ortalamasıdır. ESG raporlaması sadece etik bir konu değil, aynı zamanda yönetim, en iyi uygulamalar ve uzun vadeli getiriler için finansal olarak motive edilmiş bir arayıştır (Nasdaq, 2019, ss.4).

Performanslara ilişkin ESG raporları; şeffaflığı artırmakta, bilgi asimetrisini azaltmakta, yönetim kararlarına erişilebilirliği sağlamakta, kurumsal yönetim ilkelerini uygulamakta, uzun vadeli yatırımcı güvenini sağlamakta, sermayeye erişimi kolaylaştırmakta, kârlılığa, büyümeye ve risk yönetimine katkıda bulunmakta ve kurumsal itibarı ve marka değerini artırmakta, fırsatlar sunmakta, çalışanların sağlık, güvenlik, sosyal haklar ve çalışma koşullarının korunmasını gerektirmekte, yenilikçi ürün ve hizmetlerin geliştirilmesini teşvik etmekte ve sürdürülebilir kalkınmaya ve ülke ekonomisine katkıda bulunmaktadır (Şeker, 2020, ss.364). THY ESG puanlaması için herhangi bir veri sağlamamaktadır.

Bu nedenle, basit ve açıkça anlaşılabilir bir sürdürülebilirlik raporu değerlendirme için önemlidir. THY'nin sürdürülebilirlik için ayrı bir web sitesi bulunmamaktadır. Sürdürülebilirlik raporları web sitesindeki yatırımcı ilişkileri sayfasında verilmektedir. Bu da ilgili bilgilere ulaşmayı zorlaştırmaktadır. ESG değerlendirmesinden önce Thomson Reuters, şirketlerin çok daha sağlıklı ve doğru veriler elde etmek için değerlendirme formuna yanıt vermesini beklemektedir. Bu durum ESG skorunun artmasına katkı sağlamaktadır.

BİST Kurumsal Yönetim Endeksi, Sürdürülebilirlik Endeksi ile olan yakın ilişkisi sebebiyle önemiyet taşımaktadır. BIST Kurumsal Yönetim Endeksi, Borsa İstanbul pazarlarında payları muamele gören, kurumsal idare ilkelerine uyum notu 10 üstünden en az 7 olan şirketlerin fiyat ve getiri performansının ölçülmesi için oluşturulmuştur. 31 Ağustos 2007 itibarıyla hesaplanmaya başlanmıştır. Kurumsal Yönetim ilkelerine uyum notu, Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) tarafından belirlenmiş derecelendirme şirketlerince, şirketin bütün kurumsal idare ilkelerine uyumuna ilişkin değerlendirme neticesinde verilmektedir (BIST, 2023). Kurumsal idare emekleri de sürdürülebilirlik çalışmalarıyla bire bir bağlantılı olduğundan sürdürülebilirlik emekleri kapsamında kıymet taşımaktadır.

Ele alınan endekslerin kapsamaları incelendiğinde, KSS/Sürdürülebilirlik çalışmaları genel olarak şirketlerin; risk yönetimleri, finansal yapılarını kontrol etme, yatırımlarını ve sistemlerini geliştirme, şeffaflık ve güvenilirliği sağlama ve bu sayede ekonomik değerlerini yükseltme, benzer biçimde temel amaçlara yönelik olsa da çevreyi ve topluluğu korumak için yapılan çalışmaları da kapsamaktadır. Bu çalışmaların bilinirliğini arttırarak hem firmanın değerinin yükseltilmesi hem de çalışmaların yaygınlaşmasının sağlanması için en mühim araç ise iletişimidir. Bu faaliyetler aynı zamanda kurumların marka itibarını yükseltmeye de katkıda bulunmaktadır (İçkale ve Bayhantopçu, 2021, ss.434).

3.3. Sürdürülebilirlik Öncelikleri

Havacılık endüstrisi faaliyetleri birçok sosyal, ekonomik ve çevresel sorunla yakından bağlantılıdır. Ancak, bu konuların hepsi her şirketin sürdürülebilirlik stratejisinde aynı önceliğe sahip değildir. THY'nin sürdürülebilirlik stratejisi, ortaklarının faaliyet, ürün ve hizmetlerinden kaynaklanabilecek veya bunları etkileyebilecek sosyal, ekonomik ve çevresel konular çerçevesinde geliştirilmektedir. Bu konular, ilgili tarafların görüş ve önerilerini de içerecek şekilde uluslararası standartlara uygun olarak tasarlanmış sistematik bir süreçle önceliklendirilerek, kategorize edilmekte ve ortaklığın sürdürülebilir kalkınma stratejisini oluşturmaktadır.

Öncelikli konuların belirlenmesi sürecinde kurumca yapılan araştırmada, 17 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefinin¹ THY'nin faaliyet, ürün ve hizmetleri üzerindeki olası etkileri, riskleri ve fırsatları değerlendirilmiştir. Araştırmaya 98'i yönetici, 857'si ofis çalışanı

¹ Türk Hava Yolları, sürdürülebilirlik programı kapsamında, Birleşmiş Milletler üyesi ülkeler tarafından 2030 sonuna kadar ulaşılması hedefiyle 2016 yılında açıklanan ve 17 küresel hedeften oluşan Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarını desteklemektedir.

<https://investor.turkishairlines.com/documents/surdurulebilir-kalkinma-amaclarina-verilen-destek.pdf>

ve 479'u kabin memuru olmak üzere toplam 1.434 THY çalışanı katılmıştır. Önceliklendirme sürecinde paydaş görüşlerinin de değerlendirildiği çalışmada; yatırımcılar ve hissedarlar, müşteriler, finansal kuruluşlar, iştirakler, tedarikçiler, sigorta ve aracı kurumlardan oluşan 281 dış paydaş geri bildirimde bulunmuştur. Bu çalışmalardan elde edilen sonuçlar, şirket yöneticilerinin geniş katılımıyla yapılan çalıştaylarda yeniden değerlendirildikten sonra üst yönetimin onayına ve sürdürülebilirlik önceliklerinin belirlenmesine sunulmaktadır.

Sürdürülebilirlik öncelikleri üç başlıkta değerlendirilmektedir. Bunlar; önemli konular, yüksek öncelikli konular ve çok yüksek öncelikli konulardır. Önemli konular; İnsan Kaynaklı Çevre Felaketleri, Ülkeler Arası Krizler, Küresel Ekonomik Krizler, Hayvan Refahı, Biyoçeşitlilik Kaybı iken, Yüksek öncelikli konular; Toplumsal Kalkınmaya Katkı, Adil Rekabet, Su Yönetimi, Tek Kullanımlık Plastikler, Sürdürülebilir İkrâm, Gürültü Yönetimi, Sorumlu Tedarik Zinciri Yönetimi, İnovasyon başlıklarında sınıflandırılmaktadır. Çok Yüksek öncelikli konular ise Uçuş Emniyeti ve Güvenliği, İklim Değişikliği, Çalışan Sağlığı ve Güvenliği, Müşteri Beklenti ve Davranış Değişikliği, Filo Modernizasyonu ve Gelişimi, Dijitalleşme, İş Devamlılığı, Yetenek Yönetimi, Atık Yönetimi olarak belirtilmiştir (THY, 2022 ss.25).

3.4.Sürdürülebilirlik Stratejisi

THY, 2014 yılından bu yana sürdürülebilirlik raporları yayınlamaktadır. Uluslararası rekabet edebilirliği günden güne artmakta olan şirketin, iklim değişikliğiyle mücadele hedefleri, üyesi bulunmuş olduğu IATA ve Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (International Civil Aviation Organization-ICAO)'nün hedefleriyle paralel halde ilerlemektedir. İklim değişikliğiyle savaş ve sera gazı azaltma stratejisini, en temelde yakıt tasarrufu ve verimliliğini öncelikle gerçekleştiren THY, sera gazı emisyonlarını ISO 14064 Sera Gazları Standardına nazaran hesaplamakta ve bağımsız bir kuruluşa doğrulatmaktadır. Avrupa hava sahasını kapsayan uçuşlardan kaynaklı sera gazı emisyonlarını EU ETS kapsamında karbon kredisi temin eden kuruluşlardan almış olduğu krediler ile dengelemektedir. Şirket, ICAO tarafından geliştirilen CORSIA programının da gönüllü fazları da dâhil olmak suretiyle katılımcısıdır (THY, 2017, ss.21; Temel, 2022). THY, sürdürülebilirlik stratejisinde öncelik olarak karbon emisyon değerini düşürmek ve buna yönelik çalışmalar yaparak farkındalık ve bilinçlenmeye öncelik vermek ve ekonomik gelişim sağlayacak politikalar üzerinden stratejiyi güçlendirmek için çalışmalar yapmaktadır.

3.5. THY'nin Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarına Verdiği Destek

THY, sürdürülebilirlik planı kapsamında yürüttüğü öncelikli çalışmalarına Birleşmiş Milletler (BM) Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'ni (bu hedefler dipnot olarak verilebilir) de dâhil etmiştir. Ayrıca, faaliyetleriyle öncelik verdiği hedeflerin yanı sıra birçok sürdürülebilir kalkınma hedefine de katkı sağlamaktadır.

THY, faaliyet gösterdiği lokasyonlardaki değer zinciri ve sosyo-ekonomik etkisi ile uçtuğu bölgelerde doğrudan ve dolaylı ekonomik değer yaratmakta, iştirakleriyle birlikte

75.000'den fazla kişiye istihdam sağlamaktadır. Diğer sektörlerle karşılaştırıldığında havacılıkta yaratılan her iş %175 daha verimli ve daha fazla değer sağlamaktadır. 2022 yılında BM'nin en az gelişmiş olarak gördüğü ülkelerden 46 ülkeden 25'ine uçmuştur. Bu sayede az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki üretimi hedef pazarlara aktararak o ülkelerdeki ekonomik kalkınmaya, istihdama ve gelir artışına katkıda bulunmaktadır. Turkish Cargo, 400'den fazla farklı rotada uçtan uca soğuk zincir koridorları ile aşı ve ilaçların doğru sıcaklık ve koşullarda taşınması konusunda pazarda aktif rol almaktadır. THY bu bölgelere aşı ve ilaç sağlamasıyla birlikte, Afrika başta olmak üzere birçok bölgede çeşitli noktalara sefer düzenleyerek vatandaşlarının aşı ve ilaca erişimine büyük katkı vermektedir.

THY; uluslararası becerileri, deneyimi ve teknolojik altyapısıyla hem kendi çalışanlarının yetiştirilmesinde hem de sektöre yeni profesyonellerin kazandırılmasında da önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda THY'nin üniversitelerin lisans ve yüksek lisans programlarına sağladığı destek ve şirketin yürüttüğü işbirlikleri, sektör bilgisinin gelişmesini ve istihdam olanaklarının iyileştirilmesini sağlarken, onun büyümesine olan desteği de artırmaktadır.

THY, çevre ve iklim etkilerini, Sürdürülebilirlik ve Çevre Politikasında belirlediği ilkeler doğrultusunda yönetmektedir. Bu çerçevede; sorumlu kaynak kullanımı, atık yönetimi, enerji ve emisyon yönetimi ile temiz enerji alanlarında performans artırıcı uygulamaların geliştirilmesinde kaydedilen ilerlemeyi raporlamaktadır. Küresel iklim krizinin olumsuz etkilerinin ve havacılık sektörünün rolünün bilincinde olarak karbon ayak izini azaltmak ve iklim kaynaklı riskleri en aza indirmek için çalışmaktadır. Bu amaçla; operasyonlarını optimize ederek, filosunu yeni nesil yakıt tasarruflu uçaklarla güçlendirerek ve sürdürülebilir biyoyakıtları teşvik etmek amacıyla üniversitelerle birlikte çalışarak biyoyakıt kullanımını artırarak yakıt verimliliği sağlamaktadır. THY, uçak içi yemek uygulamalarıyla sürdürülebilir ürün seçeneklerine geçiş için de çalışmalar yapmaktadır. Bu kapsamda, kullanılan malzemelerde geri dönüştürülebilir ve az atıklı seçenekler tercih edilerek sürdürülebilir ürün ve kaynak verimliliği desteklenmekte, çalışanların sürdürülebilir yaşam farkındalığının artırılmasına yönelik şirket içi çalışmalar desteklenmektedir.

THY, dünyanın birçok uluslararası destinasyonuna uçmakta olup, 8,7 yaş ortalamasıyla dünyanın en genç filolarından birine sahiptir. Temel amacı, yeni nesil uçak yatırım planıyla filoyu 435 uçağa çıkarmak ve havayolu ağını genişletmektir. THY, iş sürekliliğini artırmak ve iş sürekliliğini sağlamak amacıyla araştırma-geliştirme ve inovasyon faaliyetlerine odaklanarak operasyonel altyapıyı sürekli geliştirmektedir. Şirket, açık inovasyon stratejisini benimseyerek yeni nesil teknoloji şirketleriyle iş birlikleri içinde sorunları çözmeye odaklanmaktadır.

THY, emisyon ve gürültü seviyelerini azaltmak için filosunun modernizasyonuna yatırım yapmakta ve atık yönetimi uygulamalarıyla şehirlerin olumsuz çevresel etkilerinin azaltılmasına katkıda bulunmaktadır. Afet durumunda acil ulaşım en önemli önceliktir. Şirket, başta deprem olmak üzere çeşitli acil durumlarda acil yardım operasyonları

düzenlemek ve etkilenen bölgelerdeki insanların ihtiyaçlarına cevap vermek için kamu otoriteleri ve STK'larla birlikte çalışmaktadır.

THY faaliyetlerini şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkeleri doğrultusunda yürütmekte, paydaşlarına karşı sorumlu olup, uluslararası kabul görmüş kurumsal yönetim ve etik kurallara uygun olarak faaliyet göstermektedir. 2030 Küresel Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerini desteklemek amacıyla çeşitli kurum ve kuruluşlarla ortaklıklar kurmaktadır. Uçuş uygulamalarına yön veren uluslararası kuruluşlar tarafından belirlenen sürdürülebilirlik standartlarını benimsemiştir. İnisiyatiflere katılarak uluslararası sürdürülebilirlik gündeminin şekillenmesine katkıda bulunmakta ve faaliyetlerini buna göre şekillendirmektedir (THY, 2022, ss.3).

Sonuç

Küreselleşen dünyada, hayatı yalnızca mevcut kaynakların tüketimi için yaşamak, bu kaynakların devamlılığı ve etkin kullanımı için bir çaba göstermemek, kısacası kıt kaynakların verimsiz ve füzuli kullanımı beraberinde geri dönüşü olmayan sorunlara neden olmaktadır. Ortaya çıkan tahribat ve olumsuzlukların giderilebilmesi yönündeki çabalar sürdürülebilirlik kavramı ekseninde toplanmış ve günümüzde insan faaliyetlerine sınırlar getirilerek gelecek nesillere daha yaşanabilir bir dünyanın sunulması insanlığın en önemli hedefleri arasında yer bulmuştur.

Atmosfere en çok zarar veren sektörler arasında yer alan ulaşım sektörü ve dolayısıyla havacılık sektörü de yıllar itibarıyla pek çok yenilikçi politika ve sürdürülebilir strateji geliştirmiştir. Bunlar, havacılık endüstrisi için; daha temiz, daha sessiz ve daha akıllı bir gelecek sağlama amacı güden uzun vadeli planlardır. Havayolu taşımacılığının sağladığı hız ve konfor bu sektöre yönelik talebin her geçen gün artmasına neden olmaktadır. Yapılan araştırmalar artan trafiğin sera gazı salınımlarını gözle görülür ölçüde artırdığını göstermektedir. Dolayısıyla; sera gazı emisyonu ve gürültü kirliliğinin azaltılması, hava kalitesinin iyileştirilmesi, doğal kaynakların korunması, atık yönetimi, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı, sürdürülebilir yakıt kullanımı, sürdürülebilir havalimanı tasarımı ve işletmesi, sürdürülebilir havayolu yönetimi, sürdürülebilir hava trafik yönetimi gibi önlem ve hedefler sektörde oldukça yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmada elde edilen bulgulara göre; THY ve dünyadaki bayrak taşıyıcı birçok havacılık işletmesi “ekonomik, çevresel ve sosyal sürdürülebilirliğe” önem vermekte olup, bu maksatla uygulamaya konulan strateji ve hedeflerin uzun vadede olumlu katkılar sunacağı beklenmektedir.

Sürdürülebilirlik sadece ilgili firmanın gayret ve çabasıyla değil; hükümet, paydaşlar, çevre, çalışanlar ve yöneticilerin konuya verdikleri öneme istinaden uygulanabilecek bir süreçtir. Ayrıca, sektörde yer alan tedarikçilerin (yer hizmetleri kuruluşları, havalimanları, uçak üreticileri vb.) konuya yaklaşımı, sürecin stratejik planlarda yer alması ve bu konuda yeni politika önerilerinin geliştirilmesi gerekmektedir.

Çalışma kapsamında incelenen THY sürdürülebilirlik raporları neticesinde raporda yer alan kriterlerin yıllar itibarıyla değişiklik gösterdiği, ayrıca her bir firmanın raporlamada farklı kriterleri esas almaları nedeniyle sektöre yönelik genel bir kıyaslama yapılamadığı görülmüştür. Sürdürülebilirlik politikaları kapsam ve nitelik bazında farklılık göstermekte olup, sürdürülebilirlik adına yayımlanan verilerin, firmaların kendi beyan ve açıklamalarına dayanması bu durumu daha da karmaşık hale getirmektedir. Raporlamaların belirli bir standarda dayandırılmaması, sektör geneline yönelik sağlıklı, objektif ve şeffaf bir değerlendirme yapılmasını zorlaştırmaktadır. Elde edilen bu sonuç, Hooper & Greenall (2005) ve Chen & Lin (2009)'nin çalışmaları ile uyumludur. Bunun yanı sıra, Battal (2018)'in Türk Hava Yolları sürdürülebilirlik raporları ve Güney Afrika Havayolları bütünleşmiş raporlarını incelediği çalışmasında da benzer bulgular elde edilmiştir.

Sürdürülebilirlik raporları, şirketlere; çevresel, sosyal ve ekonomik etkilere neden olan günlük faaliyetlerine genel bir bakış sunar. Bu raporlama, şirketin sürdürülebilir bir ekonomiye olan bağlılığını sunmak için önemli bir araçtır. Sürdürülebilirlik raporlaması, risk yönetimini, işletme çalışma ortamının geleceğini ve kurumsal algısını şekillendirilmesi verimliliğinin artırılması için oldukça önemlidir. Sürdürülebilirlik raporlaması ayrıca kuruluşlarda tasarruf sağlamaya da yardımcı olabilmektedir. Atık azaltma yönetimi buna bir örnektir. Finansal performans ile ESG performansı arasındaki korelasyon yatırımcılar için giderek daha önemli hale gelmektedir.

THY 2014 yılından itibaren sürdürülebilirlik raporları yayımlamaktadır. Ancak, çevreye duyarlılık, yakıt verimliliği gibi çevreci politikaları desteklemeye yönelik bakış açısı, Star Alliance üyesi olduğu 2008 yılından itibaren devam etmektedir. Ayrıca, firma özelinde; su, doğalgaz, enerji ve kâğıt tüketimi takip edilerek, kullanımlarının azaltılması için yıllık hedefler belirlemiştir. Raporlar değerlendirildiğinde, THY'nin, ulusal havacılık sürdürülebilirliği konusunda öncü olduğu ve bu konuda önemli adımlar attığı görülmektedir. Bu raporlardan yola çıkılarak diğer tespitler aşağıdaki şekilde sıralanabilir:

- Yıllar itibarıyla, karbon emisyonu ve gürültü sorununu azaltmaya, filosunu son teknoloji, çevre dostu uçaklara yatırım yaparak yenilemeye yönelik politikalar geliştirmiştir. THY'nin filo yaşı 2014'te 7.2 iken 2022 yılında 8.7'ye yükselmiştir. İleriki yıllarda filo yaşının düşürülerek sera gazı emisyonunun azaltılması planlanmaktadır.
- İlgili raporlarda ayrıca araç modernizasyonunun önemi vurgulanarak yıllar içinde "ortam gürültüsünde %20 azalma sağlandığı" belirtilmiştir.
- Geri dönüşüme gönderilen ambalaj atığı miktarına ilişkin veriler ise bu yöndeki hedefler ile ulaşılan sonuçların örtüştüğünü göstermektedir.
- Sağlık ve güvenlik eğitimi alan çalışan sayısının her geçen yıl arttığı belirtilmiştir.
- Uygulanabilir inovasyon ve Ar-Ge fikirleri sunan çalışanlar maddi olarak ödüllendirilmektedir.

Çalışma kapsamında, THY'de sürdürülebilirlik konusuna odaklanıldığını, fakat geleceğe yönelik uygulamaların ortalama değerlerle ifade edildiği görülmüştür. Bu durum;

havacılık sektöründe sürdürülebilirlik çalışmalarının oldukça maliyetli olması, yüksek sermaye, paydaş desteği ve uzun dönemli planlama gerektirmesine bağlanabilir. Nihayetinde Türk havacılık sektörünün; değişen talep koşullarına, gelecek nesiller için ihtiyaç duyulan sürdürülebilir kaynaklara ve bu yöndeki küresel politikalara uyumlu bir tutum içinde olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Aksoy, F. (2019). İşletmelerde sürdürülebilirlik raporlama çerçeveleri. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 21(2), 324-346.
- Asker, V., & Kiracı, K. (2022). Sustainability and financial performance: Examining the airline industry. In *Corporate Governance, Sustainability, and Information Systems in the Aviation Sector, Volume I* (pp. 73-92). Singapore: Springer Nature Singapore.
- ATAG (2021). Air Transport Action Group, Sustainability, 2021, <https://atag.org/factsfigures>, Erişim Tarihi: 21.01.2024
- Battal, Ü. (2018). Sürdürülebilirlik raporlaması ve entegre raporlama: Türk Hava Yolları ve Güney Afrika Hava Yolları incelemesi. *Journal of Accounting and Taxation Studies*, 11(3), 393-424.
- Becker, B. (1997). Sustainability assessment: a review of values, concepts, and methodological approaches. *The Consultative Group on International Agricultural Research (CGIAR)*.
- Bıçakçı, A. B. (2012). Sürdürülebilirlik yönetiminde halkla ilişkilerin rolü. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 4(1), 47-56.
- BİST (2023). Borsa İstanbul, sürdürülebilir endeksi, 2023. <https://borsaistanbul.com/tr/sayfa/10684/surdurulebilirlik>, Erişim Tarihi: 10.01.2024
- Brundtland, (1987). Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu, ortak geleceğimiz raporu. <https://digitallibrary.un.org/record/139811?v=pdf>, Erişim Tarihi: 15.01.2024
- Can, C. (2019). Küresel İklim Değişikliği ve uluslararası çabalar (Doctoral Dissertation, Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 139)
- Chen, F. Y., & Lin, Y. S. (2009). Corporate social responsibility initiatives of major Asian airlines.
- Civelekoğlu, G., & Bıyık, Y. (2018). Ulaşım sektöründen kaynaklı karbon ayak izi değişiminin incelenmesi. *Bilge International Journal of Science and Technology Research*, 2(2), 157-166.
- Dağıştanlı, H. A., & Çelik, İ. (2023). Sürdürülebilirlik raporlaması ve firma performansı: BIST Sürdürülebilirlik Endeksi üzerine bir uygulama. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (76), 1-16.
- Dimitrios, Dimitroulis., & Aristi, Karagkouni. (2022). Airports' sustainability strategy: Evaluation framework upon environmental awareness. *Frontiers in Sustainability*, doi: 10.3389/frsus.2022.880718
- Ergün, T., & Çobanoğlu, N. (2012). Sürdürülebilir kalkınma ve çevre etiği. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 97-123.
- Gonçalves, V. K. (2017). Climate change and international civil aviation negotiations. *Contexto Internacional*, 39(02), 443-458.
- Gökırmak, H. (2014). Türk Hava Yolları'nın havacılık sektöründeki konumu. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 1-29.
- Hooper, P. D., & Greenall, A. (2005). Exploring the potential for environmental performance benchmarking in the airline sector. *Benchmarking: An International Journal*, 12(2), 151-165.
- Hürriyet Gazetesi. THY'den önemli bir katkı. 2023 <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/thy-en-surdurulebilir-bayrak-tasiyici-havayolu-oldu-42293318> 25.12.2023 (Erişim Tarihi)
- Imperatives, S. (1987). Report of the World Commission on Environment and Development: Our common future. *Access.ed Feb*, 10(42,427).

- İçkale, T. B., & Bayhantopçu, E. (2021). BIST sürdürülebilirlik endeksi şirketleri örneği üzerinden şirketlerin kurumsal sosyal sorumluluk ve iletişim çalışmaları değerlendirmesi. *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (İNİF E-Dergi)*, 6(2), 430-449.
- İğci, T. (2015). İklim değişikliği politikalarının Avrupa Birliği ve Türkiye’de sanayi sektörüne olası etkileri: Maliyetler ve rekabet edebilirlik bakımından değerlendirme (Master's thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Johansson, E. (2022). Analysis of Sustainability Reporting Practices of the Global Airline Industry. International Conference on Tourism Research, doi:10.34190/ictr.15.1.234
- Kaypak, Ş. (2012). Ekolojik turizm ve sürdürülebilir kırsal kalkınma. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2012(1), 11-29.
- Kim, H., & Son, J. (2021). Analyzing the environmental efficiency of global airlines by continent for sustainability. *Sustainability*, 13(3), 1571.
- Kuşat, N. (2012). Sürdürülebilir işletmeler için kurumsal sürdürülebilirlik ve içsel unsurları. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(2), 227-242.
- Kuter, N., & Ünal, H. E. (2009). Sürdürülebilirlik kapsamında ekoturizmin çevresel, ekonomik ve sosyo-kültürel etkileri. *Kastamonu University Journal of Forestry Faculty*, 9(2), 146-156.
- Mahama, A. J., & Iyer, S. S. (2023). Circular supply chain case studies in aviation sustainability. In *Handbook of Research on Designing Sustainable Supply Chains to Achieve a Circular Economy* (pp. 351-376). IGI Global.
- Markatos, D. N., & Pantelakis, S. G. (2023). Implementation of a holistic MCDM-based approach to assess and compare aircraft, under the prism of sustainable aviation. *Aerospace*, 10(3), 240.
- Maxwell, J. A. (1996). Qualitative research design: An interactive approach (Applied social research methods series, Vol. 41).
- Müller, S. (1996). Beteiligung von Schüler an innerschulischen Entwicklungsprozess. Das Fallbeispiel der Hauptschule S. Fallstudien zur Schulentwicklung. Zum Verhältnis von innerer Schulentwicklung und externer Beratung. Weinheim. S, 177-201.
- Nasdaq (2019). ESG Reporting Guide 2.0, <https://www.nasdaq.com/articles/introducing-nasdaq-esg-reporting-guide-2.0-2019-05-15>, Erişim Tarihi: 15.12.2023
- Orhan, G. (2021). The effects of airline strategies on environmental sustainability. *Aircraft Engineering and Aerospace Technology*, 93(8), 1346-1357.
- Öz, E., & Erçoşkun, Ö. Y. (2022). Covid-19 pandemisinin Esenboğa Havalimanı hava trafiğine ve uçak emisyonlarına etkisi. *Akıllı Ulaşım Sistemleri ve Uygulamaları Dergisi*, 5(1), 45-59.
- Özdemir, M. (2010). Nitel veri analizi: Sosyal bilimlerde yöntem bilim sorunsalı üzerine bir çalışma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi sosyal bilimler dergisi*, 11(1), 323-343.
- Öztürk, C. (2016). Gökyüzünün hakimleri: bazı Avrupa hava yolu şirketlerinin kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının çevresel açıdan incelenmesi. *World of Accounting Science*, 18.
- S&P Global, 2022, <https://www.spglobal.com/esg/scores/results?cid=4994533> 10.02.2024 (Erişim Tarihi)
- S&P Global, The sustainability yearbook - 2022 Rankings, 2022, <https://www.spglobal.com/esg/csa/yearbook/2022/ranking/#> 10.02.2024 (Erişim Tarihi)
- Sankar, M., Michael, P., & John, S. (2023). Sustainable practices in Indian Aviation. In *Handbook of Research on Sustainable Tourism and Hotel Operations in Global Hypercompetition* (pp. 475-489). IGI Global.

- Singh, J., Rana, S., Abdul Hamid, A. B., & Gupta, P. (2023). Who should hold the baton of aviation sustainability?. *Social Responsibility Journal*, 19(7), 1161-1177.
- Şeker, C. (2020). BIM & GIS entegrasyonu ile kentsel verinin erken mimari tasarımda kullanımı. *Yapı Bilgi Modelleme*, 2(1), 1-8.
- Şen, H., Kaya, A., & Alpaslan, B. (2018). Sürdürülebilirlik üzerine tarihsel ve güncel bir perspektif. *Ekonomik Yaklaşım*, 29(107).
- Temel, N. Ü. (2022). *Türkiye’Nin Sivil Havacılık Politikalarının Küresel Sürdürülebilir Havacılık Kapsamında Değerlendirilmesi* (Master's thesis, Marmara Üniversitesi (Turkey)).
- THY.(2019).SürdürülebilirlikRaporu,<https://investor.turkishairlines.com/documents/surdurulebilirlik/2021-surduruleblrlk-raporu.pdf> . Erişim Tarihi: 10.01.2024
- THY. (2021). Sürdürülebilirlik Raporu, 2023, <https://investor.turkishairlines.com/documents/surdurulebilirlik/2021-surduruleblrlk-raporu.pdf> . Erişim Tarihi: 01.01.2024
- Torum, O., & Yılmaz, A. K. (2009). Havacılıkta sürdürülebilirlik yönetimi: Türkiye’deki Hava limanları için sürdürülebilirlik uygulamaları araştırması. *Journal of Aeronautics and Space Technologies*, 4(2), 47-58.
- Trivedi, S., Negi, S., & Tiwari, S. (2023). Sustainability in the Aviation Industry in the Post-COVID-19 Era. In *Challenges and Opportunities for Aviation Stakeholders in a Post-Pandemic World* (pp. 235-244). IGI Global.
- Wolcott, H. F. (1994). *Transforming qualitative data: Description, analysis, and interpretation*. Sage.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H., (2003). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 27.10.2024 Kabul/Accepted: 15.12.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, ss./pp. 139-159.

LOPCOW TABANLI MOORA YÖNTEMİYLE KARGO ŞİRKETİ SEÇİMİ

Aşır ÖZBEK¹

Öz

Kargo taşımacılık hizmetleri, lojistiğin temel unsurlarından biridir ve müşteri memnuniyeti açısından büyük önem taşır. Kargo şirketlerinin sundukları hizmet kalitesi değişkenlik gösterdiğinden, gönderilerin tam zamanında ve güvenli bir şekilde teslim edilmesi her zaman garanti edilememektedir. Müşteriler, bazen kargolarının geç ulaşması, hasar görmesi veya kaybolması gibi olumsuz durumlarla karşılaşabilmektedir. Bu tür sorunların önüne geçmek ve en uygun kargo şirketini seçmek adına tüketicilerin, kargo şirketi seçerken birçok faktörü dikkate almaları önemlidir. Bu faktörler arasında kargo maliyeti, güvenilirlik ve teslimat süresi gibi unsurlar yer almaktadır. Doğru kargo şirketini belirlemek, müşteri memnuniyeti ve gönderim güvenliği açısından kritik bir adım olarak öne çıkmaktadır. Kargo şirketi seçimi birçok faktöre göre birçok seçeneğin değerlendirildiği ve kriterlerin birbirlerini etkilediği çok kriterli karar verme problemi olarak görülmektedir. Bu çalışmada ÇKKV yöntemlerinde LOPCOW ve MOORA yöntemleri bütünlük olarak kullanılarak en uygun kargo şirketinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Çalışma neticesinde “zamanında teslimat” kriteri en önemli kistas olarak ortaya çıkarken en uygun şirketin de Trendyol Express olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: ÇKKV, Kargo Şirket Seçimi, LOPCOW, MOORA.

Cargo Company Selection with LOPCOW Based MOORA Method

Abstract

Cargo transportation services are one of the basic elements of logistics and are of great importance in terms of customer satisfaction. Since the service quality provided by cargo companies varies, it is not always guaranteed that shipments will be delivered on time and safely. Customers may sometimes encounter negative situations such as their cargo arriving late, being damaged or lost. In order to prevent such problems and to choose the most suitable cargo company, it is important for consumers to consider many factors when choosing a cargo company. These factors include cargo cost, reliability and delivery time. Determining the right cargo company stands out as a critical step in terms of customer satisfaction and shipment security. Cargo company selection is seen as a multi-criteria decision-making problem where many options are evaluated according to many factors and the criteria affect each other. In this study, it was aimed to determine the most suitable cargo company by using LOPCOW and MOORA methods in MCDM methods in an integrated manner. As a result of the study, the “on-time delivery” criterion emerged as the most important criterion, and it was determined that the most suitable company was Trendyol Express.

Keywords: MCDM, Cargo Company Selection, LOPCOW, MOORA.

¹ Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale MYO, Bilgisayar Tek. Böl, e-posta: ozbek@kku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-2753-5147.

Extended Abstract

In the study, due to the increase in cargo transportation alternatives, seven companies providing cargo services in Turkey were evaluated with the MCDM methods LOPCOW and MOORA. The criteria determined as a result of the literature review were evaluated by consumers receiving cargo services.

The criteria were weighted with the LOPCOW method. The criteria used in the study are: "Company tracking system (K1)", "price (k2)", "reliability (k3)", "reputation (k4)", "personnel behavior (k5)", "problem solving (k6)", "accessibility (k7)", "on-time delivery (k8)".

As a result of the evaluation, it was revealed that the most important criterion was the "on-time delivery" criterion symbolized by K8. "Problem solving" with the symbol K6 came in second place and "accessibility" with the symbol K7 came in third place. The "price" and "company's tracking system" criteria were in the last places. The criteria were ranked according to their importance as follows: "On-time delivery (K8)", "problem solving (K6)", "accessibility (K7)", "Reputation (K4)", "Personnel behavior (K5)", "Reliability (K3)", "Price (K2)" and "Company's tracking system (K1)".

The evaluation of cargo companies was done with the MOORA method. During the evaluation process, companies were scored by consumers according to 8 criteria. Consumers gave points to companies on a scale of 1-9 (1: very bad, 9: very good). The initial decision matrix was created by taking the geometric mean of the points given by consumers. Based on the created decision matrix, the LOPCOW method was used to evaluate the criteria weights and the companies were evaluated with the MOORA method. In addition, the MOORA method was applied with all its approaches.

As a result of the analysis made with MOORA-Ratio method, the ranking was as follows: Trendyol Express> Domestic> MNG>ARAS> SURAT> UPS> PTT. In the analysis made according to MOORA-Reference point approach, the ranking was as follows: Trendyol Express> Domestic> MNG>ARAS> SURAT> UPS> PTT. It was also analyzed according to MOORA-Importance coefficient approach and the ranking was as follows: Trendyol Express> Domestic> MNG>ARAS> SURAT> UPS> PTT. Finally, it was also analyzed according to MOORA-Integer multiplication approach and the ranking was as follows: Trendyol Express> Domestic> MNG>ARAS> SURAT> UPS> PTT.

It is seen that Trendyol Express company took the first place in all approaches of MOORA method. YURTIÇİ company took the second place according to all approaches. MNG company took the third place according to all approaches. UPS and PTT took the last two places.

This study reflects the competitor and consumer perspectives of the company managers in the evaluation. As a result of the study, it is seen that especially the companies in the lower ranks should give more importance to the criteria that have a high impact on the ranking, especially "on-time delivery (K8)", "problem resolution (K6)" and "accessibility (K7)" in order to compete with their competitors. In addition, it is understood that the companies in the lower ranks should also take other criteria into consideration.

Giriş

Lojistik, tedarik zincirinin başlangıcından sonuna kadar bilgi ve malzemelerin istenilen zamanda, istenilen yere güvenli ve etkili bir şekilde ulaştırılmasını sağlayan tüm işlemleri kapsar. Bu sürecin önemli bir parçası olan kargo taşımacılığı, posta ya da yüklerin bir noktadan diğerine güvenli ve hızlı bir biçimde iletilmesini amaçlayan faaliyetlerin bütünüdür. Kargo taşımacılığı, lojistiğin temel faaliyetlerinden biri olarak, malzemelerin doğru zamanda ve doğru yere ulaştırılmasında kritik bir rol oynar. Bu süreçte gönderilerin zamanında ve güvenli bir şekilde teslim edilmesi, lojistik operasyonlarının başarısı açısından büyük önem taşımaktadır.

Günümüzde tüm sektörlerde müşteri odaklılık, süreçlerin ve işlemlerin merkezine yerleşmiş durumdadır. Müşteri memnuniyetini artırmak için geliştirilen yenilikler, hizmetler ve sistemler; aynı zamanda işletmelerin rekabet gücünü yükseltme amacıyla yürüttükleri çalışmalardır. Bu müşteri odaklı yaklaşımlar, yalnızca ürün veya hizmet üretimiyle sınırlı kalmayıp, müşterinin bir ürünü veya hizmeti talep etmesinden itibaren onu kullanıma hazır hale getirme sürecine kadar uzanan tüm faaliyetleri kapsar. İşletmeler, müşteri talebini karşılamaya yönelik bu süreçleri kaliteli ve hızlı bir şekilde gerçekleştirdiğinde, elde edilebilecek yüksek düzeyde kar ve müşteri tatmini sağlanmış olur. Bu doğrultuda, işletmelerin odaklandığı faaliyetlerin verimliliği hem müşteri memnuniyeti hem de uzun vadeli başarı için kritik bir rol oynamaktadır (Deniz ve Gödekmerdan, 2011).

Kargo şirketleri arasındaki rekabet üstünlüğünü elde edebilmek için müşteri memnuniyetini en üst seviyede tutmak kritik bir öneme sahiptir. Müşterilere sunulan hizmetin kalitesi, uygun maliyetle sağlanması ve taleplerin istenen yer, çeşit, süre, miktar ve niteliklerde karşılanması, müşteri memnuniyeti açısından belirleyici faktörlerdir. Bu doğrultuda, kargo şirketlerinin kaynaklarını en verimli şekilde kullanarak operasyonel süreçleri optimize etmesi gerekmektedir. Kaynakların optimum kullanımı hem maliyetleri düşürmek hem de hizmet hızını ve kalitesini artırmak için önemli bir stratejidir. Bu sayede şirketler, müşteri beklentilerini karşılayarak sektörde rekabet avantajı elde edebilirler.

Kargo şirketlerinin, müşteri tatminini en üst düzeye çıkarmak ve rekabet gücünü artırmak amacıyla hızlı, düşük maliyetli, kaliteli ve itibarlı hizmet sunmaları gerekmektedir. Bu hedeflere ulaşmak için geliştirilen yenilikler, hizmet iyileştirmeleri ve teknolojik yeterlilik, şirketlerin hizmet kalitesini korurken aynı zamanda erişilebilirliğini sağlamalıdır. Ancak, bayramlar ve tatil sezonları gibi dönemlerde talebin artması, mevcut kurye ve araç kapasitesinin yetersiz kalmasına ve teslimat gecikmelerine yol açabilmektedir. Bu tür yoğun dönemlerde yaşanan gecikmeler, müşteri memnuniyetsizliğine ve kargo şirketlerinin prestij kaybetmesine neden olmaktadır.

Kargo şirketleri, kaynaklarını optimum kullanarak talepleri karşılamaya çalışırken kenarda fazladan boş kapasite bulundurmadan kaçınır, bu da yoğun dönemlerde ek araç, personel ve çalışma saati ihtiyacını artırır. Ek kapasite ihtiyacını karşılamak, mevcut kapasitenin zorlanmasına neden olur ve bu da kalite düşüşü, teslimat süresinde uzama ve

operasyonel hatalar gibi sorunlara yol açabilir. Bu durumda, belirlenen kısıtlar dahilinde süreci en iyi şekilde yönetebilecek kargo şirketini belirlemek oldukça karmaşık bir görev haline gelir. (Şakar ve Ayanoğlu, 2015).

Kargo şirketlerinin sundukları hizmet kalitesi, şirketler arasında büyük farklılıklar göstermektedir. Müşteriler, gönderimlerinin zamanında teslim edilmesi, güvenli taşınması ve kaybolma ya da hasar gibi olumsuz durumlarla karşılaşmaması için güvenilir bir kargo şirketini tercih etmelidir. Ancak bu seçimi yaparken ödeme miktarı, güvenilirlik, şirket itibarı ve sunulan hizmetlerin kalitesi gibi pek çok faktörün dikkate alınması önemlidir. Müşterilerin bu kriterlere dikkat ederek seçim yapması, olası sorunların önüne geçilmesi ve memnuniyetin sağlanması açısından belirleyici rol oynar (Bülbül ve Köse, 2016).

En uygun kargo şirketini seçme süreci, çok sayıda seçenek ve faktörün göz önünde bulundurulmasını gerektirdiği ve bu faktörlerin birbirini etkilemesi nedeniyle çok kriterli karar verme (ÇKKV) problemi olarak değerlendirilmektedir. Karar verme problemleri genel olarak, belirli bir amaca yönelik olarak, birçok alternatif arasından en uygun seçeneğin seçilmesi süreci olarak tanımlanır. Bu tanıma göre, bir karar probleminde alternatif seçeneklerin belirlenmesi, değerlendirme kriterlerinin ve sonuçların öngörülmesi, çevresel faktörlerin dikkate alınması ve uzman kişinin önceliklerinin belirlenmesi süreci yer almaktadır.

Bu çalışmada, kargo şirketi seçimi problemi ÇKKV yöntemleri kullanılarak ele alınmakta ve farklı kargo şirketleri çeşitli kriterlere göre kıyaslanarak aralarındaki üstünlükler ortaya konulmaktadır. Çalışmanın amacı, ÇKKV yöntemlerini kullanarak kargo şirketlerini belirlenen kriterlere göre sıralamak ve şirketlerin birbirlerine olan yakınlık ve uzaklıklarını tespit etmektir. Böylece, en uygun kargo şirketinin seçimi için somut bir değerlendirme sunulmakta ve müşterilerin, ihtiyaçlarına en uygun seçenekleri belirlemelerine katkı sağlanmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, bölümde, lojistik ve kargo taşımacılığı kavramsal olarak verilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde konu ile ilgili mevcut literatür gözden geçirilmiş, önceki çalışmalar ve yöntemler hakkında bilgi sunulmuştur. Böylece, çalışmanın temelleri ve katkıları netleştirilmiştir. Dördüncü bölümde çalışmada kullanılan yöntemler detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Çalışmada uygulanan yöntemlerin uygulanma şekilleri ve aşamaları hakkında kapsamlı bilgi verilmiştir. Beşinci bölümde çalışmanın sürecini gösteren bir model akış şeması olarak geliştirilmiştir. Ayrıca, bu bölümde elde edilen bulgular sunulmuş ve analiz edilmiştir. Son bölümde, çalışmanın genel değerlendirmesi yapılmış ve elde edilen sonuçlar üzerinden çıkarımlar yapılmıştır. Gelecekte bu konularda çalışmak isteyen araştırmacılara yönelik tavsiyeler verilmiştir.

Lojistik ve Kargo Taşımacılığı

Lojistik, üretim noktasından tüketim noktasına kadar geçen sürede ürün, bilgi ve para akışının yönetilmesini sağlayan tüm faaliyetleri kapsayan bir disiplindir. Türk Dil Kurumu ise

lojistiği, "kişilerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere her türlü ürün, hizmet ve bilgi akışının çıkış noktasından varış noktasına kadar etkili ve verimli bir şekilde planlanması ve uygulanması" olarak tanımlamaktadır (TDK, 2024).

Lojistik, temel olarak ürün veya hizmet gibi kaynakların istenilen yer, zaman ve şekilde temin edilmesi olarak tanımlanır. Bu kavram, nakliye, envanter yönetimi, depolama, elleçleme, malzeme idaresi ve ambalajlama gibi faaliyetlerin tümünü kapsamaktadır. Lojistik yalnızca teslimat sürecinden ibaret olmayıp, birçok farklı faaliyet ve stratejik adımları içeren bütünlüştürmüş bir süreçtir. Şirketlerde lojistik sistemi, bu faaliyetlerin birbirleriyle uyum içinde çalışmasını sağlayan bir yönetim çerçevesini gerektirir. Lojistiğin etkin yönetilmesinin temel amacı, ürünlerin müşterilere istenilen zamanda ve yerinde, minimum maliyetle ve maksimum verimlilikle ulaştırılmasıdır (Babacan, 2003).

Kargo, hamule veya yük anlamına gelir ve lojistik ile taşımacılık hizmetlerinin önemli bir parçasını oluşturur. Kargo taşımacılığı ise, bir yükün bir yerden başka bir yere taşınması sürecini ifade eder. Bu süreç, lojistik zincirinin önemli bir aşaması olup, ürünlerin doğru zamanda ve güvenli bir şekilde hedef noktaya ulaştırılması için çeşitli operasyonel adımları içerir.

Kargo taşımacılık hizmetinde "kargo" olarak tanımlanan yük, genellikle belirli bir kap içerisinde bulunan ve ambalajlanabilen, bir bütün halinde 100 kg'ı aşmayan dosya, paket, koli, sandık gibi eşya ve emtiaya verilen addır. Bu tanımlama, her türlü eşya ve emtiayı kapsamaz; yalnızca ağırlık ve tür bakımından kargo olarak kabul edilebilecek yüklere açıklık getirmektedir. Türkiye'de, kargo taşımacılığına ilişkin bu tanımın esas alınması, taşıma ve lojistik süreçlerinde doğru bir çerçeve sunmakta ve kargo taşımacılığında hangi yüklerin kabul edileceği konusunda netlik sağlamaktadır (Uzun, 2013).

Kargo taşımacılığı, ticaretin sürdürülebilirliği ve ülke ekonomisine katkı sağlama açısından kritik bir rol oynar. Ürün ve malzemelerin doğru zamanda, doğru yere güvenle ulaşmasını hedefleyen kargo işletmeleri, bu süreçte önemli sorumluluklar taşır. Kargo işletmeleri, teslim aldıkları ürünleri güvenli bir şekilde alıcıya ulaştırmak için belirli kurallar çerçevesinde hareket ederler. Karayolu Taşıma Kanunu'na göre, kargo işletmesi sadece taşımacılık yapmakla kalmaz; aynı zamanda yükleme, boşaltma, depolama ve aktarma gibi süreçlerde de aktif bir rol üstlenir. Bu süreçler sırasında meydana gelebilecek kayıp, hasar ya da gecikme gibi durumlarda, işletme sorumluluğu üstlenir ve bu durumların telafisini sağlar.

Kargo taşımacılığının gelişmesiyle birlikte istihdam olanakları da artmakta; sektör, lojistik uzmanları, sürücüler, paketleme ve depolama çalışanları gibi çeşitli pozisyonlarda istihdam sağlamaktadır. Ayrıca, etkin kargo yönetimi sayesinde stok maliyetlerinin düşürülmesi, işletmelere maliyet avantajı sağlayarak ülke ekonomisine de doğrudan katkıda bulunmaktadır (Aktas ve Ulengin, 2005).

Kargo taşımacılığında teslimat süreleri, genellikle mesafe esasına göre belirlenir. Türkiye'de yaygın olarak benimsenen bu mesafe bazlı sistemde, teslimat süresi şu şekilde işlemektedir:

- **0-600 km arası mesafeler için:** Teslimat süresi genellikle 1 gündür. Bu, aynı gün veya ertesi gün teslimat anlamına gelebilir ve şehir içi veya yakın bölge teslimatları için oldukça yaygındır.
- **600 km üzeri mesafeler için:** Teslimat süresi genellikle 2 gün olarak belirlenir. Bu süre, daha uzak şehirler arası taşımalar için geçerlidir ve özellikle ülkenin batısından doğusuna veya kuzeyinden güneyine yapılan sevkiyatlarda uygulanır.

Kesintisiz ve günlük lojistik anlayışı, kargo taşımacılığında zaman odaklı, hızlı ve etkin teslimat sağlamak için geliştirilmiş bir modeldir. Bu sistemde, kargo gönderici tarafından teslim alındığı andan itibaren duraksamaksızın alıcıya ulaştırılana kadar hareket halinde olmalıdır. Başka bir deyişle, kargo yola çıktığında hiçbir aşamada gereksiz bir bekletilme olmamalıdır (Aktaş ve Uluengin, 2005).

Türkiye’de kargo taşımacılığı faaliyetleri, literatüre bakıldığında genellikle paket taşımacılığı olarak tanımlanmaktadır (Yapraklı, 2016:48). Bu faaliyet hem bireysel müşterilere hem de kurumsal şirketlere yönelik çeşitli hizmetleri kapsar. Kargo taşımacılığı, küçük ölçekli kişisel gönderilerden büyük ölçekli kurumsal taşımacılık ihtiyaçlarına kadar geniş bir yelpazeye hizmet vermektedir. Bireysel müşteriler için, özellikle internet alışverişi ve kişisel gönderi talepleri ile şekillenen hizmetler ön plana çıkarken, kurumsal şirketler için lojistik, dağıtım ve tedarik zinciri yönetimi gibi daha kapsamlı taşımacılık hizmetleri sunulmaktadır.

Toplumsal alanda bireysel ve toplumsal ihtiyaçların çeşitliliği, iletişim yöntemlerindeki ve alışveriş kalıplarındaki değişimler, toplum içindeki önemi her geçen gün artan kargo taşıma hizmetlerine farklı boyutlar kazandırmaktadır. Çevrimiçi alışveriş ve bir yerden başka bir yere yapılan mal işlemleri, ticari anlamda kurum ve müşterileri, ticari olmayan anlamda ise şahısları ilgilendirmekte olup, bu durum kargo şirketlerinin tercihini etkileyebilmektedir (Karagöz vd., 2019)

Kargo işletmelerinin hizmet kalitesinin belirlenmesi, geliştirilmesi ve uygulanması, müşteri memnuniyetinin sağlanmasına yardımcı olması beklenmektedir. Bu rekabetçi sektörde müşteri memnuniyeti sağlamak, şirketlerin geleceğini tanımlamaktadır. Şirket itibarı veya paydaşların bir şirket hakkında söyledikleri, son derece rekabetçi kargo taşımacılığı endüstrisinde incelenmesi gereken kavramlardan birisi olmaktadır (Alp, Köleoğlu ve Çınar, 2019).

Kargo şirketlerinin; ülke çapında sık ve geniş istihdam sağlaması, stok maliyetlerini azaltarak verimliliği artırması, çeşitli sektörlerden girdileri kullanarak iş akışını teşvik etmesi ve ülke iktisadına katma değer sağlamasına benzer mühim iktisâdi yardımları olduğu anlaşılmaktadır. Teknoloji ve veri ile birleştiren nakliye şirketleri, küresel ekonomik hizmet sektörüne girişmiş, komisyoncuları stoksuz çalışmaya çalışan, sürat ve nitelikli nakliye talebi, kargo departmanına olan rağbeti artırmaktadır (Kapıkıran, Öztürk ve Akkan, 2021).

Kargo sektörü, ulusal ve uluslararası şirketlerle güçlü bir rekabetin yaşandığı bir sektör durumuna gelmektedir. Kargo şirketleri reel ekonomide öne çıktıkça, sundukları hizmetlerin

kalitesi tüm taraflar için her zamankinden daha mühim hale gelmektedir. Bu doğrultuda kargo şirketlerinin hizmet kalitesinin belirlenmesi ve iyileştirilmesi müşteri memnuniyetinin sağlanması açısından tüm taraflara yarar sağlaması beklenmektedir. Müşteri memnuniyetinin tekrar satın alma davranışını arttırdığı da bilinmektedir (Büyükkeklik, Özoğlu ve Bülbül, 2014).

Sosyal alandaki bireysel ve toplumsal ihtiyaçların çeşitlenmesi, iletişim ve alışveriş tarzlarındaki değişiklikler, kargo taşımacılığı hizmetlerine farklı bir boyut kazandırmış ve gün geçtikçe bu hizmetlerin toplum içindeki önemi artmıştır. Özellikle internet üzerinden yapılan alışverişler ve gönderi işlemleri, hem ticari anlamda kurumlar ve müşteriler için hem de ticari olmayan anlamda bireyler için büyük bir öneme sahip olmuştur.

Bu değişimler, kargo şirketi tercihlerinde etkili olan çeşitli faktörleri gündeme getirmiştir. Müşteriler, daha hızlı, güvenli ve uygun maliyetli hizmetler arayışına girmekte, aynı zamanda esneklik, teslimat seçenekleri ve müşteri hizmetleri gibi unsurlar kargo şirketi seçiminde belirleyici faktörler arasında yer almaktadır. Ayrıca, internet alışverişinin artmasıyla birlikte, kargo şirketlerine olan talep ve hizmet talepleri de çeşitlenmiş, bu da sektördeki rekabeti ve yenilikçiliği artırmıştır.

Literatür

ÇKKV yöntemleri, kargo sektöründe farklı ihtiyaçlar ve kriterler doğrultusunda en uygun çözümü belirlemek için sıkça kullanılmaktadır. Kargo şirketleri, bu yöntemleri kullanarak maliyet azaltımı, müşteri memnuniyeti artırımı, rota optimizasyonu ve depo yönetimi gibi alanlarda etkin çözümler geliştirebilmektedir. Literatürde, ÇKKV yöntemlerinin kargo sektöründe kullanımıyla ilgili çeşitli çalışmalar yapılmış olup, bu çalışmaların bazı özetleri şu şekildedir:

Kundakcı vd. (2014), bir tekstil şirketi için en iyi kargo taşımacılık şirketini seçerken Analitik Ağ Süreci (AAS) ve DEMATEL (The Decision Making Trial and Evaluation Laboratory) yöntemlerini birlikte kullanmışlardır. Bu çalışmada, çok kriterli karar verme (ÇKKV) sürecinde karmaşık ilişkilerin olduğu durumlarda uygun kararlar almak amacıyla AAS ve DEMATEL yöntemlerinin bütünleşik kullanımı öne çıkmaktadır.

Uzun ve Süer (2015) çalışmalarında, kargo taşımacılık sektöründe hizmet kalitesini etkileyen faktörleri belirlemek ve bu faktörlerin önem derecelerini ölçmek için Ankara ilinde kargo hizmetlerinden yararlanan 130 kişiye yönelik bir anket çalışması gerçekleştirmiştir. Bu çalışmada belirlenen dokuz ana faktör, kargo taşımacılığı hizmet kalitesini etkileyen kriterler olarak analiz edilmiştir. Kriterlerin ağırlıkları, AHS (Analitik Hiyerarşi Süreci) yöntemi ile belirlenmiştir. AHS kullanılarak yapılan analiz sonucunda, hizmet kalitesini etkileyen en önemli faktör olarak şirkete “güvenilirlik” belirlenmiştir. Üç farklı kargo şirketinin hizmet kalitesi, belirlenen faktörlere göre TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity) yöntemi ile karşılaştırılmıştır. Bu analiz sonucunda, hizmet kalitesi en yüksek şirket olarak A işletmesi öne çıkmıştır.

Eren ve Gül (2017), online bir alışveriş sitesi için en uygun üçüncü parti lojistik (3PL) şirketini belirlemek amacıyla, ÇKKV sürecinde AHS ve TOPSIS yöntemlerini bütünleşik olarak kullanmışlardır. Çalışmada, lojistik şirket seçimini etkileyen dokuz temel kriter dikkate alınmış ve dört farklı alternatif 3PL şirket değerlendirilmiştir. AHS yöntemiyle, bu dokuz kriterin önem dereceleri belirlenmiştir. AHS ile belirlenen kriter ağırlıkları kullanılarak, dört alternatif 3PL şirketin TOPSIS yöntemi ile sıralaması yapılmıştır.

Tüysüz ve Şimşek (2017), bir kargo şirketinin şubelerinin performansını değerlendirmek amacıyla, şube performansını etkileyen faktörleri belirlemek ve bu faktörlerin önem derecelerini ölçmek için sezgisel AHS yöntemini kullanmışlardır.

Asoğlu ve Eren (2018), bir şirket için kargo şirketi belirlemede “zamanında teslimat”, “çalışanların tutumu”, “etkili iletişim”, “güvence”, “hızlı problem çözümü”, “fiyatlandırma”, ve “kargo kabul işlemleri” kriterlerini temel alarak yedi şirket arasından en uygun olanını AHS, TOPSIS ve PROMETHEE yöntemlerini bütünleşik olarak kullanarak seçmiştir.

Özdemir ve Güneroğlu (2018), kuru yük gemisi şirketleri için kargo tipi seçim problemi bulanık ÇKKV yöntemlerini kullanılarak incelemiştir. Uzmanlar tarafından kriterlere göre kargo tipleri puanlanmış ve bu puanlama temel alınarak en iyi alternatif, bulanık TOPSIS tekniği kullanılarak belirlenmiştir.

Topuk (2020), on bir farklı kargo şirketini EDAS (Evaluation based on Distance from Average Solution) ve MOORA (Multi-Objective Optimization by Ratio Analysis) yöntemlerine göre değerlendirmiştir. Değerlendirmede “fiyat”, “teslimat”, “itibar”, “kalite”, “sosyal sorumluluk”, “teknoloji yeterlilik”, “ulaşılabilirlik” kriterlerini dikkate alarak bir analiz yapmıştır. Çalışmada bu kriterlerin ağırlıkları AHS yöntemi ile belirlenmiştir.

Ulutaş (2020), Türkiye’nin Doğu Anadolu bölgesindeki bir ilde yer alan bir işletme için “zamanında teslim”, “personelin davranışları”, “şirketin takip sistemi”, “teminat”, “promosyon” ve “gönderim ücreti” kriterlerini temel alarak 6 kargo şirketi arasından en uygun kargo şirketini seçmiştir.

Deste ve Savaşkan (2021), Türkiye’de tüm illerde faaliyet gösteren beş kargo şirketini karşılaştırarak en uygun kargo şirketini belirlemek amacıyla VIKOR yöntemini kullanmışlardır. Çalışmada, kargo şirketlerini değerlendirmek için “fiyat”, “deneyim”, “şube sayısı”, “teslim süresi”, “personel sayısı”, “şikâyet sayısı”, “çözülen şikâyet oranı” ve “itibar” olmak üzere sekiz ana kriter dikkate alınmıştır.

Kara vd. (2022) çalışmasında, malzeme taşıma amacıyla tasarlanmış ve benzer özelliklere sahip beş kargo dronunun en uygun olanını seçmek için AHS, TOPSIS ve PROMETHEE ((The Preference Ranking Organization METHod for Enrichment Evaluation) yöntemlerini kullanmıştır. Çalışmada “maksimum havada kalma süresi”, “taşıyabileceği yük miktarı”, “birim fiyatı”, “yükselbileceği irtifa”, “gidebileceği menzil” ve “hareket hızı” olmak üzere altı kriter dikkate alınmıştır.

Boz vd. (2023), kaos durumlarının hava kargo şirketi seçimi yapmışlardır. Bayesian BWM (Best–Worst Method) yöntemi ile kriterler ağırlıklandırılmış ve WASPAS (Weighted Aggregated Sum Product ASsessment) yöntemiyle de kargo şirketlerinin sıralanmasını gerçekleştirmişlerdir. Kaos ortamında hava kargo şirketi seçimi için en önemli kriterin ekonomik kriterler olduğu belirlenmiştir.

Şenaran (2023), otomotiv yedek parça sektöründe e-ticaret yapan işletmelerin kargo şirketi seçerken etkilendiği kriterler incelenmektedir. 20 uzman kişinin görüşleri alınarak oluşturulan veriler ile kriterlerin önem düzeyi AHS ile belirlenmiştir. Kargo şirketi seçiminde ilk sırada “net fiyat”, ikinci sırada “hızlı teslimat” ve üçüncü sırada ise “güvenilirlik” kriterleri yer almıştır.

Nebati (2024), tekstil sektöründe faaliyet gösteren bir şirketin kargo taşımacılığı için tedarikçi seçimi yapmıştır. Kriterler ANP (Analytical Network Process) ile ağırlıklandırılmış ve 4 ana kriter altında 10 alt kriter değerlendirilmiştir. 4 alternatif arasından CODAS (COmbinative DIstance-based ASsessment) yöntemiyle seçim yapılmıştır. Çalışma neticesinde en önemli 3 kriterlerin sırasıyla “güven”, “kalite” ve teslimat olduğu görülmüştür. Alternatif 1 en uygun kargo şirketi seçilmiştir.

Yapılan literatür çalışması neticesinde tüketiciler için en uygun kargo şirketi seçiminde LOPCOW (Logarithmic Percentage Change-driven Objective Weighting) ve MOORA yöntemlerinin bütünleşik olarak uygulandığı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmanın literatürde bu boşluğu dolduracağı ve literatüre katkı yapacağı düşünülmektedir.

Yöntem

Çalışmada kriterlerin ağırlıklarını belirlemek için LOPCOW, kargo şirketlerinin sıralamasını tespit etmek için MOORA yöntemi kullanılmıştır.

LOPCOW Yöntemi

LOPCOW (Logarithmic Percentage Change-driven Objective Weighting) yöntemi, 2022 yılında Ecer ve Pamucar tarafından geliştirilen objektif kriter ağırlıklandırma yöntemlerinden biridir. Yöntemde serilerin ortalama kare ve standart sapmalarının yüzdesi alınarak, serinin boyutundan kaynaklanan boşluk ortadan kaldırılmaktadır. Ayrıca LOPCOW yöntemi negatif ham verilerden etkilenmemektedir. LOPCOW yöntemine ait işlem adımları (1) ile (5) arasındaki Eşitliklerle verilmiştir (Ecer ve Pamucar, 2022).

Adım 1: Bu adımda, alternatiflerin belirlenen kriterlere göre performans değerlerinin gösterildiği başlangıç karar matrisi oluşturulur. Eşitlik (1) ile sembolize edilen bu matris, kriterlerin değerlendirilmesinde temel bir yapıdır.

$$DM = \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ \vdots \\ A_m \end{matrix} \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \dots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Adım 2: Bu adımda, başlangıç karar matrisindeki değerler normalize edilir. Normalizasyon, alternatiflerin performansını karşılaştırabilir hale getirmek için gereklidir. Doğrusal max-min normalizasyon tekniği kullanılarak gerçekleştirilir. Fayda yönlü kriterler için normalize edilmiş değer, Eşitlik (2) ile maliyet yönlü kriterler içinse Eşitlik (3) ile hesaplanır.

$$r_{ij} = \frac{X_{ij} - X_{\min}}{X_{\max} - X_{\min}} \quad (2)$$

$$r_{ij} = \frac{X_{\max} - X_{ij}}{X_{\max} - X_{\min}} \quad (3)$$

Adım 3: Bu adımda her bir kriterin standart sapmalarının yüzdesi olarak ortalama kare değeri hesaplanır. Bu işlem, verinin büyüklüğünden kaynaklanan farkların ortadan kaldırılması amacıyla yapılır. Eşitlik (4)'de σ sırasıyla standart sapmayı ve m ise alternatif sayısını temsil etmektedir

$$PV_{ij} = \left| \ln \left(\frac{\sqrt{\frac{\sum_{i=1}^m r_{ij}^2}{m}}}{\sigma} \right) \times 100 \right| \quad (4)$$

Adım 4: Kriter ağırlıklarının hesaplanması. Her bir kriter ağırlığı Eşitlik (5) kullanılarak kriterlerin yüzde değerlerinin toplamına bölünerek hesaplanır.

$$w_j = \frac{PV_{ij}}{\sum_{i=1}^n PV_{ij}} \quad (5)$$

MOORA Yöntemi

MOORA yöntemi Brauers ve Zavadskas tarafından 2006 yılında ortaya konulmuştur. Çok amaçlı optimizasyon yöntemi olan MOORA, yeni bir yöntem olup literatürde MOORA-Oran Metodu, MOORA-Referans Noktası Yaklaşımı, MOORA-Önem Katsayısı, MOORA-Tam Çarpım Formu ve MULTI-MOORA adında farklı modelleri yer almaktadır. MOORA'nın temel amacı, farklı kriterlere dayalı olarak alternatiflerin en iyi şekilde sıralanmasıdır (Özbek, 2021).

MOORA-Oran Yöntemi (Brauers ve Zavadskas,2006)

Adım 1: Bu adımda, karar vericiler, çeşitli alternatiflerin performanslarını belirli kriterler veya amaçlar açısından değerlendirirler. Bu değerlendirme sonucunda bir performans matrisi (başlangıç karar matrisi) oluşturulur. Başlangıç karar matrisi Eşitlik (1)'de verilmiştir. m, seçeneklerin, n ise kriterlerin sayısını göstermektedir. x_{ij} , i. seçeneğin j. kriterine göre performans değerini göstermektedir

Adım 2: Matrisin normalleştirilmesi, ölçütlerin maksimizasyon ya da minimizasyon yönlü olmasına bakılmaksızın yapılır. Normalizasyon, her kriterin değerini, kriterin genel

etkisini göz önünde bulundurarak ölçeklendirme işlemidir. Bu işlem için genellikle Eşitlik (6) kullanılır.

$$x_{ij}^* = \frac{x_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^m x_{ij}^2}} \quad (6)$$

x_{ij}^* i. seçeneğin j. amaca göre normalleştirilmiş performans değerini verir.

Adım 3: Normalleştirilmiş maksimizasyon ve minimizasyon performans değerleri arasındaki farkın hesaplanması, MOORA yönteminin bir adımındır. Bu işlem, her iki tür kriterin (maksimize edilecek ve minimize edilecek kriterlerin) etkilerini karşılaştırmak ve sıralama yapmak amacıyla kullanılır. Bu işlem Eşitlik (7)'de gösterildiği gibi formüle edilir.

$$y_i^* = \sum_{j=1}^g x_{ij}^* - \sum_{j=g+1}^n x_{ij}^* \quad (7)$$

y_i^* , i. seçeneğin tüm kriterlere göre normalleştirilmiş değerini ifade ederken, (n-g), minimize edilecek kriterlerin ve g, maksimize edilecek kriterlerin sayısını gösterir. y_i^* değerleri büyükten küçüğe doğru sıralanır. Bu sıralamaya göre birinci sıradaki seçenek en uygun seçenek olarak belirlenir.

MOORA-Referans Noktası Yaklaşımı (Brauers ve Zavadskas, 2006)

Referans noktası yaklaşımı alternatiflerin değerlendirilmesinde MOORA-Oran yöntemi ile normalleştirilmiş veriler esas alınır. Bu yaklaşımda, her bir kriter için alternatiflerin performansları, belirlenen referans noktalarına göre değerlendirilir. Referans noktası (r_j), maksimize edilecek kriterler için en yüksek değer ve minimize edilecek kriterler için en düşük değeri temsil eder. Eşitlik (8) kullanılarak seçeneklerin her bir amaca göre referans noktasına olan uzaklıkları hesaplanır.

$$d_{ij} = |r_j - x_{ij}^*| \quad (8)$$

Seçeneklerin sıralanması, MOORA yönteminde referans noktasına olan uzaklıkların hesaplanmasından sonra yapılır ve bu adımda her alternatifin en yüksek performans değeri (P_i) belirlenerek seçenekler sıralanır. Bu işlem, Eşitlik (9) kullanılarak yapılır. Seçenekler küçükten büyüğe doğru sıralanır. Birinci sıradaki seçenek en iyi seçenek olarak belirlenir (Stanujkic vd., 2012).

$$P_i = \min_j(\max_j d_{ij}) \quad (9)$$

MOORA-Önem Katsayısı Yaklaşımı (Stanujkic vd., 2012)

MOORA-Önem katsayısı yaklaşımında, kriterlerin önceliklerinin dikkate alındığı bir durum, her bir kriterin karar verici için farklı ağırlıklara sahip olması gerektiğini ifade eder. Bu durumda, her bir kriterin önceliği, o kriterin karar verme sürecindeki önemini belirtir. Eğer kriterlerin öncelikleri farklı ise, her bir kritere belirli bir ağırlık w_i verilerek alternatiflerin değerlendirilmesi Eşitlik (10) ile yapılır.

$$y_i^* = \sum_{j=1}^g w_j x_{ij}^* - \sum_{j=g+1}^n w_j x_{ij}^* \quad (10)$$

Kriterlerin önem ağırlıklarının referans noktası yaklaşımında kullanılması, MOORA-Önem katsayısı yaklaşımında daha fazla doğruluk ve hassasiyet katar. Bu durumda Eşitlik (8) geliştirilerek önem ağırlıklarının da dikkate alındığı Eşitlik (11) elde edilir.

$$d_{ij} = w_j |r_j - x_{ij}^*| \quad (11)$$

y_i^* değerleri büyükten küçüğe doğru sıralanır. y_i^* sıralamasına göre birinci sıradaki seçenek en uygun seçenek olarak belirlenir.

MOORA-Tam Çarpım Yaklaşımı

Brauers ve Zavadskas, MOORA yönteminin tam çarpım sürümünü 2010 yılında geliştirmişlerdir. Bu sürüm, özellikle karar verme sürecinde, her bir alternatifin maksimize edilmesi gereken ve minimize edilmesi gereken kriterleri dikkate alarak, alternatiflerin genel performansını daha basit ve doğrudan bir şekilde hesaplamayı sağlar. Bu yöntemde, her bir alternatifin maksimizasyon kriterli verileri çarpılarak, minimizasyon kriterli veriler bu çarpıma bölünür. Bu hesaplama için Eşitlik (12)'de verilen A_i ve B_i değerleri Eşitlikler (13) ve (14) ile hesaplanır.

$$U_i = \frac{A_i}{B_i} \quad (12)$$

Burada;

$$A_i = \prod_{g=1}^j x_{gj} \quad (13)$$

$i=1, \dots, m$; m , seçeneklerin sayısını, j ise maksimizasyon yönlü kriterlerin sayısını göstermektedir.

$$B_i = \prod_{k=j+1}^n x_{kj} \quad (14)$$

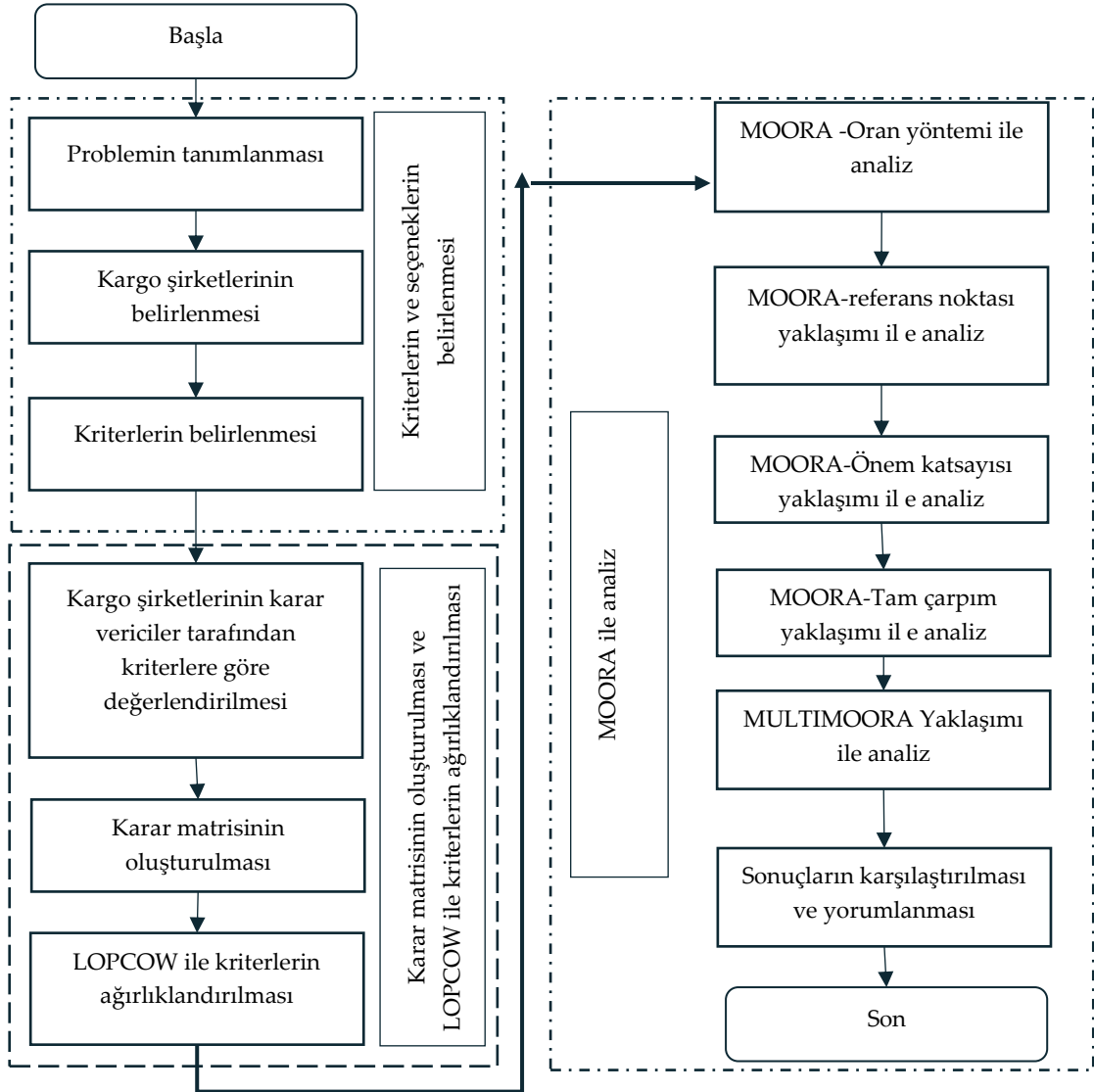
$n-j$, minimizasyon kriterlerin sayısını, U_i seçeneklerin skorlarını göstermektedir. U_i değerleri büyükten küçüğe doğru sıralanır ve birinci sıradaki seçenek en uygun seçenek olarak kabul edilir..

MULTIMOORA Yaklaşımı

MULTI-MOORA yöntemi, 2010 yılında Brauers ve Zavadskas tarafından geliştirilmiştir ve aslında MOORA yaklaşımlarının baskınlık karşılaştırması yapılarak sıralamaya konulmasından ibarettir. Bu yöntem, karar verme süreçlerinde çoklu amaçları dikkate alarak en uygun seçeneği belirlemeye yönelik bir araçtır.

Model, Veri Seti ve Bulgular

Türkiye'nin önde gelen 7 kargo şirketini değerlendirmek için ÇKKV yöntemlerinden LOPCOW ve MOORA yöntemleri bütünleşik olarak kullanılmıştır. Değerlendirme süreci için geliştirilen model akış şeması formatı şeklinde Şekil 1'de verilmiştir.

Şekil 1. Şirketlerin performansını değerlendirme modeli

Şekil 1'de gösterilen model, üç ana kısımdan oluşmaktadır. Her bir kısım, sürecin farklı aşamalarını temsil etmektedir.

Hazırlık aşaması:

- Problemin tanımlanması.
- Seçeneklerin ve kriterlerin belirlenmesi.
- Bu aşama, çalışmanın temelini oluşturarak sonraki adımlar için gerekli bilgilerin toplanmasını sağlar.

Kriterlerin ağırlıklandırılması:

- Tüketiciler ile yapılan görüşme temel alınarak başlangıç karar matrisi oluşturulur.
- Tüketicilerin görüşleri doğrultusunda toplanan veriler kullanılarak LOPCOW yöntemi ile kriterlerin ağırlıkları belirlenir.
- Bu matris, alternatifleri değerlendirmede kullanılır.

Analiz:

- Şirketlerin performansı MOORA yöntemi ve versiyonları ile analiz edilir.
- Elde edilen bulgular yorumlanır.
- Bu model, sistematik bir yaklaşım sunarak, kargo şirketlerinin performansını etkili bir şekilde analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Kriterlerin ve Kargo Şirketlerinin Belirlenmesi

Çalışmanın ilk aşamasında öncelikle problem tanımlanmıştır. Daha sonra problemin çözümüne yönelik olarak bu aşamada kriterler ve analize tabi tutulacak kargo şirketleri belirlenmiştir.

Kriterlerin Belirlenmesi ve Ağırlıklandırılması

Kriterler literatür taraması neticesinde tespit edilmiştir (Ulutaş, 2020; Nebati, 2024; Asoğlu ve Eren,2018; Deste ve Savaşkan:2021), Tespit edilen birçok kriter arasından ön eleme yöntemiyle sekiz kriter belirlenmiştir.

Belirlenen kriterler aşağıda sıralanmıştır.

Şirketin takip sistemi (K1): Kargo takip sistemi ile müşteriye kargosunu anlık olarak takip etme imkânı sunması.

Fiyat (K2): Bir kargo şirketinin “promosyon ve ödeme şekilleri” müşteri açısından tercih edilmesini sağlayan kriterler arasındadır. Fiyat kriteri belirlenirken promosyon ve ödeme şekilleri esas alınmıştır.

Güvenilirlik (K3): Gönderilmek istenilen ürünün, sağlam ve eksiksiz bir biçimde alıcıya ulaştırabilen kargo şirketleri, müşteriler tarafından güvenilir bulunmaktadır.

İtibar (K4): Kargo şirketinin işletme ve müşteri açısından itibarı, daha önce yaşamış olduğu deneyimleri, iyi veya kötü yaşanan tecrübeler ile belirlenmektedir. Ayrıca, kargo şirketlerinin çevreye veya insanlığa örnek olacak uygulamaları hayata geçirdiği projeler de itibarını etkilemektedir.

Personelin davranışları (K5): Kargo şirketinde çalışan personelin gönderimde bulunacak işletme çalışanlarına nazik ve saygılı bir şekilde yaklaşması ve davranışta bulunması.

Sorun çözümü (K6): Hizmet alan tüketiciler herhangi bir sorun yaşadıkları zaman sorunları kısa zamanda çözümlenmelidir.

Ulaşılabilirlik (K7): Hızlı bir şekilde müşteri taleplerine cevap verebilmek için kargo şirketlerinin şube, araç ve kurye sayısının fazla olması gerekmektedir.

Zamanında Teslim (K8): Gönderinin, müşterinin eline söz verilen tarihte geçmesi. Bir kargo şirketi, müşterilerin kargolarını zamanında teslim etmesi gerekmektedir.

Kriter ağırlıklarını belirlemek için LOPCOW yöntemi kullanılmıştır. Karar vericiler kriterlere göre kargo şirketlerini 1-9 puan skalası (1: en düşük; 9: en yüksek) üzerinden değerlendirmişlerdir. Her bir karar vericinin değerlendirmelerinin geometrik ortalaması alınarak başlangıç karar matrisi diye adlandırılan tek bir matriste birleştirilmiştir. Başlangıç karar matrisi Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Başlangıç karar matrisi

KV1	Firmanın Takip Sistemi	Fiyat	Güvenilirlik	İtibar	Personelin Davranışları	Sorun Çözümü	Ulaşılabilirlik	Zamanında Teslimat
ARAS	5,54	4,46	6,21	5,59	5,38	6,35	5,10	6,78
MNG	5,94	5,05	6,38	5,95	5,46	6,42	5,98	6,74
PTT	4,10	5,29	5,75	5,39	3,86	4,06	3,96	3,83
SÜRAT	5,42	4,16	5,30	4,70	5,61	5,11	4,92	5,77
Trendyol Express	8,02	7,15	7,53	6,61	7,72	7,66	7,58	7,81
UPS	4,08	3,70	5,58	4,80	4,07	4,95	5,22	4,36
YURTIÇİ	6,78	5,06	7,11	6,06	6,14	6,54	6,30	7,16

Tablo 1’de gösterilen veriler, LOPCOW yöntemi uygulanarak analiz edilmiş ve kriter ağırlıkları elde edilmiştir. LOPCOW yöntemine göre ilk olarak Tablo 1’deki veriler Eşitlik (2) kullanılarak normalize edilmiştir. Normalize karar matrisi Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2. Normalize karar matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
ARAS	0,371	0,221	0,408	0,465	0,395	0,635	0,315	0,740
MNG	0,472	0,390	0,484	0,656	0,416	0,654	0,559	0,733
PTT	0,005	0,461	0,201	0,359	0,000	0,000	0,000	0,000
SÜRAT	0,340	0,134	0,000	0,000	0,454	0,291	0,266	0,488
Trendyol Express	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
UPS	0,000	0,000	0,126	0,049	0,056	0,247	0,350	0,135
YURTIÇİ	0,687	0,392	0,810	0,713	0,592	0,688	0,648	0,837

LOPCOW yönteminin bir sonraki adımında PV değerleri elde edilmiştir. Eşitlik (3) kullanılarak elde edilen PV değerleri Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3. PV değerleri

K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
21,073	21,301	22,871	27,948	25,801	38,176	33,795	39,254

LOPCOW yönteminin son adımında Eşitlik (4) ve (5) kullanılarak kriter ağırlıkları Tablo 4'te gösterildiği şekilde elde edilmiştir. Uygulama neticesinde en önemli kriterin K8 ile sembolize edilen "zamanında teslim" kriteri olduğu anlaşılmaktadır. K8 kriterini K6 ile sembolize edilen "sorun çözümü" kriteri takip etmiştir. K1 ile sembolize edilen "Şirketin takip sistemi" kriteri ise sıralamada sonda yer almıştır.

Tablo 4. Kriter ağırlıkları

K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
0,092	0,093	0,099	0,121	0,112	0,166	0,147	0,171

Bulgular

Tüketiciler tarafından kargo şirketlerin kriterlere göre değerlendirilmesi neticesinde oluşturulan ve Tablo 1'de verilen matris, MOORA-Oran yöntemi ile analiz edilmiş ve Tablo 5'te gösterilen sonuçlara ulaşılmıştır. Tablo 5'te yer alan sıralama incelendiğinde Trendyol Express kargo şirketini en iyi performansı gösterdiği anlaşılmaktadır. İkinci sırayı YURTIÇİ Kargo alırken son sırada PTT Kargo almıştır. Analiz neticesinde kargo şirketlerinin sıralaması şu şekilde gerçekleşmiştir:

Trendyol Express>Yurtiçi>MNG>ARAS>SÜRAT>UPS>PTT

Tablo 5. MOORA-Oran yöntemi sonuçları

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	Toplam	Ölçeklendirme	Sıralama
ARAS	0,358	0,332	0,372	0,376	0,364	0,401	0,339	0,412	2,954	0,142	4
MNG	0,384	0,375	0,382	0,400	0,369	0,406	0,398	0,410	3,124	0,150	3
PTT	0,265	0,393	0,344	0,362	0,261	0,257	0,263	0,233	2,378	0,114	7
SÜRAT	0,351	0,309	0,317	0,316	0,379	0,323	0,327	0,351	2,673	0,129	5
Trendyol Express	0,519	0,531	0,451	0,444	0,521	0,485	0,504	0,475	3,930	0,189	1
UPS	0,264	0,275	0,334	0,323	0,275	0,313	0,347	0,265	2,396	0,115	6
YURTIÇİ	0,439	0,376	0,426	0,408	0,415	0,414	0,419	0,435	3,331	0,160	2

MOORA-Referans noktası yaklaşımına göre de analiz edilmiş ve Tablo 6'da gösterilen sonuçlara ulaşılmıştır. Tablo 6'da yer alan sıralama incelendiğinde Trendyol Express kargo şirketini en iyi performansı gösterdiği anlaşılmaktadır. İkinci sırayı YURTIÇİ Kargo alırken son sırada PTT Kargo almıştır. Analiz neticesinde kargo şirketlerinin sıralaması şu şekilde gerçekleşmiştir:

Trendyol Express>Yurtiçi>MNG>ARAS>SÜRAT>UPS>PTT

Tablo 6. MOORA-Referans noktası sonuçları

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	P _i	Ölçeklendirme	Sıralama
R _i	0,519	0,531	0,451	0,444	0,521	0,485	0,504	0,475			
ARAS	0,160	0,200	0,079	0,068	0,158	0,083	0,165	0,063	0,200	0,160	4
MNG	0,135	0,156	0,069	0,044	0,152	0,079	0,106	0,065	0,156	0,125	3
PTT	0,253	0,138	0,107	0,082	0,261	0,228	0,241	0,242	0,261	0,209	7
SÜRAT	0,168	0,222	0,134	0,128	0,142	0,162	0,177	0,124	0,222	0,177	5
Trendyol Express	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	1

UPS	0,255	0,256	0,117	0,122	0,246	0,172	0,157	0,209	0,256	0,205	6
YURTIÇI	0,080	0,156	0,025	0,037	0,106	0,071	0,085	0,039	0,156	0,124	2

MOORA-Önem katsayısı yaklaşımına göre de analiz edilmiş ve Tablo 7’de gösterilen sonuçlara ulaşılmıştır. Tablo 7’de yer alan sıralama incelendiğinde Trendyol Express kargo şirketini en iyi performansı gösterdiği anlaşılmaktadır. İkinci sırayı YURTIÇI Kargo alırken son sırada PTT Kargo almıştır. Analiz neticesinde kargo şirketlerinin sıralaması şu şekilde gerçekleşmiştir:

Trendyol Express>Yurtiçi>MNG>ARAS>SÜRAT>UPS>PTT

Tablo 7. MOORA-Önem katsayısı yaklaşımı sonuçları

w_i	0,092	0,093	0,099	0,121	0,112	0,166	0,147	0,171	Toplam	Ölçeklendirme	Sıralama
ARAS	0,033	0,031	0,037	0,046	0,041	0,067	0,050	0,070	0,373	0,144	4
MNG	0,035	0,035	0,038	0,049	0,041	0,067	0,058	0,070	0,393	0,151	3
PTT	0,024	0,036	0,034	0,044	0,029	0,043	0,039	0,040	0,289	0,111	7
SÜRAT	0,032	0,029	0,032	0,038	0,042	0,054	0,048	0,060	0,334	0,129	5
Trendyol Express	0,047	0,049	0,045	0,054	0,058	0,080	0,074	0,081	0,489	0,188	1
UPS	0,024	0,025	0,033	0,039	0,031	0,052	0,051	0,045	0,301	0,116	6
YURTIÇI	0,040	0,035	0,042	0,049	0,047	0,069	0,062	0,074	0,418	0,161	2

MOORA-Tam çarpım yaklaşımına göre de analiz edilmiş ve Tablo 8’de gösterilen sonuçlara ulaşılmıştır. Tablo 8’de yer alan sıralama incelendiğine Trendyol Express kargo şirketini en iyi performansı gösterdiği anlaşılmaktadır. İkinci sırayı YURTIÇI Kargo alırken son sırada PTT Kargo almıştır. Analiz neticesinde kargo şirketlerinin sıralaması şu şekilde gerçekleşmiştir:

Trendyol Express>Yurtiçi>MNG>ARAS>SÜRAT>UPS>PTT

Tablo 8. MOORA-Tam çarpım yaklaşımı sonuçları

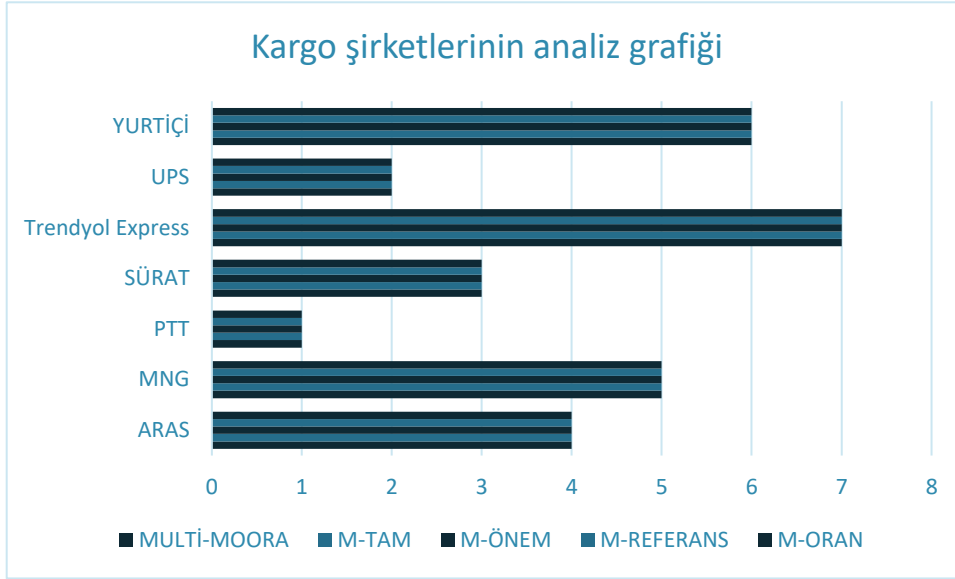
	MAK-Çarpım	Ölçeklendirme	Sıralama
ARAS	1.012.476	0,0629	4
MNG	1.608.572	0,1000	3
PTT	159.064	0,0099	7
SÜRAT	457.190	0,0284	5
Trendyol Express	9.988.279	0,6208	1
UPS	185.587	0,0115	6
YURTIÇI	2.677.441	0,1664	2

MULTI_MOORA yaklaşımına göre de analiz edilmiş ve Tablo 9’da gösterilen sonuçlara ulaşılmıştır. Tablo 9’da yer alan sıralama ve Şekil 2 birlikte incelendiğine Trendyol Express kargo şirketini en iyi performansı gösterdiği anlaşılmaktadır. İkinci sırayı YURTIÇI Kargo alırken son sırada PTT Kargo almıştır. Analiz neticesinde kargo şirketlerinin sıralaması şu şekilde gerçekleşmiştir:

Trendyol Express>Yurtiçi>MNG>ARAS>SÜRAT>UPS>PTT

Tablo 9. MULTI-MOORA-Tam çarpım yaklaşımı sonuçları

	MOORA-Oran		Referans Noktası		Önem Katsayısı		Tam Çarpım		MULTI-MOORA
ARAS	0,142	4	0,840	4	0,144	4	0,063	4	4
MNG	0,150	3	0,875	3	0,151	3	0,100	3	3
PTT	0,114	7	0,791	7	0,111	7	0,010	7	7
SÜRAT	0,129	5	0,823	5	0,129	5	0,028	5	5
Trendyol Express	0,189	1	1,000	1	0,188	1	0,621	1	1
UPS	0,115	6	0,795	6	0,116	6	0,012	6	6
YURTIÇİ	0,160	2	0,876	2	0,161	2	0,166	2	2

Şekil 2. Kargo şirketlerinin analiz grafiği

Sonuç ve Değerlendirme

Çalışmada kargo taşımacılığı alternatiflerinin artması nedeniyle Türkiye’de kargo hizmeti veren yedi şirket ÇKKV yöntemleri olan LOPCOW ve MOORA yöntemleriyle değerlendirilmiştir. Literatür taraması neticesinde belirlenen kriterler, kargo hizmeti alan tüketiciler tarafından değerlendirilmiştir.

LOPCOW yöntemi ile kriterler ağırlıklandırılmıştır. Analiz neticesinde en önemli kriterin K8 ile sembolize edilen “zamanında teslimat” kriteri olduğu ortaya konmuştur. İkinci sırada K6 sembolüyle “sorun çözümü” ve üçüncü sırada ise K7 sembolüyle “ulaşılabilirlik” yer almıştır. Son sıralarda ise “fiyat” ve “firmanın takip sistemi” kriteri yer almıştır.

Kargo şirketlerinin değerlendirilmesi MOORA yöntemi ile yapılmıştır. Değerlendirme sürecinde şirketler 8 kritere göre tüketiciler tarafından puanlanmıştır. Tüketiciler, 1-9 skalasında şirketlere puan vermişlerdir. Tüketicilerin verdikleri puanların geometrik ortalaması alınarak başlangıç karar matrisi oluşturulmuştur. Oluşturulan karar matrisi temel alınarak LOPCOW yöntemi ile kriter ağırlıkları ve MOORA yöntemi ile de şirketlerin analizi yapılmıştır. Ayrıca MOORA yöntemi farklı yaklaşımlarıyla da uygulanmıştır. MOORA

yönteminde ve tüm yaklaşımlarında ilk sırayı Trendyol Express şirketi almıştır. Sıralama şu şekilde gerçekleşmiştir:

Trendyol Express>YURTIÇİ>MNG>ARAS>SÜRAT>UPS>PTT

Bu çalışma ile değerlendirme kapsamında yer alan şirket yöneticilerine rakip ve kendi durumlarına tüketici bakış açısıyla ayna tutulmaktadır. Çalışma neticesinde özellikle alt sıralarda yer alan şirketlerin rakipleriyle yarışabilmesi için özellikle “zamanında teslimat (K8)”, “Sorun Çözüm (K6)” ve “Ulaşılabilirlik (K7)” gibi kriterlere daha çok önem vermesi gerektiği görülmektedir.

Kargo hizmeti veren şirketler üzerinde ileride çalışma yapmak isteyen akademisyenlerin farklı ÇKKV yöntemlerini ve farklı kriterleri sürece dahil ederek değerlendirme yapması mümkün olabilir. Bu süreçlerde kriter ağırlıkları farklı yöntemler kullanarak yeniden düzenlenebilir ve kargo şirketlerinin performansları ölçülebilir. Ayrıca duyarlılık analizi yapılarak kriterlerin sürece ne derecede etkilerinin olduğu ortaya konabilir.

Kaynakça

- Aktaş, E., und Uluengin F. (2005). Outsourcing logistics activities in Turkey. *Journal of Enterprise Information Management*, 18.(3), 316-329.
- Alp, M., Köleoğlu, N., ve Çınar, B. (2019). Kargo Firmalarının Müşteri Memnuniyeti ve Firma İtibari Açısından İncelenmesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (60), (ss.1-13).
- Asoğlu, İ. ve Eren, T. (2018). AHP, TOPSIS, PROMETHEE yöntemleri ile bir işletme için kargo şirketi seçimi. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(16), 102-122.
- Babacan, M. (2003). Lojistik Sektörünün Ülkemizdeki Gelişimi ve Rekabet Vizyonu. *Ege Akademik Bakış*, 3(1), 8-15.
- Boz, E., Çizmecioğlu, S. ve Çalık, A. (2023). Air cargo company selection under a state of chaos: An integrated bayesian BWM and WASPAS approach, *Journal of the Faculty of Engineering and Architecture of Gazi University*, 38(3), 1589-1600.
- Bülbül, S. E. ve Köse, A. (2016). Türk sigorta sektörünün PROMETHEE yöntemi ile finansal performans analizi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 38(1), 187-210.
- Büyükkeklik, A., Özoğlu, B. Ve Bülbül, H. (2014). Kargo hizmet sağlayıcılarında kalitenin tüketici davranışına etkisi: bireysel tüketici araştırması. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (31.1), 33-43.
- Deniz, A. & Gödekmerdan, L. (2011). Müşterilerin Kargo Firmalarının Sunduğu Hizmetlere Yönelik Tutum ve Düşünceleri Üzerine Bir Araştırma, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(2), 379-396.
- Deste, M. ve Savaşkan, A. G. (2021). E-Ticaret İşletmelerinin Kargo Firması Seçimi Üzerine VIKOR Yöntemiyle Bir Uygulama. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 4-21.
- Eren, T. ve Gür, S. (2017). Online alışveriş siteleri için AHP ve TOPSIS yöntemleri ile 3PL firma seçimi. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 819-834.
- Hakan Uzun ve İrfan Süer (2015), Gümüşhane Üniversitesi, *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi IV. Ulusal Lojistik ve Tedarik Zinciri Kongresi 21-23 Mayıs 2015, Gümüşhane*.
- Kara, M., Yumuşak, R. ve Eren, T. (2022). Acil Yardım Müdahalesi Yapan Birimler için Çok Ölçütlü Karar Verme Yöntemleri ile Kargo Drone Seçimi. *Türkiye İnsansız Hava Araçları Dergisi*, 4(2), 38-45.
- Karagöz, Y., Mutlu, H. T., Sağır, S., ve Celil, M. (2019). Kargo Şirketi Seçimini Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesine Yönelik Ölçek Geliştirilmesi: Sivas Örneği. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 15(2), 235-247.
- Kundakçı, N., Adalı, E. A., & Işık, A. T. (2014). Combination of DEMATEL and ANP for the cargo shipping company selection problem. *International Journal of Engineering Management and Economics*, 4(2), 99-116.
- Nebati, E. E. (2024). Lojistik Taşımacılığında ANP ve CODAS Yöntemleri İle Kargo Firması Seçimi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*. 23(45), 52-69.
- Özdemir, Ü., & Güneroğlu, A. (2018). Cargo type selection procedure using fuzzy AHP and fuzzy TOPSIS techniques:'the case of dry bulk cargo ships'. *International Journal of Shipping and Transport Logistics*, 10(3), 259-280.
- Şakar, M. Ve Ayanoğlu, M. (2015). Bir Kargo Firmasının Ek Taleplerinin Karşılanması için Kısıtlar Kuramı Yaklaşımı Uygulaması. *İşletme Bilimi Dergisi*, 3(2), 19-38.

- Şenaran, L. E. (2023). E-ticarette kargo şirketi seçiminde etkili olan kriterlerin AHP ile karşılaştırılması: Otomotiv yedek parça sektörü uygulaması (Master's thesis, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi).
- TDK. Türk Dil Kurumu, <http://www.tdk.gov.tr> Erişim Tarihi: 06.11.2024.
- Topuk, N. (2020). *Türkiye’de Kargo Şirketi Olarak Faaliyet Gösteren Firmaların EDAS ve MOORA Yöntemleri ile Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Tüysüz, F., & Şimşek, B. (2017). A hesitant fuzzy linguistic term sets-based AHP approach for analyzing the performance evaluation factors: An application to cargo sector. *Complex & Intelligent Systems*, 3(3), 167-175.
- Ulutaş, A. (2020). SWARA tabanlı CODAS yöntemi ile kargo şirketi seçimi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(3), 1640-1647.
- Uzun, H. (2013). Kargo Taşımacılık Sektöründe AHS ve TOPSIS Yöntemleriyle Hizmet Kalitesinin Değerlendirilmesi, (Yüksek Lisans Tezi), Gümüşhane Üniversitesi.
- Yapraklı, Ş. (2006). *Kargo Taşımacılık Hizmetleri Pazarlanması ve Hizmet Kalitesi*, İstanbul: Beta Kitapevi.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 29.11.2024 Kabul/Accepted: 13.01.2025

Araştırma Makalesi/Research Article, ss./pp. 161-193.

GENÇLERİN SAHİPSİZ SOKAK KÖPEĞİ SALDIRILARINA YÖNELİK DÜŞÜNCELERİ ÇERÇEVESİNDE MAĞDURİYETİN GÜNCEL GÖRÜNTÜSÜNÜN DEĞERLENDİRİLMESİ

Sadiye KAYAARSLAN¹

Öz

Bu araştırmanın temel amacı, sahipsiz sokak köpeği saldırılarına yönelik gençlerin görüşlerini belirlemek ve mağduriyete dair değerlendirmeler yapmaktır. Bu amaçla üniversite eğitimi almakta olan ve sokak köpeği saldırılarından dolayı tedirginlik yaşayan on iki genç bireye kartopu örnekleme yöntemiyle ulaşılmıştır. Araştırmada veri toplamak için araştırmacı tarafından geliştirilen yirmi beş sorudan oluşan yarı-yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Görüşmeler, katılım öncesi bilgilendirilmiş gönüllü formunu imzalayan 18-21 yaş arası gençlerle yüz yüze gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırma yöntemiyle yapılan araştırmanın verileri içerik analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. Yapılan analizlerde katılımcıların çoğunun sokak köpeği saldırısından dolayı kendilerini dezavantajlı hissettikleri ve saldırı korkusu yaşadıkları, bir kısmının ise bizzat sokak köpekleri tarafından saldırıya uğradıkları belirlenmiştir. Katılımcıların çoğunluğu sokak köpeği saldırıları nedeniyle psikolojik ve eğitimsel açıdan olumsuz etkilendiklerini ifade etmiştir. Katılımcılar, sokak köpeği saldırılarını köpeklerden korkulup korkulmadığına bakılmaksızın, bireysel değil toplumdaki herkesi ilgilendiren sosyal bir risk ve sorun olarak algılamaktadırlar. Toplum sağlığını olumsuz etkileyerek yaşam kalitesini düşüren sokak köpeği saldırılarının sona ermesi için gençlerin; hayvan barınağı sayısının artırılması ve sokak köpeklerinin ölene kadar barınaklarda bakım almasını sağlayacak yasa değişikliğinin yapılması, köpeklere mikroçip takılması gibi birçok önerisinin olduğu tespit edilmiştir. Araştırma bulgularının sokak köpeklerinin toplum yararına kullanımıyla ilgili sosyal politika oluşturulmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Gençlik, Sosyal Sorunlar, Sokak Köpeği Saldırısı, Güvenlik, Sosyal Politika.*

Evaluation of the Current Image of the Victimization Within the Framework of Young People's Thoughts Towards the Attacks of the Stray Dog

Abstract

The main purpose of this research is to identify the opinions of young people on stray dog attacks and to make assessments related to victimization. For this purpose, twelve young individuals receiving university education and experiencing uneasiness due to street dog attacks have been reached by snowball sampling method. A semi-structured interview form consisting of twenty-five questions developed by the researcher has been used to collect data in the study. The interviews have been conducted face to face with young people aged 18-21 that have been informed and have signed the volunteer form prior to participation. The data of the research conducted with qualitative research method have been analyzed with content analysis method. In the analyzes, it has been determined that most of the participants have felt disadvantaged and have the fear of attack due to street dog attack, and some have been attacked in person by street dogs. The majority of the participants have stated that

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Delice Meslek Yüksekokulu, Sosyal Hizmet ve Danışmanlık Bölümü, e-posta: kayaarslan@kku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8636-3897.

they have been negatively affected psychologically and educationally due to street dog attacks. Participants perceive street dog attacks as a social risk and problem that concerns everyone in society, not the individual, regardless of whether the dogs are feared. It has been found that in order to end street dog attacks that negatively affect public health and reduce the quality of life, young people have many suggestions such as increasing the number of animal shelters, amending the law to ensure that street dogs receive care in shelters until they die, and microchipping dogs. It has been thought that the findings of the research contribute to the creation of social policy on the use of street dogs for the benefit of society.

Keywords: Youth, Social Problems, Street Dog Attack, Safety, Social Policy.

Extended Abstract

This research has been carried out in the form of face-to-face meetings with young people aged 18-21 receiving university education. The research has been conducted on vocational school students in Delice district of Kırıkkale city in Turkey. The majority of the participants have stated that they have been negatively affected psychologically and educationally due to street dog attacks. Regarding the psychological feelings that stray dogs cause in individuals, especially the feeling of fear comes to the forefront. Educationally, it has been stated that encountering aggressive stray dogs on the street on the way to school leads to late school attendance. All of the participants have stated that they have no life safety against the risk of street dog attacks. All of the participants are of the opinion that their right to comfortable-free walking on the street at all hours of the day has been restricted by street dogs. Participants perceive street dog attacks as a social risk and problem that concerns everyone in society, not the individual, regardless of whether the dogs are feared. Generally as a source of this perception, street dogs' carrying the risk of transmitting diseases to people and carrying especially the risks of causing disadvantaged groups' (the elderly, the disabled, children, women, etc.) feeling scared and getting injured by affecting the safety of streets negatively have been showed.

162

The majority of the participants report that they miss being able to walk safely on the street without running into a stray dog. All of the participants believe that stray dogs carry the risk of attacking even when they are full and the best place to care for stray dogs is shelters, not streets.

The majority of the participants state that the fact that street dogs are sterilized within twenty days after they are collected by the municipalities and then released back to the streets where they are taken from causes the aggression in dogs to continue. All participants state that municipalities should build shelters for stray dogs and place them in shelters. The expectation of most participants is that Non-Governmental Organizations increase the number of shelters and work collaboratively with state institutions.

Participants state that pet dog owners should not abandon their dogs on the streets and should sterilize them in order not to increase the number of stray dogs on the streets. The majority of the participants think that instead of selling dogs in pet shops, stray dogs should be adopted free of charge. All of the participants state that microchipping pet cats and dogs as well as adopted dogs will be an important method to prevent cats and dogs being abandoned on the streets.

Participants state that street dogs can be trained in some areas and used for the benefit of society. These areas are as follows: Finding drugs, guiding the visually impaired as a guide dog, being used for search and rescue and protection, helping to reduce the stress of the elderly in nursing homes and calming individuals with epileptic seizures.

According to the participants, the number of shelters should be increased, all stray dogs should be sterilized and kept in shelters until they die. In addition, society should be encouraged to adopt dogs. Therefore, the adoption of stray dogs primarily, if this is not possible, their care in shelters with increased numbers and quality seem to be the most logical solution. By taking street dogs to shelters where they will be protected from the dangers of the street, people will also be able to protect themselves from being victims of street dog violence.

When all of the dogs in the streets in Turkey are placed/possessed in shelters and their excessive reproduction is controlled by neutering it will be possible for us to see that street dogs cease to be a social problem.

Animal-loving non-governmental organizations in Turkey need to be further encouraged to share the burden of local governments on increasing the number of shelters. In Turkey, no dogs should be sold in pet shops, but instead rehabilitated stray dogs should be owned free of charge. Considering the possibility that pet cats and dogs may one day be abandoned and reproduce rapidly on the streets, it is also important to encourage microchipping of pets.

Considering the importance of animal-assisted social work intervention in social policy, stray dogs should be used in a way that will benefit the society. As a result, such practices will also benefit stray dogs.

Giriş

Günümüzde iş, sürü koruma, av köpeği kategorilerinde olmayan köpekler sokaklarda başıboş kalmakla mağdur edilmiştir (Seven, 2019). Mağdur edilmemiş köpeklere arama kurtarma/iz takip, uyuşturucu madde bulma ve engelliler için rehber köpekleri de ekleyerek sayılan bu köpekler dışında kalan köpeklerin sokaklara terkiyle birlikte mağdur edilen bu köpeklerin başka canlıları mağdur etmeye yönelmiş oldukları ifade edilebilir. Sokaklarda başıboş dolaşan köpekler genel olarak “sahipsiz hayvan” şeklinde isimlendirilmektedir. Bu çalışmada sokaklarda başıboş dolaşan sahipsiz köpekler, sokak köpeği ve sahipsiz köpek olarak isimlendirilecektir. Sahipsiz hayvanların varlığı hem insan sağlığı hem de çevre sağlığı bakımlarından hoş karşılanmamaktadır. Çünkü bu hayvanlar kontrolsüzce çoğalmaktadırlar. Kontrolsüz çoğalmanın nedenleri arasında sahipli olanların ya da bunların yavrularının sokağa terkinin (Bilgili, 2021; Yücer ve Ay Kıran, 2023) en önemli nedenler içinde olduğu ifade edilmektedir. Sahipsiz köpek sayısının azaltılması noktasında, sokaklarda dolaşan hâlihazırdaki sahipsiz köpeklerin yanında sahipli olup evlerde bakılan evcil köpeklerin de üremeye dair kontrollerinin sağlanmasının önemli olduğu ifade edilebilir. Zira köpeklerin kontrolsüz üremeleriyle başıboş olarak sokakta bulunmaları birleşince köpekten insana yönelen ve insandan köpeğe yönelen şiddet olgusu gündeme gelmektedir.

164

Köpekten insana yönelmiş şiddet davranışı denildiğinde saldırgan köpek kavramı karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bu saldırgan köpeklerin sokaklarda başıboş gezerek insanlara saldırmaları, hayvandan insana yönelmiş şiddeti görünür kılmaktadır. Diğer yandan köpeklerini sokağa terk eden köpek sahipleri ve toplumlar da hayvana yönelik insani şiddeti gözler önüne sermektedir. Oysaki şiddet olmadan yaşam sürmek mümkündür. Sokak köpeklerine korunaklı yaşam alanları-hayvan bakımevleri (barınaklar) yaparak onların sokakta kalıp vahşileşmelerinin önüne geçebilmek de mümkündür. Zira sokakta yaşayan sahipsiz köpeklerin varlığı başlı başına hayvan haklarına aykırı bir durum olarak değerlendirilmelidir.

Tıpkı insanlar arası şiddetin toplumsal bir sorun olması gibi hayvan-insan arasındaki şiddet de bazı dönemlerde toplumsal soruna dönüşebilmektedir. Günümüzde sokak köpeklerinin insanlara saldırması artık görünür bir toplumsal sorun haline gelmiştir. Hatta sokak köpekleri nedeniyle zarara uğramış insanların tüm yaşamlarının etkilenmesi düşünüldüğünde bu sorun toplumsal bir krize de yol açabilmektedir. Sokak köpeği saldırıları can güvenliğini tehdit eden en önemli toplumsal sorunlar içerisinde değerlendirilebilir. Toplum ve hayvan sağlığı açılarından değerlendirildiğinde saldırgan köpek sorununun çözülmesi önemlidir.

Hayvan bakımevlerinde (barınaklarda) kalan köpeklere verilecek veterinerlik hizmetleri sayesinde hasta olan köpeklere sokakta kaldıkları günlerle kıyaslandığında daha fazla mama, ilaç vb. hizmet gidecektir. Çünkü her vatandaş sokaktaki köpeğe mama ya da ilaç almak için bütçe ayırmamakta fakat barınaklardan sorumlu olan devlet kurumlarının bu

hayvanları düzenli besleme ve tedavi etme gibi sorumlulukları bulunmaktadır. Dolayısıyla sadece bu açıdan değerlendirildiğinde bile sokak köpeklerine barınaklarda bakım verilmesinin hem köpeklere hem de üretici firmalara fazlasıyla fayda sağlayacağı ifade edilebilir.

Veteriner sosyal çalışma yemininde “tüm türlerin onur ve değerine saygı duymak ve bunu teşvik etmek” önemslenmektedir (Yanardağ, 2020). Bu doğrultuda bu araştırma hem insan hem de hayvan türünün yararını ve her iki tür açısından da türlere dengeli şekilde muameleyi ilke olarak benimseyerek gerçekleştirilmiştir.

Araştırmada sahipsiz köpeklerin toplum yaşantısında ortaya çıkardığı yeni riskler çok boyutlu olarak değerlendirilmiştir. Bu riskler Sosyal Hizmet, Sosyal Politika ve Sosyoloji alanlarının ortak kesişiminde yer almaktadır. Koruyucu-önleyici sosyal hizmet açısından ele alındığında, toplum olası riskli durumlardan arındırılır ve sorunlar meydana gelmeden önce bertaraf edilir. Burada öncelikli amaç; bireyin, toplumun ve çevrenin biyolojik-psikolojik-sosyolojik bakımlardan korunmasıdır. Sahipsiz köpeklerin neden olduğu birçok sorun (çevre hijyeni sorunu, çevre ve toplum güvenliğinde zaafiyet, gürültü kirliliği, sağlığın bozulması vb.) sosyal hizmetin özellikle üzerinde çalıştığı dezavantajlı grupların (engelliler, çocuklar, kadınlar, yaşlılar, hamileler vb.) daha fazla olumsuz yönde etkilenmesine (Yücer ve Ay Kıran, 2023) neden olmaktadır. Bu tür sorunların olduğu yerde çözüme yönelik oluşturulacak sosyal politikalar önem kazanmaktadır. Zira kentsel politikada da sokak hayvanlarının yadsınamayacak bir yeri (Köseömeroğlu Yalçın, 2024) bulunmaktadır. Sokak köpeklerine yönelik sosyal politikaların aynı zamanda kentsel çevreyi iyileştirici güvenlik önlemlerine katkı sağlayan bir etkiye sahip olduğu ifade edilebilir. Araştırmada sahipsiz köpek sayısının aşırı düzeyde artmasını toplum yapısının kaldıramadığı gerçeğinden hareketle, gençlerin bakış açısından yansıyan çözüm önerilerinin sosyal politika yapıcılara katkı sunması beklenilmektedir.

1900-2021 yıllarında Türkiye’de yapılmış lisansüstü tezler içinden hayvan hakları ile hayvan refahının etik tarafına değinen araştırmaların incelendiği bir çalışmada (Arslan ve İlgili, 2022), tezlerde en fazla değinilen iki konunun “hayvan hakları ve hayvan refahının teorik-felsefi boyutu” ile “hayvan hakları ve hayvan refahıyla ilgili biyoetik sorun-çatışmalar” konuları olduğu belirtilmektedir. Buna karşın “eğitim etkinliklerinde hayvan kullanımı”, “hizmet amaçlı hayvan kullanımında alternatif yöntemler”, zararlı olduğu düşünülen hayvanlarla “kontrol ve mücadele” gibi konularda çalışmalar yapılmasına ihtiyaç olduğu ifade edilmektedir. Bu doğrultuda bu araştırma sokak köpeklerinin zararlarını ortaya koyarak onların kontrol mekanizmaları hakkında katılımcıların görüşlerini ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca katılımcıların sokak köpeklerinin hizmet amaçlı kullanımıyla ilgili önerileri de tespit edilmektedir.

Türkiye’de bizzat gençler özelinde onların sahipsiz sokak köpeklerine dair düşüncelerini ve bu köpeklerin olası zararlarının önlenmesine dair önerilerini inceleyen bir araştırma bulunmamaktadır. Sokak köpekleriyle ilgili yapılan sosyal araştırmalarda incelenen

konular genelde konunun kavramsal olarak incelenmesi, kamu sağlığı ve kuduzla mücadelede sokak köpekleri (Işık, 2022), hayvan hakları bağlamında sokak köpeklerinin nasıl korunabilecekleri (Demirci, 2017), sokak hayvanlarının kentsel politikadaki yerleri ve kentsel çevreyi iyileştirici güvenlik önlemleriyle ilişkisi (Köseömeroğlu Yalçın, 2024), hayvan haklarının hukuki açıdan değerlendirilmesi (Akbulut ve Çobanoğlu, 2020; Eraslan, 2022) gibi konular çerçevesinde ele alınmıştır. Bu doğrultuda araştırmamız sahipsiz sokak köpeklerinin saldırılarına ya da saldırı riskine maruz kalan, bir şekilde köpek saldırısına tanıklık eden gençlerin konuyla ilgili düşüncelerini ve çözüm önerilerini ortaya koymasına bakımından literatürün gelişmesine katkı sağlayabilecektir.

Türkiye’de sahipsiz köpeklerin sayıca hızlı şekilde artması (Kırışık ve Öztürk, 2021) söz konusudur. Günümüzde sosyal yaşantıda sahipsiz sokak köpeklerinin insanlara ve hayvanlara saldırıp onları mağdur etmeleriyle ilgili birçok olay meydana gelmektedir. Bu durumları bireylerin bir kısmı bizzat yaşarken bir kısmı ise olayları televizyon, radyo, sosyal medya gibi medya araçları yoluyla gözlemlemektedir. Dolayısıyla şiddeti bizzat yaşayan ya da şiddete tanık olan bireylerin olumsuz yönde etkilenmeleri söz konusu olabilmektedir. Şiddetin bu yeni görüntüsü toplumun tüm kesimlerini olduğu gibi gençleri de etkilemektedir. Zira gençlerin gündemdeki değişimleri takip konusunda daha hızlı ve uyumlu görünmekte olduğu ifade edilebilir. Genç bireyler toplumdaki en dinamik unsurlar olması nedeniyle değişimlerden de bir o kadar etkilenmektedir. Toplumda en dinamik unsur olan gençler üzerinde yapılan bu araştırmada üniversite eğitimi alan gençlerin güncel bir konu olan sahipsiz sokak köpeği saldırılarına ve bu köpeklerin verdiği zararların nasıl önlenebileceğine dair görüşleri incelenmiştir. Nitekim Türkiye’de son dönemlerde birçok insan ve özellikle birçok yaşlı, çocuk, hamile, kadın, engelli birey bu tür saldırıların mağduru olmaktadır. Sokak köpekleri en çok da korumasız olan bu tür gruplara saldırmakta; zaten birçok alanda dezavantajlı olan bu toplumsal gruplar köpeklerin saldırılarına maruz kalarak bir kez daha dezavantajlılığı yaşamaktadırlar. Gelişmiş birçok ülkede sokaklarda sahipsiz gezen ve diğer canlıları mağdur eden köpeklere rastlanmazken Türkiye’de bu mağduriyetin son zamanlarda toplum gündemini meşgul etmesi, yerleşim alanlarının güvenlik konusundaki eksikliklerini gündeme getirmektedir. Can güvenliği ve günün her saatinde güven içinde insanların sokaklarda dolaşımı haklarının sağlanabilmesi için sokak köpekleri saldırılarının önlenme yollarının araştırılıp bilimsel olarak değerlendirilmesi hem toplumsal güvenlik bilincinin gelişmesini hem de toplum sağlığının gelişmesini sağlayabilecektir. Bu araştırma güvenli kentsel alanda yaşamının gerekliliklerinden birisi olan can güvenliğinin sağlanmasının sahipsiz sokak köpeklerinin saldırganlığıyla ilişkisinin önemine dikkat çekerek ve bilimsel literatürün bu anlamda zenginleşmesini sağlayarak hem bireysel güvenlik hem de toplumsal güvenlik düzlemlerindeki bilinçliliğe katkı sağlayacak ve hem toplumsal güvenlik hem de toplumsal sağlığın gelişmesinde önemli bir işlevi yerine getirmiş olacaktır.

Araştırmanın bulguları doğrultusunda gençlerin sahipsiz sokak köpeği saldırılarıyla ilgili hangi düşüncelere sahip oldukları, gençlerin bu tür saldırılardan nasıl etkilendikleri belirlenebilecek; gençlerin bakış açısından sokak köpeği saldırılarının zararlarının neler

olduğu ve bu zararların önlenmesi amacıyla alınabilecek önlemlerin neler olabileceği gibi önemli durumlar belirlenip değerlendirilebilecektir. Sokak köpeklerinin saldırarak zararlar yol açmasını önleyebilmek için gençlerin bakış açısının hangi çözüm önerilerini sunduğunun tespitiyle birlikte gündemi meşgul eden köpek saldırısı sorununun risk ve sorun olmaktan çıkarılması yolunda önemli bir katkı elde edilmiş olunacaktır. Dolayısıyla bu araştırma, gençlerin sokak köpeklerinin saldırılarının zararları ve bu zararların önlenmesine dair görüşlerini nedenleriyle birlikte derinlemesine ortaya koyması bakımından önemlidir. Üniversite eğitimi alan gençlerin sokak köpeği saldırılarını nasıl değerlendirdiklerini anlamak, bu sorunun ortadan kaldırılmasında dikkat edilmesi gereken konuların belirlenmesini ve planlanmasını da sağlayabilecektir. Bu yolla sosyal politika geliştirilmesine katkı sağlanabilecektir.

Bu araştırmanın önemi doğrultusunda araştırmanın temel amacı; gençlerin sahipsiz sokak köpeği saldırılarıyla ilgili hangi düşüncelere sahip olduklarını, gençlerin bu tür saldırılardan nasıl etkilendiklerini belirleyerek onların bakış açısından sokak köpeği saldırılarının zararlarının neler olduğu ve bu zararların önlenmesi amacıyla alınabilecek önlemlerin neler olabileceğini belirlemek, anlamlandırmak ve değerlendirmektir. Bu doğrultuda belirlenen araştırma soruları şunlardır:

1. Gençler sokak köpeği saldırısı korkusu ve sokak köpeği saldırısı yaşıyorlar mıdır?
2. Sokak köpeği saldırısı korkusu ve sokak köpeği saldırısı yaşamayan gençlere ne tür etkileri bulunmaktadır?
3. Gençler sokak köpeği saldırısı riskinden dolayı kendilerini dezavantajlı hissediyorlar mıdır?
4. Gençler sokak köpeği saldırısı riski karşısında kendi can güvenlikleri hakkında neler düşünmektedirler?
5. Gençler sokak köpeği saldırısı riski karşısında günün her saatinde rahat-özgür gezme haklarının kısıtlanıp kısıtlanmadığı hakkında hangi düşüncelere sahiptir?
6. Gençler sokak köpeği saldırılarının toplumsal bir risk ve sorun olup olmadığı hakkında ne düşünmektedir?
7. Gençlere göre sokak köpeği saldırıları insan ve toplum sağlığını nasıl etkilemektedir?

Yöntem

Araştırma Deseni

Bu çalışmada gençlerin sahipsiz sokak köpeği saldırılarıyla ilgili hangi düşüncelere sahip oldukları, gençlerin bu tür saldırılardan nasıl etkilendiklerinin belirlenerek onların bakış açısından sokak köpeği saldırılarının zararlarının neler olduğu ve bu zararların önlenmesi amacıyla alınabilecek önlemlerin neler olabileceğinin belirlenmesi gibi konular gençlerle yarı yapılandırılmış görüşme yoluyla anlamların ortaya konulması şeklinde çalışılmış; nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Araştırma deseni olarak ise fenomenolojik desen kullanılmıştır. Bu desende; üzerinde çalışılan olgu ya da durumu deneyimlemiş olan (Tutar,

2023), olayın/durumun özünü yansıtabilecek en az üç ve en fazla on beş kişiden oluşan bir grup üzerinde çalışmak (Özdemir ve Tuti, 2023) esastır.

Çalışma Grubu

Üniversite eğitimi almakta olan ve sokak köpeği saldırılarından dolayı tedirginlik yaşayan, kartopu örnekleme yöntemiyle ulaşılan on iki genç birey çalışma grubunu oluşturmaktadır. Katılımcılardan her birine birden on ikiye kadar numara verilmiş, bir numaralı katılımcı K-1 olarak ifade edilmiştir. Katılımcıların hepsi Kırıkkale Üniversitesi'nde ön lisans eğitimi almaktadır.

Katılımcıların yaşları 18-21 yaş arasında değişmektedir. Katılımcıların çoğunluğu (9 kişi) 19 (K-2, K-3, K-5, K-8, K-10) ve 20 (K-4, K-7, K-9, K-11) yaşlarındadır. Katılımcıların 2 tanesi (K-1, K-12) 18 yaşındadır. Bir katılımcı ise (K-6) 21 yaşındadır. Katılımcıların 5 tanesi kadın (K-1, K-2, K-3, K-4, K-5), 7 tanesi (K-6, K-7, K-8, K-9, K-10, K-11, K-12) erkektir. Katılımcılar insan ve toplum üzerine eğitim alan Sosyal Hizmetler Programı (K-1, K-2, K-3, K-4, K-5, K-6), hayvan sağlığı üzerine eğitim alan Laborant ve Veteriner Sağlık Programı (K-7, K-8, K-9), bitkiler üzerine eğitim alan Bitki Koruma Programı (K-10, K-11, K-12) öğrencilerinden oluşmaktadır. Farklı canlı türleri üzerine odaklanan bu farklı programların yetiştirdiği öğrencilerin sokak köpeği saldırılarına bakış açılarının birçok noktada aynı olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların hepsi eğitim aldıkları yerleşim yerinde ve çarşıda gezerken başı boş dolaşan sokak köpeklerini gördüklerini ifade etmişlerdir.

Veri Toplama Aracı

Nitel araştırma yöntemi kullanılan bu çalışmada veri toplama aracı olarak araştırmacı tarafından oluşturulan yirmi beş sorudan oluşan yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Çalışma grubuna yarı yapılandırılmış görüşme formu uygulanırken, görüşme için gönüllü olduklarını onam formunu imzalayarak onaylayanlar dikkate alınmıştır. Üniversite eğitimi almakta olan ve sokak köpeği saldırılarından dolayı tedirginlik yaşayan on iki genç bireyle 2024 yılı Ekim ayında yüz yüze derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilerek veriler elde edilmiştir.

Araştırmada veri toplama aracı ile ilgili olarak, 18.09.2024 tarihinde yapılan Etik Kurulu Toplantısı ve 11.10.2024 tarihli 285652 sayılı Kırıkkale Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu kararı ile Etik Kurul onayı alınmıştır. Araştırmanın yapılabilmesi konusunda Kırıkkale Üniversitesi'nden 23.10.2024 tarih ve E.288593 sayılı karar evrakıyla gerekli izinler alınmıştır.

Verilerin Analizi

Yarı yapılandırılmış görüşme yoluyla elde edilen veriler, içerik analizi yöntemi ile değerlendirilmiştir. Analiz ve değerlendirmelerde herhangi bir elektronik paket program kullanılmamıştır. Görüşme formundaki yarı yapılandırılmış sorularla ortaya çıkarılan temalar yoluyla katılımcıların görüşleri temalara uygun kategorilere ayrılarak sonrasında anlamlandırılması gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veriler yorumlanarak değerlendirilmiştir.

Bulgular

Gençlerin Sokak Köpeği Saldırısı Korkusu-Sokak Köpeği Saldırısı Yaşama Durumları

Katılımcıların çoğunluğu (3'ü kadın, 4'ü erkek olmak üzere) sokak köpeği saldırısı korkusu yaşadığını (K-2, K-4, K-5, K-6, K-8, K-10, K-11) ifade etmişlerdir. Bizzat sokak köpeği saldırısı yaşayan katılımcı sayısı 4'tür (K-1, K-3, K-7, K-12), ikisi kadın ikisi erkektir. Saldırı yaşayan erkeklerden birisi (K-7) saldırıyı şu an eğitim aldığı şehirden başka bir şehirde yaşadığını, diğer erkek katılımcı (K-12) ise 11-12 yaşlarındayken saldırıya maruz kaldığını ifade etmiştir. Katılımcılar arasında sadece bir kişi (K-9) ne sokak köpeği saldırısı yaşamış ne de saldırı korkusu yaşamıştır. Bununla birlikte sokak köpeğinden bahsedilince katılımcıların hepsinde bir tedirginlik oluştuğu görülmüştür.

Sokak Köpeği Saldırısı Korkusu veya Sokak Köpeği Saldırısı Yaşamamanın Gençlere Etkileri

Bir katılımcı (K-9) haricinde diğer tüm katılımcılar ya sokak köpeği tarafından saldırıya uğramış ya da saldırı korkusu yaşamıştır. Bu kişilerin bu yaşanan durumlardan dolayı nasıl etkilendikleri sorulduğunda çoğunluğun (K-1, K-2, K-3, K-4, K-5, K-7, K-8, K-10, K-11, K-12) psikolojik olarak olumsuz etkilendiğini ifade ettikleri görülmüştür. İkinci sırada ise eğitimsel açıdan olumsuz etkilendikleri (K-1, K-3, K-4, K-6, K-7, K-10) ifade edilmiştir. Katılımcılardan bazıları (K-4, K-7) ekonomik olarak bazıları da (K-1, K-12) bedensel sağlık bakımından (yaralanma yaşayarak) olumsuz etkilendiklerini belirtmişlerdir. Hiçbir katılımcı sokak köpeklerinden dolayı hukuki bir süreçte yer aldığını ifade etmemiştir. Katılımcıların bazılarının ifadeleri şöyledir:

“Eğitim aldığım kurum çevresinde köpek saldırısına uğradım. Bu durumun bana fiziksel sağlığım açısından etkisi olmuştur. (...) Bacağımda küçük bir yaralanma oldu. Kuduz olmamak için düzenli aşı oldum. Sonrasında sokak köpeklerinden hep korktum. Köpekler yüzünden derse geç kaldım, yoldan geçen birisi okula kadar yürüyerek bana eşlik etti” (K-1).

“Okulun çevresinde birden fazla başıboş sokak köpeği var. Tek başıma okul dışına çıkmaktan korkuyorum, üzerimize geliyorlar. Okul kapısı açık olduğunda okul bahçesine giriyorlar. Psikolojik olarak tedirginim. Ekonomik açıdan zarara uğradım. Okula geç kaldığım için taksi ücreti ödedim. Eğitim açısından çok fazla soruna neden oldu, okula geç kalma veya gidememe gibi” (K-4).

“Eğitim aldığım kurumun çevresinde de sokak köpekleri var. Giriş çıkışlarda saldırıya uğramaktan korkuyorum. Bu da benim okula gelirken tedirgin olmama neden oluyor” (K-5).

“Kurumun etrafında saldırıya uğramadım ancak korkusu var. Bu beni psikolojik olarak sabah okula gelmem gibi bir duruma sokuyor ve derslerimde sıkıntı oluyor” (K-6).

“Okula giderken ısırılmışım ve hemen özel hastaneye gittim. Yaklaşık 4 doz aşı vuruldum. Okula bir hafta gitmedim. Sonradan hayvanın öldüğünü öğrendim. Eğitimimden

geri kalmıştım ve her köpek gördüğümde yolumu değiştiriyorum. Sonradan köpeğin kuduz olduğunu öğrendim. Psikolojik ve maddi anlamda yıpranmıştım” (K-7).

“Daha önce 11-12 yaşlarımda saldırıya uğramıştım. O zamanlar küçük bir çocuktum ve o korkuyla aileme söyleyememiştim. Fiziksel olarak acı çektim ve mental sağlığımı da etkiledi. Bu olaydan sonra her sokak köpeği gördüğümde korkuyorum” (K-12).

Gençlerin Sokak Köpeği Saldırısı Riskinden Dolayı Kendilerini Dezavantajlı Hissetme Durumları

Bir kişi (K-8) hariç katılımcıların çoğu kendisini sokak köpeği saldırısı riskinden dolayı dezavantajlı hissettiğini ifade etmiştir. Katılımcıların bazılarının ifadeleri şöyledir:

“Eğitim aldığım kurum ve yaşadığım yer de dâhil olmak üzere her yerde köpek korkusundan dolayı dezavantajlı hissediyorum” (K-2).

“Rahat bir şekilde dışarı çıkamıyorum, tek başıma market ihtiyacımı karşılayamıyorum. Korku içinde dolaşıyorum” (K-4).

“Sokak köpeği saldırısı riskinden dolayı dezavantajlı hissediyorum. Çünkü her an saldırıya uğrayabilirim” (K-5).

“Özellikle yaşadığım yerde sokaklar dar olduğundan ve toplu halde sokak köpeklerini gördüğümde dezavantajlı hissediyorum” (K-7).

“Sokak köpeği saldırısı riskinden dolayı dezavantajlı hissediyorum. Çünkü fiziksel olarak köpekler daha avantajlı ve sürü halinde geldikleri için saldırının nereden geleceğini çözemiyorum” (K-12).

Gençlerin Sokak Köpeği Saldırısı Riski Karşısında Kendi Can Güvenlikleri Hakkındaki Düşünceleri

Katılımcıların hepsi sokak köpeği saldırısı riski karşısında can güvenliklerinin olmadığını ifade etmiştir. Katılımcıların can güvenlikleri hakkındaki düşünceleri şu şekildedir:

“Eskisi gibi can güvenliğimiz olduğunu düşünmüyorum. Özellikle bir kadın olarak hep bir risk ve endişe taşıyarak geziyorum” (K-2).

“Köpeklerden dolayı can güvenliğimin olmadığını düşünüyorum. Her an saldırma riski olduğu için panik ve korku ile yaşıyorum” (K-3).

“Hiçbir şekilde can güvenliğim olduğunu düşünmüyorum. Sayıları çok fazla, kaçacağımız bir alan bile mevcut değildir. Kendimi de savunabileceğimi düşünmüyorum” (K-4).

“Sürü halinde gezerlerken can güvenliğimin olmadığını hissediyorum” (K-6).

“Yüksek bir güvenlik açığı olduğunu düşünüyorum. O yüzden benim ve herkesin can güvenliğinin tehlikede olduğunu düşünüyorum” (K-7).

“Endişeliyim” (K-10).

“Kuduz bir köpeğin ısırmasından sonra, çok kısa süre sonra, ölüme kadar uzanabilir. Dolayısıyla sokak köpeği karşısında can güvenliğim olduğunu düşünmüyorum” (K-11).

Gençlerin Sokak Köpeği Saldırısı Riski Karşısında Günün Her Saatinde Rahat-Özgür Gezme Haklarının Kısıtlanıp Kısıtlanmadığı Hakkındaki Düşünceleri

Katılımcıların hepsi, günün her saatinde sokakta rahat-özgür gezme hakkının sokak köpekleri tarafından kısıtlandığını düşünüyor. Katılımcılar özellikle akşam saatleri ile gündüz erken saatlerde (okula giderken vb.) sokak köpekleriyle karşılaşma ve saldırıya uğrama korkusu yaşadıklarını ifade etmişlerdir.

“Sabah erken saatte ve gece geç saatlerde sokak köpekleri sürü halinde gezdikleri için tehlike arz ediyorlar. Bu sebepten ötürü sokak köpekleri, istediğim saatte dışarı çıkma hakkımı kısıtlıyor” (K-1).

“Bir kadın olarak dışarıda rahat gezme hakkımın kısıtlandığını düşünüyorum. Sokak köpeklerinden ailem de endişeleniyor ve geç saatte dışarı çıkmama izin vermiyorlar” (K-2).

“Sokakta istediğim saatte gezme hakkım kısıtlanıyor. Çünkü tek başıma saldırıya uğrama riskimin yüksek olduğunu düşünüyorum. Sığınacak bir alanımın olduğunu da düşünmüyorum” (K-4).

“Sabahın erken saatlerinde özellikle çok tehlikeli. Bu yüzden rahat gezme hakkımın kısıtlandığını düşünüyorum. Geç saatlerde ise dışarı çıkmıyorum” (K-5).

“Özellikle gece gezmeyi seven bir insan olarak, gece saatlerinde her köşeden bir köpek çıkacak diye korkuyorum” (K-7).

“Gece geç saatlerde dışarı çıkmak sorun teşkil ediyor. Köpek sürüleri aç kaldığı için şiddete meyilli oluyor” (K-9).

“Parka her gün rahatça gidemiyoruz. Sokak köpekleri başıboş, gidecek yerleri olmadığından parkları evleri olarak görüyorlar” (K-11).

“Akşamları dışarı çıktığımdan ve yürüyüş yapmayı sevdiğimden gece geç saatlerde dışarıdayım. Gece sokakta insan kalmadığı için saldırıya uğrarsam ne yaparım diye düşünüyorum” (K-12).

Gençlerin Sokak Köpeği Saldırılarının Toplumsal Bir Risk ve Sorun Olup Olmadığı Hakkındaki Düşünceleri

Katılımcılar, sokak köpeği saldırılarını köpeklerden korkulup korkulmadığına bakılmaksızın, bireysel değil toplumdaki herkesi ilgilendiren sosyal bir risk ve sorun olarak algılamaktadırlar. Bu algılamanın kaynağı olarak ise genellikle sokak köpeklerinin hastalıkları insanlara bulaştırma riski taşımaları, sokakların güvenliğini olumsuz etkileyerek özellikle dezavantajlı grupların (yaşlılar, engelliler, çocuklar, kadınlar vb.) korkmalarına ve yaralanmalarına yol açma riskleri taşımaları ifade edilmiştir.

Katılımcıların sokak köpeği saldırılarını sosyal bir risk ve sorun olarak görüp görmediklerine dair ifadeleri şöyledir:

“Bence sokak köpeği saldırısı köpeklerden korkan ya da korkmayan herkes için risk ve sorundur. Çünkü köpekler aç kaldıklarında asi ve saldırgan olabiliyor” (K-1).

“Köpekte olan herhangi bir hastalığın saldırdığı kişiye geçme ihtimali çok yüksek olduğundan toplum için risk ve sorundur” (K-3).

“Toplumsal bir sorundur. Küçük çocukların dışarıda rahatça gezip oynamalarında büyük bir tehlike oluşturur. Yaşlı veya engelli bir bireye saldırabilirler. Bu kişiler kendilerini koruyamayabilirler” (K-4).

“Mesele genel olarak köpektan korkmak ya da korkmamak değil. Mesele saldırıya uğrama riski ve bu durum, kişi fark etmeksizin her insanın başına gelebilir” (K-5).

“İlkokula giden küçük yaşta savunmasız küçük kardeşlerimiz için neredeyse tehdit sayılabilir” (K-10).

“Bireysel değil toplumsal bir risk ve sorundur. Çünkü sokak köpekleri hastalık bulaştırabilir, sokakların güvenli olmasını engeller, insanların korkmalarına neden olur” (K-11).

Gençlerin Sokak Köpeği Saldırılarının İnsan ve Toplum Sağlığını Nasıl Etkilediğine Dair Düşünceleri

İnsan sağlığını nasıl etkilediği.

Sokak köpeği saldırılarının insanlara kuduz vb. bulaşıcı hastalıkları bulaştırması yoluyla insan sağlığını olumsuz yönde etkileyerek yaşam kalitesini düşürdüğü katılımcıların çoğunluğu tarafından ifade edilmiştir. Sokak köpeklerinin kuduz/bulaşıcı hastalık bulaştırma riskinden açıkça söz eden katılımcı sayısı 10 kişidir (K-1, K-2, K-3, K-4, K-6, K-8, K-9, K-10, K-11, K-12). Ayrıca sokak köpeği saldırılarının insanların psikolojik sağlığını olumsuz yönde etkilediğini 7 katılımcı (K-2, K-4, K-5, K-6, K-10, K-11, K-12) ifade etmiştir.

Sokak köpeği saldırılarının insan sağlığını nasıl etkilediğine dair bazı katılımcıların düşünceleri şöyledir:

“Olumsuz etkiler, kişinin köpektan dolayı olan travmalarını tetikleyebilir. Kuduz gibi hastalıkları da bulaştırabilir” (K-2).

“Kuduz ölüme sebep olabilir. Yaşlı insanlar kolay iyileşemeyeceklerdir. Küçük çocuklarda ağır psikolojik etkiler bırakabilir” (K-4).

“Saldırı zaten insan sağlığını psikolojik olarak çok yoran bir durum. Buna bir de insanlara çeşitli hastalıkların bulaşmasının eklenmesi, durumu daha kötü bir hale sokuyor” (K-6).

“İnsan sağlığını önemli ölçüde etkiler ve yaşam kalitesini düşürür. Isırarak ya da çizerek hastalık bulaştırabilirler” (K-9).

Toplum/halk sağlığını nasıl etkilediği.

Sokak köpeği saldırılarının toplum-halk sağlığını nasıl etkilediğine dair katılımcıların görüşleri; bulaşıcı hastalıkların insanlara bulaşması, insanların korkuya kapılmaları, özellikle sokak köpeklerinin insanların sokağa çıkması konusunda korkuya neden olması, sokak köpeklerinin insanların sokaklardaki özgür dolaşım hakkına engel olması gibi temalar etrafında yoğunlaşmaktadır.

Sokak köpeklerinin toplum-halk sağlığını nasıl etkilediklerine dair bazı katılımcıların ifadeleri şöyledir:

“Köpekler saldırgan olabildikleri için insanlara fiziksel açıdan zarar verip sağlık durumlarını etkileyebiliyorlar. Sokak köpeklerinden korkmak, duygusal ve psikolojik açıdan da sağlığı etkileyebiliyor. Köpeklerdeki bulaşıcı hastalıklar da sağlık açısından sorundur” (K-1).

“Küçük bir çocuğu parçalayarak öldürebilirler. Aileler çocuklarını eve kapatmak zorunda kalabilirler. Toplum olarak çocukların özgürlüğüne-oyun alanlarına engel olmuş oluruz. Örneğin ben ortaokulda okurken okulun çevresindeki köpekler çocuğu parçalayarak öldürdüler” (K-4).

“Toplum her zaman bir risk, endişe, korku altında yaşatır” (K-8).

“İnsanlara korku aşılarlar ve özgürlüğümüzü kısıtlarlar” (K-9).

Gençlerin Sokak Köpekleriyle İlgili Durumların Zararlarına Dair Düşünceleri

Sokak köpeklerinin zararları.

Sokak köpeklerinin bulaşıcı hastalıkları yayması, saldırarak insan bedenine ve psikolojisine zarar vermeleri, insanların sokağa çıkmaya korkmalarına neden olmaları gibi zararlarının yanında gözden kaçan bazı zararları da kimi katılımcılar tarafından ifade edilmiştir. Bu konular içinde sokak köpeklerinin evcil hayvanlara saldırması (K-6), kedileri parçalamaları (K-5), çevreyi kirletmeleri (K-6, K-9), gürültü kirliliği yapmaları (K-9), insanların ekonomik zarara uğramalarına yol açmaları (K-12) gibi konuların yer almakta olduğu görülmektedir. Bu konulara dair bazı katılımcıların ifadeleri şöyledir:

“İnsanlara hem psikolojik olarak hem de sağlık açısından zarar vermekteler. Aynı zamanda kendisinden güçsüz gördükleri hayvanlara da zarar vermekteler. Örneğin kedileri parçalıyorlar” (K-5).

“İnsanlara saldırırlar. Evcil hayvanlara saldırırlar. Çevreyi kirletirler. İnsanların korku halinde olmasına neden olurlar” (K-6).

“Sürüler halinde dolaştıkları için saldırıyorlar, hastalık yayıyorlar, çevreyi kirletiyorlar ve gürültü yapıyorlar” (K-9).

“İnsanlara maddi zarar verebilirler. Nitekim köpek saldırdığında, saldırıya uğrayan kişinin kıyafetleri yırtılabilir, hastane masrafları ortaya çıkabilir. Kişinin üzerindeki telefon ve akıllı saat gibi aksesuarları zarar görebilir” (K-12).

Belediyelerin sokak köpeklerini kısırlaştırıp sokağa bırakmasının zararları.

Kısırlaştırılan sokak köpeklerinin belediyeler tarafından toplanıldıktan sonraki yirmi gün içinde tekrar alındıkları sokağa bırakılmalarının hangi zararlara yol açtığına dair katılımcıların çoğunluğu (K-1, K-2, K-3, K-4, K-6, K-7, K-8, K-9, K-10, K-11, K-12) köpeklerin saldırganlıklarının devam ettiğine dair fikirlerini ifade etmişlerdir. Ayrıca bir katılımcı (K-7), kısırlaştırma işleminden sonra sokak köpeklerinin hassaslaşıp daha da saldırgan olduğunun, diğer hayvanlara ve insanlara enfeksiyon bulaştırma riskinin bulunduğu altını çizmiştir. Konuyla ilgili katılımcı ifadelerinden bazıları şöyledir:

“Kısırlaştırmak, köpeklerin saldırganlıklarına ve bulaştırabilecekleri bulaşıcı hastalıklara bir engel değil” (K-1).

“Sorunu tamamen daha büyük hale getiriyor. Köpekler daha da saldırgan halde sokaklarda geziyor. Zaten operasyon geçiriyorlar, psikolojik olarak saldırganlaşıyorlar” (K-6).

“Kısırlaştırmak sadece üremeye engel ama köpek yine köpektir, yani saldırma ihtimali vardır” (K-10).

“Köpekler açısından sağlık sorunlarına yol açar ve sokakta aç kalmalarına neden olur. İnsanları ısırmadıkları durumda bile korku salarlar” (K-11).

Sokak köpeklerinin sokakta beslenseler bile saldırma risklerinin olması.

Katılımcıların hepsinin düşüncesi sokak köpeklerinin karnı tok olsa bile saldırma riski taşıdıkları yönündedir. Sokak köpeklerinin saldırma riskinin gerekçeleri içerisinde ise sokakların köpeklere güven vermediği için köpekleri olumsuz etkilemesi (K-5, K-7, K-9), sokak köpeklerinin ne zaman nasıl davranacağı öngörülemez canlılar olmaları (K-6, K-2), sokak köpeklerinin sadece onları besleyen bireyi sahibi olarak görüp diğer insanlara korku verme eğilimi taşıdığı (K-2, K-11), sokak köpeklerinin doğasında saldırganlığın var olması (K-4) belirtilmiştir. Katılımcıların bu konudaki ifadeleri şöyledir:

“Sokak köpeklerinin karnı tok olsa bile onları besleyen kişiler dışındakilere korku salmaları hiçbir şekilde değişmiyor” (K-2).

“Bir köpek karnı doysa bile saldırgan davranışlar gösterebilir” (K-3).

“Sokak köpekleri sadece aç oldukları için saldırmıyorlar, doğaları gereği saldırgan hayvanlardır” (K-4).

“Aşları da yapılırsa saldırma tehditleri devam eder” (K-8).

“Köpekler sokakta güvende değil. Güvende olmadıkları ortamda da saldırlar. Köpekler arasında gruplaşmalar olduğu için grup olarak saldırmaları gerçekleşir” (K-9).

“Sokakta beslenen bir köpek sadece onu besleyeni sahibi gibi görür. O kişiden başkasını düşman olarak görür” (K-11).

“Sokak köpekleri huyunu bilmediğimiz hayvanlardır ve nerede ne yapacaklarını bilemeyiz” (K-12).

Sokak köpekleri karşısında otomobili olmayanların çaresizliği.

“Sokak köpeklerinin buldukları yollardan otomobille geçmek daha güvenlidir ama maalesef herkesin de otomobili yok” düşüncesine katılımcıların çoğunluğu (11 kişi) katılmakta olduğunu ifade etmiştir. Katılımcıların bazıları (K-2, K-4) ise özellikle engelli bireylerin bu konudaki dezavantajlı oluşuna dikkat çekmiştir. İnsanların otomobilden indikten sonraki yaşadıkları zorluğa ise K-9 şu şekilde dikkat çekmiştir:

“Köpekler araçlara zarar verse de içindekine zarar veremez ama araçlar da güvenli değildir. Çünkü insanlar araçtan inince köpekler tarafından saldırıya uğrayabilirler” (K-9).

Katılımcıların görüşlerine göre, otomobilde olmak insanları sadece ikametgâhın giriş kapısına kadar kısmen koruyabilmektedir. Dolayısıyla araçların park edilemediği apartman giriş kapısı yanında sokak köpeği olduğunda insanlar sokak köpekleri tarafından saldırı riskini yine yaşamak durumunda kalabilmektedirler.

Sokakların güvenli olmaması.

“Sokakta sokak köpeğine denk gelmeden güvenle yürüyebilmeyi özledim” diyen katılımcıların (K-1, K-2, K-3, K-4, K-5, K-6, K-7, K-10, K-11, K-12) çoğunluğu oluşturduğunu görmekteyiz. Bu katılımcılar dışında kalan K-8 de aslında “barınaklar sokak köpekleri ve bizim için daha sağlıklı ve güvenli olur” diyerek barınakların önemine ve sokak köpeklerinin barınakta kalmasının insan güvenliği için önemli olduğuna işaret etmiş ve dolaylı yoldan sokak köpeği bulunan sokakların güvenilir olmadığını işaret etmiştir. K-9 ise “Sokak köpekleriyle genelde anlaşırım ama her zaman değil” diyerek sokak köpekleriyle anlaşamadığı zamanların da olduğunu ve anlaşamadığı zamanların aslında sokak köpekleri tarafından saldırıya uğrama riski oluşturabildiğine işaret etmiştir. Bazı katılımcılar ise yolda yürürken sokak köpeği saldırısı riskinden dolayı yollarını değiştirmek zorunda kaldıklarını şöyle ifade etmişlerdir: “Sokak köpeklerine denk gelmeyeceğim yolları tercih etmeye çalışıyorum” (K-5). “Sürü halinde dolaşan köpeklerden dolayı yolumu sürekli değiştirmek zorunda kalıyorum” (K-6).

Sahipsiz Sokak Köpeklerinin Yol Açtığı Zararların Önlenmesine Dair Gençlerin Çözüm Önerileri

Sokak köpeklerinin zararlarının önlenmesi için gençlerin belediyeler, ilgili diğer devlet kurumları ve sivil toplum kuruluşlarından bazı beklentilerinin olduğu görülmüştür. Ayrıca gençlerin evcil köpek sahiplerinden de beklentileri olduğu belirlenmiştir. Konuyla ilgili alt başlıklar aşağıda verilmiştir.

Belediyeler ve ilgili diğer devlet kurumlarından beklenen sorumluluklara dair öneriler.

Sokak köpeklerinin zararlarını önlemek için belediyelerden beklenenler içinde sokak köpekleri için barınak yapılması ve köpeklerin belediyeler tarafından toplanarak barınaklara yerleştirilmesi gerektiği bütün katılımcılar tarafından ifade edilmiştir. Katılımcılardan bazıları (K-3, K-8, K-9) sokak köpeklerinin belediyeler tarafından sahiplendirilmeleri gerektiğini ifade etmiştir. Bazı katılımcılar ise (K-3, K-5, K-10) belediyelerin sokak köpeklerinin aşılmasını sağlaması gerektiğini ifade etmiştir. Sokak köpeklerini sahiplenmek isteyenlere belediyelerin maddi destek vermesi gerektiği (K-4), köpeklerin barınaklara alınmadığı durumda uyutulmalarının sağlanması (K-7) gerektiği de katılımcıların belediyelerden beklentileri arasındadır.

Belediyelerden beklenenleri bazı katılımcılar şöyle ifade etmişlerdir:

“Barınak yapılmalı. Sokak köpeklerine bakmak isteyip de maddi durumu olmayan ailelere maddi destek verilmeli” (K-4).

“Barınak ve hayvan bakım alanları oluşturulmalı, köpeklere eğitim verilip sahiplendirilmeliler” (K-9).

“Barınaklara yerleştirme, aşılama, denetim yapmalılar” (K-10).

“Tek çare köpeklerin sokaklardan toplanıp barınaklara götürülmesidir” (K-12).

Sokak köpeklerinin zararlarını önlemek için diğer devlet kurumlarından beklentilerin neler olduğuna bakıldığında; ilgili birimlerin denetimlerine dair beklentilerin (K-2, K-4, K-5, K-7, K-10) yanında emniyet teşkilatının köpek saldırısı riski karşısında sokaklardaki can güvenliğini sağlaması (K-2, K-3, K-5, K-6, K-7, K-8, K-9, K-10, K-11, K-12) ve hukuki birimlerin yasa değişikliğine yönelik çalışmalarına (özellikle bütün sokak köpeklerinin barınaklara alınması ve doğal süreçlerinde ölene kadar orada bakım almaları, köpeğini sokağa terk edenlere caydırıcı cezalar verilmesi gerektiği konusunda) (K-1, K-2, K-3, K-4, K-5, K-6, K-7, K-9, K-10, K-11, K-12) dair beklentilerin ifade edildiği görülmüştür. Bazı katılımcıların ilgili devlet kurumlarından beklentilerine dair ifadeleri şöyledir:

“Köpek konusuyla daha da yakından ilgilenmeliler, halkın şikâyetlerine daha ilgili-olumlu yaklaşmalılar. Sokak köpeklerinin bakımlarını ve aşılarını kontrol etmeliler. Hukuki açıdan köpeklerin barınaklara alınıp tekrar sokağa terk edilmemesini sağlamalılar. Emniyet teşkilatı sokaklarda daha sık devriye gezmelidir” (K-2).

“İlgili bakanlıklar belediyelere gerekli talimatları verip, uygulayıp uygulamadıklarını denetlemelidir. Hukuki birimler yasayı yeniden düzenlemeli. Emniyet, sokak köpekleriyle ilgili ihbarlara dönmeli ve güvenliği sağlamalı, devriye gezmelidir” (K-5).

“Sokak köpeklerinin hepsinin toplatılıp barınaklara yerleştirilmesi gerekir. Hukuki açıdan, toplanan köpeklerin hep barınakta tutulması ile ilgili düzenleme yapılmalıdır.

Emniyet teşkilatı, sokak köpekleri için KADES¹ uygulaması gibi bir uygulama yapmalıdır” (K-6).

“Daha fazla barınak yapılıp köpek sahiplerinin de eğitime alınması gerekir. Köpek sahipleri köpeklerini sokağa terk ettiklerinde, köpek sahiplerine hukuken büyük yaptırımlar yapılması gerekir. Emniyet teşkilatında köpek şikâyetleriyle ilgilenen, devriye gezecek olan yeni bir birim oluşturulmalıdır” (K-9).

“Tek çare sokak köpeklerinin barınakta toplanmasıdır. Sokak köpeklerinin sürekli barınakta kalabilmesi için yasa değişikliği olmalıdır. Köpek saldırısı riski yaşadığımda, acil durumlarda polisi aradığımda gelip yardımcı olmalarını isterim” (K-12).

Evcil köpek sahiplerinin sorumluluklarıyla ilgili beklentilere dair öneriler.

Sokaklardaki sahipsiz köpek sayısının artmaması için evcil köpek sahiplerinin sorumlulukları içinde, köpeklerini sokağa terk etmemeleri gerektiği bütün katılımcılar tarafından önemle ifade edilmiştir. Ayrıca her köpek sahibinin köpeğine kısırlaştırma işlemi yaptırması gerektiği (K-1, K-11, K-12) üzerinde de durulmuştur. Evcil köpek sahiplerinin sokaktaki diğer köpekleri sokakta beslemelerinin ise onların beslendikleri bölgelerde çeteleşmesine yol açacağı (K-7) ifade edilmiştir. Bu durumun saldırma riskine neden olabileceği düşünüldüğünde gözden kaçırılmaması gereken önemli bir konu olduğu görülmektedir. Köpeğini sokağa terk etmeyi düşünenler için ise köpeğini terk etmek yerine barınaklara vermesi ya da köpeğini, köpeğe daha iyi bakım verebilecek birine vermesi gerektiği (K-2) belirtilmiştir. Evcil köpek sahiplerinin sorumluluklarını bazı katılımcılar şöyle ifade etmiştir:

“Köpek sahipleri evcil köpeklerini sokağa terk etmemeliler. Ayrıca sokaktaki diğer köpekler için de mama bırakmamalıdır. Çünkü bu durum köpeklerin orada çoğalıp çeteleşmelerine neden olabilir” (K-7).

“Köpeklerini evlerinde beslemelidirler. Her zaman köpeklerinin yanında olmalıdırlar” (K-8).

“Köpek sahipleri köpeklerini sokağa terk etmemeli. Her köpek sahibi köpeğine kısırlaştırma işlemi uygulatmalıdır” (K-11).

Sivil toplum kuruluşlarından (STK'lardan) beklentilere dair öneriler.

Sokak köpeği sorununun çözülmesi için katılımcıların çoğunun beklentisi, STK'ların barınak sayısının artırılmasını sağlamaları yönünde olmuştur. Barınak sayısının artırılabilmesi için ise devlet ve STK'ların birbirini maddi-manevi açılardan destekleyerek

¹ KADES: Kadın Destek Uygulamasıdır. Şiddet gören ya da şiddete maruz kalma riski altında olan kadınların akıllı telefonlarına indirdikleri bu uygulama ile tek bir butona basarak durumlarını ihbar etmelerini sağlayan ve bu sayede hızlı şekilde Kadın Acil Destek İhbar Sistemi'ne erişim imkânı veren acil durum hattıdır. İhbar yapan kişinin bulunduğu konuma en yakın polis ekibinin olay yerine hızlı şekilde ulaşmasını sağlar.

işbirliği içinde çalışmalarının beklentisi ifade edilmiştir. Katılımcıların ifadelerinden bazıları şöyledir:

“Bir kampanya başlatılmalıdır. Zengin olanlar ve hayvan severler yardımcı olmalı, böylece barınak sayısı çoğaltılabilir” (K-8).

“Devlet, barınak sayısının artırılması için STK'lara maddi-manevi destek vermeli. Bir vakıf oluşturulup herkesten maddi-manevi destek istenilebilir” (K-11).

“Sokak köpekleri toplanıp barınağa götürülmelidir. Hem toplum hem insanlık için... STK'lar bu görevi üstlenmelidir. STK'lar barınak sayısını artırmalıdır. Devlet, STK'ları maddi-manevi desteklemelidir” (K-12).

Sokak köpeklerinin zararlarının önlenmesi için başka neler yapılabilir?

Barınak sayılarının artırılmasının yanında sokak köpeği sorununun çözümü için bir başka kuvvetli seçenek de sahihsiz köpeklerin sahiplendirilmesi olarak karşımıza çıkmıştır. Bu amaçla toplumun köpekleri sahiplenmeye yönelik teşvik edilmesi gerektiği (K-9, K-10) ifade edilmiştir. Sahihsiz köpeklerin sahiplendirilmesi, kısırlaştırılması ve bakımlarının daimi olarak yapılması (K-2, K-3, K-4, K-6, K-9, K-10) katılımcılar tarafından sorunu çözebilecek adımlar olarak gösterilmiştir. Sahihsiz köpeklerin zararlarının nasıl önlenebileceğine dair bazı katılımcıların ifadeleri şöyledir:

“Aşılar yapılmalı, kısırlaştırılmalı. Sokakta kalanları belediyenin düzenli kontrol etmesi gerekir. Ama en doğrusu sokakta olmamalarıdır” (K-4).

“Sahiplendirilmelidirler. İnsanların cins köpeklerden çok sahihsiz köpekleri tercih etmesine yönelik çalışmalar yapılmalıdır” (K-9).

“Sokak köpeklerini sahiplendirmek için toplumu teşvik edebiliriz. Önce köpeklerin sağlık kontrolleri, aşıları yapılmalı; eğitilmeli ve sonra sahiplenebiliriz” (K-10).

Gençlerin sokak köpeklerinin barınakta bakılmasıyla ilgili görüşleri.

Katılımcıların hepsi de sokak köpeklerine en iyi bakım verilebilecek yerin sokaklar değil barınaklar olduğu konusunda aynı fikirdedirler. Köpeklerin barınakta bakılmaları durumunda hem köpeklerin hem de köpek saldırılarına maruz kalma riski olan insanların daha rahat yaşayabilecekleri ifade edilmiştir. Sokak köpeklerinin olması gereken yerin sokaklar olmadığını belirten katılımcıların bazı ifadeleri şöyledir:

“Sokak köpeklerine barınaklarda bakılmalıdır. Köpeklerin sokaklarda aç kalmaları ve soğuk havalarda üşümeleri böylece engellenmiş olur” (K-1).

“Sokak köpeklerinin de sıcak bir ortamda karnını doyurma ve bakım alma gibi ihtiyaçlarının karşılanması hakkı vardır” (K-3).

“Köpeklerin de beslenmeye ve sevgiye ihtiyaçları vardır. Bu ihtiyaçlar sokakta tam anlamıyla karşılanmaz ve psikolojik sorunları olan bir birey de sokakta köpeklere zarar verebilir” (K-4).

“Genç ve sağlıklı olan bütün köpeklere barınakta bakılabilir. Diğer köpeklerin uyutulması doğru olmalıdır” (K-6).

“Bizim güvenli ortam olarak bildiğimiz evimiz ise sokak köpeklerinin de barınaklardır” (K-11).

Gençlerin evcil hayvan satış dükkânlarındaki (petshoplardaki) köpek satışı ve sahipsiz köpeklerin ücretsiz sahiplendirilmesiyle ilgili görüşleri.

Katılımcıların çoğunluğu (K-1, K-2, K-3, K-4, K-5, K-7, K-8, K-9, K-10, K-11, K-12) petshoplarda köpek satılmasına karşıdır. Bunun yerine sahipsiz köpeklerin bakımlarının yapılıp ücretsiz şekilde sahiplendirilmeleri gerektiğini düşünmektedirler. Katılımcıların ifadeleri şöyledir:

“Ben asıl olması gerekenin, köpeklerin petshoplarda satılmayıp sokak köpeklerinin ise ücretsiz sahiplendirilmesi olduğunu düşünüyorum. Böylece hem insanların sokaklarda rahat ve güvenli gezmeleri sağlanır hem de sokak köpeklerine daha iyi bir yaşam sunulabilir” (K-1).

“Sokakta çok fazla bakımsız köpek var. Bakımı yapılan sokak köpeklerinin ücretsiz sahiplendirilmesi, köpek almak isteyenler için daha ekonomik olacaktır (K-4).

“Hayvanlar petshopta satılmamalı. Bunun yerine sokaktaki köpekler sahiplenilmelidir” (K-12).

Gençlerin kedi-köpeklere mikroçip takılmasıyla ilgili görüşleri.

Katılımcıların hepsi sahiplendirilmiş köpeklerle birlikte mevcuttaki evcil kedi-köpeklere de mikroçip takılmasının, sokağa terk edilecek kedi-köpek vakalarının önlenmesinde önemli bir yöntem olacağını ifade etmiştir. Konuyla ilgili bazı katılımcıların ifadeleri şöyledir:

“Bence hayvanlara mikroçip takılması hem kaybolan hayvanların bulunabilmesi açısından kolaylık sağlayabilir hem de başboş gezen hayvan sayısının artmasının önüne geçilebilir” (K-1).

“Evcil hayvanlarını sokağa terk edenlere mikroçip sayesinde ulaşıldığında bu kişilerle konuşularak düşünceleri değiştirilebilir ve hayvanlarını tekrar evlerine almaları sağlanabilir” (K-2).

“Köpeklerin keyfi olarak sahiplenilip sonrasında sokağa terk edilmeleri köpekler açısından da alışılması zor bir süreçtir. Hukuki bir ceza olduğunda ise insanlar keyiflerine göre hareket edemeyeceklerdir” (K-4).

“Köpekleri sokağa atan insanlar da saldırı yapan köpekler kadar suçludur. Köpeklere çip takılmalı ve takipleri sağlanmalıdır” (K-6).

“Hayvanlara mikroçip takılması köpeklerin sokağa terk edilmemesi için iyi bir yöntemdir. Bu sayede sokaktaki terk edilmiş köpekleri tespit edebiliriz, sahiplerine tekrar teslim edebiliriz. Köpeğine sahip çıkmayanlara da hukuki yaptırım uygulanabilir” (K-7).

“Tüm hayvanlara çip takarsak herkes canının istediği gibi hayvanları sokağa terk edemez” (K-12).

Gençlerin Sokak Köpeklerinin Toplum Yararına Nasıl Kullanılabileceğine Dair Görüşleri

Katılımcılar sokak köpeklerinin bazı alanlarda eğitilerek toplum yararına kullanılabileceklerini ifade etmişlerdir. Sokak köpeklerinin emniyet teşkilatında narkotik şubede madde bulma konusunda eğitilebileceği önerisi bazı katılımcılar tarafından (K-1, K-2, K-3, K-4, K-8, K-10, K-12) ifade edilmiştir. Sokak köpeklerinin görme engellilere kılavuz köpek olarak rehberlik yapabilecek şekilde eğitilmesi de bazı katılımcılar tarafından (K-4, K-7, K-10, K-11) önerilmiştir. Sokak köpeklerinden arama kurtarma amaçlı depremlerde enkaz altındakileri ya da kaybolan çocukları vb. bulmak için faydalanılabileceği de bazı katılımcılar tarafından (K-3, K-5, K-7, K-9) belirtilmiştir. Ayrıca sokak köpeklerinin eğitilerek koruma alanında (ev, sürü, küçük çocuklar için koruma) faydalı olabileceği bazı katılımcılar tarafından (K-1, K-4, K-8) ifade edilmiştir. Sokak köpeklerinin eğitilerek huzurevinde kalan yaşlılara stres azaltmaları konusunda yardımcı olabilecekleri, özellikle epilepsi nöbeti geçiren bireylerin sakinleştirilmesinde de faydalı olabilecekleri (K-9) ifade edilmiştir. Sokak köpeklerinin toplum faydasına nasıl kullanılabileceğine dair bazı katılımcıların ifadeleri şöyledir:

“Narkotik şube için emniyet tarafından eğitilebilirler. Küçük çocukların korunması için, engelli bireylere destek olmaları için eğitilebilirler” (K-4).

“Eğitilerek arama-kurtarma alanında yararlı olacaklarını düşünüyorum” (K-5).

“Askeri alanda, arama-kurtarma çalışmalarında, görme engelli olan bireylerin yolunu bulmasında işe yarayabilirler” (K-7).

“Köpekler eğitilerek köylerde çoban köpeği olabilirler. Köpeklerin iz bulma ve takip becerilerini kullanarak onlardan narkotik şubede faydalanabiliriz” (K-8).

“Huzurevlerindeki strese giren yaşlılarla köpekler dost olabilirler. Emniyette, arama-kurtarmalarda kullanılabılırler. Hastanelerde kullanılabilir. Mesela epilepsi hastaları nöbet geçirirken köpekler onların sakinleşmelerini sağlar” (K-9).

“Emniyet teşkilatında yardımcı olabilirler. Görme engellilere yardımcı olabilirler” (K-11).

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Araştırmadaki katılımcılar 18-21 yaş arasındaki üniversite eğitimi almakta olan gençlerden oluşmaktadır. Gençler insan ve toplum, hayvanlar ve bitkiler olmak üzere farklı canlı türleri üzerine odaklanan farklı programların yetiştirdiği öğrencilerdir. Bununla birlikte bu gençlerin sokak köpeği saldırılarına bakış açılarının birçok noktada aynı olduğu tespit

edilmiştir. Katılımcıların hepsi eğitim aldıkları yerleşim yerinde ve çarşıda gezerken başı boş dolaşan sokak köpeklerini gördüklerini ifade etmişlerdir. Katılımcıların çoğunluğu sokak köpeği saldırısı korkusu yaşadığını ya da bizzat sokak köpeği saldırısı yaşadıklarını belirtmişlerdir.

Türkiye’de İzmir ve Nevşehir illerindeki katılımcılar üzerinde yapılan bir araştırmada (Demirci, 2017), kendileri ya da bir yakınlarının sokak köpekleri tarafından saldırıya uğrayıp uğramadığı konusunda 798 katılımcının %26,8’inin köpek saldırısına uğradığı bulgusuna ulaşılmış ve bu konuda tedbir alınmasının gerekliliği vurgulanmıştır. Bu araştırmada ise sokak köpeği saldırısına uğrayanların oranı %33,3 olarak karşımıza çıkmaktadır. Geriye kalan %66,7’lik kısım ise sokak köpeği saldırısı riskinden dolayı korku yaşayan/tedirgin olan bireylerdir.

Bu araştırmada katılımcıların köpek saldırısı ya da saldırı korkusu yaşamalarından dolayı nasıl etkilendikleri sorulduğunda çoğunluğun psikolojik olarak olumsuz etkilendiğini belirttikleri görülmüştür. Bunu eğitimsel açıdan olumsuz etkilendiklerini belirtenler takip etmiştir. Son sırada ise ekonomik olarak ve bedensel sağlık bakımından (yaralanma yaşayarak) olumsuz etkilendiklerini belirtenler yer almıştır. Sokak köpeklerinin bireylere yaşattığı psikolojik duygularla ilgili olarak özellikle korku duygusu ön plana çıkmaktadır. Konuyla ilgili yapılan bir araştırmada (Kokonaloğlu, 2022), sokak hayvanlarının Türkiye’ye gelen yabancı turistler üzerinde hangi duygulara yol açtığı tespit edilmiştir. Buna göre sokak hayvanlarının daha çok korku ve üzüntü ifade eden duygulara (şiddet, öfke, yaralama, acıma, bakımsızlık, terk edilmişlik) yol açtıkları ifade edilebilir. Ayrıca Türkiye’de sokak hayvanlarıyla karşılaştıklarında turistlerde meydana gelen düşünceler arasında Türkiye’de barınak sayısının ve koşullarının yeterli olmadığı, sokak hayvanlarının aç ve kötü şartlar altında olmasının kendilerinde nefret uyandırdığı; bu hayvanların saldırma riskleri bulunduğundan dolayı kendilerinde güvensizlik hissine neden olduğu (Kokonaloğlu, 2022) gibi durumlar ifade edilmiştir. Bu araştırmada da bulgularımız barınak sayısının yetersiz olması, sokaktaki köpeklerin kötü koşullarda yaşadığı, saldırma riski taşıdıkları için güvensizlik hissine neden oldukları konusunda destekleyici veriler ortaya koymuştur.

Bu araştırmada katılımcıların çoğunluğu kendisini sokak köpeği saldırısı riskinden dolayı dezavantajlı hissettiğini ifade etmiştir. Katılımcıların hepsi sokak köpeği saldırısı riski karşısında can güvenliklerinin olmadığını belirtmiştir. Bunun yanında yine katılımcıların hepsi, günün her saatinde sokakta rahat-özgür gezme hakkının sokak köpekleri tarafından kısıtlandığını düşünmektedirler. Katılımcılar özellikle akşam saatleri ile gündüz erken saatlerde (okula giderken vb.) sokak köpekleriyle karşılaşma ve saldırıya uğrama korkusu yaşadıklarını belirtmişlerdir.

Bu araştırmanın bulguları ışığında; sokakta başıboş gezen sahipsiz köpekler, insanların sokaklarda rahatlıkla ve huzur içinde dolaşmalarını engelleyici bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle sabahın erken saatlerinde ve hava karardıktan sonra bu köpeklerin sokakta dolaşmaları ve insanlara saldırmaları sokakları güvensiz hale getirmekte, insanların

özgür gezme haklarının gasp edilmesi sonucunu doğurmaktadır. Bir insanın özgürlüğünün başladığı yerde diğerinin özgürlüğünün bitmesi gerektiğini salık veren hukuk kuralını düşündüğümüzde insanın özgürlüğünün başladığı yerde hayvanın özgürlüğünün de kısıtlanması gerektiğine dair kuralın işletilmesi gerektiğinin görmezden gelinemeyeceği ortadadır.

Sokaklar genellikle sabahın erken saatlerinde işine giden çalışanlar ve okuluna giden öğrenciler tarafından kullanılmaktadır. Bu kişilerin çok azı kendilerine ait bir ulaşım aracının sahibidir, okul/çalışanların servisleri ise her öğrenciyi ya da çalışanı ikamet ettiği evin önünden almamaktadır. Çoğu çalışanın toplu taşımaya ulaşabilmek için duraklara yürümesi gerektiği gibi çoğu öğrenci de servis güzergâhına yürümek zorundadır. Bu yürüme mesafesinde sokak köpekleriyle karşılaşma ve saldırıya uğrama riski bulunmaktadır. Hatta öyle sokaklar bulunmaktadır ki sokak köpekleri apartman kapısına kadar gelebilmekte apartman sakinlerinin apartmandan dışarıya çıkabilmesi mümkün olamamaktadır. Sokakların sahipsiz köpekler tarafından dolmadığı önceki yıllarda aileler küçük çocuklarını sabah ya da günün herhangi bir saatinde huzurla marketlere alışverişe gönderebiliyorlardı. Yine çocuklar toplumsallaşma alanı olan sokaklarda akranlarıyla güven içinde huzurla oyunlar oynayabiliyorlardı. Günümüzde ise tüm bunların sokak köpeği saldırı riski ve köpek saldırıları nedenleriyle mümkün olmadığı gözlemlenmektedir. Sokak köpeği saldırısı korkusuyla çocuklar artık sokağa çıkmak istemeyecek duruma gelmişlerdir. Çocuklar sokaklara çıkamaz olmuş, sokaklarda oynayan çocuk sesleri duyulmaz olmuştur. Çünkü sahipsiz köpeklerin güçlü kasları karşısında çocuklar zayıftır. Çocuğun annesi vb. yanında olsa o da saldırgan köpek karşısında savunmasız durumda bulunmaktadır. Bu araştırmanın ortaya koyduğu sosyal gerçeklik sorunun büyüklüğünü göstermektedir.

Katılımcılar, sokak köpeği saldırılarını köpeklerden korkulup korkulmadığına bakılmaksızın, toplumdaki herkesi ilgilendiren sosyal bir risk ve sorun olarak algılamaktadırlar. Bu algılamanın kaynağındaki nedenler olarak; genellikle sokak köpeklerinin hastalıkları insanlara bulaştırma riski taşımaları, sokakların güvenliğini olumsuz etkileyerek özellikle dezavantajlı grupların (yaşlılar, engelliler, çocuklar, kadınlar, hamileler vb.) korkmalarına ve yaralanmalarına yol açma riskleri taşımaları ön plana çıkmıştır. Türkiye’de bu araştırma kapsamında sokak köpeği saldırıları toplumsal bir sorun olarak algılanmasına karşın bazı ülkelerde (Finlandiya, Slovenya ve Hollanda’da) sahipsiz köpek bulunmamaktadır (Bilgili, 2021). Dolayısıyla bu ülkelerde sokak köpeği saldırıları toplumsal bir sorun kapsamında değildir. Türkiye’de de sokaktaki köpeklerin hepsi barınaklara yerleştirildiğinde veya sahiplendirildiklerinde, ayrıca kısırlaştırılarak aşırı üremeleri kontrol altına alındığında sokak köpeklerinin toplumsal bir sorun olmaktan çıktığını görebilmemiz mümkün olabilecektir.

Sokak köpeği saldırılarının insan, toplum ve halk sağlığını nasıl etkilediğine dair katılımcıların görüşleri; kuduz vb. bulaşıcı hastalıkların insanlara bulaşması, insanların korkuya kapılmaları, özellikle sokak köpeklerinin insanların sokağa çıkması konusunda korkuya neden olması, sokak köpeklerinin insanların sokaklardaki özgür dolaşım hakkına

engel olması gibi temalar etrafında yoğunlaşmaktadır. Bu durumların sağlığı olumsuz yönde etkileyip yaşam kalitesini düşürdüğü belirtilmiştir.

Sahipsiz sokak köpeği sayısının kontrol altına alınmaması toplumsal bir sorundur, bu durum kamu sağlığını (Koç ve Ayvazoğlu Demir, 2019; Işık, 2022) ve insan sağlığını tehdit ederek (Aydoğdu ve Meral, 2019) tüm bu sağlık alanlarını yakından ilgilendiren bir sorun olmaktadır.

Sokak köpeği tarafından saldırıya uğramış olmak beraberinde yaralanmaları, engelli duruma düşmeyi ve ölümleri getirebilmektedir. Ayrıca yaralanma olmasa bile köpek tarafından kovalanıp korkutulan bireylerin özellikle dezavantajlı grupların (çocuklar, hastalar, engelliler, yaşlılar, hamile kadınlar, kadınlar vb.) bu korkudan dolayı yaşadığı travmalar, günlerce uyuyamamak, sokağa çıkamamak gibi sorunlar gündeme gelebilmektedir. Köpek kovalaması esnasında köpekten kaçmak isteyenlerin otoyola kontrolsüz ve aniden çıkmalarıyla bu kişiler otomobil altında kalmak gibi çeşitli kazalara uğrayabilmekte ya da köpekten kaçarken can havliyle duvardan atlayıp yaralanabilmekte ya da ölebilmektedirler. Aniden otoyola çıkan sokak köpekleri nedeniyle birçok sürücü kaza yapmakta; yaralanmakta ya da ölmektedirler. Ayrıca sokaktaki sahipsiz köpeklerin birbirleriyle havlayarak dövüşmelerinin çok gürültülü olması nedeniyle insanlar bırakın balkonda oturmayı evlerinin içinde bile huzurla oturamaz hale gelmişlerdir. Tüm bunlar öncelikle insan sağlığını ve sonrasında da bu durumu yaşayanları gözlemleyen tüm toplum sağlığını özellikle ruhsal anlamda olumsuz yönde etkileyebilmektedir.

Katılımcılar tarafından sokak köpeklerinin insan ve toplum sağlığına zararları ifade edilirken şu konuların sorun teşkil ettiği de vurgulanmıştır: Sokak köpeklerinin evcil hayvanlara saldırması ve sokaktaki kedileri parçalamaları, çevreyi kirletmeleri, gürültü kirliliği yapmaları, insanların ekonomik zarara uğramalarına yol açmaları.

Katılımcıların çoğunluğu sokak köpeklerinin belediyeler tarafından toplanıldıktan sonraki yirmi gün içinde kısırlaştırılıp tekrar alındıkları sokağa bırakılmalarının köpeklerdeki saldırganlığın devam etmesine neden olduğunu belirtmiştir. Bazı katılımcılar ise bu uygulamanın sokak köpeklerini daha da saldırganlaştırdığını, ayrıca diğer canlılara enfeksiyon bulaştırma riskine yol açtığını belirtmiştir.

Türkiye’de sahipsiz köpekler yerel yönetimler tarafından toplanıp kısırlaştırılmakta ve aşılantmakta sonrasında ise alındığı mekâna tekrar bırakılmaktadır (Koç ve Ayvazoğlu Demir, 2019; Yılmaz ve Nacar, 2020; Bilgili, 2021). Aynı yöntemle Hindistan’da da köpek popülasyonu denetim altına alınmak istenmiş fakat bu yöntemin kuduz vakalarını artırmaktan başka bir işe yaramadığı görülmüştür. Gerekli durumlarda uyutma olmaksızın uygulanan bu yöntemin sahipsiz köpek popülasyonunun çok fazla olduğu Türkiye’de başarıya ulaşması mümkün görünmemektedir (Aydoğdu ve Meral, 2019).

Türkiye’de Ege Bölgesi’ndeki hayvan barınaklarında çalışan veteriner hekimler üzerinde yapılan bir araştırmada (Koç ve Ayvazoğlu Demir, 2019), barınaktaki hayvanların çoğunluğunun (%62,9’unun) köpeklerden oluştuğu; barınakların çoğunluğunda (%84’ünde),

barınağa getirilen hayvanların sadece %83,3'ünün kısırlaştırıldığı ve tüm hayvanların tekrar sokağa bırakıldığı, ayrıca bakımevlerinin sadece %20'sinin tekrar kontrol yaptığı belirlenmiştir. Kısırlaştırılarak sokağa bırakılan köpekler farklı sorunlara yol açtığı gibi söz konusu araştırmanın da gösterdiği üzere kısırlaştırılmayan %16,7'lik sahihsiz sokak hayvanının da sokaklarda üreme potansiyeline sahip olduğu için halk sağlığı ve güvenliği bakımlarından büyük risk teşkil ettiği ifade edilebilir.

Belediyelerin sokak köpeklerini kısırlaştırarak tekrar sokağa terk etmesi her ne kadar çevredeki yardımsever insanlar bu köpeklere yemek ve su verseler de hayvan refahı ve insan refahı bakımlarından sağlıklı bir çözüm olamamaktadır. Zira çevredeki insanların her sokağa denetimsizce yiyecek bırakmasıyla başboş sokak köpekleri bu tip mekânlarda yuvalanmakta ve çeteleşerek o sokağı yaşanmaz hale getirebilmektedirler. Özellikle kısırlaştırma işlemi sonrasında duygu durumu bozulan köpek alındığı sokağa bırakıldığında çevredekilere nedensiz şekilde kolayca saldırabilmekte ve insanlara zarar verebilmektedir. Nitekim yapılan bir araştırmada (Koç ve Ayvazoğlu Demir, 2019), geçici hayvan barınaklarına ya da sokağa bırakılan hayvanların çoğunluğunun (%88'inin) bu ortamlara alışmalarının uzun süre aldığı ve hayvanların ruh durumlarının bozulduğu, depresif oldukları ve saldırganlaştıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Bu araştırmadaki katılımcıların hepsinin düşüncesi sokak köpeklerinin karnı tok olsa bile saldırma riski taşıdıkları yönündedir. Sokak köpeklerinin saldırma riskinin gerekçeleri içerisinde ise sokakların köpeklere güven vermediği için köpekleri olumsuz etkilemesi, sokak köpeklerinin ne zaman nasıl davranacağı öngörülemeyen canlılar olmaları, sokak köpeklerinin sadece onları besleyen bireyi sahibi olarak görüp diğer insanlara korku verme eğilimi taşıması, sokak köpeklerinin doğasında saldırganlığın var olması gibi durumlar belirtilmiştir. Bu noktada sahihsiz köpeklerin öncelikle sahiplendirilmesi, bu mümkün değilse kalitesi artırılmış barınaklarda bakım altına alınması en mantıklı çözüm olarak gündeme gelmektedir.

Katılımcıların görüşlerine göre; sokaktayken sokak köpekleri karşısında otomobilde olmak, insanları sadece ikametgâhın giriş kapısına kadar kısmen koruyabilmektedir. Dolayısıyla araçların park edilemediği apartman giriş kapısı yanında sokak köpeği olduğunda insanlar sokak köpekleri tarafından saldırı riskini yine yaşamak durumunda kalabilmektedirler. Katılımcıların bazıları ise özellikle engelli bireylerin bu konuda daha dezavantajlı oluşuna dikkat çekmiştir. Bulgular çerçevesinde sokak köpeklerinin buldukları sokaklardan ancak bir taşıt içindeyken güvenle geçebilmenin mümkün olabileceği ifade edilebilir. Fakat herkes hususi otomobil sahibi değildir ve toplu taşıma araçları en ücra sokaklara kadar gitmemekte, sadece ana caddelerden geçmektedir. Ara sokaklarda ve toplu taşıma araçlarının geçmediği sokaklarda insanlar yürümek zorunda kalmakta ve bu süreçte de sokak köpekleriyle karşılaşmaktadırlar. Sokak köpekleri karşısında hususi aracı olmayanlar büyük bir zorluk yaşamaktadırlar. Türkiye'de merkezdeki çarşı içlerinde bile sahihsiz köpekler dolaşmakta olduğundan araç sahipleri de çarşıda yürüme mesafesinde köpek saldırısı riskiyle karşı karşıya gelmektedirler. Bununla birlikte köpek saldırısının

insanların kalabalık olduğu yerde olması -olaya müdahaleyi mümkün kıldığından- ara sokaklardaki köpek saldırılarına nazaran üstesinden gelinebilir olabilmektedir, yaralanan kişinin köpekten kurtarılabilmesi daha mümkün olabilmektedir. Dolayısıyla sokak köpeği saldırı riski hisseden insanlar, insanların yoğun bulunduğu sokaklara doğru yönlerini değiştirme gereği hissetmektedirler. Bu durum sokakların güvenliğinin sorgulanmasını beraberinde getirmektedir. Nitekim bu araştırmadaki katılımcıların çoğunluğu "Sokakta sokak köpeğine denk gelmeden güvenle yürüyebilmeyi özledim" görüşüne sahip olduklarını belirtmişlerdir. Bazı katılımcılar ise yolda yürürken sokak köpeği saldırısı riskinden dolayı yollarını değiştirmek zorunda kaldıklarını ifade etmişlerdir.

Her canlı değerlidir. Bununla birlikte insanın can güvenliği söz konusu ise insana zarar verebilecek her şeye ve her varlığa dair tedbir alınmalıdır. Dolayısıyla insanların dolaşım alanları olan sokakların güvenliğini sağlamak, sokakları başıboş gezen sahipsiz köpeklerden arındırmaktan geçiyorsa bu ivedilikle yapılmalıdır. Devletlerin öncelikli sorumluluklarından birisi de vatandaşlarının güvenliğini sağlamaktır. Vatandaşların sokaklarda güvenle yürüyebilmesini sağlamak da devletin "güvenlik sağlama" sorumluluğunun alanına girmektedir.

Sahipsiz hayvanların sebep olduğu önemli sorunlar içerisinde toplumsal yaşam alanlarında güvenlik zafiyeti oluşturmaları, çevre kirliliğine ve trafik kazalarına yol açmaları (Ohl and Van der Staay, 2012, akt. Bilgili, 2021) gibi nedenler gösterilmektedir. Dolayısıyla sahipsiz sokak hayvanları söz konusu olduğunda kentsel çevreyi iyileştirici güvenlik önlemlerinin alınması gerektiği (Demirci, 2017) ifade edilmektedir. Bu noktada kentsel politikalarda hayvanların yeri (Köseömeroğlu Yalçın, 2024) konusunda yapılacak düzenlemeler önem kazanmaktadır. Kentsel politikaların düzenlenmesinde sosyal politikaların önemli yeri bulunmaktadır. Toplumsal faydayı sağlamaya yönelik sosyal politikalar kentleri yaşanılır kılmaktadır. Bu politikaların yürütücüleri arasında olan yerel yönetimler, belediyeler topluma fayda açısından önemli bir yere sahiptir.

Bu araştırmada, sokak köpeklerinin zararlarını önlemek için belediyelerden beklenenler içinde sokak köpekleri için barınak yapılması ve köpeklerin belediyeler tarafından toplanarak barınaklara yerleştirilmesi gerektiği bütün katılımcılar tarafından ifade edilmiştir. Katılımcıların hepsi de sokak köpeklerine en iyi bakım verilebilecek yerin sokaklar değil barınaklar olduğu konusunda aynı fikirdedirler. Köpeklerin barınakta bakılmaları durumunda hem köpeklerin hem de köpek saldırılarına maruz kalma riski olan insanların daha rahat yaşayabilecekleri ifade edilmiştir. Katılımcılardan bazıları tarafından belediyelere yönelik oluşan beklentiler ise şunlardır: Sokak köpeklerinin sahiplendirilmelerini-aşılınmalarını sağlamaları, sokak köpeklerini sahiplenmek isteyenlere köpeklerin ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla belediyelerin maddi destek vermesi, köpeklerin barınaklara alınamadığı durumda uyutulmalarının sağlanması.

Bu araştırmada sokak köpeklerinin zararlarını önlemek için sadece belediyelerden değil diğer bazı devlet kurumlarından da beklentilerin olduğu görülmüştür. Belediyeler

dışındaki kurumlardan beklentiler şöyledir: İlgili denetim birimlerinin denetimlerini aksatmaması, emniyet teşkilatının köpek saldırısı riski karşısında sokaklardaki can güvenliğini sağlaması, hukuki birimlerin yasa değişikliğine yönelik çalışmalarının (özellikle bütün sokak köpeklerinin barınaklara alınması ve doğal süreçlerinde ölene kadar orada bakım almalarının sağlanması, köpeğini sokağa terk edenlere caydırıcı cezalar verilmesi vb. konularda) hızlı şekilde sonuçlandırılması.

Katılımcıların da belirttikleri üzere sokak köpeği sorununun çözümünde belediyelerin önemli role sahip olduğu görülmektedir. Yapılan bir araştırmada (Demirci, 2017), sokak köpeklerinin sorunlarını çözme konusunda belediyenin duyarlı davranıp davranmadığı sorulmuştur. Sonuçta katılımcıların çoğunluğunun (%71,1'inin) belediyelerinin bu konuda duyarlı davranmadığını ifade ettikleri bulgusuna ulaşılmıştır. Ayrıca yine aynı araştırmada sokak köpeklerinin sorunlarının çözülebilmesi için belediye tarafından uygulanması gereken yöntemlerle ilgili olarak katılımcılar tarafından önerilen ilk dört çözüm yöntemi şu konu başlıkları olarak karşımıza çıkmaktadır: Sorunların çözümünde yerel yönetimle birlikte hem sivil toplum örgütlerinin hem de hemşerilerin birlikte sorumluluk alması (%52,1'i), sahihsiz köpeklerin şehirlerden toplanarak barınaklarda korunması (%21,6'sı), belediyenin bütün sokak köpeklerinde kısırlaştırma işlemini yapması (%12,7'si), hayvan üreten yerlerin denetimlerinin artırılması (%8,1'i). Ayrıca 587 katılımcı üzerinde yapılan bir araştırmada (Onur, 2012), belediye tarafından evcil hayvanların sadece %3,4'üne kısırlaştırma işlemi yapıldığı tespit edilmiştir. Bu evcil hayvanların sokağa terk edilme riskleri göz önünde bulundurulursa bu hayvanların da kısırlaştırılma oranlarının artırılması gerektiği ifade edilebilir.

Bir araştırmada (Özkul, Sarıbaş, Uzabacı ve Yüksel, 2013), 2016 kişiyle yapılan ankette evcil köpeklerin kısırlaştırılmasını uygun görüp görmedikleri sorulan katılımcılardan çiftçiler bu soruya çoğunlukla hayır cevabını verirken sağlıkçılar ise çoğunlukla evet cevabını vermişlerdir. Çiftçiler köpeklerden sürü güvenliği ve kendi güvenliklerini sağlamakta faydalanırken bu görevin devam edebilmesi açısından köpeklerinin de neslinin devamını düşünerek böyle bir cevap vermeleri anlamlıdır. Sağlıkçıların ise durumu hem insan hem hayvan sağlığı açısından değerlendirerek soruya evet cevabını vermiş olmaları düşünülebilir. Bu doğrultuda ve araştırmamızdaki katılımcıların da ifadeleri çerçevesinde, sahihsiz sokak köpeklerinin kısırlaştırıldıktan sonra çiftçiler tarafından ücretsiz sahiplenilmesini sağlayarak sahihsiz köpek nüfusunun azaltılabilmesi mümkün görünmektedir.

Sahihsiz köpeklerin sahiplenilmesi konusunda toplumdaki bireylerin beklenen duyarlılığa sahip olmamaları, sahihsiz köpeklerin daha zor yaşam koşullarında yaşamalarına neden olmaktadır (Yılmaz ve Nacar, 2020). Dolayısıyla bu araştırmadaki katılımcıların da beklentilerinde ifade ettikleri gibi, belediyelerin sahihsiz köpeklerin sahiplendirilmesi konusunda daha fazla çaba sarf etmesi gerekmektedir. Bütün belediyelerde sahihsiz hayvanları sahiplendirme biriminin bulunması ve sahiplendirilecek hayvanların görselleriyle birlikte reklamlarının yapılması onların hızlı şekilde sahiplendirilmelerini sağlayabilecektir. Nitekim Van Büyükşehir Belediyesi'nin tedavisi tamamlanan sağlıklı ama sahihsiz hayvanlara

yönelik yapılan çalışmaları -hayvanlar ücretsiz sahiplendirilmektedir- (Yılmaz ve Nacar, 2020) bu konuda yapılacak diğer belediyelerdeki çalışmalara örnek teşkil etmesi bakımından önemlidir. Bunun yanında belediyelerin ivedilikle sokak hayvanlarına hizmet verecek barınak sayısını artırmaları gerekmektedir. Bu yapılırken uygun mekân bulunması halinde Hollanda modeli de uygulanabilir. Zira bu modelde sokak hayvanlarına barınakta değil, şehir dışında etrafı tamamen çitlerle çevrili geniş-açık arazide hayvanlar doğal yollardan ömrünü tamamlayana kadar bakım verilmektedir. Hayvanlar kısırlaştırmakta, hasta olanların tedavisi de yapılmaktadır.

Bu araştırmada katılımcılar tarafından, sokaklardaki sahipsiz köpek sayısının artmaması için evcil köpek sahiplerinin de sorumlulukları olduğu belirtilmiştir. Katılımcıların hepsi evcil köpek sahiplerinin, köpeklerini sokağa terk etmemeleri gerektiğini belirtirken bazı katılımcıların evcil köpeklere sahiplerinin kısırlaştırma işlemi yaptırılmaları gerektiğini belirttiği görülmüştür. Bazı katılımcılar ise evcil köpek sahiplerinin sokaktaki diğer köpekleri sokakta beslemelerinin onların beslendikleri bölgelerde çeteleşmesine yol açacağını belirtmiştir. Bu durumun sokak köpeği saldırısı riskine neden olabileceği düşünüldüğünde gözden kaçırılmaması gereken önemli bir konu olduğu görülmektedir. Köpeğini sokağa terk etmeyi düşünenler için ise köpeğini terk etmek yerine barınaklara vermesi ya da köpeğini, köpeğe daha iyi bakım verebilecek birine vermesi gerektiği belirtilmiştir.

Bazı Avrupa ülkelerinde –Slovenya gibi- köpek sahiplerinin köpeklerini sokağa terk etmeleri kanunen yasaktır. Herkesin köpeği kayıt altındadır. Köpeğini sokağa terk edenlere ağır para cezaları verildiği için sokaklarda terk edilmiş köpeklere rastlanılmaz. Dolayısıyla köpek sahiplerinin iki seçeneği vardır. Ya köpek ölene kadar ona bakım vermek ya da bakımı sağlayamıyorsa köpeği hayvan barınağına teslim etmek. Her iki durumda da köpeklerin sağlığı devlet garantisinde olmaktadır ve köpeğe büyük faydalar vermektedir. Dolayısıyla evcil köpek sahiplerinin en önemli sorumluluğu köpeklerini sokağa terk etmeme bilincinde olmaları ve köpeklerini sokağa terk etmemeleridir. Bunun için ise İsviçre’de olduğu gibi köpek sahiplerinin düzenlenecek eğitimlere katılmasının kanuni bir zorunluluk haline getirilerek uygulanmasının sağlanması gerekmektedir. İtalya ve İngiltere’de sahipsiz hayvanların bakımını devlet üstlenmiştir. Özellikle kısırlaştırma uygulamaları yoğun biçimde yapılmaktadır. İngiltere bu konuda yerel idarelerin yetkilerini artırmıştır. Özellikle hayvan sahiplerinin eğitim programlarına alınmasından, hayvanlara yönelik kayıt konusunda ve kısırlaştırmadaki teşviklerden dolayı sahipsiz hayvan sayısında azalma görülmektedir. İsveç’te sokak köpekleri polis tarafından alınarak barınaklara götürülür. Türkiye’de ise vatandaşın can güvenliğinden öncelikli sorumlu kurumlar arasında yer alan emniyet güçlerinin sahipsiz sokak hayvanlarıyla ilgili sorumluluklarının olmayışı (Bilgili, 2021) büyük bir eksikliklerdir. Nitekim bu araştırmadaki katılımcıların çoğu bu eksikliği ifade etmişlerdir.

Sokak köpeklerinin korunması kavramı önemlidir. Öncelikle bu kavramdan insanların ne anladığını bilmek önem kazanmaktadır. Konuya dair sokak köpeklerinin korunmasından kast edilen durumların katılımcılar tarafından neler olarak anlaşıldığı, yapılan bir araştırmada

(Demirci, 2017, s. 105) sırasıyla şu şekilde ortaya konulmuştur²: Mevzuat hükümleriyle sahipsiz sokak köpeklerine yönelik insandan kaynaklanan zararların giderilmesi (%26,5), sokak köpeklerinin sağlıklı bir çevrede yaşamlarını devam ettirmeleri (%24,0), sahipsiz köpeklerin bütün tedavi ve bakımlarına dair hizmetlerin karşılanması (%22,6), bakımevlerinde temel beslenme ihtiyaçlarının karşılanması (%13,9) ve sahipsiz köpeklerin doğal çevrelerinde beslenme ihtiyaçlarının karşılanması (%11,5). Bu araştırma bulgularına göre de sahipsiz köpeklerin doğal çevrelerinde beslenmeleri dışındaki diğer durumların katılımcılar tarafından ifade edildikleri tespit edilmiştir. Zaten sokak köpeklerinin doğal çevrede beslenmesi konusunun ancak toplumda sokak köpeklerinin normal nüfusa sahip olmaları durumunda uygulanabilir olduğu açıktır. Sokak köpeklerinin aşırı nüfusa sahip olduğu Türkiye gibi toplumlarda böyle bir uygulamanın olması mantığa uygun görünmemektedir.

Bu araştırmada sokak köpeği sorununun çözülebilmesi için katılımcıların çoğunun beklentisi, STK'ların barınak sayısının artırılmasını sağlamaları yönünde olmuştur. Barınak sayısının artırılabilmesi için ise devlet ve STK'ların birbirini maddi-manevi açılardan destekleyerek işbirliği içinde çalışmalarının beklentisi ifade edilmiştir. Zira Almanya'daki hayvan barınaklarının çoğunluğunun (dörtte üçünün) bakımı ve giderlerinin hayvan severler tarafından karşılanması (Kırışik ve Öztürk, 2021) yerel yönetimlerin yükünü fazlasıyla hafifletmektedir. Dolayısıyla Türkiye'de de hayvan derneklerinin yerel yönetimlerin bu konudaki yükünü paylaşması için daha fazla teşvike yönelik çalışmalar yürütülmelidir. Özellikle hayvan sever sivil toplum örgütleri sahipsiz hayvanlar için daha fazla sayıda barınağın yapılmasına katkı sunmalıdırlar. Zira Türkiye'de bütün şehir ve ilçelerde barınak bulunmamaktadır. Ayrıca var olan barınakların da yaşam koşullarının iyileştirilmesi gerekmektedir. Bunun öncelikle belediyelerin sokak hayvanlarına yeterince değer vermeyişinden kaynaklandığı, dolayısıyla hayvan severlere büyük sorumluluklar düştüğü (Demir Erol, 2018) ifade edilmektedir. Bu doğrultuda sivil toplum örgütleri olan hayvan sever derneklerinde gönüllüler hem hayvan sahiplenebilir hem de onların bakımlarıyla ilgilenebilirler (Yılmaz ve Nacar, 2020); barınak sayısının artırılmasını sağlayabilirler.

Sahipsiz hayvanlara hizmet üreten derneklere hayvan sever yeni üyelerin kazandırılmasıyla derneklerdeki gönüllü profili geliştirilebilir. Nitekim Türkiye'de bu tür derneklere katılım oranı çok azdır. Türkiye'de yedi şehirde 2016 kişi üzerinde yapılan bir araştırmada (Özkul vd., 2013), katılımcıların hayvanları koruma amaçlı kurulmuş bir derneğe üye olup olmadıkları sorulmuş, çoğunluğun (%95,9'unun) herhangi bir derneğe üye olmadıklarını ifade ettikleri görülmüştür. Aynı araştırmada ülke genelinde hayvanları koruma derneklerine üye olmanın özendirilmesi ve hayvan haklarıyla ilgili bilgilendirmeler yapılmasının hayvan haklarıyla ilgili olumlu tutumu artırabileceğinin altı çizilmiştir. Yine başka bir araştırmada da (Demirci, 2017), katılımcıların çoğunun (ortalama %97,4'ünün) hayvan haklarını savunan herhangi bir derneğe üye olmadıkları belirlenmiştir. Dolayısıyla

² Araştırmadaki şehirlere göre ulaşılan ve ilgili tabloda bilgileri verilen verilerin ortalamaları alınarak genele ait yüzdeler tespit edilmiştir.

dernek üye sayısının artırılması sokak köpeği sorununun çözümünde toplumsal desteğin alınmasını sağlaması nedeniyle önemli görünmektedir.

Araştırmalar göstermektedir ki (Demir Erol, 2018; Koç ve Ayvazoğlu Demir, 2019), sahipsiz hayvanlar için onların iyi düzenlenmiş hayvan barınaklarında bakılması önemli bir çözüm yoludur. Sokak köpeklerinin sokağın tehlikelerinden korunacağı iyi düzenlenmiş barınaklara alınmasıyla insanlar da sokak köpeklerinin şiddetinin mağduru olmaktan korunabilir. Bu araştırmada katılımcıların görüşleri doğrultusunda, barınak sayılarının artırılmasının yanında sokak köpeği sorununun çözümü için bir başka kuvvetli seçenek de sahipsiz köpeklerin sahiplendirilmesi olarak karşımıza çıkmıştır. Bu amaçla toplumun köpekleri sahiplenmeye yönelik teşvik edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Sahipsiz köpeklerin sahiplendirilmesi, kısırlaştırılması ve bakımlarının daimi olarak yapılması katılımcılar tarafından sorunu çözebilecek adımlar olarak gösterilmiştir.

Katılımcıların çoğunluğu petshoplarda köpek satılmasına karşıdır. Bunun yerine sahipsiz köpeklerin bakımlarının yapılıp ücretsiz şekilde sahiplendirilmeleri gerektiğini düşünmektedirler. Bu doğrultuda Türkiye’de sokaklarda fazlasıyla sahipsiz köpek bulunduğu için artık cins köpekler de dâhil hiçbir köpek petshoplarda satılmamalı, bunun yerine rehabilite edilen sokak köpekleri ücretsiz şekilde sahiplendirilmelidir. Bu sonucumuzu destekler nitelikteki bir araştırmada da (Koç ve Ayvazoğlu Demir, 2019), hayvan barınaklarında çalışan veteriner hekimlerin çözüm yolu olarak kedi ve köpeklerin petshoplarda satılmasının engellenmesi gerektiğini belirttikleri görülmüştür. Ayrıca barınaktaki köpekler dışındaki köpekleri (petshoplardaki vb.) sahiplenmek isteyenler için köpek sahiplenilmesi kanunda yapılacak düzenlemeyle zorlaştırılmalıdır. Böylelikle canı isteyince köpek alıp sıkılınca onu dağlara, sokaklara terk eden insanların-özellikle tatil sezonunda tatil yapanların alıp terk ettiklerinin (Koç ve Ayvazoğlu Demir, 2019)- önüne geçilmiş olunur. Nitekim İsviçre ve Almanya bu konuda örnek alınmalıdır. Zira bu ülkelerde köpeklerin petshoplarda satılmasına izin verilmemektedir. Dolayısıyla barınaklardan köpek sahiplenme oranları da yüksek düzeyde olmaktadır (Bilgili, 2021; Kırışık ve Öztürk, 2021; Yücer ve Ay Kiran, 2023).

Türkiye’de yapılan bir araştırmada (Onur, 2012), evcil hayvan sahiplerinin hayvanları nereden aldıklarına bakıldığında %37,5’inin sokaktan ya da barınaktan aldığı, %21,9’unun arkadaşından aldığı, %21,5’inin evcil hayvan mağazasından aldığı, %10,2’sinin veteriner kliniğinden aldığı ve %9,0’unun yetiştirici-çiftlikten aldığı tespit edilmiştir. Buna göre petshoplardan ve hayvan çiftliklerinden alınanların oranı %30,5’i bulmaktadır. Kubilay Sarıal (2019)’ın araştırmasında da sahiplendiği hayvanı sokaktan aldığını ifade edenlerin oranı (%27,9) çok azdır. Eğer çiftliklerin özellikle köpek üretimi ve köpeklerin petshoplarda satışı durdurulabilirse söz konusu ilk araştırmaya göre sokaktaki hayvanların en az %68’inin kolaylıkla sahiplendirilebileceği ifade edilebilir. Zira bu araştırmadaki katılımcıların ifadeleri de sokak köpeklerinin sahiplendirilmesinin teşvik edilmesi yönündedir. Böyle bir sosyal politikayla bu teşvik sağlanabilir. İsviçre 1998’den itibaren kuduz görülmeyen bir ülkedir (Bilgili, 2021). Bunun başarılmasında köpek sahiplerinin eğitim programlarına katılımının

kanunen zorunlu olmasının ve köpeklerin petshoplarda satılmamasının etkisinin bulunduğunu söylemek mümkündür.

Bu araştırmada katılımcıların hepsi sahiplendirilmiş köpeklerle birlikte mevcuttaki evcil kedi-köpeklere de mikroçip takılmasının, sokağa terk edilecek kedi-köpek vakalarının önlenmesinde önemli bir yöntem olacağını ifade etmiştir. Türkiye’de yapılan bir araştırmada (Onur, 2012), evcil hayvanlardaki mikroçip varlığı belirlenmiştir. Buna göre 587 evcil hayvan içinde çoğunluğun (%81,1’inin) mikroçip taşımadığı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda bu hayvanların bir gün sokağa terk edilme ve sokakta hızla üreme potansiyellerinin varlığı düşünülerek bu durumdaki evcil hayvanlara da mikroçip takılmasının teşvik edilmesi önemli görünmektedir.

Hayvanların kimliklendirilmesinde bazı ülkelerde mikroçip takılması yönteminin yaygınlaşmakta olduğu (Bilgili, 2021), özellikle Almanya gibi sahipsiz köpek sorunu yaşamayan ülkelerde hayvanların kaydedilmesinin, mikroçip takılmasının-kimlik verilmesinin zorunluluk kapsamında olmasından dolayı sahipsiz köpek sayısının çok az olduğu (Yücer ve Ay Kıran, 2023), sahipsiz olanların da öldürülmediği ifade edilmektedir. Doğaldır ki sahipsiz köpek sayısı az olunca öldürmeye de gerek duyulmamaktadır. Dolayısıyla sahipsiz köpek sayısı fazla olan toplumların farklı yöntemlerle çözüm yollarını çeşitlendirmesi gereği doğmaktadır. Yine Bilgili’nin (2021) belirttiği üzere, Slovenya’da da sahipsiz köpeklere mikroçip takılmakta, köpekler aşılantmakta ve kısırlaştırılmaktadırlar. Dolayısıyla bu ülkede de sahipsiz sokak köpeği sorunu yok denecek kadar azdır. İsveç, Belçika, Danimarka, Hollanda gibi ülkelerde kanunlar sıkı şekilde uygulandığı için sahipsiz hayvan sorunu bulunmamaktadır (Kırışik ve Öztürk, 2021).

Mikroçip yöntemi sayesinde sahibi tarafından sokağa terk edilen hayvan tespit edilip sahibine geri döndürülmesi mümkün olmaktadır. Bu noktada ise toplumların sokak hayvanlarıyla ilgili hukuki düzenlemelerinin toplum sorunlarını çözebilecek şekilde düzenlenmiş olması gereği hissedilmektedir.

Bu araştırmada katılımcılar sokak köpeklerinin bazı alanlarda eğitilerek toplum yararına kullanılabileceklerini ifade etmişlerdir. Bu alanlar şunlardır: Emniyet teşkilatında narkotik şubede uyuşturucu madde bulma, görme engellilere kılavuz köpek olarak rehberlik yapma, arama kurtarma amaçlı depremlerde enkaz altındakileri ya da kaybolan çocukları vb. bulma, koruma alanında (ev, sürü, küçük çocuklar için koruma) faydalanma, huzurevinde kalan yaşlılara stres azaltmaları konusunda yardımcı olma, epilepsi nöbeti geçiren bireylerin sakinleştirilmesinde yardımcı olma. Nitekim insanların evcil hayvan edinmelerinin birçok amacı bulunmaktadır. Katılımcılar tarafından ifade edilen faydalanma konuları bu amaçlarla yakından ilgili görünmektedir. Örneğin bir araştırmada (Kubilay Sarial, 2019), evcil hayvanları sahiplenmenin en önemli nedenleri arkadaş-dost kazanma (%76,4’ü) ve korunma amaçlı sahiplenme (%15,7’si) olarak belirlenmiştir. Yapılan bir başka araştırmada (Onur, 2012) insanların sırasıyla arkadaşlık-yoldaşlık etmesi için (%86’sı), hobi amaçlı (%7,2’si), bekçilik-

güvenlik amaçlı (%4,4'ü), iş hayvanı olarak (%1,5'i) ve yarışma amaçlarıyla (%0,9'u) evcil hayvan besledikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Sokak köpeklerini eğiterek onları toplum yararına nasıl kullanabiliriz? Bu noktada hayvan ile insan arasında bağ temelli sosyal çalışmada, eğitilmiş hayvanlarla çalışarak insan ve hayvan arasındaki bağ, tedavinin parçası haline getirilmektedir. Bu konuda yapılan araştırmalar (Robin and Bense, 1985; Moretti et. al. , 2011; McCormick, 2016; Peluso et. al. , 2018; Yeşilkayalı ve Ofluoğlu, 2018) örnek uygulamalar hakkında bilgi vermektedir. Hayvan destekli sosyal hizmet müdahalesinin amaçları içinde danışanın sosyal becerisini geliştirmek, ilişkilerinin gelişmesini ve duygu paylaşımını sağlamak, güvende hissetmesini ve kendine güvenmesini sağlamak sayılabilir. Hayvan destekli müdahalelerin uygulanma alanlarına bakıldığında; psiko-eğitim amacıyla çocukların sosyalleştirilmesinde, özgüveni ve başarısı düşük çocuklarda, bazı davranış bozukluklarında uygulamalar yapıldığı bilinmektedir. Ayrıca saldırganlığın azaltılması amacıyla ıslahevlerinde, hapisanelerde, mahkumların bulunduğu hastane ortamlarında da uygulama alanı bulunmaktadır. Hafif-orta düzeydeki otizmli bireylerde, anksiyete tedavisinde, hastalıkların iyileşme dönemlerinde, yaşlılarda depresyonun tedavisinde de kullanılabilir (Yanardağ, 2020). Görüldüğü üzere hayvan destekli müdahalelerde dezavantajlı gruplar içinde sayılan çocuklar, yaşlılar, hastalar, engelliler, suça karışmış bireyler/mahkumlar bulunmaktadır. Bu gruplara bağımlılar da eklenebilir (Contalbrigo et.al., 2017). Bu doğrultuda yaşları amaçlanan eğitimlere uygun olan sahipsiz sokak köpeklerinin eğitilerek bu tür dezavantajlı grupların iyileştirilmesinde aracı olarak kullanılması başta dezavantajlı toplumsal gruplar olmak üzere toplumun ve köpeklerin de faydasına olabilecektir.

Kaynakça

- Akbulut, O. ve Çobanoğlu, N. (2020). Türk Hukukunda hayvanların korunmasına ilişkin yasal mevzuat ve bu mevzuata göre hayvanların hukuki durumları. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (36), 1-37.
- Arslan, M. ve İlgili, Ö. (2022). Türkiye'de hayvan hakları ve refahı kavramlarının biyoetik yönüne değinen lisansüstü tezler: Nitel araştırma. *Vet Hekim Der Derg*, 93(2), 133-150, DOI: 10.33188/vetheder.1018692.
- Aydoğdu, M. ve Meral, O. (2019). Sahipsiz köpeklerin popülasyonunun kontrol altına alınması ve buna ilişkin hukuki altyapının oluşturulması. *D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, 21 (Özel Sayı), 2129-2159.
- Bilgili, A. (2021). Sahipsiz hayvanların şehir, çevre ve halk sağlığı, hayvan sağlığı ve hayvan refahı yönünden kontrolünde bakanlıklar arası işbirliğinde karşılaşılan aksaklıklar ve çözüm önerileri, *ICONTECH Uluslararası Dergisi*, 5(4), 33-43.
- Contalbrigo L., De Santis M., Toson M, Montanaro M, Farina L, Costa A. and Nava F.A. (2017). The efficacy of dog assisted therapy in detained drug users: A pilot study in an italian attenuated custody institute. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 14(7), 683. <https://doi.org/10.3390/ijerph14070683>
- Demir Erol, E. (2018). Sokak hayvanları ve hayvan bakım evleri, *Ayrıntı Dergisi*, 5(59), 69-73.
- Demirci, K. (2017). *Hayvan hakları bağlamında kentsel alanlarda sokak köpekleri olgusu İzmir- Nevşehir illeri örnekleri* (Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Eraslan, Y. (2022). Türkiye'de sahipsiz sokak köpek saldırılarında idarenin hukuki sorumluluğu, *Türk İdare Dergisi / Yıl: 94, Aralık, Sayı: 495, 89-110.*
- Işık, K. (2022). *Modernleşmenin mantığı: Geç Osmanlı döneminde kamu sağlığı, kuduzla mücadele ve sokak köpekleri (1876-1916)* (Yüksek Lisans Tezi). Iğdır Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Iğdır.
- Kırışık, F. ve Öztürk, K. (2021). Şiddet haberlerinden hayvan haklarına, sahipsiz köpek sorunu. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (69), 360-388. <https://doi.org/10.51290/dpusbe.946017>
- Koç, A. ve Ayvazoğlu Demir, P. (2019). Geçici hayvan barınaklarının genel durumları ve sorunlarına ilişkin bir değerlendirme: Ege Bölgesi örneği. *MAE Vet Fak Derg*. 4 (1): 29-33.
- Kokonaloğlu, H. T. (2022). *Sokak hayvanları ve turist etkileşimi: İstanbul'da bir araştırma* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Köseömeroğlu Yalçın, A. (2024). *Kentsel mekânda insanlar ve hayvanlar: Eskişehir'de sokak köpekleri ile müşterek mekân üretimi* (Doktora Tezi). Anadolu Üniversitesi Lisansüstü, Eğitim Enstitüsü, Eskişehir.
- Kubilay Sarial, G. S. (2019). *Pet hayvanı sahiplerinin hayvan refahına ilişkin algı ve tutumu üzerine bir araştırma* (Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- McCormick, J. (2016). Benefit of animal-assisted therapy programs in prison. *ESSAI* 14(27), 102-105. <https://dc.cod.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1583&context=essai> Erişim Tarihi: 02.09.2024
- Moretti, F., De Ronchi, D., Bernabei, V., Marchetti, L., Ferrari, B., Forlani, C., Negretti, F., Sacchetti, C. and Atti, A. R. (2011). Pet therapy in elderly patients with mental illness. *Psychogeriatrics*. 11(2), 125-129. <https://doi.org/10.1111/j.1479-8301.2010.00329.x>
- Onur, E. (2012). *İstanbul'da kedi köpek sahiplenmesinin sosyo-ekonomik parametreleri* (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

- Özdemir, M. ve Tuti, G. (2023). Nitel araştırma desenleri: Metodolojik bir temellendirme. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 11(2), 217-235. <https://doi.org/10.57115/karefad.1331759>
- Özkul, T., Sarıbaş, T., Uzabacı, E. ve Yüksel, E. (2013). Türk Toplumunun hayvan hakları kavramına yaklaşımının belirlenmesine yönelik bir araştırma: III. hayvanları korumaya, hayvan hakları sorunlarına ve bölgesel farklılıklara yönelik tutum analizi, *Kafkas Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 19 (3), 365-369. DOI: 10.9775/kvfd.2012.7432.
- Peluso, S., De Rosa, A., De Lucia, N., Antenora, A., Illario, M., Esposito, M. and De Michele, G. (2018). Animal-assisted therapy in elderly patients: Evidence and controversies in dementia and psychiatric disorders and future perspectives in other neurological diseases. *Journal of Geriatric Psychiatry and Neurology*. 31 (3), 149-157. <https://doi.org/10.1177/0891988718774634>
- Robin, M. and Bense, R. ten. (1985). Pets and the socialization of children. *Marriage & Family Review*, 8(3-4), 63-78. https://doi.org/10.1300/J002v08n03_06
- Seven, İ. (2019). *Köpek edinme ile ilgili hadislerin tahriri ve değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi). Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Tutar, H. (2023). Nitel araştırma deseni belirleme ölçütleri ve gerekçelendirilmesi. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25 (1), 334-355. <https://doi.org/10.21180/iibfdkastamonu.1190123>
- Yanardağ, U. (2020). Hayvan ve insan arasındaki bağ temelli sosyal çalışma. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 31(2), 743-763. <https://doi.org/10.33417/tsh.678822>
- Yeşilkayalı, E. ve Ofluoğlu, A. (2018). Animal assisted interventions in social work practices. *Journal of Human Sciences*. 15(4), 1874-1892. <https://doi.org/10.14687/jhs.v15i4.5465>
- Yılmaz, V. ve Nacar, K. (2020). Sahipsiz hayvanlara yönelik Van Büyükşehir Belediyesi'nin kentteki faaliyetlerinin değerlendirilmesi. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3(2), 270-282. <https://doi.org/10.33712/mana.720496>
- Yücer, H. M. ve Ay Kıran, B. (2023). Sosyal sağlık perspektifinden hayvan sevgisi ve karşılığı: Sokak köpekleri ve yeni toplumsal riskler. *Academic Platform Journal of Halal Lifestyle*, 5 (2), 62-77. <https://doi.org/10.53569/apjhls.1406226>

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 08.10.2024 Kabul/Accepted: 24.12.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, ss./pp. 195-222.

DİJİTAL ÇAĞDA EBEVEYNLİK: MOBİL ÖNERİ SİSTEMİNİNE YÖNELİK GERİ BİLDİRİMLERⁱ

Yıldız ÖZAYDIN AYDOĞDUⁱⁱ, Sibel SOMYÜREKⁱⁱⁱ

Öz

Bu çalışmanın amacı, dijital ebeveynliğe yönelik geliştirilen mobil bir öneri sistemi hakkında ebeveyn görüşlerini değerlendirmektir. Çalışma kapsamında, dijital ebeveynlik becerilerini desteklemek için geliştirilen mobil öneri sistemini bir hafta boyunca kullanan 10 ebeveynin görüşleri toplanmış ve bu görüşler detaylı bir şekilde incelenerek raporlanmıştır. Elde edilen bulgular incelendiğinde; katılımcıların sistemde kendilerine önerilen içerikleri incelediklerini belirttikleri görülmüştür. İnceleme sebepleri arasında, içeriklerin önemli olması, kişisel ilgi alanlarına hitap etmesi ve uygulamalı anlatımları içermesi bulunmaktadır. Katılımcıların çoğunluğu, önerilen içerikleri diğer içeriklerden önce ve daha fazla görüntülediklerini belirtmiştir. Bu tercihin nedenleri arasında, içeriklerin ilgi çekici olması ve ihtiyaçlarına yönelik olması öne çıkmaktadır. Katılımcıların büyük çoğunluğu, önerilerin dijital ebeveynlik alanında ihtiyaçlarını yansıttığını düşünmektedir. Bu durum, önerilerin katılımcıların önceliklerine ve sorularına cevap verebilme yeteneğiyle açıklanmıştır. Katılımcılar, sistem tarafından sunulan hem kişisel önerilerin hem de popüler önerilerin çoğunlukla uygun olduğunu ifade etmiştir. Katılımcılar, dijital ayak izi, siber zorbalık ve dijital mahremiyet gibi konularda daha fazla içerik önerilmesini istemektedir. Ayrıca, meslek grubu ve çocukların yaşına göre kişiselleştirilmiş öneriler sunulması gibi iyileştirme önerileri getirilmiştir. Bunlara ek olarak, katılımcılar, uygulamanın içerik ve yazılım geliştirmeleri hakkında çeşitli önerilerde bulunmuşlardır. Gerçek ebeveyn deneyimlerini içeren içerikler, benzer uygulamalara bağlantılar ve interaktif oyunlar gibi ek iyileştirmelerin faydalı olacağını dile getirmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Dijital Ebeveynlik, Dijital Ebeveyn Arabuluculuğu, Ebeveyn Görüşleri, Mobil Öneri Sistemi.

Parenting in the Digital Age: Feedback on the Mobile Recommendation System

Abstract

The aim of this study is to gain insight into the perceptions of parents regarding a mobile recommendation system designed for digital parenting. In the course of this study, we had the opportunity to gain insight into the experiences of 10 parents who had the chance to engage with the mobile recommendation system, which was developed with the aim of supporting digital parenting skills. We were able to examine these experiences in detail and present our findings. Upon examination of the findings, it became evident that the participants had indeed examined the content that had been recommended to them within the system. The reasons for this examination include the importance of the content, the relevance to their personal interests, and the inclusion of practical explanations. The

ⁱ Bu çalışma "Ebeveynlerin Dijital Ebeveynlik Yeterliliklerine Yönelik Mobil Bir Öneri Sistemi Geliştirilmesi ve Değerlendirilmesi" isimli doktora tezinden türetilmiştir.

ⁱⁱ Öğr. Gör. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Uzaktan Eğitim Uygulama ve Araştırma Merkezi, e-posta: yildizaydogdu@nevsehir.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-7433-3057.

ⁱⁱⁱ Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi, e-posta: ssoomyurek@gazi.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7803-1438.

majority of participants indicated that they viewed the recommended content in addition to other content. It seems that the content is perceived as interesting and relevant to the users' needs. The majority of the participants believe that the recommendations align with their needs in the field of digital parenting. It was suggested that this situation may be explained by the ability of the recommendations to answer the priorities and questions of the participants. The participants indicated that the personal recommendations and popular recommendations offered by the system were generally perceived as appropriate. The participants expressed interest in seeing more content suggestions on topics such as digital footprint, cyberbullying, and digital privacy. Additionally, they suggested that the app could benefit from personalized recommendations tailored to the specific occupational group and age of the children. They also provided valuable insights on potential content and software enhancements, suggesting the inclusion of content that reflects real parent experiences, links to similar apps, and interactive games.

Keywords: Digital Parenting, Digital Parent Mediation, Parental Feedback, Mobile Suggestion System.

Extended Abstract

The aim of this study is to gain a deeper understanding of how this system, developed by a dedicated team of researchers, is perceived by the parents who constitute its target audience. In alignment with the objectives of this study, we sought to gain insight into the perceptions of 10 parents who utilize the mobile system, "Digital Parenting," which offers guidance and recommendations. To this end, we drew upon the data of 132 parents. In this study, we employed a qualitative research method. Parents were first invited to download the application to their mobile devices. They were then asked to complete a questionnaire, a scale and a set of questions about their own parenting style. This information was used to help the system learn more about the parents and their children. Subsequently, they utilized the system for approximately seven days. At the conclusion of the observation period, the parents' perspectives on the system were gathered through the "Parent Opinion Survey on Mobile Suggestion System and Suggestions." In order to ensure the reliability and applicability of the findings, a number of studies were conducted to assess the credibility and transferability of the opinions obtained from the parents.

Upon results of the study results, four participants indicated that they perceived the content as suggestions from the system, as it was deemed to be of particular importance. Three participants noted that the content was specifically tailored to their needs, one participant highlighted the inclusion of practical explanations, one participant mentioned that the content was aligned with their interests, and one participant stated that it was content they had previously viewed. The majority of participants indicated that they tend to engage with the recommended content more than other types of content. The majority of participants indicated that the suggestions align with their digital parenting needs, as the system offers recommendations based on their own priorities and can provide answers to their questions. In order to be able to offer suggestions to a person, it would be beneficial for recommendation systems to have access to data of people who have similar preferences and needs to the person's preferences and needs (Ricci et al., 2015). In this context, it seems that the system is able to reflect the digital parenting needs of the users, which suggests that the recommendation system is functioning effectively based on personal data and needs. This could mean that the system is offering more meaningful and need-oriented suggestions.

Most of the users stated that the personal content suggested to them by the system was 100% suitable for them. Most participants found the presented popular content to be appropriate, with only one individual indicating that it was 60% appropriate. Some participants expressed a desire for content that differs from the suggestions presented to them. In future versions of the system and other suggestion systems, it might be helpful to inquire with users about their interests and areas of curiosity. This could assist in understanding the relationships between topics within the system and in presenting content related to user interests as suggestions.

It was suggested that the suggestions in the system could also be presented according to occupational groups, children's ages, or content review percentages. The participants offered suggestions on how the system's content, features, and functions could be enhanced. Some ideas included adding information about the apps children currently use, a title offering advice for parents, and including content such as public service announcements, advertisements, and cartoons. At last, when the participants were invited to share any additional suggestions for

the system, they offered a few ideas. One was to consider including content based on real-life experiences with parents and their solutions. Another was to explore the possibility of adding links to similar applications. Additionally, they suggested that the appeal could be enhanced by incorporating interactive games and questions designed to assess knowledge. They also proposed the addition of a "Suggestions for You" section to the drop-down menu on the left. It may be of benefit to consider the suggestion of including real event-based content in the next stages of development.

We believe that this study demonstrates the potential of the mobile recommendation system developed in the context of digital parenting to provide personalized content by targeting the needs and interests of users. The results obtained provide a valuable foundation for the further development and improvement of personalized recommendation systems in future educational technology research and applications.

Giriş

Dijital ebeveyn, gelişen teknolojilerin farkında olan ve bu farkındalık doğrultusunda kendi bilgi ve becerisini geliştirmenin yanı sıra çocuğunu da bu yönde eğiten kişilerdir. Dijital ebeveynler, dijital dünyadaki tehditler ve riskler hakkında bilgi sahibi olan (Durak, 2019; Tiryaki, 2023), çocuklarını bu tehditlere karşı koruyabilmek için gerekli bilgi ve becerilerin farkında olan (Kabakçı-Yurdakul vd., 2013), dijital gelişmeleri takip eden (Yaman, 2018) ve dijital ortam kullanımı ile çocuklarına iyi bir rol model olan bireylerdir (Huang, vd., 2018). Dijital çağın hızla değişen dinamikleri, ebeveynlerin sahip olması gereken bilgi ve becerilerin de sürekli olarak güncellenmesini gerektirmektedir. Bu bilgi ve beceriler, dijital ebeveyn yeterlikleri olarak tanımlanmaktadır (Livingstone & Byrne, 2018). Dijital ebeveyn yeterlikleri, ebeveynlerin dijital iletişim ve güvenlik konularında yetkin olmalarını ve iyi birer dijital okuryazar olmalarını içerir. Dijital ebeveynlerin sahip olması gereken en önemli yeterliklerden biri ise çocuklarının dijital ortamlarda korunması ve güvenliğinin sağlanmasıdır (Lupton, vd., 2016). Bu özellikler göz önünde bulundurulduğunda ise ebeveynlerin dijital ortamların kullanımında çocuğu için arabuluculuk rolü, çocuğunun dijital teknolojileri kullanımına yönelik bilgi düzeyi ve ebeveyn kontrol stilleri öne çıkmaktadır (Lupton vd., 2016). Nikken ve Jansz'a (2014) göre "dijital ebeveyn arabuluculuğu", ebeveynlerin çocuklarının dijital ortamları kullanmadaki etkisini basit kısıtlamaların ötesine taşır, bu kavram ebeveynlerin çocuklarıyla dijital içerikler hakkında açık ve etkili bir şekilde iletişim kurabilmesi ve ebeveyn takibi faaliyetlerini kapsamaktadır (Livingstone & Helsper, 2008). TÜİK (2021) tarafından yapılan çocukların internet kullanım oranları incelendiğinde 6-15 yaşındaki çocukların 2013 yılında internet kullanım oranları %50,8 iken 2021 yılındaki kullanım oranlarının %82,7'ye yükseldiği gözlemlenmektedir. Bu sonuçlara bakıldığında çocukların internet kullanımlarındaki artış sonucunda, çocukların bu ortamlarda karşılaşabilecekleri risk ve tehditlere maruz kalma ihtimalinin de arttığı, bu nedenle çocukların korunabilmesi için dijital ebeveynlik ve dijital ebeveynlik arabuluculuğu kavramlarının öneminin ön plana çıktığı görülmektedir. Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD) tarafından yetişkinlerin çeşitli temel becerilerini değerlendirmeye yönelik yürütülen PIAAC (2015) sonuçlarına göre, Türkiye'deki ebeveynlerin dijital yeterliklerinin düşük seviyelerde olduğu bilinmektedir. PIAAC (2015)'a göre Türkiye'deki yetişkinlerin %38'i temel bilgisayar becerilerinden yoksundur ve %17,7'si ise BİT testinde başarısız olmuş veya hiç bilgisayar deneyimi olmamıştır. Temel bilgisayar kullanma becerisine sahip olan Türkiye'deki yetişkinlerin teknoloji zengin ortamlarda problem çözebilme becerisinde ise %34,6'sının en düşük düzey olan Düzey 1 seviyesinde veya Düzey 1'den de düşük seviyede olduğu sonucuna ulaşılmıştır (PIAAC, 2015). Türkiye'deki yetişkinlerin ise sadece %7,8'i Düzey 2 ve Düzey 3 seviyesindedir. OECD ortalamasına bakıldığında ise katılımcıların %29,7'sinin bu seviyede bulunduğu görülmektedir. Akan vd. (2024) yapmış oldukları çalışmada teknoloji kullanım düzeylerinin dijital ebeveynlik becerileri ile ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. İstatistikî sonuçlar değerlendirildiğinde, Türkiye'deki yetişkinlerin teknoloji zengini ortamlardaki bilgi, beceri ve yeterliklerinin ele alınması ve geliştirilmesi

gerektiği görülmektedir. Bu problem doğrultusunda, ebeveynlerin dijital ebeveynlik ve dijital ebeveyn arabuluculuğu yeteneklerine yönelik güncel ve kapsamlı eğitim ortamlarının tasarlanmasının faydalı olacağı düşünülmektedir. Tasarlanabilecek kapsamlı eğitim ortamlarında, ebeveynlerin farklılaşan ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak bireyselleşmiş öğrenme sunmak için öneri sistemleri işlevsel bir ortam olarak değerlendirilmektedir.

Günümüzde çeşitli sistemlerde yer alan sayısız içerik, medya veya ürün arasından bireyin ihtiyacına veya tercihinine yakın olabilecekleri seçip kişiye öneri olarak sunan sistemler yaygınlaşmaktadır. Örneğin sıkça kullanılan Google, YouTube, Netflix, Amazon veya e-ticaret siteleri önerilerle karşılaşılan sistemlerdir (Ricci vd., 2015; Fernández-García, vd., 2019). Bu sistemler, bireylere farkında olduğu veya farkında olmadığı ihtiyaçlarına yönelik öneriler sunmaktadır. Öneri sistemleri; yaşam alanlarını destekleme, müzik, market ürünleri, sosyal yaşam, kitaplar ve filmler gibi pek çok farklı alanda kullanılabilir (Su & Khoshgoftaar, 2009). Bu alanlara ek olarak eğitim sektöründe de öneri sistemlerinin öne çıktığı görülmektedir (Cerna, 2019; Chakraverty, vd., 2019). Bu sistemler eğitim alanlarında; içerik (Wang, 2008; Li, vd., 2019; Hui & Xiao, 2022), alıştırma (De Meo, vd., 2017; Huang, vd., 2019), ders (Li & Ye, 2020; Wang, vd., 2020; Ma, vd., 2021; Zhang, 2023; Jiang vd.), öğretmen (Brik & Touahria, 2020), arkadaş (Rafaeli, vd., 2005) veya öğrenme yolu (Zhou, vd., 2018; Rahayu, vd., 2023) gibi farklı türlerde öneriler sunmak amacıyla kullanılmaktadır. Bu örneklerde görüldüğü üzere, öneri sistemleri eğitim alanında, içerik önerisi, arkadaş veya öğretmen önerisi ile kişiye özel uyarlanmış öğrenme ortamları/öğrenme olanakları veya alıştırma önerisi, ders önerisi veya öğrenme yolu önerileri ile öğrenme sürecini destekleyici unsurları sunmaktadır.

Yetişkin bireylerin öğrenme süreçlerinde Andragoji kuramı kullanılmaktadır (Knowles, 1978). Bu kuram yetişkinlerin nasıl daha iyi öğrendiklerini açıklamaktadır. Ebeveynler gibi yetişkinlere yönelik öğrenme ortamlarının oluşturulmasında, andragoji kuramına göre bireylerin sürece aktif katılımı, görüşlerinin alınması ve bireyselleştirilmiş öğrenme olanaklarının sağlanması önemlidir (Knowles, 1972). Andragoji yaklaşımına uygun şekilde bireylerin öğrenme ortamlarında kendi öğrenmelerinin sorumluluğunu almaları ve bireyselleştirmenin sağlanabilmesi öneri sistemleriyle desteklenebilmektedir. Alan yazında yer alan ve yetişkinlere yönelik geliştirilen öneri sistemleri çalışmaları incelendiğinde; öneri sistemlerine yönelik yetişkin memnuniyetlerinin yüksek olduğu (Masters, 2005; Klačnja-Milićević, 2013), bireylerin öğrenmedeki motivasyon (Walker, 2002) ve başarılarını arttırdığı (Walker, 2002; Drachsler, vd., 2009; Tejada-Lorente, vd., 2015) görülmektedir. Walker (2002) yapmış olduğu çalışmada yetişkin bireylerin kompozisyon yazma becerilerini geliştirmek amaçlı işbirlikli öneriler sunan bir sistem geliştirmiştir. Araştırmada kişilerin başarıları, motivasyonları ve sistem performansı üzerine incelenmelerde bulunulmuş. İncelemeler sonucunda KNN (en yakın komşu) algoritması kullanılarak öneri veren sistemin performansının oldukça yüksek olduğu, katılımcı kompozisyon yazma başarılarının deney grubunda (işbirlikli öneri alan grup) kontrol grubuna göre (rastgele öneride bulunulan grup) daha yüksek olduğu ve bu kişilerin motivasyonlarının rastgele öneri alan gruba göre daha yüksek olduğunu gözlemlemişlerdir.

18-64 yaşlarındaki bireyler Dünya Sağlık Örgütü tarafından yetişkin bireyler olarak adlandırılmaktadır. Yetişkin kelimesi, "bireyin beden, ruh ve duyu bakımından erişmiş, kanuni olarak yaş sınırlamaları içerisinde yer alan ve sorumlulukların bilincinde olan kişi" şeklinde tanımlanmaktadır (TDK, 2023). Yetişkin eğitime yönelik müdahale amaçlı bir dijital platformda çalışacak bir sistem geliştirilmesi planlandığında, bu sistemlerin etkili olabilmesi için, bireylerin teknoloji kullanım tercihleri dikkate alınmalıdır. Türkiye'deki yetişkin bireylerin %98'inin mobil cihaz kullandığı ve %77'sinin akıllı telefon sahibi oldukları bilinmektedir (TÜİK, 2019). Bu bilgiler ışığında, yetişkinlere yönelik bir eğitim müdahalesinde yetişkinlerin hali hazırda kullandığı her zaman her yerde erişilebilecek mobil cihazlara yönelik geliştirilen sistemlerin tercih edilebileceği görülmektedir. Ayrıca, mobil teknolojilerin öğrenme ve öğretme faaliyetlerine; uygulamalar, simülasyonlar veya oyunlar gibi farklı öğrenme yolları sağlaması, bilgi aktarımını kolaylaştırması, bilgiye kolay erişimi sağlaması, öz yönelimli öğrenmeyi desteklemesi, kesintisiz ve informal öğrenmeyi sağlaması, dijital yerli olmayı desteklemesi ve gelişmiş bölgelerde yapılan derslere daha az gelişmiş (Elçiçek, 2022) ve kırsal bölgelerde yaşayan insanların da erişebilmesi gibi avantajları da öne çıkmaktadır. Dolayısı ile mobil sistemlerin tüm bu avantajları göz önünde bulundurulduğunda öğretim amaçlı yapılacak müdahalelerde kullanılması öğrenme ortamlarına büyük bir avantaj sağlayacaktır. Sonuç olarak; dijital dünyanın, çocuklar için sınırsız bilgi ve eğlence kaynağı sunarken, aynı zamanda siber zorbalık, uygunsuz içerik ve online avcılık gibi birçok riski de barındırdığı bilinmektedir. Bu riskler karşısında, çocukların güvenliğini sağlamak aileler ve toplumlar için büyük bir önem taşımaktadır. Bu noktada, yetişkinlerin "dijital ebeveyn" ve "arabulucu" rollerini etkin bir şekilde üstlenmeleri kritik bir gerekliliktir (Güzelçoban, 2023; Sağlam 2024). Yetişkinlerin bu rolleri başarıyla üstlenmelerine yardımcı olmak için, yetişkin öğrenme ilkelerine dayalı mobil öneri sistemleri geliştirilebilir. Bu sistemler, ebeveynlere ve eğitimcilere, çocuklarının dijital ortamdaki güvenliğini ve gelişimini desteklemek için pratik öneriler ve rehberlik sağlayabilir. Ancak, bir sistemin tasarlanması ve geliştirilmesi tek başına yeterli değildir. Sistemin uygulama kolaylığı ve hedef kitle tarafından kabul edilebilirliği de en az tasarım kadar önemlidir. Bu nedenle, geliştirilen sistemlere yönelik ebeveynlerden ve diğer yetişkinlerden geri bildirim almak ve bu geri bildirimleri dikkate alarak sistemi optimize etmek kritik önem taşır. Bu çalışmanın amacı, araştırmacıların da içinde yer aldığı bir ekip tarafından geliştirilen bu sistemin, hedef kitleyi oluşturan ebeveynlerin görüşleri doğrultusunda değerlendirilmesidir.

Yöntem

Dijital ebeveynliğe yönelik mobil bir öneri uygulamasının ebeveynlerin görüşleri alınarak değerlendirilmesini amaçlayan bu çalışmada, nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırmalar; tüm disiplinlerde insan davranışı içinde bulunan durum göz önünde bulundurularak çok yönlü olarak anlamaya çalışma amacı ile gerçekleştirilmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2013). Bu çalışmada daha önce geliştirilmiş olan mobil bir öneri sistemi hakkında ebeveyn görüşlerine başvurulmuştur.

İnandırıcılık ve Aktarılabirlik Çalışmaları

İnandırıcılık çalışmaları nitel araştırmalar için; katılımcı teyidi, derinlik odaklı veri toplama, uzman incelemesi, çeşitleme ve uzun süreli etkileşim yoluyla sağlanabilmektedir. Bu çalışmada çeşitleme yöntemi kullanılmıştır. Çeşitleme yöntemi, farklı katılımcılar ile veri kaynaklarının çeşitlendirilmesi ile, gözlem/ görüşme gibi farklı metotların kullanımıyla veya farklı araştırmacıların incelemesi ile yapılabilmektedir (Creswell & Miller, 2000). Bu çalışmada katılımcı görüşleri ile elde edilen verilerin farklı araştırmacılar tarafından kodlanması, ardından bu kodlamalar üzerinden kodlayıcılar arası görüş birliği hesaplamaları ile iç tutarlılık belirlenmiştir. Kodlayıcılar arası uyum hesaplamalarında $\Delta = C \div (C + \delta) \times 100$ formülü kullanılmıştır. Bu formülde, Δ : Güvenirlik katsayısını, C : Kodlayıcılar arasında görüş birliği sağlanan kod sayısını, δ : Kodlayıcılar arasında görüş birliği bulunmayan kod sayısını ifade etmektedir. Bu formül sonucu elde edilen hesaplamalarda kodlayıcılar arasındaki uyumun en az %80 olması beklenmektedir (Miles & Huberman, 1994). Bu hesaplama yöntemi ile önerilere yönelik ebeveyn görüşlerinin değerlendirilmesi amacı ile kullanılan 11 açık uçlu soru için kodlayıcılar arası uyuma bakılmıştır. Sistem ve önerilere yönelik ebeveyn görüşlerinin değerlendirilmesi amacı ile kullanılan açık uçlu 10 soruda araştırmacı kodlamaları ile alan uzmanı kodlarının ortalama olarak %89 oranında uyduğu belirlenmiştir. Bu sonuçlar incelendiğinde kodlayıcılar arası uyumun yüksek olduğu söylenebilir.

Aktarılabirliği sağlamakta nitel araştırma yönteminde önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada, aktarılabirliği artırmak için ayrıntılı betimleme yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemde, kullanıcılardan toplanan bilgiler doğrudan alıntı olarak çalışmaya işlenmiştir (Yıldırım & Şimşek, 2016). Bu sayede, çalışmanın bulguları daha şeffaf hale gelmiştir.

Çalışma Grubu

Çalışma grubunda yer alan 10 ebeveynin, demografik bilgileri, mobil cihaz kullanma süreleri, günlük mobil cihaz kullanma süreleri ve çocukları hakkında bilgileri (Çocuk sayısı, Çocuk yaşları) Tablo 1’de sunulmaktadır.

Tablo 1. Çalışma grubunu oluşturan ebeveynlerin özellikleri

Katılımcı	Yaş	Öğrenim düzeyi	Mobil cihaz kullanma süresi	Günlük mobil cihaz kullanma süresi	Çocuk sayısı	Çocuk yaşları
1	39	Doktora	10 yıl ve üzeri	4-6 saat	1	6
2	38	Y. lisans	10 yıl ve üzeri	1-3 saat	2	2/6
3	34	Lisans	10 yıl ve üzeri	1-3 saat	2	4/8
4	45	Doktora	10 yıl ve üzeri	1-3 saat	1	15
5	45	Ortaokul	10 yıl ve üzeri	7-9 saat	3	8/12/13
6	40	Doktora	10 yıl ve üzeri	1-3 saat	2	8/10
7	42	Doktora	10 yıl ve üzeri	1-3 saat	2	7/11
8	38	Lisans	10 yıl ve üzeri	1-3 saat	2	6/11
9	39	Doktora	10 yıl ve üzeri	4-6 saat	2	11/11
10	42	Doktora	7-9 yıl	1-3 saat	2	3/12

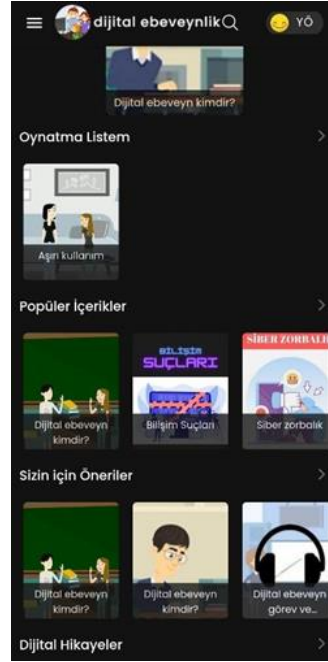
Tablo 1’de yer alan katılımcı özellikleri incelendiğinde, katılımcıların yaşlarının 34 ile 45 arasında değişiklik gösterdiği görülmektedir. Katılımcıların öğrenim düzeyleri; doktora (f=6), yüksek lisans (f=1), lisans (f=2) ve ortaokul (f=1) düzeyindedir. Katılımcılardan 9’unun mobil cihaz kullanma deneyimlerinin 10 yıl ve üzerinde olduğu, 1 kullanıcının ise 7-9 yıl arasında olduğu görülmektedir. Ayrıca kullanıcıların günlük mobil cihaz kullanma sürelerine bakıldığında bu sürelerin 1-3 saat (f=7), 4-6 saat (f=2) ve 7-9 saat (f=1) şeklinde değişiklik gösterdiği belirlenmiştir. Katılımcıların ikisinin 1, yedisinin 2 ve birinin 3 çocuğu vardır ve çocuk yaşları 2-15 arasında değişmektedir.

Mobil Öneri Sistemi

“Dijital ebeveynlik” isimli mobil öneri sistemi; ebeveynlerin dijital ebeveynlik becerilerinin desteklenmesi amacıyla geliştirilmiştir. Bu amaç doğrultusunda; sistem andragoji ilkeleri, evrensel tasarım ilkeleri, çoklu ortam tasarım ilkeleri ve popüler mobil öneri uygulamalarında bulunan tasarımlar göz önünde bulunarak tasarlanmıştır. Bu dört boyutun tamamının nasıl tasarıma yansıtıldığına yönelik uzman görüş formları oluşturulmuş ve uzman görüşlerinden elde edilen dönütler sonucunda sistem tasarımına son hali verilerek geliştirilmiştir. Sistemin geliştirilmesinin ardından; dijital ebeveynliğe yönelik Pekişerek, (2022) tarafından hazırlanan ve etkililiği bir akademik çalışma kapsamında test edilen “Dijital hikayeler (n=46)”, “Açıklayıcı videolar (n=39)”, “Ses kayıtları (n=39)”, “E-kitaplar (n=9)” ve “Bilgi grafikleri (n=8)” sisteme yüklenmiştir. İçeriklerin sisteme yüklenmesinin ardından önerilerin oluşturulmasına yönelik geliştirme süreçleri gerçekleştirilmiştir.

Sistemde kişilere özel önerilerin üretilmesi için, ebeveynlerin yaşı, cinsiyeti, öğrenim durumu, ebeveynlerin dijital okuryazarlık, dijital güvenlik, dijital iletişim puanları ile temsil edilen dijital ebeveyn öz yeterlilikleri ve doğrudan müdahale, ortak kullanım, genel kısıtlayıcı müdahale, özel kısıtlayıcı müdahale ve denetim puanları ile temsil edilen ebeveynlerin çocuklarının internet kullanımındaki arabuluculuk rolünü, girdi değişkenler olarak kullanmaktadır. Kullanıcıların gezinmelerinden elde edilen; öge açma durumları, video oynatma durumları, yorum yapma durumları, içerik paylaşım durumları, içerik puanlama durumları ve oynatma listesine ekleme durumlarına ait bilgiler ise çıktı değişkenleri oluşturmaktadır. Girdi değişkenlerini kullanarak çıktı değişkenlerine yönelik öneriler üretmek için iş birlikli ve içerik tabanlı filtreleme yöntemlerinin bir arada kullanıldığı hibrit filtreleme yöntemi uygulanmaktadır. Bu yöntemle, girdi ve çıktı değişkenlerine ait veriler veri tabanından çekildikten sonra, çeşitli algoritmalar kullanılarak çıktı değişkenlerini tahmin etmek için modeller oluşturulmaktadır. Bu modellerin oluşturulmasında k-en yakın komşu, karar ağaçları, destek vektör makineleri, naif bayes sınıflandırıcılar ve lojistik regresyon analizi gibi algoritmalar kullanılmaktadır. Bu algoritmalar aracılığıyla her bir çıktı değişken için 141 olmak üzere toplam 846 model oluşturulmuş ve bu modeller sisteme entegre edilmiştir. Ardından bu modeller içinden en iyi performans gösteren hangisi ise o model doğrultusunda her bir kullanıcı için öneriler üretilmiştir.

Kişi için en uygun olan ilk 10 önerinin mobil öneri sisteminde (MÖS) “Sizin için öneriler” kısmında görüntülenebileceği şekilde kodlamalar yapılmıştır. Buna ek olarak, sistemin henüz kullanıcı hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığı durumlarda karşılaşılan soğuk başlangıç probleminin önlenmesi amacı ile kullanıcıya “Popüler içerikler” kısmı altında, en yüksek etkileşim oranına sahip ilk 10 içeriğin sunulmasına yönelik kodlamalar da yapılmıştır. Kodlamalar sonucunda kullanıcılara önerilen “Sizin için öneriler” ve “Popüler içerikler” kısımlarına yönelik görseller Şekil 1 de yer almaktadır.

Şekil 1. Mobil öneri sistemi anasayfa ekranı

Kullanıcılar kendilerine sunulan popüler ya da kişisel öneriler arasındaki içeriklere ulaşabildikleri gibi, tüm içeriklere ulaşarak önerilmeyen başlıklardan birini ziyaret etmeyi de tercih edebilmektedir. Ayrıca içeriklere yönelik kullanıcılar; kısa mesaj, WhatsApp, e-posta, facebook veya X aracılığı ile paylaşımda bulunabilmekte, içeriği 1-5 arası puanlayabilmekte (yıldızlar aracılığı ile), kaç kullanıcı tarafından içeriğin puanlandığını ve 5 üzerinden verilen ortalama puanının kaç olduğunu görüntüleyebilmekte, içeriğe yönelik yorum yapabilmekte, yapılan yorumları görüntüleyebilmekte, yazmış olduğu yorumu silebilmekte veya düzenleyebilmektedir.

Sistemin geliştirilmesinin ardından sistemde kullanılan algoritmalara yönelik performans testleri gerçekleştirilmiştir. Ayrıca sistemin değerlendirilmesi amacı ile 10 kişilik ebeveyn grubu ile sistemin kullanılabilirliği “etkililik, verimlilik ve memnuniyet” çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Kullanılan Veri Toplama Aracı

Mobil öneri sisteminde girdi değişkenlerini elde etmek için sistemde “Seni daha iyi tanımak istiyoruz” sayfasında yer alan “Kişisel bilgiler anketi”, “Dijital ebeveyn yeterliği ölçeği” ve “Çocukların internet kullanımında ebeveyn arabuluculuğu ölçeği”nden elde edilen

veriler kullanılmıştır. Ayrıca çıktı değişkenlerini elde etmek için kullanıcıların sistemle etkileşimlerine yönelik kayıt dosyaları kullanılmıştır.

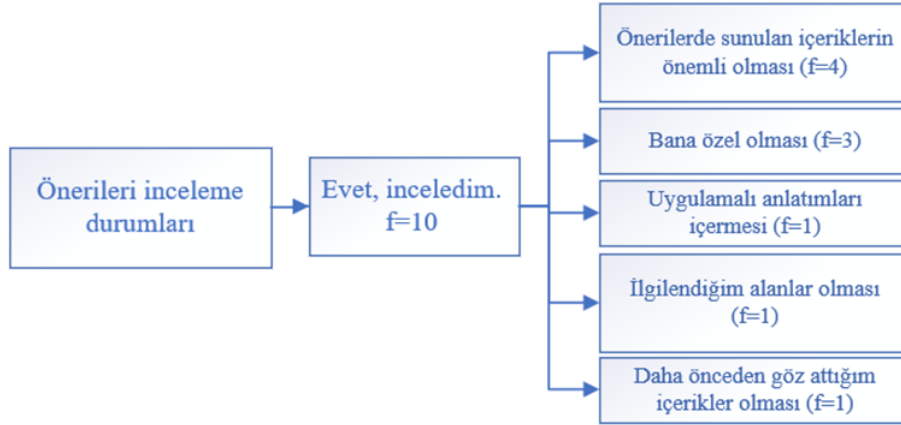
Mobil öneri sisteminin ve önerilere yönelik ebeveyn görüşlerinin alınması amacı ile “Mobil Öneri Uygulamasına ve Önerilere Yönelik Ebeveyn Görüşleri Anketi” oluşturulmuştur. Bu veri toplama aracı; “Sizin için öneriler kısmına yönelik değerlendirmeler” başlığı altında 5 madde, “Popüler önerilere yönelik değerlendirmeler” başlığı altında 1 madde ve “Sistemin genel değerlendirmesi” başlığı altında 4 madde olmak üzere toplam 10 açık uçlu soru içermektedir. Sorular araştırmacılar tarafından hazırlanmış ardından anlaşılabilirliği ve ifadelerin uygunluğu açısından BÖTE (Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi) alanında doktorasını tamamlamış 2 kişiden uzman görüşü alınmıştır. Uzmanların vermiş olduğu geri bildirimlere yönelik düzenlemeler yapılarak forma son hali verilmiştir.

Çalışma Süreci

Önerilerin üretilebilmesi için öncelikle modellerin üretilmesi ve bunun için de bir ön uygulama yapılması gerekmektedir. Bu ön çalışma, girdi ve çıktı değişkenler hakkında gerekli bilgilerin toplanarak gelecekteki katılımcılar için öneriler üretmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu çalışma, 132 kişiden oluşan bir ebeveyn grubu ile yapılmıştır. Önerilerin üretilebilmesi için sistem eğitildikten sonra ise, sisteme yönelik hedef kitlenin görüşlerinin alınması amacı ile yapılan bu çalışmaya ise 10 ebeveyn katılmıştır. Bu ebeveynler öncelikle uygulamayı mobil cihazlarına indirmiş ardından sistemin girdi değişkenlerini oluşturan ve ebeveynleri tanımayı sağlayan uygulama içinde yer alan demografik bilgiler anketini, dijital ebeveynlik öz yeterliği ölçeğini ve çocukların internet kullanımında ebeveyn arabuluculuğu ölçeğini doldurmuşlardır. Ardından sistemi bir hafta boyunca kullanmışlardır. Bu süre sonunda “Mobil Öneri Sistemine ve Önerilere Yönelik Ebeveyn Görüşleri Anketi” kullanılarak ebeveynlerin sisteme yönelik görüşleri alınmıştır. Alınan görüşler nitel veri analizi yöntemlerinden içerik analizi yöntemi kullanılarak kodlanmış ve kategorilere ayrılmıştır. Bu çalışmada katılımcıların doğrudan görüşleri de belirtilerek içerik analizinin yanı sıra betimsel analize de başvurulmuştur. Kodlama işlemlerinde elde olan verilerden çıkarımlar yapılarak süreç işletilmiştir. Kodlamalar iki farklı araştırmacının öncelikle bireysel olarak kodlama işlemini yapması ile başlamıştır. Ardından kodlayıcılar arası görüş birliği çalışması yapılarak kodlamalara son hali verilmiştir.

Bulgular

Katılımcıların “sizin için öneriler” kısmına yönelik değerlendirmeleri “Size önerilen bu içerikleri uygulama kullanım süreniz içerisinde incelediniz mi? Neden?” şeklindeki 1.soruya vermiş oldukları cevapların analiz edilmesi ile ortaya konmuştur. Katılımcıların cevaplarından elde edilen kod ve kategoriler Şekil 2’de sunulmaktadır.

Şekil 2. Soru 1'e yönelik katılımcı görüşleri

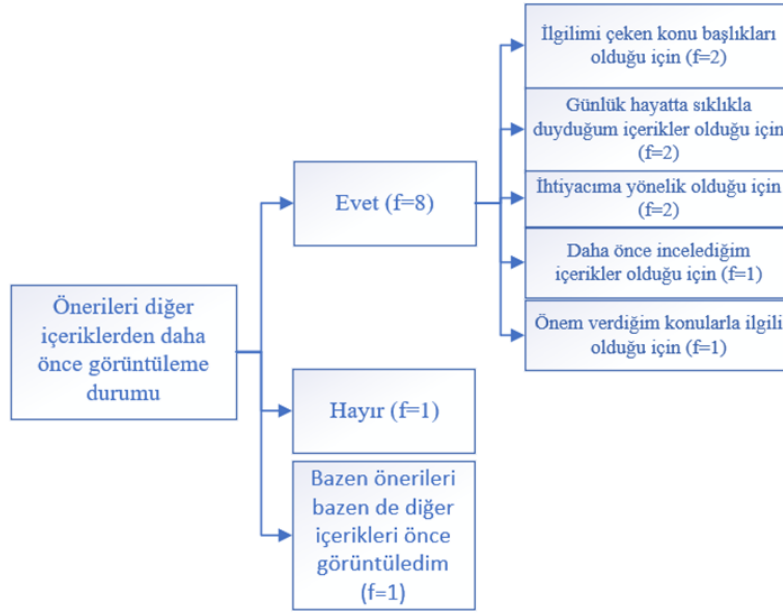
Şekil 2 incelendiğinde 1. soruya tüm katılımcıların (f=10) "Evet, inceledim" şeklinde cevap verdiği görülmektedir. "Evet, inceledim" kategorisi altında toplanan katılımcı görüşleri incelendiğinde, 4 katılımcının cevabının "Önerilerde sunulan içeriklerin önemli olması", 3 katılımcının cevaplarının "Bana özel olması" ve 1'er katılımcının cevabının "Uygulamalı anlatımları içermesi", "İlgilendiğim alanlar olması" ve "Daha önceden göz attığım içerikler olması" şeklinde kodlandığı görülmektedir. Bu kategori altında yer alan bazı katılımcı görüşleri şu şekildedir:

"Evet. Bana özel olduğu için dikkatimi çekti." (K5)

"Evet inceledim. Bir ebeveyn olarak dijital ortamda kendimin ve çocuklarımın karşılaşabileceği durumları anlatması, bilgilendirmesi ve çocuklarıma nasıl açıklayabileceğimi anlatması nedeniyle ayrıntılı olarak inceledim." (K8)

"Evet, çoğunu inceledim. Çünkü bu içeriklerin bazıları ile ilgili hiçbir fikrim yoktu, bazıları ile ilgili kulaktan dolma bilgilere sahiptim. Bilinçlenmeme ve farkındalığının artmasına katkı sundu diyebilirim." (K10)

Katılımcıların "Size sunulan önerileri, öneri olarak sunulmayan diğer içeriklerden daha önce görüntülediniz mi? Neden?" şeklindeki 2.soruya vermiş oldukları cevaplardan elde edilen kod ve kategoriler Şekil 3'te sunulmaktadır.

Şekil 3. Soru 2'ye yönelik katılımcı görüşleri

Katılımcıların çoğunluğu (f=8) önerilen içerikleri diğer içeriklerden daha önce görüntülediklerini belirtmiş, 1 katılımcı "Hayır" şeklinde cevap vermiş ve popüler içerikleri daha önce görüntülediğini belirtmiş, 1 katılımcı da bazen önerileri bazen de diğer içerikleri önce görüntülediğini söylemiştir.

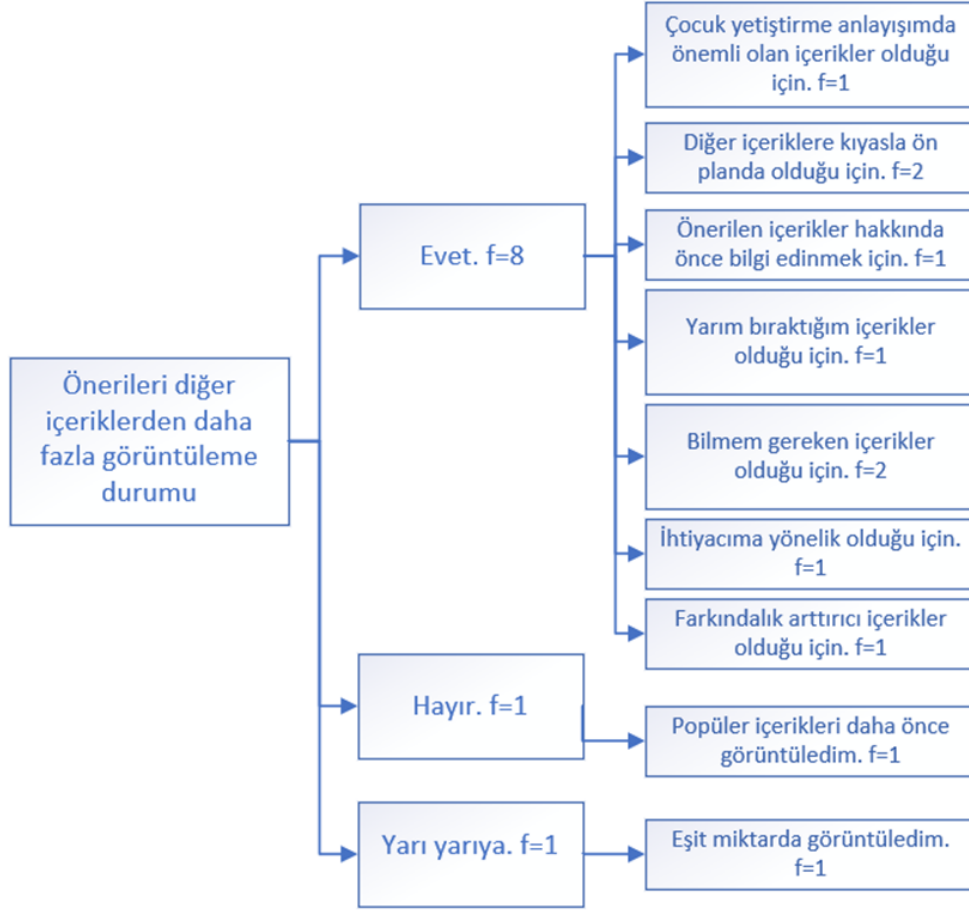
Önerilen içerikleri diğer içeriklerden daha önce görüntülediklerini belirten katılımcıların, bunun gerekçelerine yönelik açıklamaları altı farklı kodla nitelenmiştir. Bu kodlar "İlgilimi çeken konu başlıkları olduğu için" (f=2), "Günlük hayatta sıklıkla duyduğum içerikler olduğu için" (f=2), "İhtiyacıma yönelik olduğu için" (f=2), "Daha önce incelediğim içerikler olduğu için" (f=1) ve "Önem verdiğim konularla ilgili olduğu için" (f=1) şeklindedir. Katılımcılar tarafından bu kategoriye yönelik olarak belirtilen bazı görüşler şu şekildedir:

"Evet görüntüledim, programa güvendiğim ve gerçekten ilgimi çeken konu başlıkları olduğu için." (K3)

"Evet görüntüledim, sunulan içerikler günlük hayatta ve okulda sıklıkla duyduğum durumları içerdiği için bilgi edinmek istedim." (K8)

"Evet, görüntüledim. Çünkü bu içerikler hem temel düzeyde bilgi vericiydi hem de daha işlevsel ve gündelik hayata ilişkin içeriklerdi." (K10)

Katılımcıların "Size sunulan önerileri, öneri olarak sunulmayan diğer içeriklerden daha fazla görüntülediniz mi? Neden?" şeklindeki 3.soruya vermiş oldukları cevaplardan elde edilen kod ve kategoriler Şekil 4'te sunulmaktadır. Katılımcıların yine çoğunluğu (f=8) önerileri diğer içeriklerden daha fazla görüntülediklerini, biri popüler içerikleri kişisel önerilerden daha fazla görüntülediğini ve yine biri önerileri ve diğer içerikleri yarı yarıya görüntülediğini belirtmiştir. Bu soruya verilen cevapların bir önceki soruyla paralel olduğu görülmektedir.

Şekil 4. Soru 3'e yönelik katılımcı görüşleri

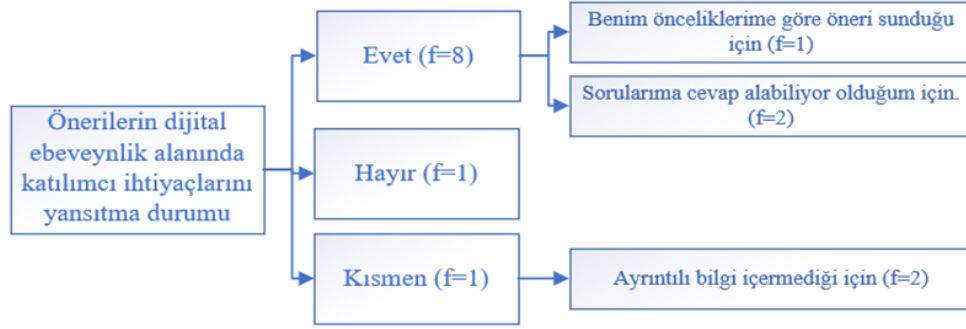
Soruya "Evet" cevabını veren katılımcıların, bunun gerekçelerine yönelik açıklamaları şu kodlarla nitelenmiştir, "İhtiyacıma yönelik olduğu için" (f=4), "Diğer içeriklere kıyasla ön planda olduğu için" (f=1), "Önerilen içerikler hakkında önce bilgi edinmek için" (f=1), "Yarım bıraktığım içerikler olduğu için" (f=1) ve "Farkındalık artırıcı ve önemli içerikler olduğu için" (f=1). Bu kategori altında yer alan bazı katılımcı görüşleri şu şekildedir:

"Evet çünkü benim çocuk yetiştirme anlayışında önem sıralamasında üstte yer alan hususlardı." (K1)

"Evet. Çünkü öneriler daha çok benim bilmekle yükümlü olduğum bilgilere ve içeriklere sahipti. Bu bakımdan öneriler ile ilgili içerikte daha fazla zaman harcadım." (K7)

"Evet, izlediğim ve görüntülediğim içeriklere göre benzer ihtiyaçları içerdiği için." (K8)

"Evet, daha önce incelemeye başladığım ancak yarım bıraktığım içerikler olduğu için." (K4)

Şekil 5. Soru 4'e yönelik katılımcı görüşleri

Katılımcıların "Uygulamayı her incelediğinizde güncellenen ve size verilen bu önerilerin dijital ebeveynlik alanında ihtiyaçlarınızı yansıttığını düşünüyor musunuz? Neden?" şeklindeki 4.soruya vermiş oldukları cevaplardan elde edilen kod ve kategoriler Şekil 5'te sunulmaktadır. Şekilde görüleceği üzere, 8 katılımcının "Evet" cevabı vererek önerilerin ihtiyaçlarını yansıttığını düşündüklerini, 1 katılımcının "Hayır" cevabı verdiği ve 1 katılımcının ise "Kısmen" şeklinde cevap vererek önerilerin katılımcının istediği kadar ayrıntılı bilgiyi içermemesinden kaynaklı kısmen ihtiyacını karşıladığı şeklinde görüş belirttiği görülmektedir.

"Evet" cevabını veren katılımcıların bunun gerekçelerine yönelik açıklamaları şu kodlarla nitelenmiştir, "Benim önceliklerime göre öneri sunduğu için" (f=1) ve "Sorularıma cevap alabiliyor olduğum için" (f=2). Diğer görüşler somut olarak bir gerekçe ortaya koymadığı için kodlanmamıştır. Bu kategori altında yer alan bazı katılımcı görüşleri şu şekildedir:

"Evet, uygulama benim önceliklerimi tespit ediyor ve ona göre öneri sunuyor." (K1)

"Evet, sorularıma aldığım yanıtlar tatmin edici." (K3)

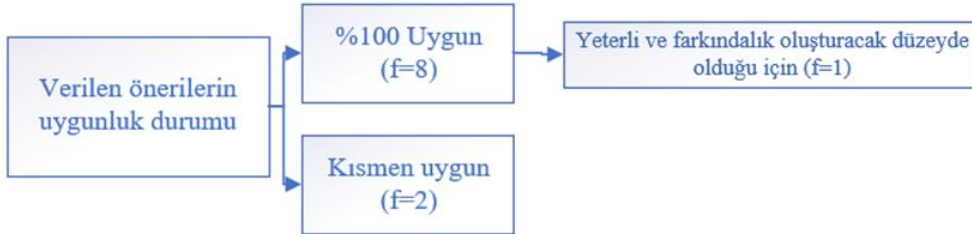
Katılımcıların sistemde o an kişisel öneri olarak sunulan her bir öneri için "Bu önerinin sizin için uygun olduğunu düşünüyor musunuz? (Evet Hayır Kısmen) Hayır olan cevaplar için neden uygun olmadığını düşünüyorsunuz?" şeklindeki 5.soruya vermiş oldukları cevaplardan elde edilen bulgular Tablo 2'de ve Şekil 6'da sunulmaktadır.

Tablo 2. Soru 5'e yönelik katılımcı cevapları

Katılımcı/ Öneri	Ö1	Ö2	Ö3	Ö4	Ö5	Ö6	Ö7	Ö8	Ö9	Ö10	%
K1	E	E	E	E	E	E	-	-	-	-	%100
K2	E	E	-	-	-	-	-	-	-	-	%100
K3	E	E	E	E	E	-	-	-	-	-	%100
K4	E	E	E	E	E	E	E	-	-	-	%100
K5	E	E	E	E	E	E	E	-	-	-	%100
K6	K	K	E	K	E	E	E	K	-	-	%50
K7	E	E	-	-	-	-	-	-	-	-	%100
K8	E	E	E	E	E	E	E	-	-	-	%100
K9	E	E	-	-	-	-	-	-	-	-	%100
K10	E	E	E	E	K	K	E	-	-	-	%71

K=Katılımcı, Ö=Öneri, E="Evet", K="Kısmen", H="Hayır"

Sistem tarafından verilen önerilerin uygun olup olmama durumlarına yönelik bulgular Tablo 2’de yer almaktadır. Buna göre K1, K2, K3, K4, K5, K7, K8 ve K9’un o an için kendilerine verilen önerilerin tamamının kendileri için %100 uygun olduğunu belirttikleri görülmektedir. K6 (%50) ve K10 (%71) numaralı katılımcılar ise bazı önerilerin kendilerine uygun olduğunu düşünürken, bazılarının ise kendilerine “Kısmen” uygun olduğunu ifade etmişlerdir. Bu katılımcıların vermiş oldukları cevaplar incelendiğinde K6’nın daha önce bu içerikleri incelediği için bazı önerileri kısmen şeklinde işaretlediğini belirttiği görülmektedir.

Şekil 6. Soru 5'e yönelik katılımcı görüşleri

Katılımcıların 5. soruya vermiş oldukları cevaplardan elde edilen kod ve kategoriler Şekil 6’da sunulmaktadır. Şekilde görüleceği üzere katılımcıların vermiş oldukları cevaplar “%100 Uygun” (f=8) ve “Kısmen uygun” (f=2) şeklinde kategorilenmiştir. “%100 Uygun” şeklinde kategorilenen katılımcı görüşleri “Yeterli ve farkındalık oluşturacak düzeyde olduğu için” (f=1) şeklinde kodlanmaktadır. Bu kategori altında yer alan katılımcı görüşü şu şekildedir:

“Bu öneriler içerik olarak ve bilgilendirme olarak yeterli düzeydedir. Yeterince farkındalık oluşturacak kuramsal arka plana sahiptir.” (K7)

Katılımcıların “popüler öneriler” kısmına yönelik değerlendirmeleri, sistemde o an popüler öneriler olarak sunulan her bir öneri için “Bu önerinin sizin için uygun olduğunu düşünüyor musunuz? (Evet Hayır Kısmen) Hayır olan cevaplar için neden uygun olmadığını düşünüyorsunuz?” şeklindeki 6. soruya vermiş oldukları cevapların analiz edilmesi ile ortaya konmuştur. Bu analiz sonucunda elde edilen bulgular Tablo 3’te ve Şekil 7’de sunulmaktadır.

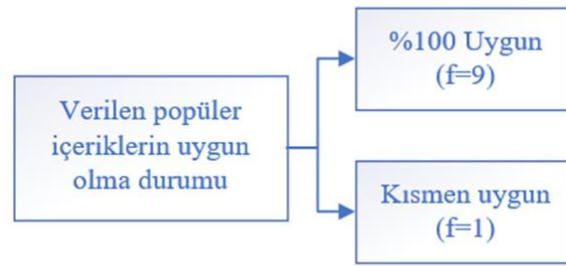
Tablo 3. Soru 6’ya yönelik katılımcı cevapları

Katılımcı/ Öneri	P1	P2	P3	P4	P5	P6	P7	P8	P9	P10	%
K1	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	%100
K2	E	E	E	E	E	E	-	-	-	-	%100
K3	E	E	E	E	E	-	-	-	-	-	%100
K4	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	%100
K5	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	%100
K6	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	%100
K7	E	E	E	-	-	-	-	-	-	-	%100
K8	E	E	E	E	E	E	E	-	-	-	%100
K9	E	E	E	E	E	E	E	E	E	-	%100
K10	E	E	K	K	E	E	E	K	E	K	%60

K=Katılımcı, Ö=Öneri, E=“ Evet”, K=“ Kısmen”, H=“ Hayır”

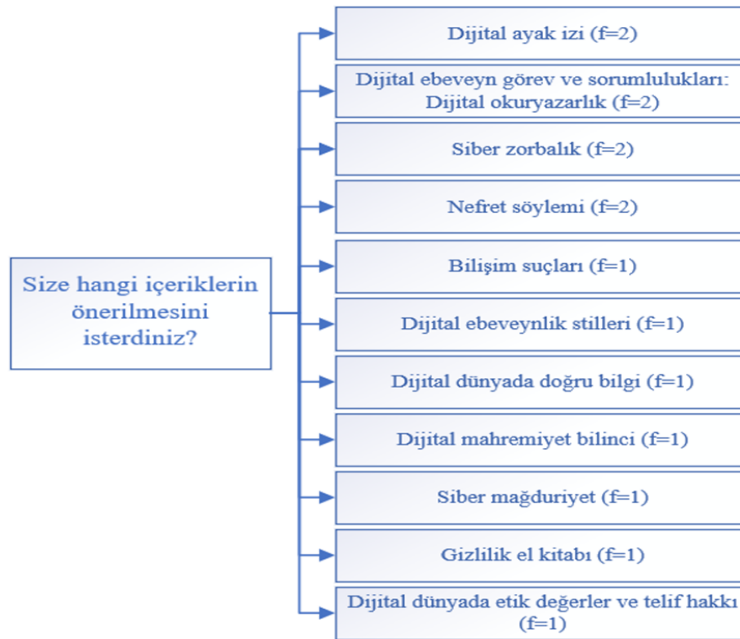
Tablo 3’te katılımcılara farklı sayıda popüler içerik sunulduğu görülmektedir. Popüler içerikler sistem tarafından sistemi kullanan kişilerin en çok ziyaret etmiş olduğu ilk 10 içeriğin

sunulması ile ortaya çıkarılmaktadır. Katılımcıların içeriklere farklı haftalarda erişmiş olma durumları farklı sayıda popüler içerik önerilerine erişmelerini beraberinde getirmektedir. Her bir popüler önerinin katılımcı tarafından kendine uygun bulunma durumundaki bilgiler kullanılarak toplamda önerilerin uygun bulunma yüzdeleri hesaplanmış ve tabloda sunulmuştur. K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8 ve K9 kendilerine sunulan popüler içeriklerin %100'ünü uygun bulduklarını belirtmişlerdir. Katılımcı 10 ise sunulan içeriklerin %60'ının uygun olduğunu geri kalan %40'lık içeriğin ise kendisine kısmen uyduğunu belirtmiştir. Katılımcıların bu içeriklere yönelik görüşleri incelendiğinde (Şekil 7) katılımcıların çoğunun görüşlerinin “%100 Uygun” (f=9), birinin ise “%60 uygun “,“%40 Kısmen uygun” (f=1) şeklinde olduğu görülmektedir.

Şekil 7. Soru 6'ya yönelik katılımcı görüşleri

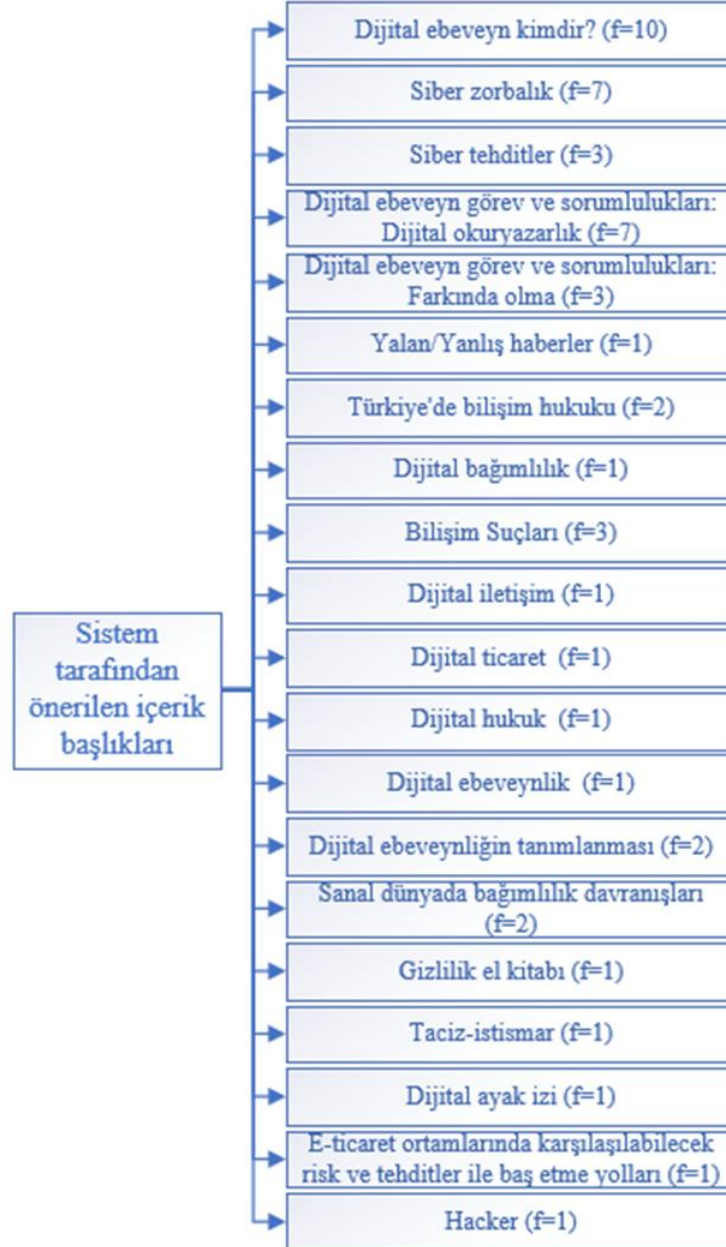
Katılımcıların önerilerin belirlenmesine, sunumuna ve sistemin iyileştirilmesine yönelik değerlendirmeleri, “Şu an yazılımdaki içeriklerden hangisinin/hangilerinin size öneri olarak sunulmasını isterdiniz?” şeklindeki 7.soruya vermiş oldukları cevapların analiz edilmesi sonucunda ortaya konmuştur. Analiz sonucunda elde edilen bulgular Şekil 8’de yer almaktadır.

Şekil 8. Soru 7'ye yönelik katılımcı görüşleri

Şekle göre katılımcıların kendilerine öneri olarak sunulmasını istedikleri içerik başlıkları şu şekildedir: “Dijital ayak izi” (f=2), “Dijital ebeveyn görev ve sorumlulukları: Dijital okuryazarlık” (f=2), “Siber zorbalık” (f=2), “Nefret söylemi” (f=2), “Bilişim suçları” (f=1), “Dijital ebeveynlik stilleri” (f=1), “Dijital dünyada doğru bilgi” (f=1), “Dijital mahremiyet bilinci” (f=1), “Siber mağduriyet” (f=1), “Gizlilik el kitabı” (f=1) ve “Dijital dünyada etik değerler ve telif hakkı” (f=1).

Sistem tarafından görüş belirten 10 katılımcıya yapılan önerilerdeki konu başlıkları Şekil 9’da yer almaktadır.

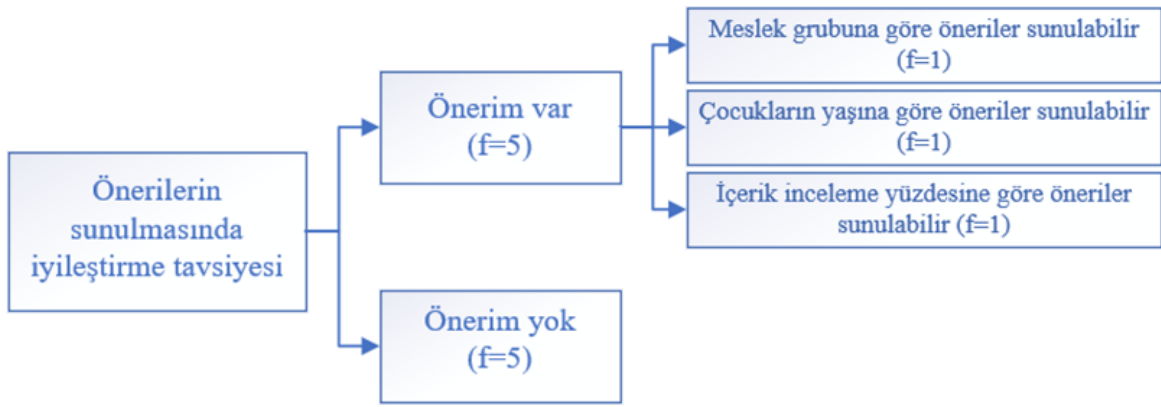

Şekil 9. Sistem tarafından kullanıcılara önerilen konu başlıkları

Katılımcılara öneri olarak sunulan konulara göre başlıklar incelendiğinde bu başlıkların; “Dijital Ebeveyn kimdir?” (f=10), “Siber zorbalık” (f=7), “Siber tehditler” (f=3),

“Dijital ebeveyn görev ve sorumlulukları: Dijital okuryazarlık” (f=7), “Dijital ebeveyn görev ve sorumlulukları: Farkında olma” (f=3), “Yalan/Yanlıh haberler” (f=1), “Türkiye’de bilişim hukuku” (f=2), “Dijital bağımlılık” (f=1), “Bilişim suçları” (f=3), “Dijital iletişim” (f=1), “Dijital ticaret” (f=1), “Dijital hukuk” (f=1), “Dijital Ebeveynlik” (f=1), “Dijital ebeveynliğin tanımlanması” (f=2), “Sanal dünyada bağımlılık davranışları” (f=2), “Gizlilik el kitabı” (f=1), “Taciz-istismar” (f=1), “Dijital ayak izi” (f=1), “E-ticaret ortamlarında karşılaşılabilecek risk ve tehditler ile baş etme yolları” (f=1), “Hacker” (f=1) olduğu görülmüştür.

Katılımcıların vermiş oldukları cevaplar incelendiğinde “Nefret söylemi, Dijital ebeveynlik stilleri, Dijital dünyada doğru bilgi, Dijital mahremiyet bilinci, Siber mağduriyet ve Dijital dünyada etik değerler ve telif hakkı” başlıklarının bu katılımcılara önerilmediği ve katılımcılar tarafından bu başlıkların önerilmesinin istenildiği görülmektedir.

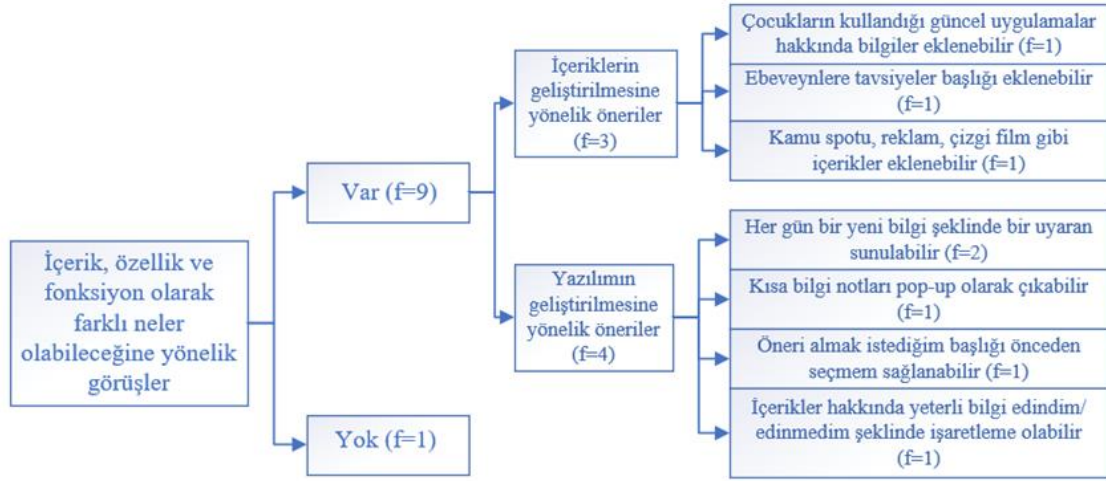

Şekil 10. Soru 8'e yönelik katılımcı görüşleri

Katılımcıların “Önerilerin mobil sistemde size sunulmasına yönelik bir iyileştirme tavsiyeniz var mı?” şeklindeki 8. soruya vermiş oldukları cevaplardan elde edilen kategori ve kodlar Şekil 10’da yer almaktadır. Şekilde görüleceği üzere, 5 katılımcı önerisi olduğunu belirtirken, 5 katılımcı ise önerisinin olmadığını ifade etmiştir. “Önerim var” cevabını veren katılımcıların açıklamalarına yönelik kodlamalar şu şekildedir: “Meslek grubuna göre öneriler sunulabilir” (f=1), “Çocukların yaşına göre öneriler sunulabilir” (f=1) ve “İçerik inceleme yüzdesine göre öneriler sunulabilir” (f=1). Bu kategori altında yer alan bazı katılımcı görüşleri şu şekildedir:

“Kullanıcının meslek grubu ve çocuklarının yaşına göre öneriler sunulabilir.” (K3)

“Uygulamada yer alan içeriklerin konu bazında örneğin %40 oranında incelenmesine yönelik öneriler sunulabilir.” (K4)

Şekil 11. Soru 9'a yönelik katılımcı görüşleri

Katılımcıların "Size öneri sunan bu tarz dijital ebeveyn yeterliklerinin geliştirilmesini destekleyen bir uygulamada içerik, özellik ve fonksiyon olarak farklı nelerin olmasını beklersiniz? Öneriniz var mıdır?" şeklindeki 9. soruya vermiş oldukları cevaplardan elde edilen kategori ve kodlar Şekil 11'de yer almaktadır. Şekilde görüleceği üzere, 9 katılımcı önerisinin olduğunu ve 1 katılımcının ise olmadığını belirtmiştir.

"Var" cevabını veren katılımcıların açıklamaları şu alt kategorilerde toplanmıştır: "İçeriklerin geliştirilmesine yönelik öneriler" (f=3) ve "Yazılımın geliştirilmesine yönelik öneriler" (f=4). "İçeriklerin geliştirilmesine yönelik öneriler" alt kategorisindeki katılımcı cevapları "Çocukların kullandıkları güncel uygulamalar hakkında bilgiler eklenebilir" (f=1), "Ebeveynlere tavsiyeler başlığı eklenebilir" (f=1) ve "Kamu spotu, reklam, çizgi film gibi içerikler eklenebilir" (f=1) şeklinde kodlanmıştır. Bu alt kategori altında yer alan bazı katılımcı görüşleri şu şekildedir:

"Daha ayrıntılı içerikler olsun, içerikler çocuklarımızın kullandıkları uygulamalara yönelik ne yapmamız, nasıl tedbirler almamız gerektiğini açıklasın." (K5)

"Ebeveynlere tavsiyeler başlığı oluşturulabilir." (K3)

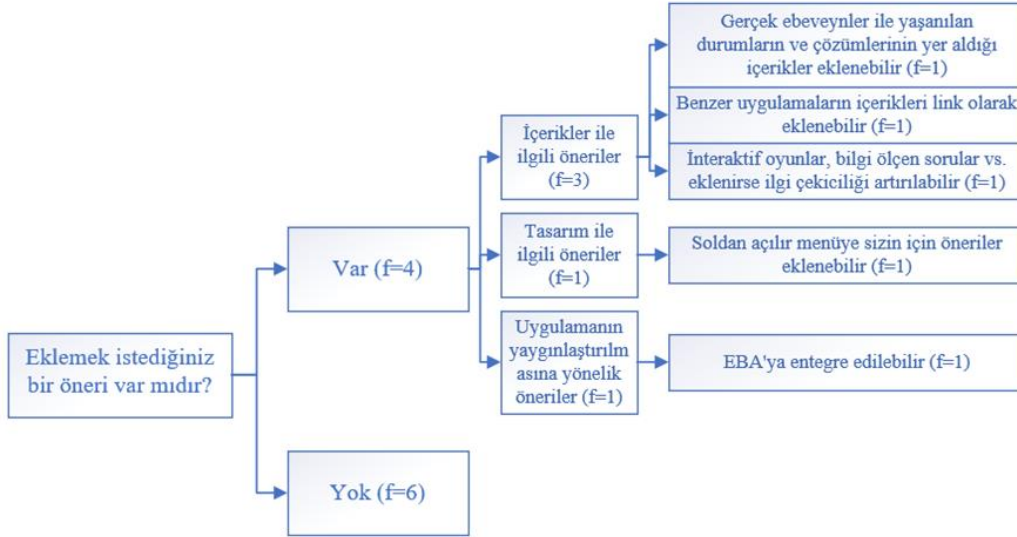
"Küçük bilgi kutucukları, dikkat içerikli mesajlar, senaryo içerikli videolar, bütüncül (kamu spotu, reklam, çizgi film) özellikleri barındıran hareketli içerikler eklenebilir." (K8)

"Var" kategorisi altında katılımcı cevaplarına göre oluşturulan diğer alt kategori ise "Yazılımın geliştirilmesine yönelik öneriler" (f=4) dir. Bu alt kategori altında yer alan bazı katılımcı görüşleri şu şekildedir:

"Uygulama açıldığında her gün için önemli bir uyarı ikaz ya da önerinin (içerik önerisi değil, bir cümle) görüntülenmesi ilgi çekici olabilir." (K1)

"İçeriklerle ilgili kısa bilgi notlarının pop-up duyuru şeklinde çıkması olabilir." (K2)

"İçeriklerde öneri olarak görüntülemek istediğim başlıkları önceden seçmek olabilir. Öneriler son izlenen içeriklere göre güncellenebilir." (K6)

Şekil 12. Soru 10'a yönelik katılımcı görüşleri

Katılımcıları “Ekleme istediğiniz bir öneri ya da açıklama varsa lütfen aşağıya ekleyiniz” şeklindeki 10. açık uçlu maddeye vermiş oldukları cevaplardan elde edilen kategoriler, alt kategoriler ve kodlar Şekil 12’de yer almaktadır. Şekilde görüleceği üzere 4 katılımcı eklemek istedikleri öneri olduğunu belirtmişler ve cevapları “Var” şeklinde 6 katılımcının ise eklemek istedikleri bir öneri olmadığını belirtmeleri üzerine cevapları “Yok” şeklinde kategorilenmiştir.

“Var” şeklinde kategorilenen katılımcıların açıklamalarına yönelik alt kategoriler oluşturulmuştur. Bu alt kategoriler; “İçerikler ile ilgili öneriler” (f=3), “Tasarım ile ilgili öneriler” (f=1) ve “Uygulamanın yaygınlaştırılmasına yönelik öneriler” (f=1) şeklindedir. “İçerikler ile ilgili öneriler” alt kategorisi altında katılımcı görüşleri “Gerçek ebeveynler ile yaşanan durumların ve çözümlerinin yer aldığı içerikler eklenebilir” (f=1), “Benzer uygulamaların içerikleri link olarak eklenebilir” (f=1) ve “İnteraktif oyunlar, bilgi ölçen sorular vs. eklenirse ilgi çekiciliği artırılabilir” (f=1) şeklinde kodlanmıştır. Bu alt kategori altında yer alan bazı katılımcı görüşleri şu şekildedir:

“Daha önce benzer sorunlarla karşılaşmış ebeveynlerin hikayelerine yer verilebilir. Siz olsaydınız bu durumda neler yapardınız? gibi yönlendirici sorular hem süreç başlangıcında hem de süreç sonunda yöneltilip uygulamanın yararları karşılaştırılabilir. Hikâye temelli içerikler eklenip doğru ve yanlış davranışların neler olduğu ile ilgili bilgilendirmeler yapılabilir. Bilim insanlarının söylemlerine/mülakatlarına/uyarlarına yer verilebilir. Daha fazla kamu spotu eklenebilir. Hukuksal boyutları daha fazla ön plana çıkarılarak örnek şikayetler ve davaların konuları paylaşılabilir.” (K7)

“Hem ebeveynler hem de çocuklar için dijital dünyanın kullanılması ile ilgili önemli bir çalışma olduğunu düşünüyorum. Bazı küçük geliştirmeler ile daha işlevsel bir uygulama olacağı inancındayım. İnteraktif oyunlar, bilgi ölçen sorular vs. eklenirse ilgi çekiciliğinin artacağını umuyorum.” (K10)

“Tasarım ile ilgili öneriler” alt kategorisindeki katılımcı görüşü “Soldan açılır menüye sizin için öneriler eklenebilir” (f=1) şeklindedir. Bu katılımcının görüşü şu şekildedir:

“Soldaki Menü'ye de bana yapılan öneriler için bir başlık eklenebilir.” (K5)

“Uygulamanın yaygınlaştırılmasına yönelik öneriler” alt kategorisindeki katılımcı görüşü “EBA'ya entegre edilebilir” şeklinde kodlanmıştır. Bu katılımcının görüşü şu şekildedir:

“Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde yer alan EBA öğrenme platformuna bu uygulama entegre edilebilir.” (K8)

Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmada, ebeveynlerin dijital yeterliklerini desteklemek amacıyla geliştirilen mobil bir öneri sisteminin hedef kitleyi oluşturan bir çalışma grubunun gözünden değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Geliştirilen sistem ve sistemde yer alan önerilere yönelik ebeveyn görüşlerinin toplanması amacı ile uygulamada yer alan sizin için öneriler kısmına, popüler önerilere ve sistemin geneline yönelik katılımcılara açık uçlu değerlendirme soruları yöneltilmiştir. Bu sorulara verilen cevaplar içerik analizi ve betimsel analiz ile analiz edilmiştir.

Sistem tarafından öneri olarak sunulan içerikleri; 4 katılımcı önemli içerikler olması, 3 katılımcı kendisine özel olması, 1 katılımcı uygulamalı anlatımları içermesi, 1 katılımcı ilgi alanlarına yönelik olması ve 1 katılımcı daha önceden göz attığı içerikler olmasından ötürü incelediklerini belirtmişlerdir. Yetişkin bireyler öğrenme ortamlarında bilginin kendisi için merak duyduklarında motive olabilmekte ve daha fazla ilgi gösterebilmektedirler (Lieb & Goodlad, 2005). Sistem tarafından önerilen içerikleri katılımcıların önemli olarak tanımlaması, ilgi alanlarına yönelik olduğunu düşünmesi, kendisine özel olduğunu düşünmesi nedeniyle önerilen bilgiler için katılımcıların merak duydukları ve bu nedenle motivasyonlarının desteklendiği söylenebilir. Yetişkinlerin motivasyonlarının sağlanması Lieb ve Goodlad (2005) tarafından etkili bir öğrenme için gerekli olan dört bileşenden biri olarak sıralanmaktadır. Bu nedenle motivasyonlarının desteklenmesinin faydalı olduğuna inanılmaktadır. Walker (2002) yapmış olduğu çalışmada öneri alan grubun sistemden daha memnun kaldığını ve motivasyonlarının daha yüksek olduğunu deneysel bir çalışma ile kanıtlamıştır. Dolayısı ile bu çalışmada da öneri sisteminin katılımcıların motivasyonunu destekleyebileceğine inanılmaktadır.

Katılımcıların çoğu kendilerine sunulan önerileri öneri olarak sunulmayan diğer içeriklere göre daha önce görüntülemiş ve bunun sebeplerini, ilgisini çeken konu başlıkları olmasından, günlük hayatta sıkça duyduğu içerikler olmasından, ihtiyacına yönelik olmasından, daha önce incelediği içerikler olmasından ve önem verdiği konuların kendine önerilmesinden dolayı şeklinde ifade etmişlerdir. Yetişkinler kendi tercihlerini yapan, tercihleri geçmiş yaşantılarından etkilenen ve öğrenme süreçlerinde kendileri için faydalı olduğunu düşündükleri içeriklere daha fazla ilgi gösteren bireylerdir (Knowles, 1978). Katılımcı görüşleri doğrultusunda geliştirilen sistemde sunulan önerilerin katılımcıların ilgi

alanlarına, günlük hayatlarında sıkça karşılaştıkları konulara ve geçmiş deneyimlerine dayalı olarak özelleştirildiği söylenebilir.

Katılımcıların çoğu önerilen içerikleri diğer içeriklerden daha fazla görüntülediğini belirtmiş ve bunun nedenlerini; ihtiyacına yönelik olması, ana sayfada diğer içeriklerden önce gelmesi, önerilen içerikler hakkında öncelikli bilgi sahibi olmak istemesi, yarım bıraktığı içeriklerin önerilmesi, farkındalık artırıcı ve önemli içerikler olması şeklinde açıklamıştır. Kuhl (1984), bir bireyin belirli bir amacı gerçekleştirme sürecinde seçici dikkatin önemini vurgular. Bu bağlamda, katılımcıların önerilen içerikleri diğer içeriklerden daha fazla görüntülemesi, sistemin seçici dikkati desteklediğini gösterir. Önerilen içeriklerin ihtiyaca yönelik olması, ana sayfada öncelikli olarak sunulması ve yarım bırakılmış içeriklerin hatırlatılması, katılımcıların bu içeriklere odaklanmasını artırır. Posner ve arkadaşları (1980) tarafından ifade edildiği gibi, öğrenme ortamlarında kişilerin dikkatinin artırılması, dikkat dağıtıcı unsurlardan uzak durmalarını sağlar. Bu durumda, mobil öneri sisteminin kişilerin seçici dikkatini artırarak, öğrenme süreçlerine daha etkin katılım sağladığı sonucuna varılabilir. Keller ve Keller (2010), eğitim ortamlarında kişinin dikkatinin çekilmesinin sürekliliğin sağlanmasında önemli bir adım olduğunu belirtir. Katılımcıların önerilen içerikleri daha fazla görüntülemesi ve bu içeriklerin diğerlerinden önce gelmesi, sistemin dikkat çekiciliği artırdığını ve eğitim sürecinde sürekliliği desteklediğini gösterir. Bu bağlamda, mobil öneri sisteminin kullanıcıların sürekliliğini artırma açısından etkili olduğu söylenebilir. Ricci ve arkadaşları (2015), öneri sistemlerinin bireylerin farkında olduğu veya olmadığı ihtiyaçları karşılamada etkili olduğunu belirtmektedir. Katılımcıların önerilen içerikleri seçmelerinin ve bu içeriklerin ihtiyaçlarına uygun olmasının, sistemin kişisel ihtiyaçları hedef alarak doğru öneriler sunduğunu gösterir. Bu, mobil öneri sisteminin kişilerin bilinçli ve bilinçsiz ihtiyaçlarını karşılamada başarılı olduğunu ve seçici dikkatlerinin bu önerilere yönlendirilmesinin ihtiyaçlarını gidermede önemli bir rol oynadığını ortaya koyar.

Katılımcıların çoğu sistemin kendi önceliklerine göre öneriler sunmasından ve sorularına cevap alabiliyor olmasından dolayı, önerilerin dijital ebeveynlik alanında ihtiyaçlarını yansıttığını ifade etmiştir. 1 ebeveyn ise kullanıcılardan hangi konularda bilgiye ihtiyacı olduğuna yönelik görüş alınarak bu doğrultuda öneri sunulabileceği fikrini belirtmiştir. Öneri sistemlerinde kişilere kendisi ile benzer tercihlere veya ihtiyaçlara sahip kişilerin tercihleri veya tercih edebilecekleri öneriler sunulmaktadır. Öneri sistemleri bu öneriler için kişilerin tercih veya ihtiyaçları ile benzerlik gösteren veri setlerine ihtiyaç duymaktadır (Ricci vd., 2015). Bu bağlamda, sistemin dijital ebeveynlik ihtiyaçlarını yansıtması, öneri sisteminin kişisel veri ve ihtiyaçlara dayalı etkili bir şekilde çalıştığını ve daha anlamlı ve ihtiyaç odaklı öneriler sunabildiğini gösterir. Bir ebeveynin, kullanıcılardan hangi konularda bilgiye ihtiyaç duyduklarına dair görüş alınarak, bu doğrultuda öneriler sunulabileceği fikrinin, kullanıcı ihtiyaçlarını daha iyi anlamak ve bu ihtiyaçlara uygun öneriler sunmak adına önemli olduğu düşünülmektedir. Katılımcıların verdikleri cevapların veri madenciliği yöntemleri ile analiz edilmesi, kullanıcıların ihtiyaçlarını belirlemede ve bu ihtiyaçlara uygun öneriler sunmada etkili olabilir. Veri madenciliği, büyük veri kümelerinden

anlamli bilgiler çıkararak, kullanıcıların tercih ve ihtiyaçlarını belirlemede önemli bir araçtır. Bu tür bir analiz, gelecekteki çalışmalar için değerli bir yöntem olarak değerlendirilebilir ve öneri sistemlerinin kişiselleştirilmiş hizmet sunma kapasitesini artırabilir.

Katılımcıların çoğu, sistem tarafından kendilerine önerilen kişisel içeriklerin kendileri için %100 uygun olduğunu belirtmişlerdir. 1 katılımcı önerilen içeriklerin kendi ihtiyaçları için %71 oranında uyduğunu, %29 oranında ise kısmen uyduğunu, diğer 1 katılımcı ise önerilen içeriklerin %50'sinin uygun %50'sinin ise kısmen uygun olduğunu belirtmiştir. Çoğu kullanıcının önerilerin kendisi için uygun olduğunu düşünmesinin sistemin kullanıcı profillerini ve ihtiyaçlarını doğru bir şekilde analiz ederek, kişiselleştirilmiş öneriler sağlama yeteneğini desteklediği söylenebilir. Yetişkinlere yönelik bir ortamda kişilere ihtiyaçlarına yönelik hatırlatmalar yapılması, kişinin birçok sorumluluğunun ve yoğunluğunun olması durumunda zaman kazandırıcı olacaktır (Knowles, 1978). Bununla birlikte, 2 katılımcının önerilen içeriklerin bazılarının kendilerine kısmen uygun olduğunu ifade etmesi, öneri sisteminin her kullanıcı için mükemmel uyum sağlamadığını göstermektedir. Bu durum, kullanıcıların ihtiyaçlarının çeşitliliği ve sistemin tüm bireysel farklılıkları/ ihtiyaçları tam olarak karşılayamayabileceğini göstermektedir. Öneri sistemlerinin her kullanıcı için yüksek derecede kişiselleştirilmiş içerikler sunma kapasitesini artırmak için, daha fazla veri ve geri bildirim ile sistemin sürekli olarak iyileştirilmesi faydalı olacaktır.

Katılımcılara sunulan popüler içerikler katılımcıların çoğu tarafından %100 uygun bulunmuş, sadece 1 katılımcı tarafından ise %60 oranında uygun olduğu ifade edilmiştir. Sistemdeki öneriler kullanıcıların farklı etkileşim türlerinden elde edilen verilere ve makine öğrenmesi algoritmalarına bağlı olduğu için, sistem kullanımının artmasına paralel olarak daha doğru içeriklerin önerileceği öngörülmektedir. Popüler önerilerin kişiye sunulması, henüz kullanıcı hakkında yeterli veri yokken öneri sistemlerinde soğuk başlangıç problemini önlemek amacı ile kullanılan yöntemlerden biridir (Ricci, vd. 2011). Bunun yanı sıra, popüler içeriklerin sunulmasının kişilerin dikkatini çeken ve bu ortamlardan fayda sağlamalarını destekleyen etkenlerden biri olduğu düşünülmektedir (Saputra & Sunindyo, 2019). Dolayısı ile, sistemde kişiye özgü olmasa dahi popüler içeriklerin kullanıcılar tarafından uygun olarak değerlendirilmesinin sistemin etkinliğini desteklediği söylenebilir.

Katılımcılar kendilerine öneri olarak sunulan içeriklerden farklı olarak "Nefret söylemi, Dijital ebeveynlik stilleri, Dijital dünyada doğru bilgi, Dijital mahremiyet bilinci, Siber mağduriyet ve Dijital dünyada etik değerler ve telif hakkı" içeriklerinin de kendilerine öneri olarak sunulmasını istediklerini belirtmişlerdir. Bu sonuçtan yola çıkarak, bu sistemin ileriki versiyonlarında ya da geliştirilecek benzer sistemlerde kullanıcılardan ilgilendiği, bilgi almak istediği konular/kavramlar hakkında bilgi alınmasının ve sistemdeki konular arası ilişkilerin belirlenmesinin ve bu iki girdi doğrultusunda kullanıcının ilgi duyduğu kavramlarla ilgili içeriklerin de öneri olarak sunulmasının faydalı olacağı görülmektedir.

Katılımcılar, sistemdeki önerilerin meslek gruplarına göre, çocukların yaşlarına göre veya içerik inceleme yüzdelerine göre de sunulabileceğini ifade etmişlerdir. Dijital

ortamlardaki gelişmeler bilim, sağlık, sanayi, enerji veya eğitim gibi farklı alanlarda değişimi gerektirmektedir (Dursun, vd., 2019). Bu durum farklı sektörlerde çalışan bireylerin dijital becerilerinin farklılaşmasına neden olmaktadır. Bu değişim göz önüne alındığında, kişilere meslek gruplarına göre öneri yapılmasının uygun ve faydalı olacağı görülmektedir. Dijital ortamların kullanımı üzerine ebeveynler tarafından farklı yaştaki çocuklara yapılması gereken müdahale çeşiti ve düzeyi, alınacak tedbirler ve önlemler farklılık göstermektedir. Bu farklılıklar Avrupa konseyi tarafından ortaya konulmuş ve Milovidov (2020) tarafından kaleme alınmıştır. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda sonraki çalışmalarda ebeveynin çocuk yaşına göre farklı önerilerle karşılaşmasının kişinin ebeveyn arabuluculuğuna dolayısı ile dijital ebeveyn yeterliklerine önemli katkısı bulunacağı düşünülmektedir. Kişinin inceleme yüzdesine yönelik yapılabilecek öneriler ise hem kişiyi sistemi kullanmaya teşvik etmek hem de kişinin ilgisini çeken konuları daha iyi belirlemek amacı ile kullanılabilir.

Katılımcıların sistemde içerik, özellik ve fonksiyon olarak farklı neler olabileceğine yönelik görüşleri içeriklerin geliştirilmesine yönelik öneriler ve yazılımın geliştirilmesine yönelik öneriler olarak iki kategoride toplanmıştır. İçeriklerin geliştirilmesine yönelik olarak katılımcılar çocukların kullandığı güncel uygulamalar hakkında bilgiler eklenebileceği, ebeveynlere tavsiyeler başlığını eklenebileceği ve kamu spotu, reklam, çizgi film gibi içeriklerin eklenebileceğini belirtmişlerdir. İçeriklere yönelik katılımcı önerileri “Dijital ebeveynlik” alanında içerik geliştirmek isteyen araştırmacılar için faydalı olabilir veya bu mobil öneri sisteminin sonraki sürümlerinde bu içerikler de eklenerek uygulama iyileştirilebilir. Yazılımın geliştirilmesine yönelik öneriler incelendiğinde, katılımcıların her gün bir yeni bilgi şeklinde bir uyarı sunulabileceği, kısa bilgi notlarının açılan pencereler (pop-up) şeklinde çıkabileceği, öneri almak istenilen başlığın önceden seçilebileceği ve içerikler hakkında yeterli bilgi edindim/edinmedim şeklinde katılımcılardan geri bildirim alınabileceği şeklinde önerilerin bulunduğu görülmüştür. Bu önerilerin oldukça değerli olduğu ve uygulamanın sonraki sürümlerinde gerçekleştirilebileceği değerlendirilmektedir.

Katılımcılara son olarak sistemle ilgili eklemek istedikleri öneriler sorulduğunda, 4 katılımcı öneride bulunmuştur. Bu öneriler içerikler ile ilgili, tasarım ile ilgili ve uygulamanın yaygınlaştırılması ile ilgili öneriler şeklinde 3 kategoride toplanmıştır. İçerikler ile ilgili olarak sisteme; gerçek ebeveynler ile yaşanan durumların ve çözümlerinin yer aldığı içeriklerin eklenebileceği, benzer uygulamaların içeriklerinin link olarak eklenebileceği, interaktif oyunlar, bilgi ölçen sorular vs. eklenerek ilgi çekiciliğin artırılabilmesi şeklinde önerilerde bulunulmuştur. Tasarım ile ilgili olarak ise soldan açılır menüye sizin için öneriler kısmının eklenebileceği ifade edilmiştir. Katılımcıların içeriklere yönelik önerileri arasında yer alan gerçek olay temelli içerikler, problem temelli öğrenmede kullanılan ve öğrenmeyi destekleyen önemli unsurlardır (An & Reigeluth, 2008). Bu yönü ile sonraki aşamalarda gerçek olay temelli içeriklerin geliştirilmesinin öğrenmeyi destekleyeceği düşünülmektedir. Benzer uygulamaların içeriklerinin link olarak eklenmesi önerisi üzerine literatür taranmış, ancak dijital ebeveynlik üzerine geliştirilmiş mobil bir sisteme rastlanmamıştır. Benzer uygulama

linkleri yerine sisteme ebeveynler için faydalı olabilecek Avrupa konseyinin oluşturduğu belgelerin Türkçeleştirilerek sonraki güncellemelerde eklenebileceği düşünülmektedir. Bir katılımcının interaktif oyunlar eklenerek katılımcıların ilgilerinin çekilebileceği şeklindeki önerisi Azis ve arkadaşları (2021)'nin da kanıtladığı gibi kişinin katılımını destekleyebileceğinden sonraki sistem sürümlerinde kişilere sunulabileceği düşünülmektedir. Tasarım ile ilgili katılımcıların soldan açılır menüye sizin için öneriler kısmının eklenmesine yönelik görüşü sonucunda sistem üzerinde güncelleme yapılarak ekleme gerçekleştirilmiştir. Uygulamanın yaygınlaştırılmasına yönelik öneri ise, sistemin EBA (Eğitim Bilişim Ağı)'ya entegre edilebileceği yönündedir. Bir katılımcının önerdiği üzere, ebeveynlerin erişimi için EBA'ya sistemin entegre edilmesinin yaygınlaştırılmasına büyük katkısı olacağı düşünülmektedir ancak bu karar araştırmacılar tarafından değil ancak MEB tarafından verilebilir.

Bu çalışmanın nihai sonucu, dijital ebeveynlik bağlamında geliştirilen mobil öneri sisteminin, kullanıcıların ihtiyaçlarını ve ilgi alanlarını hedef alarak kişiselleştirilmiş içerikler sunmada başarılı olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar, gelecekteki eğitim teknolojisi araştırmalarında ve uygulamalarında, kişiselleştirilmiş öneri sistemlerinin geliştirilmesine ve iyileştirilmesine yönelik önemli bir temel oluşturmaktadır.

Öneriler

Bu çalışmada sistemi kullanan ebeveynler tarafından, öneri sisteminde kullanılan girdi değişkenlerinin yanı sıra katılımcının uygulamayı kullanma amacı, hangi konular hakkında bilgi almak istediği, çocuğunun yaşı gibi verilerin de girdi değişkeni olarak kullanılabilirliği ifade edilmiştir. Bu sonuçtan yola çıkarak, yetişkinlerin dijital ebeveynlik becerilerine yönelik daha sonra geliştirilecek öneri uygulamalarında, bu verilerinde toplanarak, modellerin bu veriler çerçevesinde oluşturulması sağlanabilir.

Bu çalışmada uygulamayı kullanan ebeveynler tarafından önerildiği üzere, kullanıcıların içeriklere yönelik etkileşim verilerinin yanı sıra sonraki araştırmalarda içeriklere yönelik yapılan yorumlar metin madenciliği teknikleri ile analiz edilebilir ve analizlerden elde edilen bulgulara dayalı olarak kullanıcılara öneriler sunulabilir.

Geliştirilen mobil öneri sistemi hedef kitle olarak ebeveynlere yöneliktir. Ebeveynlerden bazıları uygulamadaki içerikleri çocuklarına da izlettiklerini ve onlar için de faydalı olduğunu düşündüklerini belirtmişlerdir. Bu durum, çocuklar için de dijital çocuk yeterliklerinin geliştirilmesine yönelik bir sisteme ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Bu ihtiyaç ılerleyen çalışmalarda göz önünde bulundurulabilir.

Kaynakça

- Akan, S., Keskin, S., & Şener, K. (2024). Ebeveynlerin Dijital Ebeveynlik Yeterlikleri: Sosyoekonomik Farklılıklar ve Teknoloji Deneyimi Bağlamında bir İnceleme. *Educational Academic Research*, (53), 40-54.
- An, Y. J., & Reigeluth, C. M. (2008). Problem-based learning in online environments. *Quarterly Review of Distance Education*, 9(1), 1-16.
- Azis, A., Nuzulismah, R. S., Sensuse, D. I., & Suryono, R. R. (2021, October). Using Gamification and Andragogy Principle in Mobile Online Discussion to Improve User Engagement. In *2021 2nd International Conference on ICT for Rural Development (IC-ICTRuDev)* (pp. 1-6). IEEE.
- Brik, M., & Touahria, M. (2020). Contextual information retrieval within recommender system: case study "E-learning system". *TEM Journal*, 9(3), 1150.
- Cerna, L. (2019). Refugee education: Integration models and practices in OECD countries. https://www.oecd-ilibrary.org/education/refugee-education_a3251a00-en sayfasından erişilmiştir.
- Chakraverty, S., Chakraborty, P., Agnihotri, S., Mohapatra, S., & Bansal, P. (2019, June). KELDEC: A recommendation system for extending classroom learning with visual environmental cues. In *Proceedings of the 2019 3rd International Conference on Natural Language Processing and Information Retrieval* (pp. 99-103). ACM.
- Creswell, J. W., & Miller, D. L. (2000). Determining validity in qualitative inquiry. *Theory into practice*, 39(3), 124-130.
- Drachler, H., Hummel, H., van den Berg, B., Eshuis, J., Waterink, W., Nadolski, R., ... & Koper, R. (2009). Evaluating the effectiveness of personalised recommender systems in learning networks. *Learning Network Services for Professional Development*, 95-113.
- De Meo, P., Messina, F., Rosaci, D., & Sarné, G. M. (2017). Combining trust and skills evaluation to form e-Learning classes in online social networks. *Information Sciences*, 405, 107-122.
- Durak, A. (2019). *Ebeveyn Arabuluculuğunun Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bartın Üniversitesi, Bartın.
- Dursun, G. D., Ektik, D., & Tutcu, B. (2019). Mesleğin dijitalleşmesi: muhasebe 4.0. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(6), 263-271.
- Elçiçek, M. (2022). Kesintisiz öğrenme, Mobil öğrenme. *Eğitimde Dijitalleşme ve Yeni Yaklaşımlar*, 155.
- Fernández-García, A. J., Iribarne, L., Corral, A., Criado, J., & Wang, J. Z. (2019). A recommender system for component-based applications using machine learning techniques. *Knowledge-Based Systems*, 164, 68-84.
- Güzelçoban, F. (2023). Dijital Ebeveynlik ve TRT Çocuk Uygulamaları. *TRT Akademi*, 8(19), 992-1007.
- Huang, G., Li, X., Chen, W., & Straubhaar, J. D. (2018). Fall-behind parents? The influential factors on digital parenting self-efficacy in disadvantaged communities. *American Behavioral Scientist*, 62(9), 1186-1206.
- Huang, Z., Liu, Q., Zhai, C., Yin, Y., Chen, E., Gao, W., & Hu, G. (2019, November). Exploring multi-objective exercise recommendations in online education systems. In *Proceedings of the 28th ACM International Conference on Information and Knowledge Management* (pp. 1261-1270).
- Hui, H., & Xiao, L. (2022, July). The design of the english teaching resource management system based on collaborative recommendation. In *EAI International Conference, BigIoT-EDU* (pp. 446-454). Cham: Springer Nature Switzerland.

- Jiang, X., Bai, L., Yan, X., & Wang, Y. (2023). LDA-based online intelligent courses recommendation system. *Evolutionary Intelligence*, 16(5), 1619-1625.
- Kabakçı-Yurdakul, I. K., Dönmez, O., Yaman, F., & Odabaşı, H. F. (2013). Dijital ebeveynlik ve değişen roller. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(4), 883-896.
- Keller, J. M., & Keller, J. M. (2010). *The Arcs model of motivational design. Motivational design for learning and performance: The ARCS model approach*, 43-74.
- Klašnja-Milićević, A. (2013). *Personalized ecommendation based on collaborative tagging techniques for an e-learning system* (Doctoral dissertation, University of Novi Sad (Serbia)).
- Knowles, M. S. (1978). Andragogy: Adult learning theory in perspective. *Community College Review*, 5(3), 9-20.
- Kuhl, J. (1984). Volitional aspects of achievement motivation and learned helplessness: Toward a comprehensive theory of action control. In *Progress in experimental personality research* (Vol. 13, pp. 99-171). Elsevier.
- Li, H., Li, H., Zhang, S., Zhong, Z., & Cheng, J. (2019). Intelligent learning system based on personalized recommendation technology. *Neural Computing and Applications*, 31(9), 4455-4462.
- Li, J., Ye, Z. (2020). Course recommendations in online education based on collaborative filtering recommendation algorithm. *Complexity*. <https://doi.org/10.1155/2020/6619249>.
- Lieb, S., & Goodlad, J. (2005). Principles of adult learning.
- Livingstone, S., & Byrne, J. (2018). *Parenting in the digital age: The challenges of parental responsibility in comparative perspective*.
- Livingstone, S., & Helsper, E. J. (2008). Parental mediation of children's internet use. *Journal of broadcasting & electronic media*, 52(4), 581-599.
- Lupton, D., Pedersen, S., & Thomas, G. M. (2016). Parenting and digital media: from the early web to contemporary digital society. *Sociology Compass*, 10(8), 730-743.
- Ma, B., Lu, M., Taniguchi, Y., & Konomi, S. I. (2021). CourseQ: the impact of visual and interactive course recommendation in university environments. *Research and practice in technology enhanced learning*, 16, 1-24.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded Sourcebook*. (2nded). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Milovidov, E. (2020). Parenting in The Digital Age Positive parenting strategies for different scenarios. Council of Europe. <https://rm.coe.int/0900001680a0855a> sayfasından erişilmiştir.
- Masters, J. (2005). *ExplaNet: A learning tool and hybrid recommender system for student-authored explanations*. University of California, Santa Cruz.
- Nikken, P., & Jansz, J. (2014). Developing scales to measure parental mediation of young children's internet use. *Learning, Media and technology*, 39(2), 250-266.
- OECD (2016). *Beceriler önemlidir: Yetişkin becerileri araştırmasının kapsamlı sonuçları- Türkiye ülke notu*. <http://www.oecd.org/skills/piaac/Skills-Matter-Turkey-Turkish-version.pdf> sayfasından erişilmiştir.
- PIAAC. (2015). Survey of Adult Skills. <https://www.oecd.org/skills/piaac/> sayfasından erişilmiştir.
- Rafaeli, S., Dan-Gur, Y., & Barak, M. (2005). Social recommender systems: recommendations in support of e-learning. *International Journal of Distance Education Technologies (IJDET)*, 3(2), 30-47.
- Rahayu, N. W., Ferdiana, R., & Kusumawardani, S. S. (2023). A systematic review of learning path recommender systems. *Education and Information Technologies*, 28(6), 7437-7460.

- Ricci, F., Rokach, L., & Shapira, B. (2011). *Introduction to recommender systems handbook*. In *Recommender systems handbook* (pp. 1-35): Springer.
- Ricci, F., Rokach, L., & Shapira, B. (2015). *Recommender systems: introduction and challenges*. In *Recommender systems handbook* (pp. 1-34). Springer, Boston, MA.
- Posner, M. I., Snyder, C. R., & Davidson, B. J. (1980). Attention and the detection of signals. *Journal of experimental psychology: General*, 109(2), 160.
- Sağlam, T. (2024). Çocuklarda Teknoloji Kullanımı ve Dijital Ebeveynlik. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), 123-129.
- Saputra, N. A. B., & Sunindyo, W. D. (2019, November). Maximum coverage method modification with timeliness in non-personalized recommendation for pure cold-start users. In *2019 International Conference on Data and Software Engineering (ICoDSE)* (pp. 1-6). IEEE.
- Su, X., & Khoshgoftaar, T. M. (2009). A survey of collaborative filtering techniques. *Advances in artificial intelligence*, 2009.
- Tejeda-Lorente, Á., Bernabé-Moreno, J., Porcel, C., Galindo-Moreno, P., & Herrera-Viedma, E. (2015). A dynamic recommender system as reinforcement for personalized education by a fuzzily linguistic web system. *Procedia Computer Science*, 55, 1143-1150.
- Tiryaki, S. (2023). Riskler ve olanaklar arasında dijital ebeveynlik: Bibliyometrik bir analiz. *TRT Akademi*, 8(19), 746-765.
- Türk Dil Kurumu (TDK) (2023). Güncel Türkçe Sözlük. <https://sozluk.gov.tr/> sayfasından erişilmiştir.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2019). Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması, 2019. [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-\(BT\)-Kullanim-Arastirmasi-2019-30574](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2019-30574) sayfasından erişilmiştir.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2021). Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması, 2021 <https://shorturl.at/ADIU7> sayfasından erişilmiştir.
- Walker, A. E. (2002). *An educational recommender system: New territory for collaborative filtering*. Doctor of Philosophy Utah State University, USA.
- Wang, X. L. (2008). Penalized maximal F test for detecting undocumented mean shift without trend change. *Journal of Atmospheric and Oceanic Technology*, 25(3), 368-384.
- Wang, C., Zhu, H., Zhu, C., Zhang, X., Chen, E., & Xiong, H. (2020, April). Personalized employee training course recommendation with career development awareness. In *Proceedings of the Web Conference 2020* (pp. 1648-1659).
- Yaman, F. (2018). *Türkiye'deki ebeveynlerin dijital ebeveynlik öz yeterliklerinin incelenmesi*. Doktora Tezi. Anadolu Üniversitesi. Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Search in.
- Yıldırım, A ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (11.Baskı), Çankaya, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Zhang, J. (2023, January). Course recommendation method and system of education platform based on deep learning. In *Application of Big Data, Blockchain, and Internet of Things for Education*.
- Zhang, Q., Lu, J., & Zhang, G. (2021). Recommender systems in e-learning. *Journal of Smart Environments and Green Computing*, 1(2), 76-89.
- Zhou, Y., Huang, C., Hu, Q., Zhu, J., & Tang, Y. (2018). Personalized learning full-path recommendation model based on LSTM neural networks. *Information Sciences*, 444, 135-152.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 30.10.2024 Kabul/Accepted: 31.12.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, ss./pp. 223-260.

ÇOCUK EDEBİYATI YAPITLARININ ERDEM-DEĞER-EYLEM ÇERÇEVESİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Suphi Güneş ALAMDARⁱ, Müge CEYLANⁱⁱ

Öz

Bu araştırmanın amacı, çocuğa görelilik ve çocuk gerçekliği ilkelerini destekleyen ortaokul düzeyine uygun sekiz çocuk romanını "Erdem-Değer-Eylem Çerçevesi"ne göre inceleyip bunların kitaplardaki varlığını belirlemek ve değer eğitiminde nitelikli çocuk edebiyatı yapıtlarının işlevini ortaya koymaktır. Araştırma, genel tarama modeliyle yapılmıştır. Araştırmanın amacına uygun olarak çalışmanın evreninin sınırlandırılmasında amaçlı örnekleme yöntemlerinden "ölçüt örnekleme" kullanılmıştır. Belirlenen ölçütlere göre üç uzmanın ortak olarak seçtiği sekiz çocuk romanı araştırma kapsamında veri kaynağı olarak kullanılmıştır. Veriler, nitel araştırma yöntemlerinden olan belgesel tarama yoluyla toplanmıştır. Elde edilen verilerin çözümlenmesinde içerik çözümlemesi yöntemi kullanılmıştır. İçerik çözümlenmesinde MEB (2024) tarafından belirlenen "Erdem-Değer-Eylem Çerçevesi"ndeki kategoriler kullanılmıştır. Araştırmada kayıt birimi olarak "cümle ve paragraf" kullanılmış olup bağlam birimi olarak da "izlek" seçilmiştir. Araştırmanın bulgularına göre incelenen çocuk romanlarında en çok aile bütünlüğü (183) değerinin işlendiği saptanmıştır. Bunu sırasıyla sevgi (102), özgürlük (100), yardımseverlik (91), duyarlılık (80), merhamet (74), mahremiyet (67), saygı (65), dostluk (62), sorumluluk (55), çalışkanlık (53), adalet (45), sabır (36), mütevazılık (26), dürüstlük (22), temizlik (19), estetik (16), sağlıklı yaşam (9), tasarruf (7) ve vatanseverlik (4) değerleri takip etmektedir. Sonuç olarak bu çalışma kapsamında incelenen çocuk romanlarının Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Öğretim Programları Ortak Metni'nde belirtilen 20 değerini tamamını içerdiği, bu bağlamda yapıtların değerleri çocuklara sezdirmede yazınsal nitelikli araç olarak kullanılabilmesi saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çocuk Edebiyatı, Erdem, Değer, Eylem.

Analysis of Children's Literature Books in terms of Virtue-Value-Action Framework

Abstract

The aim of this study is to analyze eight children's novels suitable for middle school level that support the principles of child relativity and child reality according to the "Virtue-Value-Action Framework" and to determine their presence in the books and to reveal the function of qualified children's literature works in value education. The research was conducted with the general survey model. In accordance with the purpose of the study, "criterion sampling", one of the purposeful sampling methods, was used to limit the population of the study. According to the criteria determined, eight children's novels selected jointly by three experts were used as data sources within the scope of the research. The data were collected through documentary screening, one of the qualitative research methods. Content analysis method was used to analyze the data obtained. The categories in the "Virtue-Value-Action Framework" determined by Ministry of National Education (2024) were used in content analysis. In the study, "sentence and paragraph" were used as the recording unit and "theme" was chosen as the context unit. According to the findings of the study, it was determined that the value of family integrity

ⁱ Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, e-posta: suphialamdar@kku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7438-6944.

ⁱⁱ Bilim Uzmanı, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, mugeceylan9@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2233-1623.

(183) was the most common value in the analyzed children's novels. This is followed by love (102), freedom (100), helpfulness (91), sensitivity (80), compassion (74), privacy (67), respect (65), friendship (62), responsibility (55), diligence (53), justice (45), patience (36), modesty (26), honesty (22), cleanliness (19), aesthetics (16), healthy life (9), thrift (7) and patriotism (4). As a result, it was determined that the children's novels examined within the scope of this study contain all 20 values specified in the Turkish Century Education Model Curriculum Common Text, and in this context, the works can be used as a literary tool for children to intuit values.

Keywords: *Children's Literature, Virtue, Value, Action.*

Extended Abstract

Education is a multidimensional process that supports individuals' affective development as well as their cognitive development. While cognitive development improves individuals' skills such as knowledge acquisition, problem solving, analytical thinking, etc., affective development includes psychosocial concepts that affect attitudes, values, emotions and behaviors. The concept of value is a multidimensional concept defined in different ways in literature. According to Cooper (2014), value is the rules and criteria that add meaning to the sociocultural elements of society and are considered important; according to Sönmez (2011, p. 14), value functions as an important factor in the active construction of the individual's life, offers him a philosophy of life and emerges as the basic elements that guide his behavior in the social context. The concept of value plays a fundamental role in both individual and social development processes. The effective implementation of values, which guide the lives of individuals and contribute to interpersonal harmony, enables the emergence of moral behaviors called virtues. For the development of the sense of value in Turkish lessons, children's books should be utilized in addition to the texts in the books. Literary works enable individuals to assimilate universal values and humanistic virtues, internalize these values and develop a deeper awareness and sensitivity (Aslan, 2023, p. 30). In this context, works of children's literature make important contributions to children's personal development processes and social relations, helping them to grow up as individuals who are conscious, have developed empathy skills, have internalized value judgments and have moral reasoning skills. Since the works of children's literature have an important function in forming various virtues, values and sensitivities related to human and life, it is thought that this study will contribute to the literature.

The aim of this study is to analysis eight children's novels suitable for secondary school level that support the principles of child relativity and child reality according to the 'Virtue-Value-Action Framework' and to determine their presence in the books and to reveal the function of qualified children's literature works in value education.

This research was conducted with the general survey model. In the study, the general survey model was chosen since it was aimed to examine eight children's novels that support the principles of child relativity and child reality for the 10-14 age group according to the 'Virtue-Value-Action Framework'. In accordance with the purpose of the study, 'criterion sampling', one of the purposeful sampling methods, was used to limit the population of the study. A list of children's novels identified according to the criteria was made and the opinions of three experts were consulted to determine the books to be selected as data sources. Eight children's novels jointly determined by the three experts were used as data sources within the scope of the research. The data were collected through documentary scanning, which is one of the qualitative research methods. 'Content analysis' method was used to analysis the data obtained. The categories in the 'Virtue-Value-Action Framework' determined by MEB (2024) were used in content analysis. In the study, 'sentence and paragraph' were used as the recording unit and 'theme' was chosen as the context unit.

According to the findings of the study, it was determined that the value of family integrity (183) was the most common value in the works. This is followed by love (102), freedom (100), helpfulness (91), sensitivity (80), compassion (74), privacy (67), respect (65), friendship (62), responsibility (55), diligence (53), justice (45), patience (36), modesty (26), honesty (22), cleanliness (19), aesthetics (16), healthy life (9), saving (7) and patriotism (4). Within the scope of the study, a total of eight children's novels were examined in terms of the 'Virtue-Value-Action Framework' in the Turkish Century Education Model Curriculum Common Text (2024) and it was concluded that they have a rich content in terms of values.

According to these results, it can be said that the works examined in the context of the “Virtue-Value-Action Framework” will fulfill an important function as artistic stimuli in reaching the main goal of the model (MEB, 2004), which is “from actions to values, from values to virtuous people, and from virtuous people to the ultimate goal of Peaceful Family and Society and Peaceful People in a Livable Environment”. As a result, it was determined that the children’s novels examined within the scope of this study contain all 20 values specified in the Turkish Century Education Model Curriculum Common Text, and in this context, the works can be used as literary tools for children to intuit values.

Giriş

Eğitim, bireylerin bilişsel gelişimlerinin yanı sıra duyuşsal gelişimlerini de destekleyen çok boyutlu bir süreçtir. Bilişsel gelişim, bireylerin bilgi edinme, problem çözme, analitik düşünme vb. becerilerini geliştirirken, duyuşsal gelişim; tutum, değer, duygu ve davranışlar üzerinde etkili olan psikososyal kavramları kapsamaktadır. Meydan'a (2014, s. 95) göre çok yönlü bir varlık olan insanın tutarlı bir kişilik gelişimi için eğitim sürecinde zihinsel gelişiminin yanında bilhassa duyuşsal yönlerinin desteklenmesi gerekmektedir. Nitekim duyuşsal gelişimin geliştirilmesiyle birlikte, bireyler etik değer ve sorumluluk bilincine sahip olmaktadır. Akçay ve Tunagör'e (2017) göre bireylerin nitelikli bir yaşam sürdürebilmesi, toplumsal sorumluluklarını daha etkili bir biçimde benimseyerek yerine getirebilmesi, değerlerin öğretimiyle mümkündür. Erkan (2021, s. 186) bireylerin eğitim sürecinde değişen zaman ve toplumsal dinamiklere uyum sağlamlarının, erdemli olmalarının ve evrensel değerleri benimsemelerinin değer öğretimine bağlı olduğunu, bu sayede sorumluluk sahibi ve duyarlı bireylerin yetiştiğini vurgulamaktadır.

Değer kavramı, alanyazında farklı şekillerde tanımlanan çok boyutlu bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Cooper'a (2014) göre değer, toplumun sosyokültürel unsurlarına anlam katan, önemli kabul edilen kural ve kriterler; Sönmez'e (2011, s. 14) göre değer, bireyin yaşamını aktif bir şekilde inşa etmesinde önemli bir etken olarak işlev görmektedir, ona bir yaşam felsefesi sunmakta ve toplumsal bağlamda davranışlarını yönlendiren temel unsurlar olarak ortaya çıkmaktadır. Budak'a (2005, s. 195) göre değer, belirli bir toplumda, neyin olumlu neyin olumsuz, doğru ya da yanlış, istenen ya da istenmeyen olduğu konusundaki ortak anlayış ve ölçütler; Schwart'a (1992) göre değer, bireylerin çevrelerindeki insanları ve karşılaştıkları durumları analiz ederek, bu durumlar karşısında alacakları kararları belirleyip, bu kararları geçerli bir çerçeveye oturtmak amacıyla başvurdukları kriterler; Oğuzkan'a (1993, s. 33) göre değer, bir varlığın ruhsal, sosyal, etik veya estetik açıdan sahip olduğu düşünülen önemli ya da faydalı özellikler; Rokeach (1973) göre değerler, bireylerin hem kişisel hem de toplumsal düzeyde sergiledikleri davranış biçimlerini ve yaşam amaçlarını yönlendiren, kalıcı ve derinlemesine yerleşmiş inanç sistemleri olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda değerlerin, kişilik gelişimi ve toplumsallaşma sürecinde önemli bir rol oynadığı ve belirleyici bir unsur olarak işlev gördüğünü söylemek mümkündür. Zira, toplumsal birlik ve uyumun sağlanması, bireylerin olumlu davranış geliştirmesi ve duygusal istikrarın korunması değer eğitiminin etkin bir şekilde verilmesiyle doğrudan ilişkilidir (Er, 2021, s. 55).

Değer kavramı hem bireysel hem de toplumsal gelişim süreçlerinde temel rol oynamaktadır. Bireylerin yaşamlarına yön veren ve kişiler arası uyum sağlamaya katkıda bulunan değerlerin etkin bir şekilde hayata geçirilmesi, erdem olarak adlandırılan ahlaki davranışların ortaya çıkmasına olanak tanımaktadır. Erdem, teolojik bakış açısına göre insanın ahlaki açıdan olumsuz düşünce ve davranışlardan kaçınma eğilimi ile sürekli olarak iyi ve doğru eylemlerde bulunma isteğinin birleşimi olarak bireyin manevi düzeyde sahip olduğu

ahlaki niteliklerin toplamı biçiminde; felsefi açıdan ise erdem, bireyin arzuları ve eylemleri aracılığıyla manevi yetkinliğe ulaşmasını sağlayan temel nitelikler olarak tanımlanmaktadır (TÜBA, 2024). Nitekim erdem kavramı, tarihsel süreç içerisinde çeşitli filozoflar tarafından derinlemesine incelenmiş ve tartışılmıştır. Etiğin kurucusu olarak kabul edilen Sokrates'e göre, erdem bilgiyle eşdeğerdir ve bireyin kendisini tanımasını, gerçek bir insan olma çabasını sürdürmesini ve nihayetinde gerçek mutluluğa ulaşmasını sağlamaktadır (Cevizci, 2015, s. 58). Platon, erdem etiğini bilgi ve akılla birlikte değerlendirmekte ve toplumsal yapının temelinde yatan bir değer olarak ele almaktadır. Platon'a (2018, s. 141) göre insanın temel amacı, erdemli yaşam sürdürmektir; bu erdemli yaşam, ancak akıl yürütme ve bilgiye dayalı bir anlayışla mümkündür. Aristoteles'e (2014, ss. 141-142) göre erdem, yapılması gereken eylemi en iyi biçimde gerçekleştirmektir. Erdem, insan doğasında entelektüel ve ahlaki erdemler olarak iki şekilde bulunmaktadır. Entelektüel erdemler, bireyin bilme, üretme gibi bilişsel faaliyetlerini en etkili şekilde icra etmesine olanak tanırken; ahlaki erdemler, kişinin davranışlarını en uygun biçimde geliştirmesini sağlamaktadır. Bu bağlamda, Aristoteles'in kendinden önceki filozofların görüşlerinden hareketle insan doğasını kapsamlı bir biçimde analiz ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim, Aristoteles, bireyde doğuştan var olan erdem bilgisinin, davranış hâline dönüştüğü zaman anlam kazandığını vurgulamaktadır. Bu sebeple, bireylerin küçük yaşlardan itibaren erdem bilgisini içselleştirip bu bilgiyi eyleme dönüştürmeleri, ahlaki ve entelektüel gelişim süreçleri açısından son derece önemlidir.

Geçmişten günümüze eğitimin esas amacı, bireylerin sosyal ve ahlaki değerleri içselleştirilmesini sağlamaktır (Boehnke, Hadjar & Baier, 2007). Bu hususta, sevgi, saygı, hoşgörü, özgürlük (bağımsız ve özgür düşünebilme yetisi), sorumluluk, adalet ve eşitlik, kardeşlik, yardımlaşma, doğruluk, çalışkanlık, misafirperverlik, iyilik yapmak, fedakârlık, şefkat ve merhamet sahibi olmak, alçakgönüllülük, paylaşımcı olmak, selamlaşmak, kültürel mirasa sahip çıkmak vb. (Göz, 2014, s. 89) toplumsal ve evrensel değerlerin eğitim ortamlarında sistematik bir şekilde geliştirilmesi, birey ve toplumlara erdemli bir yaşam sürme olanağı sağlamanın yanı sıra, sosyal etkileşimin güçlenmesine de katkıda bulunmaktadır. Lickona'ya (1993, s. 9) göre eğitim ortamlarında gerçekleştirilen uygulamalar ve kullanılan materyaller çocukların temel değerleri içselleştirip yaşamları süresince bu değerlere uygun davranış sergilemelerine yardımcı olmaktadır. Akay'a (2018, s. 9) göre anlama ve anlatma becerilerine dayalı Türkçe dersi, değerlerinin özümsemesinde işlevseldir. Karatay (2011, s. 1403) çalışmasında Türkçe derslerinin yazınsal metinler üzerinden işlenmesi nedeniyle kişilik gelişimini ve değer aktarımını desteklediğini; özellikle bu derslerde işlenen metinlerin ahlaki değerlendirme ve değer analizi yöntemlerinin uygulanması için son derece uygun bir ortam sağladığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda, Türkçe derslerinde tercih edilen yazınsal ürünlerin, çocukların gelişim düzeyine uygun bir biçimde değer yargılarını güçlendirici bir nitelik taşımasının, karakter gelişimi açısından son derece önemli olduğunu söylemek mümkündür.

Türkçe derslerinde değer duygusunun gelişimi için kitaplardaki metinlerin yanında çocuk kitaplarından da yararlanılmalıdır. Yazınsal yapıtlar, bireylerin evrensel değerleri ve

insancıl erdemleri özümsemelerini sağlamakla birlikte bu değerleri içselleştirip daha derin bir farkındalık ve duyarlık geliştirmelerine olanak tanımaktadır (Aslan, 2023, s. 30). Çocuklara kazandırılmak istenen değerlerin aktarımında yazınsal yapıtların kullanımı, etkili ve uygulanabilir bir yöntem olarak değerlendirilmektedir (Andrews, 1994; Bennett, 1995; Tomlinson & Lynch-Brown, 1996; Wynne & Ryan, 1997). Akay'a (2018, s. 9) göre kitaplar, kişilik gelişimini farklı yaşam öyküleri üzerinden, farklı modeller sunarak desteklemektedir. Sever'e (2013, s. 65) göre yazınsal yapıtlar, yazıldığı toplumun kültürel ve toplumsal değerlerini içermektedir. Masal, öykü, roman gibi yapıtlarda yer alan kahramanların kendisiyle ve toplumla girdiği çatışmalar, olumlu ve olumsuz değerlerin okura sezdirilmesine aracılık etmektedir. Nitekim yazınsal yaratımlar, çocuklara değerler eğitimi verilmesine ve çocuğun kendi gerçeklik perspektifinden hareketle toplumu var eden temel unsurları kavramasına olanak tanımaktadır (Özcan, 2023, s. 107). Bununla birlikte, yazınsal yapıtlar aracılığıyla farklı yaşam deneyimleri edinen çocuklar, toplumsal ve duygusal güçlüklerle başa çıkmayı da öğrenmektedir (Noddings, 2002). Bohlin'e (2005, s. 179) göre yazınsal yapıtlar, bireyde olumlu benlik algısı ve empati becerisinin gelişimini desteklemektedir. Aslan'a (2023, ss. 27-28) göre yazınsal yapıtlarda bulunan karakterler aracılığıyla okur kendi eksiklerini, hatalarını görmekte ve başka yaşamlar hakkında düşünüp sorgulamalar yaparak duyarlık kazanmaktadır. Bu kapsamda çocuk edebiyatı yapıtları, çocukların kişisel gelişim süreçlerinde ve toplumsal ilişkilerinde bilinçli, empati yeteneği gelişmiş, değer yargılarını içselleştirmiş ve ahlaki muhakeme becerisine sahip bireyler olarak yetişmelerine önemli katkılarda bulunmaktadır.

Çocuk edebiyatı ürünlerinin kişilik gelişimi ve değer öğrenimine yönelik olumlu katkıda bulunabilmesi için yapıtın çocuğu merkeze alan, çocuk duyarlıklarını içeren ve çocuk gerçekliğine uygun vb. birtakım kendine özgü ilkelere uygun şekilde yapılandırılmış olması gerekmektedir. Özdemir'e (1983, ss. 28-29) göre çocuğa görelilik ilkesi kapsamında yazınsal metinleri oluşturan yazarın, çocuğun ilgi ve gereksinmelerine uygun konular seçmesi ve okurun dilsel gelişim düzeyini göz önünde tutması gerekmektedir. Sever'e (2013, s. 22) göre çocuk edebiyatı metinleri, doğru veya yanlış olanı söylememeli, bunları sezdirmeli; emir ve kurallı cümleleri içermemelidir. Öte yandan, çocuk edebiyatı yapıtlarında çocuk gerçekçiliği ilkesine uygun olarak olayların çocuğun bakış açısıyla sunulması gerekmektedir (Çer, 2016, s. 2). Çocuk gerçekçiliği, çocuğun yapıtı kendi bakış açısından değerlendirerek daha derin bir anlama sürecine girmesine olanak tanımaktadır. O'Sullivan'a (2004, s. 641) göre çocukların değer gelişimini destekleyen kitaplarda yer alan kahramanların, çocuklarla aynı yaş grubunda olması ve bu karakterlerin gerçekçi bir şekilde betimlenmesi önem arz etmektedir. Bu sayede çocuklar, hayranlık duydukları kahramanlarla özdeşim kurarak ya da onlara öykünerek olumlu değerleri içselleştirme sürecine girmektedir.

Ülkemizde kültürel ve evrensel değerlerin eğitim-öğretim aracılığıyla kazandırılması hedeflenmektedir. Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Öğretim Programları Ortak Metni'nde (2024) yer alan "Erdem-Değer-Eylem Çerçevesi" bu hedefe ulaşmak için ayrıntılı biçimde yapılandırılmıştır. Öğrencilere kazandırılacak değer ve eylemler açık ve seçik biçimde

verilmiştir. Bu kapsamda Maarif Modeli'nde yer alan yirmi adet değer "*adalet, aile bütünlüğü, çalışkanlık, dostluk, duyarlılık, dürüstlük, estetik, mahremiyet, merhamet, mütevazılık, özgürlük, sabır, sağlıklı yaşam, saygı, sevgi sorumluluk, tasarruf, temizlik, vatanseverlik ve yardımseverlik*" açıklamalarıyla birlikte ortak metinde bulunmaktadır.

Maarif Modeli'ndeki "Erdem-Değer-Eylem Çerçevesi"nin temel alındığı bir eğitim-öğretim sürecinde bu değerlerin özümsemesinde çocuk edebiyatı yapıtlarının işlevini ortaya koyan bir çalışmanın yapılması gerekli görülmüştür. Bu bağlamda alanyazında bir boşluk olduğu söylenebilir. Bu çalışma, alanyazındaki bu boşluğu doldurması bakımından önemlidir. Çocuk edebiyatı yapıtlarının insana ve yaşama ilişkin çeşitli erdem, değer ve duyarlıkları oluşturmada önemli bir işlevi olduğu için yapılan çalışmanın alanyazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu araştırmanın amacı, çocuğa görelilik ve çocuk gerçekliği ilkelerini destekleyen ortaokul düzeyine uygun sekiz çocuk romanını "Erdem-Değer-Eylem Çerçevesi"ne göre inceleyip bunların kitaplardaki varlığını belirlemek ve değer eğitiminde nitelikli çocuk edebiyatı yapıtlarının işlevini ortaya koymaktır.

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Bu araştırma, genel tarama modeliyle yapılmıştır. Bu model, alanyazında, "Çok sayıda ögeden oluşan bir evrende, evrene ilişkin genel bir yargıya varmak amacıyla evrenin tümü ya da ondan alınarak bir grup, örnek ya da örneklem üzerinde yapılan tarama düzenlemeleri" biçiminde tanımlanmaktadır (Karasar, 2006, s. 79). Araştırmada, 10-14 yaş grubuna seslenen çocuğa görelilik ve çocuk gerçekliği ilkelerini destekleyen sekiz çocuk romanının "Erdem-Değer-Eylem Çerçevesi"ne göre incelenmesi amaçlandığından genel tarama modeli seçilmiştir. Genel tarama modellerinden olan tekil tarama modelleri ise araştırmanın amacına uygunluk göstermektedir. Tekil tarama modelleri, "değişkenlerin tek tek, nicelik veya niteliklerinin belirlenmesi amacıyla yapılan modellerdir" (Karasar, 2006, s. 79).

Çalışmada, nitel araştırma yaklaşımı benimsenmiştir. Nitel araştırma, "gözlem, görüşme ve belge çözümlemesi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma" olarak tanımlanabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2011, s. 39).

Veri Kaynağı (İncelenen Kitaplar)

Veri kaynağı araştırmanın amacına uygun olarak belirlenmeye çalışılmıştır. Nitel araştırmalar, genellikle amaçlı bir biçimde seçilmiş küçük çalışma gruplarıyla ayrıntılı biçimde yapılır (Patton, 2014, s. 230). Bunun için öncelikle, çalışma evreni tanımlanıp sınırlandırılmıştır. "Çalışma evreninin sınırlandırılması genel, tanımlanması özel ölçütler gerektirir. Bu ölçütler, evrendeki birimlerin türünü, buldukları yer ile ayrıntılı öteki özellikleri belirler niteliktedir." (Karasar, 2006, s. 116). Araştırmanın amacına uygun olarak çalışmanın evreninin sınırlandırılmasında amaçlı örnekleme yöntemlerinden "ölçüt örnekleme" kullanılmıştır. Amaçlı örneklemede araştırmacı, ilgili evrenin özelliklerini belirler

ve bu özelliklere sahip veri kaynağını belirlemeye çalışır (Johnson ve Christensen, 2014, s. 231). Bu örnekleme yöntemindeki temel anlayış, önceden belirlenmiş bir dizi ölçütü karşılayan bütün durumların çalışılmasıdır (Yıldırım ve Şimşek, 2011, s. 112). Araştırmacı, genellikle veri kaynağının sahip olması gereken ölçütleri belirler ve ölçütleri, çalışma dışında tutulacak veri kaynağını ayırt etmek için kullanır (Johnson ve Christensen, 2014, s. 235). Ölçüt örnekleme yöntemindeki asıl nokta, seçilecek olan durumların bilgi verme açısından zengin olmasıdır (Patton, 2014: 238).

Bu araştırmada veri kaynağı olarak kullanılan kitapların belirlenmesinde aşağıda sıralanan ölçütler temel alınmıştır:

- 1) Çocuk romanlarının 10-14 yaş aralığına seslenmesi.
- 2) Eşit sayıda Türk ve yabancı yazarlardan roman türünde yapıt seçilmesi.
- 3) Çocuk için yazdığı yapıtlardan en az birinin edebiyat/sanat ödülü alması.

Bu ölçütlere göre saptanan çocuk romanlarının bir listesi yapılmış ve veri kaynağı olarak seçilecek kitapların belirlenmesi için üç uzmanın görüşüne başvurulmuştur. Üç uzmanın ortak olarak seçtiği kitaplar araştırma kapsamında veri kaynağı olarak kullanılmıştır. Araştırmada incelenen kitapların listesi Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. *İncelenen çocuk romanlarının listesi*

Sıra No	Yazarın Adı Soyadı	Romanın Adı	Yayınevi
K1	Çetin Öner	Gülibik	Can Çocuk Yayınları
K2	Sevim Ak	Gökkuşluğu Yazı	Günüşiği Kitaplığı
K3	Miyase Sertbarut	Buz Bebekler	Tudem Yayınları
K4	Yalvaç Ural	Müzik Satan Çocuklar	Marsık Kitap
K5	Christine Nöstlinger	Kim Takar Salatalık Kral'ı	Günüşiği Kitaplığı
K6	Christine Nöstlinger	Konuk Değil Baş Belası	Günüşiği Kitaplığı
K7	Astrid Lindgren	Pippi Uzunçorap	Pegasus Yayınları
K8	Angela Nanetti	Dedem Bir Kiraz Ağacı	Günüşiği Kitaplığı

Verilerin Toplanması

Bu araştırmada veriler, nitel araştırma yöntemlerinden olan belgesel tarama yoluyla toplanmıştır. Belgesel tarama, "var olan kayıt ve belgeleri inceleyerek veri toplamaktır" (Karasar, 2006, s. 183). Belge incelemesi, araştırılması amaçlanan olgulara ilişkin bilgi içeren yazılı gereçlerin çözümlenmesini kapsar. Araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin incelenmesini kapsar (Yıldırım ve Şimşek, 2011, s. 187). Romanlar, öncelikler araştırmacılar tarafından okunarak "Erdem-Değer-Eylem Çerçevesi"ne uygun veriler elde edilmiştir. Elde edilen veriler, kategorilere uygun olarak bilgisayar ortamına aktarılmış ve çözümlenmeye hazır duruma getirilmiştir.

Verilerin Çözümlemesi

Bu araştırmada verilerin çözümlenmesinde "içerik çözümlemesi" yöntemi kullanılmıştır. İçerik çözümlemesi "sözel, yazılı ve diğer gereçlerin içerdiği iletiyi, anlam ve/veya dilbilgisi açısından nesnel ve dizgesel olarak sınıflandırma, sayılara dönüştürme ve

çıkarmada bulunma yoluyla sosyal gerçeği araştıran bilimsel bir yaklaşımdır" (Tavşancıl ve Aslan, 2001, s. 22). İçerik çözümlemesinde temel amaç, elde edilen verileri açıklayabilecek kavramalara ve ilişkilere ulaşmaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2011). Araştırma amacına uygun olarak elde edilen verilerin kodlanmasına, çözümleme kategorilerinin saptanmasıyla başlanır (Bilgin, 2006). İçerik çözümlenmesinde MEB (2024) tarafından belirlenen "Erdem-Değer-Eylem Çerçevesi"ndeki kategoriler kullanılmıştır. Araştırmada kayıt birimi olarak "cümle ve paragraf" kullanılmış olup bağlam birimi olarak da "izlek" seçilmiştir. Kayıt birimi, içeriğin belli bir kategoriye yerleştirilecek olan en küçük çözümleme birimidir. Bağlam birimi ise kayıt birimini değerlendirmek için kullanılan en geniş bölümdür (Tavşancıl ve Aslan, 2001).

Veri kaynağı olan çocuk romanları öncelikle araştırmacılar tarafından ayrıntılı biçimde okunmuştur. İlk okumadan sonra romanlarda saptanan değerler sayısallaştırılarak tablolar hâlinde gösterilmiştir. Tablolarda hangi kök değerlerin romanlar ne sıklıkla işlendiği gösterilmiştir. Daha sonra ise her değere ilişkin bir başlık açılarak o değerlerin kitapta nasıl işlendiği yorumlanmış ve romanlardan değerlerin işlendiğini gösteren alıntılar yapılmıştır.

Geçerlik ve Güvenirlik

Geçerlik, ölçülmek istenen şeyin ölçülebilme derecesidir. Diğer bir deyişle, ölçülmek istenenin başka şeylerle karıştırılmadan ölçülebilmesidir (Karasar, 2006, s. 151). İçerik çözümlemesinde sonuçlar sunulurken çözümleme işleminde kullanılan kategorilerin açık ve seçik tanımlanması gerekir. Elde edilen ölçümler ancak bu tanımlamalara ilişkin olarak geçerlik kazanır (Tavşancıl ve Aslan, 2001, s. 82). Bu araştırmanın kategorileri MEB (2024) tarafından belirlenmiş olan "Erdem-Değer-Eylem Çerçevesi"ndeki değerlerdir. Bu bağlamda araştırmacının ölçmek istediğini, doğru ve yansız biçimde ölçtüğü söylenebilir.

Güvenirlik, "aynı şeyin bağımsız ölçümleri arasındaki kararlılıktır; ölçülmek istenen belli bir şeyin, sürekli olarak aynı simgeleri almasıdır; aynı süreçlerin izlenmesi ve aynı ölçütlerin kullanılması ile aynı sonuçların alınmasıdır; ölçmenin rastlantısal yanılardan arınık olmasıdır" biçiminde tanımlanmaktadır (Karasar, 2006, s. 148). Kısaca, güvenilirlik, bir araştırmada elde edilen bulguların, tekrar edilip edilememesi ile ilgilidir (Merriam, 2015, s. 211). Çalışmada elde edilen verilerin güvenilirliğin sınanması için bağımsız gözlemciler arası uyuma bakılmıştır. Bu güvenilirlik ölçütünün geçerli olması için araştırmacılar / kodlayıcılar arasında en az %70 oranında bir uyumun olması gerekir (Tavşancıl ve Aslan, 2001: 81). Bazı kaynaklarda araştırmacılar arasındaki uyumun en az %80 olması gerektiği belirtilir (Milers & Huberman, 1994; Akt. Creswell, 2016: 203).

Bağımsız gözlemciler arasındaki uyumu hesaplamak için aşağıdaki formül kullanılmıştır (Miles ve Huberman, 1994; Akt. Tavşancıl ve Aslan, 2001, s. 81):

$$\text{Güvenirlik} = \frac{\text{Uzlaşma Sayısı}}{\text{Uzlaşma} + \text{Uzlaşmama Sayısı}} \times 100$$

Bu formülün uygulanması sonucu araştırmacı/kodlayıcılar arasındaki tutarlık oranının %85 olduğu görülmüştür. Bu sonuca göre araştırma güvenilirdir.

Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde incelenen çocuk romanlarında saptanan değerlere ilişkin sayısal veriler tablolar hâlinde gösterilmiş olup bulgular yorumlanmıştır. Değerleri örneklendirmek için yapıtlardan doğrudan alıntılar yapılmıştır.

Adalet Değerine İlişkin Bulgular

Tablo 2. Çocuk edebiyatı yapıtlarında yer alan adalet değerinin dağılımı

Değer	Eylemler	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	Top.
D1 Adalet	D1.1. Hak ve özgürlüklerini bilmek ve korumak		3				3	3	3	12
	D1.2. Hakkaniyetli davranmak	1	3	4		3	6		2	19
	D1.3. Ölçülü ve dengeli olmak		3				3		1	7
	D1.4. Liyakate önem vermek						7			7
	Toplam (Adalet)	1	9	4		3	19	3	6	45

Tablo 2’de incelenen kitaplardaki adalet değeriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Tablo 2’ye göre adalet değeri en çok *Konuk Değil Baş Belası* (K6) adlı yapıtta 19, *Gökkuşluğu Yazı* (K2) adlı kitapta 9 kez işlenmiştir. Bununla birlikte, adalet değerine *Gülibik* (K1) adlı kitapta 1, *Buz Bebekler* (K3) adlı kitapta 4, *Kim Takar Salatalık Kral’ı* (K5) adlı kitapta 3, *Pippi Uzunçorap* (K7) adlı kitapta 3 ve *Dedem Bir Kiraz Ağacı* (K8) kitabında 6 kez yer verilmiş; ilgili kitaplarda adalet değerine daha az rastlanmıştır. Öte yandan, *Müzik Satan Çocuklar* (K4) adlı yapıtta ise adalet değerine ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır. İncelenen yapıtlarda adalet değerine yönelik toplam 45 örnek belirlenmiştir.

İncelenen yapıtlarda en fazla “D.1.2. Hakkaniyetli davranmak” ve “D1.1. Hak ve özgürlüklerini bilmek ve korumak” eylemlerine ilişkin bulgulara rastlanmıştır. Hakkaniyetli davranmak eylemine, K4 ve K7 kitapları hariç diğer kitaplarda toplam 19; “D1.1. Hak ve özgürlüklerini bilmek ve korumak” eylemine ise 12 kez yer verilmiştir. Bununla birlikte, incelenen yapıtlarda liyakate önem vermek eylemine ilişkin bulguya daha az rastlanmıştır. Liyakate önem vermek eylemine, yalnızca “*Konuk Değil Baş Belası* (K6)” adlı yapıtta 7 kez yer verilmiştir. Kitaplarda en çok “Hakkaniyetli davranmak” ve “Hak ve özgürlüklerini bilmek ve korumak” değerlerine yer verilmesinin nedeni, bu değerlerin küçük yaş gruplarındaki çocuklarda geliştirilmesi gereken temel değerlerden biri olarak görülmesidir. Nitekim, değerler eğitime yönelik çalışmalar, çocukların hak ve özgürlük bilinci kazanmalarının, toplumsal uyum sağlama ve bireysel güven geliştirme süreci açısından önemli olduğunu ortaya koymaktadır (Halstead ve Taylor, 2000). Aşağıda incelenen yapıtlardaki değerlere ilişkin doğrudan ve örtük içerikler, romanlardan yapılan alıntılarla örneklendirilmiştir:

“Nedenini bilmiyordum ama Gülibik haklı olmalıydı. Çünkü o, olur olmaz şeyler için hır çıkartan, kavgacı horozlardan değildi. Ama bir haksızlık görünce de dikiliverirdi karşısına.” (K1, s. 51) (Hakkaniyetli davranmak)

“Kötülüğün cezasız kalmaması için elimizden geleni yapmıştık.” (K3, s. 135) (Hakkaniyetli davranmak)

“Nik’e haksız davrandığımı ve onunla çok kaba konuştuğumu fark ettim. (...) ‘Özür dilerim Nik.’ dedim.” (K5, s. 153) (Hakkaniyetli davranmak)

“Sizi ödlekler!” dedi Pippi. “Bir kişiye beş kişi saldırırsınız ha! Sonra da savunmasız bir kızı itip kakarsınız. Off, çok çirkin bir davranış!” (K7, s. 33) (Hak ve özgürlüklerini bilmek ve korumak)

“Eğer biz halledemezsek, bir avukata başvururuz.” (K8, s. 76) (Hak ve özgürlüklerini bilmek ve korumak)

“O zaman, bir keresinde yumurta sepetini düşürdüğüm için, annemin gülmek yerine, bana sıkı bir tokat indirdiği geldi aklıma. Bazı konularda annem dedeme hiç benzemiyordu gerçekten!” (K8, s. 46) (Ölçülü ve dengeli olmak)

“Annemle babamın akli fikri hep Göksu’da. Ne istese, zamanında yerine getirmeye çalışırlar. Yoksa, evimize huzursuzluk girmiş. Tatili kısa tutun, ben yutkunayım, kardeşim içine tıkaştırdıklarını, patlayan çöplükler gibi ortaya saçıversin. Çöpleri de ben toplayayım. Adalet mi bu?” (K2, s. 19) (Ölçülü ve dengeli olmak)

“İşte şimdi annem, İngilizce öğretmenime, onu bana iyi vermeye ikna etmeye gitmiş olmalıydı! Çirkin bir ortamın karnemi berbat etmemesi için!” (K6, s. 12) (Liyakate önem vermek)

Aile Bütünlüğü Değerine İlişkin Bulgular

Tablo 3. Çocuk edebiyatı yapıtlarında yer alan aile bütünlüğü değerinin dağılımı

Değer	Eylemler	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	Top.
D2 Aile Bütünlüğü	D2.1. Aile birliğine önem vermek	26	17	2	2	16	6	4	73	
	D2.2. Aile içi dayanışma göstermek	22		3		6		9	40	
	D2.3. Aile içi iletişimi güçlendirmek	16				25		5	46	
	D2.4. Aile içi sorumlulukları yerine getirmek	1	9		2		1		1	14
	Toplam (Aile Bütünlüğü)	1	73	17	7	2	58	6	19	183

Tablo 3’te incelenen kitaplardaki aile bütünlüğü değeriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Tablo 3’e göre aile bütünlüğü değeri en fazla *Gökkuşaklı Yazı* (K2) kitabında 73, *Konuk Değil Baş Belası* (K6) kitabında 58, *Dedem Bir Kiraz Ağacı* (K8) kitabında 19, *Buz Bebekler* (K3) kitabında ise 17 kez işlenmiştir. Bununla birlikte, aile bütünlüğü değerine *Gülibik* (K1) adlı yapıtta 1, *Kim Takar Salatalık Kral’ı* (K5) adlı yapıtta 2, *Pippi Uzunçorap* (K7) adlı yapıtta 6, *Müzik Satan Çocuklar* (K4) adlı yapıtta 7 kez yer verilmiş, böylelikle ilgili kitaplarda aile bütünlüğü değerine daha az yer verilmiştir. İncelenen yapıtlarda, aile bütünlüğü değerine ilişkin toplam 183 örnek belirlenmiştir.

İncelenen yapıtlarda en fazla “D2.1. Aile birliğine önem vermek” ve “D2.3. Aile içi iletişimi güçlendirmek” eylemlerine ilişkin bulgulara rastlanmıştır. Yapıtlarda en az “D2.4. Aile içi sorumlulukları yerine getirmek” eylemine değinilmiştir.

Ele alınan kitaplarda aile bütünlüğü değerine sıkça değinildiği gözlenmiştir. Aile bütünlüğü, bireylerin ilişkilerindeki bağların güçlü olmasını ve sosyal yaşamda daha sağlıklı ilişkiler kurmasını desteklemekte; bu sayede toplumsal huzurun temelini oluşturmaktadır. Aile bütünlüğü değerinin erken yaşlardan itibaren çocuklara kazandırılması bireysel ve sosyal gelişim için önem taşımaktadır. Aşağıda incelenen yapıtlardaki değerlere ilişkin doğrudan ve örtük içerikler, romanlardan yapılan alıntılarla örneklendirilmiştir:

“Annem beni küçükken bir kara böcek gibi görür. Kendime özel düşüncelerimi hayal bile edemez.” (K2, s. 46) (Aile içi iletişimi güçlendirmek)

“Oysa annem, birinci sınıf, göstermelik karnelere bayılır. Sanırım, ben ya da ablam sırf pekiyi dolu bir karne getirsek, annem buna siyah vizon bir mantodan daha fazla sevinir.” (K6, s. 11) (Aile içi iletişimi güçlendirmek)

“Yoksul olduğumuz için pazar günleri de çalışmak zorundaydık.” (K1, s. 25) (Aile içi sorumlulukları yerine getirmek)

“Yalnızca anne akşam yemeği için topladığı çalı-çırpyı arabaya taşıyordu.” (K4, s. 22) (Aile içi sorumlulukları yerine getirmek)

“Akrabalar önemliymiş. İleride başımıza ne geleceği belli olmazmış. Sema Anne öyle sık söyledi ki bunu.” (K3, s. 42) (Aile birliğine önem vermek)

“Dedemle anneannem şehre, bizde kalmaya çok seyrek gelirlerdi, ama hiçbir doğum günümü atlamazlardı.” (K8, s. 22) (Aile birliğine önem vermek)

“Sargılıydı elleri gözlerini açtığı anda annesi babası, bir de Gani duruyorlardı başında.” (K4, s. 68) (Aile içi dayanışma göstermek)

“Otizm hastası bir çocuğun ablası seçilmemin nedeni ne? Göksu’nun bugüne kadar çatıdan düşmemesinin, suda boğulmamasının nedeni değil miyim? Beni, kardeşimin sorumluluğunu üstlenmeye kim görevlendirdi? Ben niye Göksu gibi burnumun dikine gidemiyorum?” (K2, s. 64) (Aile içi dayanışma göstermek)

Çalışkanlık Değerine İlişkin Bulgular

Tablo 4. Çocuk edebiyatı yapıtlarında yer alan çalışkanlık değerinin dağılımı

Değer	Eylemler	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	Top.
D3 Çalışkanlık	D3.1. Azimli olmak		9	4	5	4	1		2	25
	D3.2. Planlı olmak	2	5		1	2		3		13
	D3.3. Araştırmacı ve sorgulayıcı olmak	4						1	5	10
	D3.4. Çalışmalarda aktif rol almak	2	3							5
	Toplam (Çalışkanlık)	8	17	4	6	6	1	4	7	53

Tablo 4’te incelenen kitaplardaki çalışkanlık değeriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Tablo 4’e göre çalışkanlık değeri en fazla *Gökkuşluğu Yazı* (K2) kitabında 17, *Gülibik* (K1) kitabında 8, *Dedem Bir Kiraz Ağacı* (K8) kitabında 7, *Müzik Satan Çocuklar* (K4) kitabında 6 ve *Kim Takar Salatalık Kral’ı* (K5) kitabında 6 kez işlenmiştir. Bununla birlikte, çalışkanlık

değerine *Buz Bebekler* (K3) yapıtında 4, *Pippi Uzunçorap* (K7) kitabında 4, *Konuk Değil Baş Belası* (K6) kitabında 1 kez değinilmiş, böylelikle ilgili kitaplarda çalışkanlık değerine daha az rastlanmıştır. İncelenen yapıtlarda, çalışkanlık değerine ilişkin toplam 53 örnek saptanmıştır.

İncelenen yapıtlarda en fazla “D3.1. Azimli olmak” ve “D3.2. Planlı olmak” eylemlerine ilişkin bulgulara rastlanmıştır. Bununla birlikte, “D3.3. Araştırmacı ve sorgulayıcı olmak” ve “D3.4. Çalışmalarda aktif rol almak” eylemlerine daha az yer verilmiştir.

Ele alınan kitaplarda çalışkanlık değerine sıkça değinilmiştir. Nitekim, çalışkanlık değerinin küçük yaşlardan itibaren kazandırılması, bireylerin başarılı, sorumluluk sahibi bağımsız bireyler olarak yetişmelerine destek olmaktadır. Aşağıda incelenen kitaplardaki değerlere ilişkin doğrudan ve örtük içerikler, romanlardan yapılan alıntılarla örneklendirilmiştir:

“Önceden çalışmanın sayısız faydasını biliyorum. Okulda da ilk defa ‘aferini’ kapmak için geliştirdiğim taktiklerden biridir. Öğretmenin anlatmadığı konuları önceden okur, öne çıkmayı başarırım.” (K2, s. 116) (Azimli olmak)

“Sadun Hocam artık kırk fırın ekmek kırık fırın ekmek yemem gerektiğini söylemiyor. Oyun tarzımı beğenmeye başladı. Ama hırslı adam. “Daha iyi olacaksın, çok daha iyi olacaksın diyor.” (K3, s. 24) (Azimli olmak)

Hemen pes etmek olmaz, dedi. Hem de daha ilk gündenden!” (K6, s. 67) (Azimli olmak)

“Babamla tarlada çalışmak yorucu olmasına karşın çok güzel bir şeydi.” (K1, s. 25) (Çalışmalarda aktif rol almak)

“Yazları sepet örüp düğün gezerek kışları gezip dinlenerek geçiren göçebe bir çingene ailesi.” (K4, s. 22) (Planlı olmak)

“Dilbilgisi öğretmenimin dediğine göre, doğru planlama her şeyi belirliyormuş.” (K5, s. 9) (Planlı olmak)

“Ama ben yan gelip yatamam. Aslında ben bir Şeyler Bulucusu’yum. Benim gibi birinin boş vakti olmaz.” (K7, s. 26) (Araştırmacı ve sorgulayıcı olmak)

“Bir hafta sonra köye gittiğimizde, anneannemi dikkatle inceledim; bu iki rahatsızlığa benzer hiçbir belirti göremedim.” (K8, s. 22) (Araştırmacı ve sorgulayıcı olmak)

Dostluk Değerine İlişkin Bulgular

Tablo 5. Çocuk edebiyatı yapıtlarında yer alan dostluk değerinin dağılımı

Değer	Eylemler	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	Top
D4 Dostluk	D4.1. Arkadaşlarına destek olmak	2	8	2	1		2		2	17
	D4.2. Arkadaşları ile etkili iletişim kurmak	1	4		1		2	2		10
	D4.3. Güvene dayalı ilişkiler kurmak		3	6	1		3	2		15
	D4.4. Arkadaşlarını ve onlarla vakit geçirmeyi önemsemek	2	1		1		1	4		9
	D4.5. Farklı kültürlerle bağ kurmak			6				5		11
	Toplam (Dostluk)		5	22	8	4		13	8	2

Tablo 5'te incelenen kitaplardaki dostluk değeriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Tablo 5'e göre dostluk değeri en fazla *Gökkuşluğu Yazı* (K2) kitabında 22, *Konuk Değil Baş Belası* (K6) kitabında 13, *Buz Bebekler* (K3) kitabında 8 ve *Pippi Uzunçorap* (K7) kitabında ise 8 kez işlenmiştir. Bununla birlikte, dostluk değerine *Gülibik* (K1) yapıtında 5, *Müzik Satan Çocuklar* (K4) kitabında 4 ve *Dedem Bir Kiraz Ağacı* (K8) kitabında 2 kez değinilmiş; böylelikle ilgili kitaplarda dostluk değerine daha az rastlanmıştır. Öte yandan, *Kim Takar Salatalık Kral'ı* (K5) yapıtında dostluk değerine ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır. İncelenen yapıtlarda, dostluk değerine ilişkin toplam 62 örnek saptanmıştır.

İncelenen yapıtlarda en fazla "D4.1. Arkadaşlarına destek olmak", "D4.3. Güvene dayalı ilişkiler kurmak" ve "D4.5. Farklı kültürlerle bağ kurmak" eylemlerine ilişkin bulgulara rastlanmıştır. Bununla birlikte, "D4.2. Arkadaşları ile etkili iletişim kurmak" ve "D4.4. Arkadaşlarını ve onlarla vakit geçirmeyi önemsemek" eylemlerine daha az yer verilmiştir.

Evrensel bir değerlerden biri olan dostluk, incelenen kitaplarda vurgulanmaktadır. Nitekim sosyal bir varlık olan insan, ilişkilerini dostluk değeri üzerine temellendirmekte; bu değer aracılığıyla toplumsal dinamikler kurmakta ve sosyal gelişim sağlamaktadır. Aşağıda incelenen kitaplardaki değerlere ilişkin doğrudan ve örtük içerikler, romanlardan yapılan alıntılarla örneklendirilmiştir:

"Kağnılar geçirdi yanımızdan, atlılar geçirdi. Ve ben, boyuna Gülibik'i düşünürdüm. Tek arkadaşım oydu benim." (K1, s. 27) (Arkadaşlarını ve onlarla vakit geçirmeyi önemsemek)

"Ama Pippi'yle oynamak daha eğlenceli. Atla dolaşmak falan!" (K7, s. 45) (Arkadaşlarını ve onlarla vakit geçirmeyi önemsemek)

"Ben de konuları bir kâğıda yazıp sıranın içinde tutuyorum. Oradan bakıp okursa iyi not alıyor. Yere kalemini düşürmüş de alıyormuş numarasına yatıp kopyalıyor. Ben böyle yapmazsam, kızcağız sınıfta bile kalır." (K2, s. 66) (Arkadaşlarına destek olmak)

"Okulda herkesin bu davadan haberi vardı ve bizim tarafımızı tutuyorlardı." (K8, s. 136) (Arkadaşlarına destek olmak)

"İyi ki varsın Lülüfer, iyi ki arkadaşımısın. Kimseye anlatamayacağım şeyleri sana anlatıyorum. Sözümü kesmiyorsun, dalga geçmiyorsun, sır saklıyorsun." (K3, s. 43) (Güvene dayalı ilişkiler kurmak)

"(...) Böyle söyledim Lülüfer, ama çok üzüldüm, çok... Bunu yalnızca sana söyleyebilirim." (K3, s. 55) (Güvene dayalı ilişkiler kurmak)

"Sarılıp sevgiyle kucakladılar birbirlerini oturup bir masaya anlattılar geçmişlerini." (K4, s. 51) (Arkadaşları ile etkili iletişim kurmak)

"Senin yaşındayken hayattaki en önemli şey arkadaşlardır. Oxford'ta gerçek arkadaşlar kazanacaksın. Yaz kamplarının arkadaşları nasıl kaynaştırdığını bilemezsin, Ewald!" (K6, s. 18) (Farklı kültürlerle bağ kurmak)

Duyarlılık Değerine İlişkin Bulgular

Tablo 6. Çocuk edebiyatı yapıtlarında yer alan duyarlılık değerinin dağılımı

Değer	Eylemler	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	Top.
D5 Duyarlılık	D5.1. İnsana ve topluma değer vermek		32		1	1	22		11	67
	D5.2. Çevreye ve canlılara değer vermek	4	7						2	13
	D5.3. Afet bilincine sahip olmak									
	Toplam (Duyarlılık)	4	39		1	1	22		13	80

Tablo 6'da incelenen kitaplardaki duyarlılık değeriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Tablo 6'ya göre duyarlılık değeri en fazla *Gökkuşluğu Yazı (K2)* kitabında 39, *Konuk Değil Baş Belası (K6)* kitabında 22 ve *Dedem Bir Kiraz Ağacı (K8)* kitabında 13 kez işlenmiştir. Bununla birlikte, duyarlılık değerine *Müzik Satan Çocuklar (K4)* kitabında 1, *Kim Takar Salatalık Kral'ı (K5)* kitabında 1 ve *Gülibik (K1)* kitabında 4 kez değinilmiş; böylelikle ilgili kitaplarda duyarlılık değerine daha az rastlanmıştır. Öte yandan, *Buz Bebekler (K3)* ve *Pippi Uzunçorap (K7)* yapıtlarında duyarlılık değerine ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır. İlgili yapıtlarda, duyarlılık değerine ilişkin toplam 80 örnek saptanmıştır.

İncelenen yapıtlarda en fazla "D5.1. İnsana ve topluma değer vermek" eylemine ilişkin bulgulara rastlanmıştır. Bununla birlikte "D5.2. Çevreye ve canlılara değer vermek" eylemine daha az yer verilmiştir. Yapıtlarda "D5.3. Afet bilincine sahip olmak" eylemine ilişkin bir bulgu tespit edilmemiştir.

Çocuk edebiyatının önemli bir işlevi de duyarlı bireylerin yetişmesini sağlamaktır. Çocukların diğer kişiler, canlılar ve çevreye karşı duyarlı kılınması için çocuk kitaplarının sanatsal araç olarak kullanılması gerektiği söylenebilir. Aşağıda incelenen yapıtlardaki değerlere ilişkin doğrudan ve örtük içerikler, romanlardan yapılan alıntılarla örneklendirilmiştir:

"Fidan, sınıf arkadaşım Tülay'ın kardeşi. İki gözü de çok az görüyor. Benimle yürürken kendini güvende hissediyormuş. Can simidim der bana. Kardeşi gibi burnumu havaya dikip önden yürümüyorum; Fidan'ı izliyor, ona öncelik tanıyorum." (K2, s. 36) (İnsana ve topluma değer vermek)

"O anda iki çocuk arkadaş oldular sevgi dolu gözlerle birbirlerine baktılar..." (K4, s. 48) (İnsana ve topluma değer vermek)

"Yolda şişman bir kadına rastladım. Şişman kadın bu kadar büyük bir torba dolusu kum oyuncakıyla ne yapacağını sordu bana. Ne yazık ki ona bunların yoksul zenci çocuklar için toplandığını söylemiş buldum. Benim zenciler için oyuncak toplumum şişman kadına harika geldi karınca kararınca kendisinin de yardım etmek istediğini söyledi" (K5, s. 104) (İnsana ve topluma değer vermek)

"Sonra da dışlanır ve herkesin gözünde inek ya da yağcı durumuna düşerdim. İnek ya da yağcı olmasa, istediğim en son şeydir!" (K6, s. 12) (İnsana ve topluma değer vermek)

“Ben ağlıyordum, Luigi Dede'm kapıyı çalıyordu, babaannem kapıya çıkıyordu ve sonra ikisi birden, Floppy'yle günlük gezmelerine başlıyorlardı. (Floppy ailenin köpeğidir.)” (K8, s. 12) (Çevreye ve canlılara değer vermek)

“Çok basit; ilgisizlik, yalnızlık... Sen de yalnız başına her gün aynı şeyleri yesen içsen, dar alanda gezinsen, sıkılmaz mısın?” (K2, s. 50) (Çevreye ve canlılara değer vermek)

“Bir aralık Gülibik hastalanır gibi oldu. Günlerce uyku girmede gözüme, yemek yiyemedim.” (K1, s. 47) (Çevreye ve canlılara değer vermek)

“Ama tavukların üredikleri yumurtaya sevgisi ile can katanlar da onlardır.” (K1, s. 50) (Çevreye ve canlılara değer vermek)

Dürüstlük Değerine İlişkin Bulgular

Tablo 7. Çocuk edebiyatı yapıtlarında yer alan dürüstlük değerinin dağılımı

Değer	Eylemler	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	Top.
D6 Dürüstlük	D6.1. Samimi olmak						2		3	5
	D6.2. Doğru ve güvenilir olmak		5	2	1	3	3	3		17
	Toplam (Dürüstlük)		5	2	1	3	5	3	3	22

Tablo 7’de incelenen kitaplardaki dürüstlük değeriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Tablo 7’ye göre dürüstlük değeri en fazla *Gökkuşaklı Yazı* (K2) kitabında 5, *Konuk Değil Baş Belası* (K6) kitabında 5, *Kim Takar Salatalık Kral’ı* (K5) kitabında 3, *Pippi Uzunçorap* (K7) kitabında 3 ve *Dedem Bir Kiraz Ağacı* (K8) kitabında 3 kez işlenmiştir. Bununla birlikte, dürüstlük değerine *Buz Bebekler* (K3) kitabında 2, *Müzik Satan Çocuklar* (K4) kitabında 1 kez yer verilmiş; ilgili kitaplarda dürüstlük değerine daha az rastlanmıştır. Öte yandan, *Gülibik* (K1) kitabında dürüstlük değerine ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır. İncelenen kitaplarda, dürüstlük değerine ilişkin toplam 22 örnek saptanmıştır.

İncelenen yapıtlarda en fazla “D6.2. Doğru ve güvenilir olmak” eylemine ilişkin bulgulara rastlanmıştır. Bununla birlikte “D6.1. Samimi olmak” eylemine daha az yer verilmiştir.

Çağımızda dürüstlük değerinin önemi yadsınamaz. 21. yüzyıl becerilerine sahip bireylerin bu değeri özümsemesi, toplumların sağlıklı biçimde varlığını sürdürmesini sağlar. İncelenen çocuk romanlarında dürüstlük değerine sayıca az rastlansa da bu değerın sezilmesinde ipuçları sunduğu söylenebilir. Aşağıda incelenen kitaplardaki değerlere ilişkin doğrudan ve örtük içerikler, romanlardan yapılan alıntılarla örneklendirilmiştir:

“Korkunç Isidor’u ise büyük amcam Isidor’a borçluyum. Annem ve babam bunu, “Ona küçük bir jest yapmak için!” diye açıklar. Büyük amcam epey zenginmiş de! Eğer ona sık sık küçük jestler yaparsak, bize de mirasından bir şeyler bırakabilirmiş belki.” (K6, s. 11) (Samimi olmak)

“Anneannem de benim geldiğimi görünce gülümsüyor ve bana öyle sıkı sarılıyordu ki, bazen boğulacağımı sanıyordum.” (K8, s. 29) (Samimi olmak)

“Öyle zamanlarda annemin hali beni çok üzüyor, onu avutmaya çalışıyordum.” (K8, s. 66) (Samimi olmak)

“Ben gideceğim. Fidan’a söz verdim.” (K2, s. 35) (Doğru ve güvenilir olmak)

“Cem de ben de doğruyu söylemekten vazgeçmeyeceğiz diye birbirimize söz verdik. Bu iş nereye varırsa varsın dik duracağız.” (K3, s. 136) (Doğru ve güvenilir olmak)

“İşte böyle başladı Sali’nin de Gani’yle konuşması sonra bir ara dedi ki Gani; “İnan Sali Benim de senin gibi gıratamdan başka Arkadaşım olmadı” (K4, s. 52) (Doğru ve güvenilir olmak)

“Ona neredeyse bildiğim her şeyi anlattım. Tren sergisinde bütün bunların sır olduğunu unuttu verdim. Ama büyük babam hiç kimseye söylemeyeceğine söz verdi.” (K5, s. 111) (Doğru ve güvenilir olmak)

“Yalan söylemek çirkin bir şey,” dedi Annika. (K7, s. 17) (Doğru ve güvenilir olmak)

Estetik Değerine İlişkin Bulgular

Tablo 8. Çocuk edebiyatı yapıtlarında yer alan estetik değerinin dağılımı

Değer	Eylemler	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	Top.
D7 Estetik	D7.1. Duyusal derinliği anlamak	2	1		1					4
	D7.2. Üretkenliği ve ruhsal gelişimi desteklemek		7							7
	D7.3. Sanatsal ve görsel zevkleri hayatın bir parçası hâline getirmek		3		2					5
	Toplam (Estetik)	2	11		3					16

Tablo 8’de estetik değeriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Tablo 8’e göre estetik değeri en fazla *Gökkuşluğu Yazı* (K2) kitabında 11 kez işlenmiştir. Bununla birlikte, estetik değerine *Buz Bebekler* (K3) adlı kitapta 3, *Gülibik* (K1) kitabında ise 2 kez yer verilmiş; ilgili kitaplarda estetik değeri daha az rastlanmıştır. Öte yandan, *Buz Bebekler* (K3), *Kim Takar Salatalık Kral’ı* (K5), *Konuk Değil Baş Belası* (K6), *Pippi Uzunçorap* (K7) ve *Dedem Bir Kiraz Ağacı* (K8) adlı kitaplarda estetik değeri ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır. İncelenen yapıtlarda, estetik değeri ilişkin toplam 16 örnek saptanmıştır.

İncelenen yapıtlarda en fazla “D7.2. Üretkenliği ve ruhsal gelişimi desteklemek” eylemine ilişkin bulgulara rastlanmıştır. Bununla birlikte “D7.3. Sanatsal ve görsel zevkleri hayatın bir parçası hâline getirmek” ve “D7.1. Duyusal derinliği anlamak” eylemlerine estetik değerinin vurgulandığı yapıtlarda daha az yer verilmiştir.

Sanat ve edebiyat, estetik zevk kazandırmada önemli rol oynar. Çocuk edebiyatı yapıtları da estetik zevki geliştirecek niteliklere sahiptir. İncelenen kitaplarda doğrudan estetik değeri ilişkin örnekler rastlanmasa da dolaylı olarak çocuk okura estetik değeri duyumsatacağı söylenebilir. Aşağıda incelenen yapıtlardaki değerlere ilişkin doğrudan ve örtük içerikler, romanlardan yapılan alıntılarla örneklendirilmiştir:

“Yatağa girer girmez düşünmeye başladım yıldızları, gökyüzünü. Uzaklardan koyunların sesleri gelirdi. Yıldızlar bir parlar, bir sönerdi tepemde. Samanyolu bir buğday tarlası gibi uzanırdı. Kutup yıldızı göz kırpardı.” (K1, s. 32) (Duyusal derinliği anlamak)

“Ağaçlar daha tomurcuklanmadan, her yer tüm yeşile keser. Kar çiçekleri çıkar, eriyen karların altından, Burcu burcu nergis, sümbül, dağ çiçekleri kokar her yer. Mor menekşeler kayaların altından burunlarını çıkarıp gülümserler.” (K1, s. 49) (Duyusal derinliği anlamak)

“O gün çok üzgündü Gani erkenden geldi hastaneye elindeki çiçekleri sunamadan kimseye düşürdü yere.” (K4, s. 79) (Duyusal derinliği anlamak)

“Lekenin üstüne resim çizmeye bayılır. Delikleri düğmelerle, yapıştırma süslerle, mercimek, nohut taneleriyle, kuru çiçeklerle kapatır.” (K2, s. 16) (Üretkenliği ve ruhsal gelişimi desteklemek)

“...deniz manzarasına çakıldım kaldım. Dalgalarında çiçek saksıları asılı, ışıltılı bir deniz aklımı çeldi önce. Dikkatle bakınca, aslan kafasına benzer kayalıkları, bebek yıldızların dolduğu kumsalı, ağaçların sudaki yansımalarına tutunmuş denizkızını gördüm. ...elbise dolabının arka tahtasına uçsuz bucaksız hayal denizini çizmek kimin aklına gelir ki?” (K2, ss. 17–18) (Üretkenliği ve ruhsal gelişimi desteklemek)

“Babasının yaktığı ateşin başına oturdu Sali. Kemanını çalmaya başladı çevresindeki ağaçlara tüneyen kuşlar susmuş, onu dinliyorlardı. Yalnızca bir bülbül uymuyordu kurala bir solist gibi ara sıra eşlik ediyordu kemana.” (K4, s. 32) (Sanatsal ve görsel zevkleri hayatın bir parçası hâline getirmek)

“Barış, dans ve müzikle iç içe yaşıyor. Nota kâğıtlarını okuyor, sesini çalıştırıyor. Müzikli dünya, zorluklarla baş etmesini kolaylaştırıyormuş.” (K2, s. 180) (Sanatsal ve görsel zevkleri hayatın bir parçası hâline getirmek)

“Göksu’nun yatağının kenarındaki duvar kendi çizdiği resimlerle silme dolu. Ayın çoklu yüzü, göğe tırmanan cüceler, kabarık elbiseli fırıncı kız, ellerinde papatyalarla koşan bir çöp oğlan, vagonları turuncu, mor, yeşil, trenler...” (K2, s. 111) (Üretkenliği ve ruhsal gelişimi desteklemek; Sanatsal ve görsel zevkleri hayatın bir parçası hâline getirmek)

Mahremiyet Değerine İlişkin Bulgular

Tablo 9. Çocuk edebiyatı yapıtlarında yer alan mahremiyet değerinin dağılımı

Değer	Eylemler	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	Top
D8 Mahremiyet	D8.1. Kişisel özgürlük alanını korumak		6			3	25		1	35
	D8.2. Kişisel bilgilerin gizliliğini korumak		1			1	1			3
	D8.3. Aile içi ilişkilerde özel alanı dikkate almak		5			1	11			17
	D8.4. Sosyal ilişkilerde kişisel alanları korumak	1	4				6		1	12
	Toplam (Mahremiyet)		1	16			5	43		2

Tablo 9’da mahremiyet değeriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Tablo 9’a göre mahremiyet değeri en fazla *Konuk Değil Baş Belası* (K6) kitabında 43, *Gökkuşluğu Yazı* (K2)

kitabında 16 kez işlenmiştir. Bununla birlikte, mahremiyet değerine *Kim Takar Salatalık Kral'ı* (K5) kitabında 5, *Dedem Bir Kiraz Ağacı* (K8) kitabında 2, *Gülibik* (K1) kitabında ise 1 kez yer verilmiş; ilgili kitaplarda mahremiyet değerine daha az yer verilmiştir. Öte yandan, *Buz Bebekler* (K3), *Müzik Satan Çocuklar* (K4) ve *Pippi Uzunçorap* (K7) adlı kitaplarda mahremiyet değerine ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır. İlgili kitaplarda, mahremiyet değerine ilişkin toplam 67 örnek saptanmıştır.

İncelenen yapıtlarda çoğunlukla “D8.1. Kişisel özgürlük alanını korumak” ve “D8.3. Aile içi ilişkilerde özel alanı dikkate almak” “D8.4. Sosyal ilişkilerde kişisel alanları korumak” eylemlerine ilişkin bulgulara rastlanmıştır. Öte yandan, mahremiyet değerini vurgulayan yapıtlarda en az “D8.2. Kişisel bilgilerin gizliliğini korumak” eylemine yer verilmiştir.

Mahremiyet değerinin erken yaşlardan itibaren kazandırılması gerekir. Çağımızda bireysel özgürlüğün ön koşulu olarak mahremiyet gösterilebilir. Bu bağlamda çocuk kitapları mahremiyet değerinin kazanılmasında önemli bir işlev üstlenir. Aşağıda incelenen yapıtlardaki değerlere ilişkin doğrudan ve örtük içerikler, romanlardan yapılan alıntılarla örneklendirilmiştir:

“Annem için ben görünmezim. Arkadaşlarımı tanımaya değer bulmaz. Ben, Göksu'nun bekçisiyim. Gözetmenim. Laf taşıyıcısıyım. Dedeme baston, Göksu'ya gözcü, cankurtaran...” (K2, s. 85) (Kişisel bilgilerin gizliliğini korumak)

“ (...) Çabuk günlüğümü bana geri ver diye gürlledi Martina. “ Benim uyarı mektubumu da!” diye bağırdım ben de.” (K5, s. 78) (Kişisel bilgilerin gizliliğini korumak)

“Onu kızdırmamaya çalışarak yalaktaki yumurtalara yaklaştım.” (K1, s. 14) (Sosyal ilişkilerde kişisel alanları korumak)

Hiçbir şey söylememeyi tercih ettim; annem de bir süre daha beni sıkıca tutup, okşamayı sürdürdü. (K8, s. 75) (Sosyal ilişkilerde kişisel alanları korumak)

“O zaman ben de kurtulmak için kulaklarımı tıkıyor, odama gidip kendimle ilgili şeyler düşünüyordum ya da resim yapıyordum.” (K8, s. 53) (Kişisel özgürlük alanını korumak)

“Bu durumda sen, iyi terbiyenin meyve verdiği ender çocuklardan birisin. İyi terbiye edilmiş çocuklar karşılık vermez.” (K6, s. 16) (Kişisel özgürlük alanını korumak)

“Cimri değilimdir, ama bornozum- özellikle de tatil günlerinde- en temek giysilerimden biridir.” (K6, s. 70) (Aile içi ilişkilerde özel alanı dikkate almak)

“Çekmeceleri çektim, çektim. Düzenini bozmadan içlerini karıştırdım.” (K2, s. 184) (Aile içi ilişkilerde özel alanı dikkate almak)

Merhamet Değerine İlişkin Bulgular

Tablo 10. Çocuk edebiyatı yapıtlarında yer alan merhamet değerinin dağılımı

Değer	Eylemler	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	Top.
D9 Merhamet	D9.1. Vicdanlı olmak	1	10			1	2			14
	D9.2. Şefkatli olmak		26				6		4	36
	D9.3. İnsanı ve doğayı sevmek		10		8				6	24
	Toplam (Merhamet)	1	46		8	1	8		10	74

Tablo 10'da merhamet değeriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Tablo 10'a göre merhamet değeri en fazla *Gökkuşluğu Yazı* (K2) kitabında 46 kez işlenmiştir. Bununla birlikte, merhamet değerine *Dedem Bir Kiraz Ağacı* (K8) kitabında 10, *Müzik Satan Çocuklar* (K4) kitabında 8, *Konuk Değil Baş Belası* (K6) kitabında 8, *Gülibik* (K1) kitabında 1 ve *Kim Takar Salatalık Kral'ı* (K5) kitabında 1 kez yer verilmiş; ilgili kitaplarda merhamet değeri daha az işlenmiştir. Öte yandan, *Buz Bebekler* (K3), ve *Pippi Uzunçorap* (K7) adlı kitaplarda merhamet değerine ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır. İlgili yapıtlarda, merhamet değerine ilişkin toplam 74 örnek saptanmıştır.

İncelenen kitaplarda çoğunlukla "D9.2 Şefkatli olmak ve "D9.3. İnsanı ve doğayı sevmek" eylemlerine ilişkin bulgulara rastlanmıştır. Öte yandan, merhamet değerini vurgulayan yapıtlarda "D9.1. Vicdanlı olmak" eylemine daha az yer verilmiştir.

Düşünen, duyarlı ve demokratik kültür bilinci edinmiş bireylerin merhametli olması beklenir. 21. yüzyıl insanı, diğer kişi ve canlılara karşı merhametli olmalıdır. İnsanın sosyal bir varlık olarak merhametli olması gerektiği çocuk edebiyatı yapıtları aracılığıyla sezdirilebilir. Aşağıda incelenen yapıtlardaki değerlere ilişkin doğrudan ve örtük içerikler, romanlardan yapılan alıntılarla örneklendirilmiştir:

"Oysa ben onu o zaman da şimdi de bağışlıyorum." (K1, s. 59) (Vicdanlı olmak)

"Kulak misafiri olduğum konuşmadan Jasper'a söz etmemek konusunda anlaştık Bille ile. Çünkü, insanın istenmediği bir yerde kalması korkunç olmalı." (K6, s. 103) (Vicdanlı olmak)

"Nik'e haksız davrandığımı ve onunla çok kaba konuştuğumu fark ettim. (...) "Özür dilerim Nik. "edim." (K5, s. 153) (Vicdanlı olmak)

"Fidan, sınıf arkadaşım Tülay'ın kardeşi. İki gözü de çok az görüyor. Benimle yürürken kendini güvende hissediyormuş. Can simidim der bana. Kardeşi gibi burnumu havaya dikip önden yürümüyorum; Fidan'ı izliyor, ona öncelik tanıyorum." (K2, s. 36) (Şefkatli olmak)

"Onu böyle huzursuz görünce, birden ben de o şekilde bağırın dedeme kızdım ve onu avutmak için, "Endişelenme, anne, ben seni seviyorum!" dedim." (K8, s. 26) (Şefkatli olmak)

“Babam yerinden sıçradı. “Bunu anlayamayacak kadar aptalsan, çeneni tut. Niteliksiz yorumlarına ihtiyacım yok!” diye bağırdı.” (K6, s. 81) (Şefkatli olmak)

“O anda iki çocuk arkadaş oldular sevgi dolu gözlerle birbirlerine baktılar...” (K4, s. 48) (İnsanı ve doğayı sevmek)

“Anneannemin asıl tutkusu, tavuklardan çok kazlardı. Neden bilmiyorum, kazların insanlardan daha akıllı olduklarını söylerdi, ama ben biraz kendisine benzediklerinden böyle söylediğini düşünüyorum.” (K8, s. 24) (İnsanı ve doğayı sevmek)

Mütevazılık Değerine İlişkin Bulgular

Tablo 11. Çocuk edebiyatı yapıtlarında yer alan mütevazılık değerinin dağılımı

Değer	Eylemler	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	Top.
D10 Mütevazılık	D10.1. Kendini tanımak						1		1	2
	D10.2. Gösteriş ve övünmekten kaçınmak		2				3			5
	D10.3. İnsan ilişkilerinde yapıcı olmak	2	1				14		2	19
	Toplam (Mütevazılık)	2	3				18		3	26

Tablo 11’de mütevazılık değeriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Tablo 11’e göre mütevazılık değeri en fazla *Konuk Değil Baş Belası* (K6) kitabında 18 kez işlenmiştir. Bununla birlikte, mütevazılık değerine *Gökkuşluğu Yazı* (K2) kitabında 3, *Dedem Bir Kiraz Ağacı* (K8) kitabında 3 ve *Gülübik* (K1) kitabında 2 kez rastlanılmış; ilgili yapıtlarda mütevazılık değeri daha az işlenmiştir. Öte yandan, *Buz Bebekler* (K3), *Müzik Satan Çocuklar* (K4), *Kim Takar Salatalık Kral’ı* (K5) ve *Pippi Uzunçorap* (K7) adlı yapıtlarda mütevazılık değerine ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır. İncelenen yapıtlarda, mütevazılık değerine ilişkin toplam 26 örnek saptanmıştır.

İncelenen kitaplarda çoğunlukla “D10.3. İnsan ilişkilerinde yapıcı olmak” eylemine ilişkin örneklere rastlanmıştır. Öte yandan, bahsi geçen kitaplarda “D10.2. Gösteriş ve övünmekten kaçınmak” ve “D10.1. Kendini tanımak” eylemlerine daha az yer verilmiştir.

Toplumun etkin bir üyesi olmak için öncelikle iletişim becerisinin gelişmiş olması gerekir. İnsan ilişkilerinin temeli olan sağlıklı bir iletişim için kişilerin mütevazılık değerine sahip olması gerekir. Çocuk kitapları bu değerini okur tarafından sezilmesini sağlayabilir. Aşağıda incelenen yapıtlardaki değerlere ilişkin doğrudan ve örtük içerikler, romanlardan yapılan alıntılarla örneklendirilmiştir:

“Bunu hesaba katarak, başka bir şey söylemedim ve zaten iyi bildiğim bir şey yaptım: Baş eğdim.” (K6, s. 35) (Kendini tanımak)

“Öğrenecek ve yazacak o kadar çok şey vardı ki, bu da okulda en hoşuma gitmeyen şeydi; hem sonra, yazdıklarım herkesi güldürüyordu” (K8, s. 56) (Kendini tanımak)

“O zamanlar lider havalara kapılmıştım. Her şey elimin altında olsun isterdim. Takımın öteki oyuncularını, ‘Kupa nerede?’ diye sordukça, ben, ‘Kupanız batsın’ derdim. Topunu sustururdum.” (K2, s. 30) (Gösteriş ve övünmekten kaçınmak)

“Ama annem, yalınayak yürümeyi reddetti. “Sonra insanlar ne der?” diye itiraz etti. “Artık çocuk değilim ki!” (K6, s. 132) (Gösteriş ve övünmekten kaçınmak)

“Ben ihtiyacım olanı kazanıyorum. Fazla geleniyle de zor durumdaki insanlar için fikir üretiyorum, diyor.” (K2, s. 143) (Gösteriş ve övünmekten kaçınmak)

“Sevincimi, mutluluğumu birileri ile paylaşmak istiyordum.” (K1, s. 36) (İnsan ilişkilerinde yapıcı olmak)

“Çalışınca, emek verince, başarıyorsun.” (K2, s. 151) (İnsan ilişkilerinde yapıcı olmak)

“O an anneme karşı öyle bir nefret duydum ki, elimden gelse onu yok edebilirdim. Koşup dedeme sarılmak istedim, ama dedem beni tatlılıkla uzaklaştırdı.” (K8, s. 50) (İnsan ilişkilerinde yapıcı olmak)

Özgürlük Değerine İlişkin Bulgular

Tablo 12. Çocuk edebiyatı yapıtlarında yer alan özgürlük değerinin dağılımı

Değer	Eylemler	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	Top.
D11 Özgürlük	D11.1. Cesaretli ve girişimci olmak		22				23	4		49
	D11.2. Kararlı olmak		10	1		8	16	4	1	40
	D11.3. Kişisel ve toplumsal haklara saygı göstermek		5				6			11
	Toplam (Özgürlük)		37	1		8	45	8	1	100

Tablo 12’de özgürlük değeriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Tablo 12’ye göre özgürlük değeri en fazla *Konuk Değil Baş Belası* (K6) kitabında 45, *Gökkuşluğu Yazı* (K2) kitabında 37 kez işlenmiştir. Bununla birlikte, özgürlük değerine *Kim Takar Salatalık Kral’ı* (K5) adlı kitapta 8 ve *Pippi Uzunçorap* (K7) adlı kitapta 8 kez değinilmiştir. Öte yandan *Buz Bebekler* (K3) ve *Dedem Bir Kiraz Ağacı* (K8) kitaplarında ilgili değer 1 kez işlenmiş; *Gülibik* (K1) ve *Müzik Satan Çocuklar* (K4) kitaplarında özgürlük değerine ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır. İncelenen yapıtlarda, özgürlük değerine ilişkin toplam 100 örnek saptanmıştır.

İncelenen kitaplarda özgürlük değerine ilişkin çoğunlukla “D11.1. Cesaretli ve girişimci olmak” ve “D11.2. Kararlı olmak” eylemleri işlenmiştir. Öte yandan, bahsi geçen kitaplarda “D11.3. Kişisel ve toplumsal haklara saygı göstermek” eylemine daha az yer verilmiştir.

Evrensel değerlerden biri olan özgürlük, bireylerin sağlıklı gelişimleri açısından önemlidir. Nitekim, özgürlük değeri, bireylerin kendilerini ifade etme, kendi kararlarını alabilme vb. becerilerinin kazandırılmasında son derece önemlidir. Bu nedenle ilgili kitaplarda sıkça vurgulandığı görülmektedir. Aşağıda incelenen yapıtlardaki değerlere ilişkin doğrudan ve örtük içerikler, romanlardan yapılan alıntılarla örneklendirilmiştir:

“Kıskançlıktan delirsem ne yazar! Kız, dedemin yakıştırmasıyla, tam bir akli evvel! Uçuk kaçık! Delidolu! Esintili!” (K2, s. 14) (Cesaretli ve girişimci olmak)

“Geçmişte evimizde hiç heyecanlı şeyler yaşanmadığından, heyecanlı olaylar anlatmakta pek deneyimli sayılmam. Annem bunu uyumlu aile yaşamımıza bağlıyor. Ablam ise bunun doğru olmadığını iddia ediyor. Biz uyumlu falan değil, düpedüz sıkıcıymışız. Kim haklı olursa olsun, ben yalnızca birbirini tekrar eden sıradanlıklara alışkınım.” (K6, s. 10) (Cesaretli ve girişimci olmak)

“Elveda çocuklar,” diyen Pippi, tek tek hepsini alnından öpmüştü. Benim için endişelenmeyin. Ben her zaman başımın çaresine bakabilirim.” (K7, s. 12) (Cesaretli ve girişimci olmak)

“İstedğim şeyi yaparım, hem sen ne karışıyorsun? Sana ne?” (K3, s. 33) (Kararlı olmak)

“Büyükbabam, annem, Martina ve ben hayır anlamında kafamızı salladık ilk kez hiçbirimiz babamın emirlerine uyuyorduk.” (K5, s. 37) (Kararlı olmak)

“Annemin sorusu karşısında kendimi aptal gibi hissettim; ama ortada bir sorun vardı, bu nedenle de teslim olmadım.” (K8, s. 71) (Kararlı olmak)

“Göksu ne cehennemde? Diye beni sorguya çekmesi yok mu? İşte, bu sese illet oluyorum.” (K2, s. 12) (Kişisel ve toplumsal haklara saygı göstermek)

“Çünkü insan, fikri veya istekleri hiçbir zaman sorulmazsa haliyle öfkelenir.” (K6, s. 15) (Kişisel ve toplumsal haklara saygı göstermek)

Sabır Değerine İlişkin Bulgular

Tablo 13. Çocuk edebiyatı yapıtlarında yer alan sabır değerinin dağılımı

Değer	Eylemler	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	Top
D12 Sabır	D12.1. Olumlu bakış açısına sahip olmak		5		4		2		2	13
	D12.2. Düşünce, duygu ve davranışlarında kontrollü olmak		7				5		6	18
	D12.3. İstikrarlı olmak		4						1	5
	Toplam (Sabır)		16		4		7		9	36

Tablo 13’te sabır değeriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Tablo 13’e göre sabır değeri en fazla *Gökkuşaklı Yazı* (K2) kitabında 16 kez işlenmiştir. Bununla birlikte, sabır değerine *Dedem Bir Kiraz Ağacı* (K8) kitabında 9, *Konuk Değil Baş Belası* (K6) kitabında 7 ve *Müzik Satan Çocuklar* (K4) kitabında 4 kez değinilmiş; ilgili kitaplarda sabır değeri daha az işlenmiştir. Öte yandan, *Gülibik* (K1), *Buz Bebekler* (K3), *Kim Takar Salatalık Kral’ı* (K5), *Pippi Uzunçorap* (K7) adlı kitaplarda sabır değerine ilişkin bir bulgu tespit edilmemiştir. İncelenen yapıtlarda, sabır değerine ilişkin toplam 36 örnek saptanmıştır.

İncelenen kitaplarda sabır değerine ilişkin çoğunlukla “D12.2. Düşünce, duygu ve davranışlarında kontrollü olmak” ve “D12.1. Olumlu bakış açısına sahip olmak” eylemlerine değinilmiştir. Sabır değerinin “D12.3. İstikrarlı olmak” eylemi ise daha az işlenmiştir.

Her şeyin hızlı tüketildiği bu çağda sabır değeri, çocuklara erken yaşlardan itibaren kazandırılmalıdır. Sadece metanın değil duyguların da hızla tüketildiği bu çağda sabır, insanı

insan kılan bir değer olarak ön plana çıkmaktadır. Yazınsal nitelikli kitaplar aracılığıyla çocuk, dürtülerini kontrol etmesi ve her konuda istikrarlı olması gerektiğini duyumsayabilir. Aşağıda incelenen yapıtlardaki değerlere ilişkin doğrudan ve örtük içerikler, romanlardan yapılan alıntılarla örneklendirilmiştir:

“Ah, keşke benim de sorumluluklarım olmasa da bir ay köşeme çekilip, gönlümden geçenleri yapabilsem.” (K2, s. 75) (Olumlu bakış açısına sahip olmak)

“Oturduk pencerenin karşısına Beklemeye başladık yine, Bugün gelecek umuduyla...” (K4, s. 75) (Olumlu bakış açısına sahip olmak)

“Gördün mü, durum yavaş yavaş düzeliyor; yeter ki sabrımızı yitirmeyelim, dercesine gülümsedi anneme.” (K6, s. 75) (Olumlu bakış açısına sahip olmak)

“Aklımı kaçıracağım! Tostu makineye koyana kadar yüz kere, “tostum nerde?” denmez ki!” (K2, s. 20) (Düşünce, duygu ve davranışlarında kontrollü olmak)

“Annem asansörde, babamın aynı zamanda otel hesabını da istemesinin en iyisi olacağını söyledi. Burada bir dakika daha kalmak istemiyormuş. Herkes bağıışmamızı duymuş; bu da onu müthiş utandırıyor. Başkalarının onu parmakla göstermesini istemiyormuş.” (K6, s. 140) (Düşünce, duygu ve davranışlarında kontrollü olmak)

“Annemin tepkisi beklediğimden o kadar farklıydı ki, bu kez cidden ağlamaya başladım. O da hemen tutumunu değiştirdi.” (K8, s. 75) (Düşünce, duygu ve davranışlarında kontrollü olmak)

“Çalışınca, emek verince, başarıyorsun.” (K2, s. 151) (İstikrarlı olmak)

“Anneannem, onun kasabanın en yakışıklısı olduğunu söylerdi; onu kandırınca kadar canı çıkmış.” (K8, s. 14) (İstikrarlı olmak)

Sağlıklı Yaşam Değerine İlişkin Bulgular

Tablo 14. Çocuk edebiyatı yapıtlarında yer alan sağlıklı yaşam değerinin dağılımı

Değer	Eylemler	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	Top.
D13 Sağlıklı Yaşam	D13.1. Yeterli, dengeli ve sağlıklı beslenmek						1		1	2
	D13.2. Sosyal ve sportif etkinliklere katılmak		2							2
	D13.3. Bağımlılıktan kaçınmak ve bağımlılıkla mücadele etmek								1	1
	D13.4. İnsan sağlığını önemsemek		4							4
	Toplam (Sağlıklı Yaşam)		6					1	2	9

Tablo 14’te sağlıklı yaşam değeriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Tablo 14’e göre sağlıklı yaşam değeri en fazla *Gökkuşluğu Yazı* (K2) kitabında 6 kez işlenmiştir. Bununla birlikte, sağlıklı yaşam değerine *Dedem Bir Kiraz Ağacı* (K8) kitabında 2 ve *Konuk Değil Baş Belası* (K6) kitabında 1 kez değinilmiş; ilgili kitaplarda sağlıklı yaşam değerine daha az rastlanmıştır. Öte yandan, *Gülibik* (K1), *Buz Bebekler* (K3), *Müzik Satan Çocuklar* (K4), *Kim Takar Salatalık Kral’ı* (K5), *Pippi Uzunçorap* (K7) adlı kitaplarda sağlıklı yaşam değerine ilişkin bir bulguya

rastlanmamıştır. İncelenen yapıtlarda, çalışkanlık değerine ilişkin toplam 9 örnek saptanmıştır.

İncelenen kitaplarda sağlıklı yaşam değerine ilişkin çoğunlukla “D13.4. İnsan sağlığını önemsemek” eylemi işlenmiştir. Sağlıklı yaşam değerini vurgulayan kitaplarda “D13.1. Yeterli, dengeli ve sağlıklı beslenmek”, “D13.2. Sosyal ve sportif etkinliklere katılmak”, “D13.3. Bağımlılıktan kaçınmak ve bağımlılıkla mücadele etmek” eylemleri daha az işlenmiştir. Aşağıda incelenen yapıtlardaki değerlere ilişkin doğrudan ve örtük içerikler, romanlardan yapılan alıntılarla örneklendirilmiştir:

“Satın aldığı her şeyi yiyip bitirir. Bunlar küçük midesine fazla gelse de. Hatta, artık iyi kokmuyor ve renk değiştirmiş olsalar da. Sonra da iyice bir fenalaşır.” (K6, s. 48) (Yeterli, dengeli ve sağlıklı beslenmek)

“İlk gün dedem, yalnızca bir tane yumurta almak istedi; çünkü yumurtalı kremanın çok taze olabilmesi için, tavuk kokması gerektiğini söyledi.” (K8, s. 45) (Yeterli, dengeli ve sağlıklı beslenmek)

“Benim en iyi başardığım bir şey yok. Son günlerde az buçuk jimnastiğe ilgi duydum, o kadar.” (K2, s. 172) (Sosyal ve sportif etkinliklere katılmak)

“Tedavin bitince kaydolsana? Çalıştıracıları iyi eğitilmiş ve deneyimlidir. Çocukları, gençleri yarışmalara hazırlıyorlar. Hem yaşın hem kaslarının yapısı uygun.” (K2, s. 114) (Sosyal ve sportif etkinliklere katılmak)

“Kırdan kopardığı ve yavaş yavaş ağzında kemirdiği otlar. “Bu, purodan daha iyi,” derdi.” (K8, s. 15) (Bağımlılıktan kaçınmak ve bağımlılıkla mücadele etmek)

“Elini alnıma koydu; ‘ateşin var’ dedi. Gece yarısı demedik, hastanenin acilinde aldık soluğu. Muayenenin ardından röntgen laboratuvarına gönderildim.” (K2, s. 73) (İnsan sağlığını önemsemek)

“Eski sağlığıma kavuşmam için her gün beraber çaba göstereceğiz ya, aramızda bir abla kardeş bağı kurulur sanmıştım.” (K2, s. 113) (İnsan sağlığını önemsemek)

“Mutfak araç gereci temizliği ve hijyen eğitimi veriliyormuş. Sebze, meyvenin vitamininin kaybetmeden doğranması ve hızlı pişirme yöntemleri bile bu derste öğretiliyormuş. Öğrenciler, besin artığı kalmadan tertemiz yıkanmasının inceliklerini deneyerek öğrenirlermiş.” (K2, s. 196) (İnsan sağlığını önemsemek)

Saygı Değerine İlişkin Bulgular

Tablo 15. Çocuk edebiyatı yapıtlarında yer alan saygı değerinin dağılımı

Değer	Eylemler	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	Top
D14 Saygı	D14.1. Nezaketli olmak	3	7			2	25	5	1	43
	D14.2. Kendisine saygı duymak		20	1		1	1			23
	D14.3. Çevresine, milli ve manevi değerlerine saygı duymak				1					1
	Toplam (Saygı)	3	27	1	1	3	26	5	1	65

Tablo 15'te saygı değeriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Tablo 15'e göre saygı değeri en fazla *Konuk Değil Baş Belası* (K6) kitabında 26 ve *Gökkuşluğu Yazı* (K2) kitabında 27 kez işlenmiştir. Bununla birlikte, saygı değeri *Pippi Uzunçorap* (K7) kitabında 5, *Gülibik* (K1) kitabında 3, *Kim Takar Salatalık Kral'ı* (K5) kitabında 3, *Buz Bebekler* (K3), *Müzik Satan Çocuklar* (K4) ve *Dedem Bir Kiraz Ağacı* (K8) kitaplarında ise 1 kez işlenmiş; ilgili kitaplarda saygı değerine daha az rastlanmıştır. İncelenen yapıtlarda, saygı değerine ilişkin toplam 65 örnek saptanmıştır.

İncelenen kitaplarda saygı değerine ilişkin çoğunlukla "D14.1. Nezaketli olmak" ve "D14.2. Kendisine saygı duymak" eylemleri işlenmiştir. Saygı değerini vurgulayan kitaplarda "D14.3. Çevresine, millî ve manevi değerlerine saygı duymak" eylemi daha az işlenmiştir. Aşağıda incelenen yapıtlardaki değerlere ilişkin doğrudan ve örtük içerikler, romanlardan yapılan alıntılarla örneklendirilmiştir:

"Ališir annemin elini öpmeye geldi." (K1, s. 43) (Nezaketli olmak)

"Ömer Hoca gözlerinden sevgi akan bir adam. Benimle tanışırken elimi sımsıkı sıktı. Ben de balerin selamı verdim; küçük, sevimli bir reverans." (K2, s. 118) (Nezaketli olmak)

"Beni son kez affeder misin? Bundan sonra daha dikkatli olmam gerektiğini unutmamaya çalışacağım!" Öğretmen affedeceğini söyledi. (K7, ss. 50-51) (Nezaketli olmak)

"Çok iyi oynadım Lülüfer, çok iyi. (...) Ondan daha iyi oynuyorum ve Sadun Hoca bunu görüyor. Bu oyunda kaptan benim, başrol benim. İnsan her alanda yetenekli olamaz ki, Gülçin bu iddiadan vazgeçmeli." (K3, s. 36) (Kendisine saygı duymak)

"Büyükbabam ona, kesinlikle Kumi-Ori'nin elini öpmeyeceğini, öpse öpse hoş bir bayanın elini öpebileceğini Kumi-Ori'nin de hoş bir bayan olmadığını söyledi." (K5, s. 17) (Kendisine saygı duymak)

"Bunu hesaba katarak, başka bir şey söylemedim ve zaten iyi bildiğim bir şey yaptım: Baş eğdim." (K6, s. 35) (Kendisine saygı duymak)

"Ama kuşların birbirlerini dinleme saygınlığı... ya hepsi birden konuşuyorlar ya da hepsi birden susuyor bu yüzden de kimin ne dediği bir türlü anlaşılıyordu." (K4, s. 31) (Çevresine, millî ve manevi değerlerine saygı duymak)

Sevgi Değerine İlişkin Bulgular

Tablo 16. Çocuk edebiyatı yapıtlarında yer alan sevgi değerinin dağılımı

Değer	Eylemler	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	Top
D15 Sevgi	D15.1. Anlayışlı ve barışçıl olmak		12	2	2		22	1		39
	D15.2. Vefalı olmak	1	4	1	4				1	11
	D15.3. Sadakatli olmak		4		1					5
	D15.4. Özverili olmak	2	22		2		4	2	1	33
	D15.5. Misafirperverlik			1	2	4	3	4		14
	Toplam (Sevgi)		3	42	4	11	4	29	7	2

Tablo 16’da sevgi değeriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Tablo 16’ya göre sevgi değeri en fazla *Gökkuşluğu Yazı* (K2) kitabında 42, *Konuk Değil Baş Belası* (K6) kitabında 29 kez işlenmiştir. Bununla birlikte, sevgi değeri *Müzik Satan Çocuklar* (K4) kitabında 11, *Pippi Uzunçorap* (K7) kitabında 7, *Buz Bebekler* (K3) kitabında 4, *Kim Takar Salatalık Kral’ı* (K5) kitabında 4, *Gülibik* (K1) kitabında 3 ve *Dedem Bir Kiraz Ağacı* (K8) kitabında ise 2 kez işlenmiş; ilgili kitaplarda sevgi değerine daha az rastlanmıştır. İncelenen yapıtlarda, sevgi değerine ilişkin toplam 102 örnek saptanmıştır.

İncelenen kitaplarda sevgi değerine ilişkin çoğunlukla “D15.1. Anlayışlı ve barışçıl olmak” ve “D15.4. Özverili olmak” eylemleri saptanmıştır. Sevgi değerine vurgu yapan kitaplarda “D15.5. Misafirperverlik” ve “D15.2. Vefalı olmak” eylemleri daha az işlenmiş; “D15.3. Sadakatli olmak” eyleminin ise en az değinilen eylem olduğu belirlenmiştir.

İlgili kitaplarda sıkça vurgulanan sevgi değeri, insanı insan kılan değerlerin başında gelmektedir. Sosyal yaşamdaki ilişkilerin temelini oluşturan ve insanlar arasındaki ilgi, saygı, bağlılığı oluşturan sevgi değeri sayesinde toplumsal bağlar gelişmektedir. Zira bu değer çocuk kitapları aracılığıyla bireylere kazandırılması, bireysel ve toplumsal gelişim açısından son derece önemlidir. Çocuk edebiyatı yapıtları aracılığıyla sevgi değerini erken yaşlardan itibaren duyumsamaya başlayan çocuğun, düşünen, duyarlı ve özerk benlikli birey olarak yetişeceği söylenebilir. Aşağıda incelenen yapıtlardaki değerlere ilişkin doğrudan ve örtük içerikler, romanlardan yapılan alıntılarla örneklendirilmiştir:

“Ömer Hoca gözlerinden sevgi akan bir adam. Benimle tanışırken elimi sımsıkı sıktı. Ben de balerin selamı verdim; küçük, sevimli bir reverans.” (K2, s. 118) (Anlayışlı ve barışçıl olmak)

“Sen çok iyi kalpli birisin.” Dedi.” Bunu sana vermek istiyorum, öğretmen!” (K7, s. 55)” (Anlayışlı ve barışçıl olmak)

Ben de tuttum bir kömür parçası bulup, evimizin arka duvarına şu tümceyi yazdım: “Bugün Gülibik ilk kez öttü. Sesi çok güzeldi...” (K1, s. 34) (Vefalı olmak)

“O hepimizin annesi. Başka anneler de var burada, ben en çok onu seviyorum. İş için değil, para karşılığında değil, sevdiği için yanımızda gibi hissediyorum.” (K3, s. 7) (Vefalı olmak)

“Yıllardır kemanydı onun yalnız tek dostu her şeyini anlatıp paylaşıp konuştuğu...” (K4, s. 40) (Sadakatli olmak)

“Olmaz!” dedi Bille. O zaman Jasper’ın konuşacak hiç kimsesi kalmaz.” (K6, s. 93) (Özverili olmak)

“Babam yatağa oturdu ve başımı okşadı.” (K8, s. 156) (Özverili olmak)

“... Babam, Kumi-Ori’nin kendisiyle yaratabileceğini söyledi. İşte bu çok tuhaf bir şeydi. Ama bundan da tuhafı, babamın bunu söyleyiş biçimiydi; çünkü babam “ Majesteleri, benim yatağında huzur içinde istirahat edebilirler. Majesteleri uykudayken ben nöbet tutarım!” demişti.” (K5, s. 19) (Misafirperverlik)

Sorumluluk Değerine İlişkin Bulgular

Tablo 17. Çocuk edebiyatı yapıtlarında yer alan sorumluluk değerinin dağılımı

Değer	Eylemler	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	Top.
D16 Sorumluluk	D16.1. Kendine karşı görevlerini yerine getirmek		12		1			3		16
	D16.2. Topluma karşı görevlerini yerine getirmek		17		2					19
	D16.3. Görev bilincine sahip olmak		18		1				1	19
	Toplam (Sorumluluk)		47		4			3	1	55

Tablo 17’de sorumluluk değeriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Tablo 17’ye göre sorumluluk değeri en fazla *Gökkuşluğu Yazı* (K2) kitabında 47 kez işlenmiştir. Bununla birlikte, sorumluluk değeri, *Müzik Satan Çocuklar* (K4) kitabında 4, *Pippi Uzunçorap* (K7) kitabında 3 ve *Dedem Bir Kiraz Ağacı* (K8) kitabında 1 kez işlenmiş; ilgili kitaplarda sorumluluk değerine daha az rastlanmıştır. Öte yandan, *Gülibik* (K1), *Buz Bebekler* (K3), *Kim Takar Salatalık Kral’ı* (K5), *Konuk Değil Baş Belası* (K6) kitaplarında sorumluluk değerine rastlanmamıştır. İncelenen yapıtlarda, sorumluluk değerine ilişkin toplam 55 örnek saptanmıştır.

İncelenen kitaplarda sorumluluk değerine ilişkin çoğunlukla “D16.2. Topluma karşı görevlerini yerine getirmek” ve “D16.3. Görev bilincine sahip olmak” eylemleri işlenmiş; “D16.1. Kendine karşı görevlerini yerine getirmek” eylemine daha az yer verilmiştir.

21. yüzyıl dinamik bir çağ olduğu için insanların alması gereken sorumlulukları artmıştır. Çocuklar, sorumluluk bilinci ile yetiştirilmelidir. Bu bilincin erken yaşlardan itibaren oluşmaya başlaması gerekir. Aksi takdirde ileriki yaşlarda insanlar sorumluluktan kaçınırlar. Çocuk kitapları sorumluluk değerini kazandırmada önemli bir rol oynayabilir. Öykünüp özdeşim kurulan kahramanın sorumluluk alan özellikte olması çocuğun sorumluluk değerini duyumsamasını sağlar. Aşağıda incelenen yapıtlardaki değerlere ilişkin doğrudan ve örtük içerikler, romanlardan yapılan alıntılarla örneklendirilmiştir.

“Kardeşimin peşinden koşturmak dünyanın en ağır sporu. Kızı ağaç dallarında toplamaktan, denizin derinliklerine kayarken çekelemekten, mızraklar üstünde titremekten bitkinim.” (K2, s. 11) (Kendine karşı görevlerini yerine getirmek)

“Yetişmek için arabaya çiçek koşarak toplanmalıydı.” (K4, s. 18) (Kendine karşı görevlerini yerine getirmek)

“Her zamankinden daha çabuk yüzlerini yıkayıp dişlerini fırçaladılar. Neşe içinde ve aceleyle giyindiler.” (K7, s. 24) (Kendine karşı görevlerini yerine getirmek)

“Göksu balkondayken gözümü ondan ayırmam iyi olmaz. Hatta, böyle düşüncelere dalıp çevremle ilişkiyi kesmem bile doğru sayılmaz.” (K2, s. 64) (Topluma karşı görevlerini yerine getirmek)

“Yalnızca anne akşam yemeği için toplandığı çalı-çırpıyı arabaya taşıyordu.” (K4, s. 22) (Topluma karşı görevlerini yerine getirmek)

“Yaşlılıkta zor oluyor göçebelik etmesi her baba gibi çingene de istemedi oğlunun yaşantısının kendi yaşamına benzemesine.” (K4, s. 36) (Topluma karşı görevlerini yerine getirmek)

“Koşarken, mahallemizden uzaklaştığımızı fark etmemişim. Fidan için aldığım izni çoktan aşmıştı.” (K2, s. 43) (Görev bilincine sahip olmak)

“Bugünlük yeter, Tonino, benim çalışmam gerekiyor. (K8, s. 49) (Görev bilincine sahip olmak)

Tasarruf Değerine İlişkin Bulgular

Tablo 18. Çocuk edebiyatı yapıtlarında yer alan tasarruf değerinin dağılımı

Değer	Eylemler	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	Top
D17	D17.1. Bilinçli tüketici olmak		1				2			3
	D17.2. İsraftan kaçınmak		1			2	1			4
Tasarruf	D17.3. Sahip olduklarının değerini bilmek		1							1
	Toplam (Tasarruf)		3			2	2			7

Tablo 18’de tasarruf değeriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Tablo 18’e göre tasarruf değeri en fazla *Gökkuşuğu Yazı* (K2) kitabında 3 kez işlenmiştir. Bununla birlikte, tasarruf değeri *Kim Takar Salatalık Kral’ı* (K5) kitabında 2, *Konuk Değil Baş Belası* (K6) kitabında 2 kez işlenmiş; ilgili kitaplarda tasarruf değerine daha az rastlanmıştır. Öte yandan, *Gülibik* (K1), *Buz Bebekler* (K3), *Müzik Satan Çocuklar* (K4), *Pippi Uzunçorap* (K7) ve *Dedem Bir Kiraz Ağacı* (K8) kitaplarında tasarruf değerine rastlanmamıştır. İncelenen yapıtlarda, tasarruf değerine ilişkin toplam 7 örnek saptanmıştır.

İncelenen kitaplarda tasarruf değerine ilişkin çoğunlukla “D17.2. İsraftan kaçınmak” ve “D17.1. Bilinçli tüketici olmak” eylemleri işlenmiş; “D17.3. Sahip olduklarının değerini bilmek” eylemine daha az yer verilmiştir. Aşağıda incelenen yapıtlardaki değerlere ilişkin doğrudan ve örtük içerikler, romanlardan yapılan alıntılarla örneklendirilmiştir:

“Çekmecelerinden biri, açılmamış paketlerle ağzına kadar doludur.” (K2, s. 13) (Bilinçli tüketici olmak)

“Annemiz indirime bayağı meraklıdır da. Hatta bazen, sırf daha ucuz diye, aslında hiç ihtiyaç duymadığı şeyleri satın aldığından kuşkulaniyorum.” (K6, s. 31) (Bilinçli tüketici olmak / İsraftan kaçınmak)

“Annem; “sanki biz parayı çarçur ediyoruz da sizler tutumluymuşsunuz gibi.” Oysa yalnızca öyle görünmüyordu gerçekten de öyleydi.” (K6, s. 127) (Bilinçli tüketici olmak / İsraftan kaçınmak)

“Sokağa her çıkışında iki üç parça giysi satın almadan gelmez.” (K2, s. 13) (İsraftan kaçınmak)

“Bahçe içinde bir ev satın aldık 3 yıldır burada oturuyoruz annem evin borçlarını ödeyene kadar babamın yaşlı bir moruk olacağını söylüyor bu nedenle tasarruf yapmamız gerekiyor.” (K5, s. 14) (İsraftan kaçınmak)

“Aslında babam cimri filan da değilmiş, yalnız evin borçlarını ödemek için tasarruf yapıyormuş biraz.” (K5, s. 131) (İsraftan kaçınmak)

“Günde iki saat çalışırsanız hem hayatı öğrenir hem harçlık biriktirirsiniz.” (K2, s. 61) (Sahip olduklarının değerini bilmek)

Temizlik Değerine İlişkin Bulgular

Tablo 19. Çocuk edebiyatı yapıtlarında yer alan temizlik değerinin dağılımı

Değer	Eylemler	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	Top
D18 Temizlik	D18.1. Kişisel temizlik ve bakımına önem vermek						5			5
	D18.2. Yaşadığı ortamın temizliğine dikkat etmek	1	1	1		3	3	4		13
	D18.3. Çevresel temizliğe ve sürdürülebilirliğe önem vermek						1			1
	Toplam (Temizlik)	1	1	1		3	9	4		19

Tablo 19’da temizlik değeriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Tablo 19’a göre, temizlik değeri en fazla *Konuk Değil Baş Belası* (K6) yapıtında 9 kez işlenmiştir. Bununla birlikte, temizlik değerine *Pippi Uzunçorap* (K7) kitabında 4, *Kim Takar Salatalık Kral’ı* (K5) kitabında 3, *Gülibik* (K1), *Gökkuşluğu Yazı* (K2) ve *Buz Bebekler* (K3) kitaplarında 1 kez rastlanılmış; bu kitaplarda temizlik değerine daha az değinilmiştir. Öte yandan, *Müzik Satan Çocuklar* (K4) ve *Dedem Bir Kiraz Ağacı* (K8) kitaplarında temizlik değerine rastlanmamıştır. İncelenen yapıtlarda, temizlik değerine ilişkin toplam 19 örnek saptanmıştır.

İncelenen kitaplarda tasarruf değerine ilişkin çoğunlukla “D18.2. Yaşadığı ortamın temizliğine dikkat etmek” eylemi işlenmiş; “D18.1. Kişisel temizlik ve bakımına önem vermek” ve “D18.3. Çevresel temizliğe ve sürdürülebilirliğe önem vermek” eylemlerine ise daha az yer verilmiştir. Aşağıda incelenen yapıtlardaki değerlere ilişkin doğrudan ve örtük içerikler, romanlardan yapılan alıntılarla örneklendirilmiştir:

“Cimri değilimdir, ama bornozum- özellikle de tatil günlerinde- en temek giysilerimden biridir.” (K6, s. 70) (Kişisel temizlik ve bakımına önem vermek)

“Hiçbir zaman yıkanmaz! Bir tek yazın, denizde yüzünce kat kat kirlerinden kurtulur!” (K6, s. 66) (Kişisel temizlik ve bakımına önem vermek)

“Boş azık çıkını toparladım.” (K1, s. 41) (Yaşadığı ortamın temizliğine dikkat etmek)

“Mutfak araç gereci temizliği ve hijyen eğitimi veriliyormuş. Sebze, meyvenin vitamininin kaybetmeden doğranması ve hızlı pişirme yöntemleri bile bu derste öğretiliyormuş. Öğrenciler, besin artığı kalmadan tertemiz yıkanmasının inceliklerini deneyerek öğrenirlermiş.” (K2, s. 196) (Yaşadığı ortamın temizliğine dikkat etmek)

“Duvarlarında kocaman kocaman yazılar: Çöp dökmeyin...” (K3, s. 61) (Yaşadığı ortamın temizliğine dikkat etmek)

“Anneme temizlik hastalığı gelmişti. Deliler gibi çamaşır yıkayıp ortalığı süpürüyor, mobilyaları parlatıp cilalıyordu.” (K5, s. 74) (Yaşadığı ortamın temizliğine dikkat etmek)

“Bir haksızlık daha! Bana temizlik tatili yok, oysa ne kadar çok ihtiyacım var! Şu mutfak döşemelerinin haline bakın! Ama dur!” diye devam etti. (K7, s. 70) (Yaşadığı ortamın temizliğine dikkat etmek)

“Beyaz kremanın içinde fark ettiği kırmızı vişneyi iki kızarmış-sigara böreği- parmağıyla yakalayıp ağzına götürdü. Çatal bıçak yerine kullandığı parmaklar, ağzından çıktığında belirgin derecede temizlenmişlerdi.” (K6, s. 65) (Çevresel temizliğe ve sürdürülebilirliğe önem vermek)

Vatanseverlik Değerine İlişkin Bulgular

Tablo 20. Çocuk edebiyatı yapıtlarında yer alan vatanseverlik değerinin dağılımı

Değer	Eylemler	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	Top.
D19 Vatanseverlik	D19.1. Millî bilinç sahibi olmak	2								2
	D19.2. Millî kimliğini tanımak									
	D19.3. Ülke varlıklarına sahip çıkmak					2				2
	D19.4. Bağımsızlığı korumak									
	Toplam (Vatanseverlik)	2				2				4

Tablo 20’de vatanseverlik değeriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Tablo 20’ye göre, vatanseverlik değeri yalnızca *Gülibik* (K1) kitabında 2, *Kim Takar Salatalık Kral’ı* (K5) adlı kitaplarda 2 kez işlenmiş; ilgili kitaplarda vatanseverlik değerinin az miktarda vurgulandığı saptanmıştır. Bununla birlikte, *Gökkuşluğu Yazı* (K2), *Buz Bebekler* (K3), *Müzik Satan Çocuklar* (K4), *Konuk Değil Baş Belası* (K6), *Pippi Uzunçorap* (K7) ve *Dedem Bir Kiraz Ağacı* (K8) kitaplarında vatanseverlik değerine rastlanmamıştır. İncelenen yapıtlarda, vatanseverlik değerine ilişkin toplam 4 örnek saptanmıştır.

İncelenen kitaplarda vatanseverlik değerine ilişkin yalnızca “D19.1. Millî bilinç sahibi olmak” ve “D19.3. Ülke varlıklarına sahip çıkmak” eylemleri işlenmiştir. Kitaplarda “D19.2. Millî kimliğini tanımak” ve “D19.4. Bağımsızlığı korumak” eylemlerine ise yer verilmediği saptanmıştır. Aşağıda incelenen yapıtlardaki değerlere ilişkin doğrudan ve örtük içerikler, romanlardan yapılan alıntılarla örneklendirilmiştir:

“O gün çok içten söyledik Bağımsızlık Marşımızı.” (K1, s. 58) (Millî bilinç sahibi olmak)

“Dondurma yemekte olan Nik’ e çok kötü kızdı, Nik de ağlayıp sızlanarak, Paskalya’da olduğumuzu, dondurma bile yiyemedikten sonra Paskalya’nın neye yaradığını söyleyip durdu.” (K5, s. 33) (Ülke varlıklarına sahip çıkmak)

“ (...) Her yıl tam dokuzda Paskalya pazartesi gezmesine çıkarız. Babam bunun bir gelenek olduğunu söyler. Hepimiz birlikte gitmeliymişiz. (...) Eğer içimizden biri

katılmazsa babam deliye döner. Çünkü bu gelenekleri çiğnemek demekmiş.” (K5, s. 34)
(Ülke varlıklarına sahip çıkmak)

Yardımseverlik Değerine İlişkin Bulgular

Tablo 21. Çocuk edebiyatı yapıtlarında yer alan yardımseverlik değerinin dağılımı

Değer	Eylemler	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	Top.
D20 Yardımseverlik	D20.1. Cömert olmak		9		1					10
	D20.2. Dayanışma ve fedakârlık göstermek	3	26		5		3	4	3	44
	D20.3. İyiliksever olmak	1	14	1		3			3	19
	D20.4. Gönüllü olmak		9	1		5				15
	Toplam (Yardımseverlik)	4	58	2	6	8	3	4	6	91

Tablo 21’de yardımseverlik değeriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Tablo 21’e göre, yardımseverlik değeri en fazla *Gökkuşluğu Yazı* (K2) adlı kitapta 58 kez işlenmiştir. Bununla birlikte yardımseverlik değeri, *Kim Takar Salatalık Kral’ı* (K5) kitabında 8, *Müzik Satan Çocuklar* (K4) kitabında 6, *Dedem Bir Kiraz Ağacı* (K8) kitabında 6, *Gülibik* (K1) kitabında 4, *Pippi Uzunçorap* (K7) kitabında 4, *Konuk Değil Baş Belası* (K6) kitabında 3 ve *Buz Bebekler* (K3) kitabında 2 kez işlenmiş; ilgili kitaplarda yardımseverlik değerine daha az rastlanmıştır. İncelenen yapıtlarda, yardımseverlik değerine ilişkin toplam 91 örnek saptanmıştır.

İncelenen kitaplarda yardımseverlik değerine ilişkin en fazla “D20.2. Dayanışma ve fedakârlık göstermek” eylemi işlenmiştir. Nitekim ilgili kitaplarda “D20.3. İyiliksever olmak”, “D20.4. Gönüllü olmak” ve “D20.1. Cömert olmak” eylemlerine daha az rastlanmıştır. Aşağıda incelenen yapıtlardaki değerlere ilişkin doğrudan ve örtük içerikler, romanlardan yapılan alıntılarla örneklendirilmiştir:

“Gönüllü temizlikçilik sürekli koşuşturma istiyor. Olsun, ben gocunmadan çabaladım.” (K2, s. 204) (Cömert olmak)

“Dilerseniz hep burada çalabilirsiniz. Benden de bir şeyler alabilirsiniz” (K4, s. 56) (Cömert olmak)

“Ondan sonra -ki epeyce geç olmuştu- dört arabaya dağılarak yola koyulduk. Çağrılarını her yere dağıttık.” (K6, s. 123) (Dayanışma ve fedakârlık göstermek)

“Pippi ipi yukarı çekip bir ucunu sağlam bir dala, diğer ucunu da çocuklardan birinin beline bağladı ve çocuğu mutluluktan çıldırması halde bekleyen annesine doğru dikkatle sarkıtmaya başladı. Çocuk aşağı iner inmez, gözyaşları içinde üzerine atılan annesi sıkıca kucakladı.” (K7, s. 125) (Dayanışma ve fedakârlık göstermek)

“Tüylerini okşar, parlatır, gagasına bulaşmış pislikleri temizlerdim.” (K1, s. 33) (İyiliksever olmak)

“Bodrum katlarının camlarını kırıp kaçıyorlarmış. Nedeni de kedilermiş! Sokak kedileri, evsiz kediler. Kış ya; barnabilsinler, o boşluktan içeriye girebilsinler diye. Grubun adı da yaptıkları da hoşuma gitti. Bence bu gerçekten iyilik.” (K3, s. 77) (İyiliksever olmak)

“Benim zenciler için oyuncak toplumum şişman kadına harika geldi karınca kararınca kendisinin de yardım etmek istediğini söyledi” (K5, s. 104) (Gönüllü olmak)

“Bir an önce gidelim, çabuk davranalım. Hastalanmadan yetişip kurtaralım.” (K2, s. 52) (Gönüllü olmak)

Sonuç ve Tartışma

Çalışma kapsamında toplam sekiz çocuk romanı Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Öğretim Programları Ortak Metni’nde (2024) yer alan “Erdem-Değer-Eylem Çerçevesi” açısından incelenmiş ve değerler bakımından zengin bir içeriğe sahip oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen verilere göre yapıtlarda en çok aile bütünlüğü (183) değerinin işlendiği saptanmıştır. Bunu sırasıyla sevgi (102), özgürlük (100), yardımseverlik (91), duyarlılık (80), merhamet (74), mahremiyet (67), saygı (65), dostluk (62), sorumluluk (55), çalışkanlık (53), adalet (45), sabır (36), mütevazılık (26), dürüstlük (22), temizlik (19), estetik (16), sağlıklı yaşam (9), tasarruf (7) ve vatanseverlik (4) değerleri takip etmektedir. İncelenen yapıtlarda aile bütünlüğü değerinin diğerlerinden daha çok işlenmesi doğaldır. Çünkü kitapların olay örgüsünde yer alan çocuk kahramanlar ailesiyle birlikte yaşamaktadırlar. Dolayısıyla olay örgüsü boyunca aile içi ilişkiler, aile bireyleri ile iletişimler sık sık işlendiği için aile bütünlüğü değeri diğerlerine göre daha çok saptanmıştır.

Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Öğretim Programları Ortak Metni’nde (2024) *çatı değerler* olarak belirtilen saygı, sorumluluk ve adalet değerlerinin incelenen çocuk romanlarında çocuğun bu değerleri sezebileceği kadar işlendiği söylenebilir. *Çatı değerler* bakımından yapıtların zengin bir içeriğe sahip olduğu görülmüştür. *İnsan alanı* olarak kategorize edilen tasarruf, sabır, mahremiyet, mütevazılık, sağlıklı yaşam ve çalışkanlık değerlerin de yazınsal anlatımlarda farklı oranlarda işlendiği saptanmıştır. Sağlıklı yaşam ve tasarruf değerlerinin diğerlerine göre daha az saptanması yapıtlarda ele alınan konularla doğrudan ilişkili olduğu söylenebilir. Buna karşın incelenen yapıtların insan alanına ilişkin değerlerin kazanılmasında katkı sağlayacağı açıktır. *Aile ve sosyal çevre* alanı olarak belirtilen sevgi, dostluk, özgürlük, dürüstlük, vatanseverlik, yardımseverlik ve aile bütünlüğü değerlerinin yapıtlarda vatanseverlik değeri hariç çok sayıda işlendiği görülmüştür. İncelenen çocuk romanlarının bu alana ilişkin değerlerin sezdirilmesinde önemli bir işlevi yerine getirdiği söylenebilir. *Fiziksel çevre* alanı olarak kategorize edilen temizlik, duyarlılık, estetik ve merhamet değerlerinin de yeterli sayıda işlendiği saptanmıştır. Bu alana ilişkin değerlerin çocuk tarafından kazanılmasında yapıtlar katkıda bulunabilir.

Bu sonuçlara göre “Erdem-Değer-Eylem Çerçevesi” bağlamında modelin (MEB, 2004) ana hedefi olan “eylemlerden değerlere, değerlerden erdemli insana, erdemli insandan ise nihai hedef olan *Huzurlu Aile ve Toplum ile Yaşanabilir Çevrede Huzurlu İnsan*”a ulaşmada incelenen yapıtların sanatsal birer uyaran olarak önemli bir işlevi yerine getireceği söylenebilir. Çocuk edebiyatı, düşünüp sorgulayarak karar veren duyarlı insanların yetişmesine katkı sağlayan yazınsal nitelikli ürünlerdir (Sever, 2013). İnsan ve yaşama ilişkin bireysel değerlerin oluşmasında çocuk edebiyatı önemli bir işlev üstlenir. Bu bağlamda

incelenen çocuk romanlarının değerleri duyan bireylerin yetişmesinde yazınsal birer uyaran katkıda bulunacağı söylenebilir.

“Erdem-Değer-Eylem Çerçevesi” MEB (2024) tarafından yeni sunulan bir modeldir. Önceki Türkçe Dersi Öğretim Programı’nda (2019) on kök değer yer alırken yeni ortak metinde değer sayısı 20’dir. Dolayısıyla önceki çalışmalar on kök değer açısından yapılmıştır. Bu çalışmada en çok işlenen beş değer aile bütünlüğü, sevgi, özgürlük, yardımseverlik ve duyarlılıktır. Bunlardan sadece sevgi ve yardımseverlik değerleri önceki on kök değer içinde yer alır.

Değerler eğitimi ve kök değerlere ilişkin yapılmış benzer çalışmalar incelendiğinde sevgi ve yardımseverlik değerlerinin sıkça işlendiği görülmektedir. Kaya ve Gül’ün (2023) Adam Blade’in *Canavar Peşinde* adlı seriyi; Akay’ın (2018) Ahmet Yılmaz Boyunağa’nın çocuk romanlarını; Bulut’un (2021) Ayla Kutlu’nun *Sevgi* adlı yapıtını; Kıymaz ve Altay’ın (2021) Behiç Ak’ın *Tavşan Dişli Bir Gözlemcinin Notları* adlı yapıtı; Kana, Geçgel ve Öztürk’ün (2023) Vahit Uçuk’un *Gümmüş Kanat* adlı yapıtını; Korkutan ve Kaplan’ın (2022) Edmondo De Amicis’in *Çocuk Kalbi* adlı romanını; Karagöz’ün (2017) Emin Özdemir’in çocuk kitaplarını; Kaplan ve Arıcı’ın (2022) Osman Çeviksoy’un romanlarını; Bağcı ve Uysal’ın (2023) Mavisel Yener’in yazdığı *Dolunay Dedektifleri* serisini; Kuru ve Ünlü Kuru’nun (2020) İncilâ Çalışkan’ın *Babamın Kitap Sandığı* adlı çocuk kitabını; Özcan’ın (2023) Michael Ende’nin *Momo* adlı yapıtını; Calp ve Kaplan’ın (2021) Samed Behrengi’nin *Sevgi Masalı, Bir Şeftali Bin Şeftali ve Kel Güvercinci* adlı öykülerini; Taneri ve Andaç’ın (2021) Samed Behrengi’nin öykü kitaplarını; Gençer ve Doğan Kahtalı’nın (2022) Şermin Yaşar’ın çocuk kitaplarını; Aktaş ve Yalçın’ın (2024) Şermin Yaşar’ın çocuk kitaplarını; Alamdar’ın (2024) Richard Bach’ın Martı Jonathan Livingston adlı yapıtını değerler eğitimi ve kök değerler açısından inceledikleri çalışmalarda sevgi ve yardımseverlik değerlerinin sıkça işlendiği saptanmıştır. Bu bağlamda yapılan çalışmaların sonuçlarıyla bu araştırmanın sonucu örtüşmektedir.

İncelenen yapıtlarda en az vatanseverlik değerinin işlendiği saptanmıştır. Karagöz’ün (2017) Emin Özdemir’in çocuk kitaplarını; Kaya ve Gül’ün (2023) Adam Blade’in *Canavar Peşinde* adlı seriyi; Akay’ın (2018) Ahmet Yılmaz Boyunağa’nın çocuk romanlarını; Bulut’un (2021) Ayla Kutlu’nun *Sevgi* adlı yapıtını; Kıymaz ve Altay’ın (2021) Behiç Ak’ın *Tavşan Dişli Bir Gözlemcinin Notları* adlı yapıtı; Bağcı ve Uysal’ın (2023) Mavisel Yener’in yazdığı *Dolunay Dedektifleri* serisini; Özcan’ın (2023) Michael Ende’nin *Momo* adlı yapıtını; Calp ve Kaplan’ın (2021) Samed Behrengi’nin *Sevgi Masalı, Bir Şeftali Bin Şeftali ve Kel Güvercinci* adlı öykülerini; Taneri ve Andaç’ın (2021) Samed Behrengi’nin öykü kitaplarını; Gençer ve Doğan Kahtalı’nın (2022) Şermin Yaşar’ın çocuk kitaplarını; Aktaş ve Yalçın’ın (2024) Şermin Yaşar’ın çocuk kitaplarını; Alamdar’ın (2024) Richard Bach’ın Martı Jonathan Livingston adlı yapıtını değerler eğitimi ve kök değerler açısından inceledikleri çalışmalarda da en az işlenen değer vatanseverlik olduğu saptanmıştır. Bu bakımdan bu araştırmanın sonuçlarıyla yapılan çalışmaların sonuçları örtüşmektedir.

Bu çalışmada ve yapılan diğer çalışmalarda incelenen çocuk edebiyatı yapıtlarında bütün değerlere ilişkin örnek ifadeler rastlandığı ve bu değerlerin sıkça işlendiği görülmektedir. Kişiliğin biçimlendiği erken dönemlerden itibaren çocuklar nitelikli yapıtlar ile buluşturulmalıdır. Bu dönemlerde öykünme en etkili ve hızlı bir öğrenme yolu olduğundan dolayı kitaplardaki kahramanların duygu, düşünce, eylem ve davranışları çocuk okurun olumlu kişilik gelişimini destekler. Bu kahramanların çocuk gerçekliğini destekleyen özellikleri çocuğun özdeşim kurmasını sağlar. Özdeşim kurduğu kahramanın düşünen, duyarlı, değer duyan nitelikte olması hedeflenen değerlerin çocuk tarafından kazanılmasında önemlidir. Yazınsal nitelikli çocuk edebiyatı yapıtları değerlerin örtük biçimde sezilmesini sağlar. Kurmaca kahramanlara öykünüp onlarla özdeşim kuran çocuğun Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Öğretim Programları Ortak Metni'nde yer alan "Erdem-Değer-Eylem Çerçevesi"deki değerleri özümsemiş ve modelin (MEB, 2004) öngördüğü niteliklere sahip bir birey olarak yetişeceği söylenebilir.

"Erdem-Değer-Eylem Çerçevesi"nde yer alan değerlerin eğitim öğretim sürecinde kazandırılması amaçlanmaktadır. Çocukların bu değerleri özümseyerek yetişmeleri için eğitim öğretim yaşamları boyunca bilinçli bir çaba gerekir. Değerlerin kazandırılma sürecinde ders kitaplarının yanı sıra çocuk edebiyatı yapıtlarının da erken yaşlardan itibaren çocuğun yaşam alanına katılması gerekir. Çocuk kitapları, eğitim öğretim sürecinin önemli bir aracı olarak görülmelidir. Maarif Modeli'nin öngördüğü nitelikte değerleri duyan, düşünen bireylerin yetişmesi için çocuklar, edebiyatla dost olmalıdır. Bu çalışma kapsamında incelenen çocuk romanlarının değerleri kazandırmada önemli bir işlev üstlendiği açıktır. Dolayısıyla edebiyatsız bir yaşamda insanın değerleri duyan, düşünen birey olma olasılığı düşüktür. Değerlerin kazanılmasında sanat, başat bir rol oynar.

Sonuç olarak bu çalışma kapsamında incelenen çocuk romanlarının Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Öğretim Programları Ortak Metni'nde belirtilen 20 değerini içerdiği, bu bağlamda yapıtların, değerleri çocuklara sezdirmede yazınsal nitelikli araç olarak kullanılabilmesi saptanmıştır.

Kaynakça

- Alamdard, S. G. (2024). *Richard Bach'ın Martı Jonathan Livingston adlı kitabının kök değerler açısından incelenmesi*. Dünya Çocuk Kongresi- V. Hakkari Üniversitesi, Hakkari, Türkiye, 7-9 Haziran.
- Akay, İ. (2018). Ahmet Yılmaz Boyunağa'nın çocuk romanlarında yer alan kök değerler. *Electronic Turkish Studies*, 13(28), 1-30. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.14430>
- Akçay, A. ve Tunagür, M. (2017). Türkiye'de değerlerin tespitine yönelik yapılmış yüksek lisans tezleri üzerine bir içerik analizi. *Ekev Akademi Dergisi* 21(71), 53-72.
- Aktaş, A. ve Yalçın, G. (2024). Şermin Yaşar'ın çocuk kitaplarının kök değerler bakımından incelenmesi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21(1), 332-354. <https://doi.org/10.33711/yyuefd.1343565>
- Aristoteles (2014). *Nikomakhos'a etik*. Ankara: Sentez Yayıncılık.
- Aslan, C. (2023). *Çocuk edebiyatı ve duyarlık eğitimi*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Andrews S. V. (1994). *Teaching kids to care: exploring values through literature and inquiry, terre haute*. Indiana: EDINFO Press.
- Bağcı, H. ve Uysal, Z. (2023). Mavisel Yener'in "Dolunay Dedektifleri" roman serisinin kök değerler açısından incelenmesi. *International Journal of Language Academy*, 11(5), 271-289. <http://dx.doi.org/10.29228/ijla.73509>
- Bennett, W. J. (1995). *The children's book of virtues*. New York: Simon and Schuster.
- Bilgin, N. (2006). *Sosyal bilimlerde içerik analizi: Teknikler ve örnek çalışmalar*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Boehnke, K., Hadjar, A., & Baier, D. (2007). Parent-child value similarity: the role of zeitgeist. *Journal of Marriage and Family*, 69, 778-792.
- Bohlin K. E. (2005). *Teaching character education thorough literature*. USA: Routledge Falmer.
- Budak, S. (2005). *Psikoloji sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Bulut, K. (2021). Ayla Kutlu'nun 'Merhaba Sevgi' adlı çocuk romanının değerler eğitimi ve on kök değer açısından incelenmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* (57), 248-272.
- Calp, M. ve Kaplan, C. (2021). Samed Behrengi'nin Sevgi Masalı, Bir Şeftali Bin Şeftali ve Kel Güvercinci adlı öykülerinin kök değerler açısından incelenmesi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 19(42), 39-72. <https://doi.org/10.34234/ded.910908>
- Cevizci A. (2015). *Etik/ahlak felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Cooper, D. (2014). *Character education: A study of an elementary school leadership academy*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Wilmington University Department of Educational Leadership, North Carolina.
- Creswell, J. W. (2016). *Araştırma deseni: Nitel, nicel ve karma yöntem yaklaşımları* (S. B. Demir, Çev. Ed.). Ankara: Eğiten Kitap
- Çer, E. (2016). *Çocuk edebiyatı, 0-6 yaş çocuk kitaplarında çocuk gerçekliği ve çocuğa görelilik*. Ankara: Eğiten Kitap.
- Er, M. A. (2021). *Değerlerin tanımı ve sınıflandırılması*. Ankara: Vizetek.
- Gençer, G. ve Doğan Kahtalı, B. (2022). Şermin Yaşar'ın çocuk kitaplarının kök değerler açısından incelenmesi. *Turkish Studies*, 17(3), 407-421. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.58150>
- Göz, K. (2014). Toplumsal değerler bağlamında yaşama hürriyeti. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1).
- Halstead, J. M., & Taylor, M. J. (2000). *Values in Education and Education in Values*. Falmer Press.

- Johnson, B. ve Christensen, L. (2014). *Eğitim araştırmaları: Nicel, nitel ve karma yaklaşımlar* (S. B. Demir, Çev. Ed.). Ankara: Eğiten Kitap.
- Kana, F. Geçgel, H. ve Öztürk, N. E. (2023). Cahit Uçuk'un Gümüş Kanat adlı eserinin kök değerler açısından incelenmesi. *Çukurova Araştırmaları*, 9(2), 9-28. <http://dx.doi.org/10.29228/cukar.69523>
- Kaplan, K. ve Arıcı, Ş. (2022). Kök değerler açısından Osman Çeviksoy'un romanları. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 11(4), 1531-1546.
- Karagöz, B. (2018). Emin Özdemir'in çocuk kitaplarına değerler eğitimi bağlamında bir bakış: bir çözümleme çalışması. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (31), 63-85. <https://doi.org/10.30794/pausbed.414620>
- Karasar, N. (2006). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Karatay, H. (2011). Karakter eğitiminde edebi serlerin kullanımı. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6(1), 1398-1412.
- Kaya, M. ve Gül, B. (2023). Adam Blade'in Canavar Peşinde adlı çocuk kitaplarının kök değerler açısından incelenmesi, *Trakya Eğitim Dergisi*, 13(2), 1234-1258. <https://doi.org/10.24315/tred.1133403>
- Kıymaz, M. S. ve Altay, E. (2021). Behiç Ak'ın Tavşan Dişli Bir Gözlemcinin Notları adlı çocuk romanı üzerine kök değerler açısından bir inceleme. *Avrasya Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 27-61.
- Korkutan, K. ve Kaplan, K. (2022). Çocuk Kalbi isimli çocuk romanının Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda yer alan kök değerler açısından incelenmesi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 21(1), 545-563. <https://doi.org/10.21547/jss.1013898>.
- Kuru, H. ve Ünlü Kuru, B. (2020). İncilâ Çalışkan'ın "Babamın Kitap Sandığı" adlı çocuk kitabında değerler ve dil zenginliği. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(2), 103-117.
- Lickona T. (1993). The return of character education. *Educational Leadership*, 51, 6-11.
- MEB (2019). *Türkçe dersi öğretim programı (İlkokul ve Ortaokul 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)*. Ankara: Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı.
- MEB (2024). *Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Öğretim Programları Ortak Metni*. <https://mufredat.meb.gov.tr/> adresinden 28.10.2024 tarihinde edinilmiştir.
- Merriam, S. B. (2015). *Nitel araştırma: Desen ve uygulama için bir rehber* (S. Turan, Çev. Ed.). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Meydan, H. (2014). Okulda değerler eğitiminin yeri ve değerler eğitimi yaklaşımları üzerine bir değerlendirme. *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 93-108.
- Noddings, N. (2002). *Educating moral people: a caring alternative to character education*. New York: Teachers College Press.
- Oğuzkan, F. A. (1993). *Eğitim terimleri sözlüğü*. Ankara: Emel Matbaacılık.
- O'Sullivan S. (2004). Books to live by: using children's literature for character education. *The Reading Teacher*. (57)7, 640-645.
- Özcan, S. (2023). Michael Ende'nin "Momo" isimli eserinin değerler eğitimi bağlamında incelenmesi. *MECMUA Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(15), 106-114. <https://doi.org/10.32579/mecmua.1223848>
- Özdemir, E. (1983). *Anadili öğretimi Türk dili-dil öğretimi özel sayısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Patton, M. Q. (2014). *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri* (M. Bütün ve S. B. Demir, Çev. Ed.). Ankara: Pegem Akademi.
- Platon (2018). *Devlet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: The Free Press.
- Schwartz, S. H., & Shalom, H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In M. P. Zanna (Ed.). *Advances in experimental social psychology* (Vol. 25, pp. 1-65). Elsevier.
- Taneri, A. ve Andaç, Z. E. (2021). Samed Behrengi'nin öykü kitaplarının kök değerler açısından incelenmesi. *Turkish Studies-Education*, 16(6), 2629-2639. dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.52603.
- Tavşancıl, E. ve Aslan, E. (2001). *Sözel, yazılı ve diğer materyaller için içerik analizi ve uygulama örnekleri*. İstanbul: Epsilon Yayınevi.
- Tomlinson C., & Lynch, C.B. (1996). *Essentials of children's literature*. Boston, MA.: Allyn and Bacon.
- TÜBA (2024). *Türkçe bilim terimleri sözlüğü*. <http://terim.tuba.gov.tr/> adresinden 28.10.2024 tarihinde edinilmiştir.
- Sever, S. (2013). *Çocuk ve edebiyat*. İzmir: Tudem Yayınları.
- Sönmez, H. (2011). *Reşat Ekrem Koçu'nun çocuklar için yazdığı eserlerde değer eğitimi ve Türkçe*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya.
- Wynne, E. A., & Ryan, K. (1997). *Reclaiming our schools: Teaching character, academics, and discipline*. Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 20.10.2024 Kabul/Accepted: 27.01.2025

Araştırma Makalesi/Research Article, ss./pp. 261-279.

EXAMINATION OF PRESCHOOL TEACHERS MUSIC EDUCATION SELF-EFFICACY BELIEFSⁱ

Ecem AKPINARⁱⁱ, İsa KAYAⁱⁱⁱ

Abstract

This research aims to investigate the self-efficacy beliefs of preschool teachers in music education with various variables. Conducted using quantitative research methods, specifically a survey model, the study involved 324 preschool teachers in Istanbul during the 2020-2021 academic year. Data were collected using the "Preschool Teacher Candidates' Music Education Self-Efficacy Belief Scale" and a "Demographic Information Form" developed by the researcher. A validity and reliability analysis was conducted for this scale, originally designed for preschool teacher candidates, to assess its applicability to practicing preschool teachers. The scale showed high reliability, evidenced by a Cronbach's Alpha value of .961. In the analysis of the study, descriptive statistics, independent sample t-tests, and one-way ANOVA tests were employed. Post-hoc LSD tests were conducted to determine between which groups significant differences existed. The findings revealed that the self-efficacy beliefs of preschool teachers in music education did not show significant differences based on gender and professional tenure. However, significant differences were noted in relation to the type of university graduated from, the type of school where they work, age, educational level, receiving training in music education, instrument usage, having a music workshop in their institution, the methods used in song teaching, the frequency of including music activities in plans, and the use of contemporary music teaching methods.

Keywords: *Preschool Education, Preschool Teacher, Early Childhood, Music Education, Self Efficacy Belief.*

Okul Öncesi Öğretmenlerinin Müzik Eğitimi Öz-Yeterlik İnançlarının İncelenmesi

Öz

Bu çalışmada, okul öncesi öğretmenlerinin müzik eğitimindeki öz-yeterlik inançlarını çeşitli değişkenler ile ortaya koymak amaçlanmıştır. Nicel araştırma yöntemlerinden tarama modeli kullanılan araştırma; 2020-2021 eğitim-öğretim yılında İstanbul ilinde görev yapan 324 okul öncesi öğretmeni ile gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın verileri; araştırmacı tarafından geliştirilen "Demografik Bilgi Formu" ve Yıldız (2017) tarafından geliştirilen "Okul Öncesi Öğretmen Adaylarının Müzik Eğitimi Öz-Yeterlik İnanç Ölçeği" ile toplanmıştır. Okul öncesi öğretmen adaylarına yönelik hazırlanan bu ölçeğin, okul öncesi öğretmenlerine uygulanabilirliğine dair geçerlik ve güvenirlik çalışması yapılmış ve ölçeğin toplamında ortaya çıkan .961 Cronbach Alfa değerinin oldukça güvenilir olduğu görülmüştür. Araştırmanın analizinde; betimsel istatistikler, bağımsız örneklem t-testi ve tek yönlü anova testi kullanılmıştır. Anlamli farklılığın hangi gruplar arasında olduğunu tespit etmek üzere post-hoc testlerinden LSD testi yapılmıştır. Araştırmanın sonucunda okul öncesi öğretmenlerinin müzik eğitimindeki öz yeterlik inançlarının, cinsiyet ve mesleki kıdem değişkenlerine göre anlamlı bir fark göstermediği; mezun olduğu üniversite türü, çalıştıkları okul türü, yaş, eğitim durumu, müzik

ⁱ Bu çalışma, Ecem Akpınar'ın, Dr. İsa KAYA danışmanlığında Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde yaptığı yüksek lisans tezinin bir bölümünden üretilmiştir.

ⁱⁱ Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, e-posta: ecmakpnr@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6627-2162.

ⁱⁱⁱ Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İstanbul, e-posta: ikaya@fsm.edur.tr, ORCID ID: 0000-0003-3604-1368.

eğitimine yönelik eğitim alma, enstrüman kullanma, çalıştıkları kurumda müzik atölyesi olma durumu, şarkı öğretiminde kullandıkları yöntem, müzik etkinliklerine planda yer verme sıklığı ve çağdaş müzik öğretim yöntemlerini kullanma durumu değişkenlerine göre ise anlamlı bir fark gösterdiği saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Okul Öncesi Eğitim, Okul Öncesi Öğretmeni, Erken Çocukluk, Müzik Eğitimi, Öz-yeterlik İnancı.

Extended Abstract

The self-efficacy belief of individuals, which includes their confidence in successfully completing a task, plays a significant role in their achievements (Öztutgan, 2017). Teachers' self-efficacy beliefs directly influence students' self-efficacy beliefs. It is observed that, in addition to being well-equipped and competent in the field of early childhood education, preschool teachers with a high level of self-efficacy belief can contribute to the acquisition of musical skills by children (Delice, 2019). Therefore, this research aimed to identify the variables that would make a difference in the self-efficacy beliefs of preschool teachers in music education.

This research, aiming to reveal the self-efficacy beliefs of preschool teachers in music education across diverse variables, utilized the survey model among quantitative research methods. The study group consisted of 324 preschool teachers working in public and private preschool educational institutions in Küçükçekmece, Bakırköy, and Güngören districts of Istanbul during the 2020-2021 academic year. The teachers in the study group were selected using the appropriate sampling method. In this study, the 'Demographic Information Form' prepared by the researcher and the 'Preschool Teacher Candidates' Music Education Self-Efficacy Belief Scale' developed by Yıldız (2017) were used. After obtaining the necessary permissions for the use of data collection tools from Fatih Sultan Mehmet Foundation University Ethics Committee and the Istanbul Provincial Directorate of National Education, the instruments were administered to volunteer preschool teachers under the precautions for the Covid-19 Pandemic. Completing the forms and scales took approximately 8-10 minutes. The data collected through these instruments were transferred to a computer environment. All statistical analyses were conducted using IBM SPSS 25.0 software. Initially, the normal distribution hypothesis of data collection tools was determined by examining skewness and kurtosis coefficients. The data set was cleansed of outliers, and parametric test methods were preferred. Subsequently, the reliability of data collection tools was evaluated, followed by the presentation of descriptive statistics. Lastly, hypothesis evaluations were conducted. Two methods were selected for hypothesis evaluation. The differences in the self-efficacy beliefs in music education of preschool teachers based on the variables of gender, type of university graduated from, and type of school worked at were assessed using an "independent samples t-test" as the normal distribution assumption was met. Differences based on age, professional seniority, and educational status were evaluated using "one-way ANOVA" as the normal distribution assumption was met for these variables.

The music education self-efficacy beliefs of preschool teachers were found not to differ based on gender. Teachers who graduated from foundation universities had significantly higher music education self-efficacy beliefs than those who graduated from state universities. Teachers working in private schools had higher self-efficacy beliefs in music education than those working in public schools. Teachers aged 21-26 had higher self-efficacy beliefs in music education than those in other age groups. Teachers with postgraduate education level had higher self-efficacy beliefs in music education compared to teachers with other educational levels. The music education self-efficacy beliefs of preschool teachers did not vary based on their years of professional seniority. Teachers who had received training or seminars in music education had significantly higher self-efficacy beliefs than those who had not. Teachers with proficiency in at least one musical instrument besides the commonly used instruments in schools had higher self-efficacy beliefs in music education than those without such proficiency. Teachers working in institutions with music workshops had higher self-efficacy beliefs than those in institutions without such workshops. Teachers who taught songs using their own voice and by ear had higher self-efficacy beliefs than those who taught songs using technological tools and equipment. Teachers who included music activities in their plans every day had significantly higher self-efficacy beliefs in music education than those in other groups. Teachers who employed contemporary music teaching methods had higher self-efficacy beliefs than those who did not. In light of these results, it is suggested that Music Education courses in the preschool teacher education programs be taught by

faculty members specializing in music, that teachers with musical skills such as playing instruments, receiving training, and using music teaching methods have higher self-efficacy beliefs in music education, and thus, frequent in-service training should be provided by professional music educators. Preschool education institutions should be inspected for music centers and workshops, and their equipment should be diversified. Additional material support should be provided to public schools, and comfortable and spacious environments should be provided for institutions without music workshops to conduct music activities. The music education outcomes in the Ministry of National Education's Preschool Education Program should be expanded to include detailed outcomes aimed at developing children's musical skills, and resource books for music education in the preschool period prepared by music experts should be developed.

Introduction

Education is the process that has the most significant impact on shaping and developing society and the individuals within it. For this educational process to be comprehensive and multifaceted, a contemporary education system must be implemented. Music education, which is a part of art education, a crucial branch of contemporary education, plays a significant role in these processes (Dağdeviren, 2017). Music education is a process that imparts musical behavior to individuals through experiences. During this behavior acquisition process, individuals develop creativity, communication, and socialization skills while also exhibiting positive changes in their personalities. Starting music education, which affects many areas of development, at an early age is important for individuals and inevitably has reflections on social life (Ersoydan, Şahin, and Çalışandemir, 2018).

Implementing music activities during preschool education provides children with a more permanent and efficient learning process. It is also known that using music in the preschool period positively contributes to children's developmental areas (Demirci and Mertoğlu, 2017). Considering the numerous benefits of music in children's developmental stages, it becomes evident that music education is a necessity within the educational process. According to Yıldız (2018), a quality music education provided to children in the preschool period is possible through a multidimensional and balanced educational program that considers the children's musical skills and with teachers who have the required musical competence. Therefore, every educator should possess a certain level of musical competence in music education (Sušić, 2018). During the preparation for teaching, self-assessments by individuals, as well as external factors, play a significant role in professional success. In this context, one of the critical concepts that influence the fulfillment of the requirements of the teaching profession and its effective continuation is self-efficacy (Öztutgan, 2018). Self-efficacy is one of the fundamental principles of Bandura's social cognitive theory. According to this theory, self-efficacy is a crucial motivational construct behind people's behaviors. Individuals with a developed sense of self-efficacy demonstrate greater persistence and perform better when determined (Arseven, 2016).

Self-efficacy refers to an individual's belief in how successful they will be in overcoming future challenges. It is the result of people's perceptions of what they can accomplish using their abilities. The sense of self-efficacy arises from an individual's belief in their ability to handle and cope with various situations (Senemoğlu, 2012). Self-efficacy beliefs affect how motivated people are and how much effort they will put in to overcome an obstacle. The stronger people's belief in their abilities and their perceived self-efficacy, the more significant and sustained their efforts will be (Bandura, 1977; 1989).

In Turkey, studies on preschool teachers' self-efficacy in music education and the factors affecting these competencies generally focus on whether their self-efficacy levels differ according to variables such as gender, class level, and age, as well as the strengths and

weaknesses of teacher candidates and teachers in music instruction and the difficulties they face in music activities (Elaldı, Batdı, and Ölgör, 2020; Güle and Akay, 2019; Deniz and Kürücü, 2019; Burak, 2019). International studies have also shown that teachers and teacher candidates receiving music education increase both their individual self-efficacy beliefs and their confidence in music instruction. Additionally, these studies indicate that such education improves teachers' knowledge and skills related to music, which positively influences their pedagogical approaches and the music education they provide to students (Bartel and Cameron, 2002; Garvis, 2013; Prichard, 2017; Sušić, 2018).

The belief in self-efficacy, which involves individuals' confidence in successfully completing a task, plays an essential role in achieving success (Öztutgan, 2017). Teachers' self-efficacy beliefs directly influence students' self-efficacy beliefs. It is seen that preschool teachers being equipped and competent in this field, as well as having a high level of self-efficacy belief, are essential for children to acquire musical skills (Delice, 2019). Therefore, this study identifies and examines the variables that might lead to differences in preschool teachers' self-efficacy beliefs in music education.

The research problem is defined as: "Do preschool teachers' self-efficacy beliefs in music education differ according to various variables?" In line with this problem, the following sub-problems were addressed:

1. Do preschool teachers' self-efficacy beliefs in music education significantly differ according to various demographic variables (gender, age, professional seniority, educational background, type of university graduated from, and type of school they work in)?
2. Do preschool teachers' self-efficacy beliefs in music education differ according to their music education background?
3. Do preschool teachers' self-efficacy beliefs in music education differ according to their ability to play an instrument?
4. Do preschool teachers' self-efficacy beliefs in music education differ according to whether there is a music workshop in the institution they work in?
5. Do preschool teachers' self-efficacy beliefs in music education differ according to the method they use in teaching songs?
6. Do preschool teachers' self-efficacy beliefs in music education differ according to the frequency with which they include music activities in their lesson plans?
7. Do preschool teachers' self-efficacy beliefs in music education differ according to their application of contemporary music teaching methods?

Method

Research Model

In this study, which aims to reveal preschool teachers' self-efficacy beliefs in music education using various variables, the survey model, a quantitative research method, was employed. "Survey models are research approaches that aim to describe an existing situation, either in the past or present, as it exists. The event or object of the study is defined within its own conditions and as it is" (Karasar, 2010, p. 77).

Study Group

The study group of this research consists of 324 preschool teachers working in officially designated public and private preschool education institutions under the Ministry of National Education in the Küçükçekmece, Bakırköy and Güngören districts of Istanbul during the 2020-2021 academic year. A convenience sampling method was used to select the teachers in the study group. Due to limitations of time, money, and workforce, selecting a sample that is easily accessible and suitable for application is possible with the convenience sampling method (Büyüköztürk, 2012). The distribution of the demographic characteristics of the study group is presented in Table 1.

Table 1. Findings on the demographic characteristics of preschool teachers participating in the study

Demographic Characteristics	Groups	Frequency (f)	Percentage (%)
Gender	Female	301	92,9
	Male	23	7,1
Age	21-26	112	34,6
	27-32	116	35,8
	33-38	60	18,5
	39-44	24	7,4
	44 and above	12	3,7
Graduated University	State	214	66
	Private	110	34
Type of School Worked	State	174	53,7
	Private	150	46,3
Education Level	Associate Degree	82	25,3
	Education Faculty	178	54,9
	Formation	19	5,9
	Postgraduate	45	13,9
Professional Seniority	0-5 years	163	50,3
	6-10 years	76	23,5
	11-15 years	54	16,7
	16 years and above	31	9,6
Total		324	100

When examining the distribution of demographic characteristics of the preschool teachers included in the research, it was determined that 92.9% were female and 7.1% were male; 34.6% were aged 21-26, 35.8% were aged 27-32, 18.5% were aged 33-38, 7.4% were aged 39-44, and 3.7% were aged 44 and above. Additionally, 66% of the participants graduated from state universities, while 34% graduated from private universities; 53.7% worked in state schools, and 46.3% worked in private schools. Regarding their education level, 25.3% had an

associate degree, 54.9% had a bachelor's degree, 5.9% had a bachelor's degree with formation, and 13.9% had a graduate degree. In terms of professional seniority, 50.3% had 0-5 years of experience, 23.5% had 6-10 years, 16.7% had 11-15 years, and 9.6% had 16 years or more.

Data Collection Tools

In this study, the 'Demographic Information Form' prepared by the researcher and the 'Preschool Teacher Candidates' Self-Efficacy Belief Scale for Music Education' developed by Yıldız (2017) were used.

Demographic Information Form

The "Demographic Information Form" prepared by the researcher consists of two sections and 17 questions, divided into personal information and professional musical information. The six questions in the personal information section aim to gather information on the gender, age, professional seniority, educational background, type of university graduated from, and type of school where the preschool teachers work. The 11 questions in the professional musical information section aim to gather information about the preschool teachers' instrument-playing skills, knowledge of music education, and music activities conducted in the classroom.

Preschool Teacher Candidates' Self-Efficacy Belief Scale for Music Education

The "Preschool Teacher Candidates' Self-Efficacy Belief Scale for Music Education" developed by Yıldız (2017) was designed to measure the self-efficacy perceptions of preschool teacher candidates regarding music education. The scale consists of 33 items with a five-point Likert-type rating: "Strongly Disagree" (1), "Disagree" (2), "Neutral" (3), "Agree" (4), and "Strongly Agree" (5). Validity and reliability studies of the scale were conducted with the participation of 240 teacher candidates. During these studies, exploratory factor analysis identified a nine-factor structure with eigenvalues above 1, but only the primary factor met the desired statistical criteria, so a unidimensional structure was deemed suitable. The reliability studies found a Cronbach's Alpha internal consistency coefficient of ($\alpha=0.94$). The item-total score correlations ranged between 0.40 and 0.68, indicating a high level of item discrimination. The split-half reliability coefficients were 0.90 for the first half and 0.92 for the second half of the scale. These findings confirmed that the scale is a valid and reliable tool for measuring preschool teacher candidates' self-efficacy beliefs in music education (Yıldız, 2017).

Data Collection

After obtaining the necessary permissions to use the data collection tools, approval was secured from the Fatih Sultan Mehmet Vakıf University Ethics Committee and the Istanbul Provincial Directorate of National Education. The researcher then contacted officially designated public and private preschool education institutions in Istanbul under the Ministry of National Education, explaining the scope of the research. Data were collected from preschool teachers who volunteered to participate in the study, following the explanation of

the form and scale to be used, in compliance with Covid-19 pandemic measures. It took approximately 8-10 minutes to complete the form and the scale.

Data Analysis

The data obtained from the collection tools were transferred to a computer environment, and all statistical analyses were conducted using IBM SPSS 25.0. Initially, the distribution of the data was assessed for normality by examining skewness and kurtosis coefficients. Outliers were removed, and parametric test methods were employed. Subsequently, the reliability of the data collection tools was evaluated, followed by the presentation of descriptive statistics. Finally, hypothesis testing was performed using two methods. The independent samples t-test was used to assess whether preschool teachers' self-efficacy beliefs in music education varied based on gender, type of university graduated from, and type of school where they worked, assuming the data met normal distribution criteria. One-way analysis of variance (ANOVA) was used to assess variations based on age, professional seniority, and educational background, also assuming normal distribution. Differences in self-efficacy beliefs based on two-option variables were tested using the independent samples t-test, while variables with more than two options were tested using one-way ANOVA. Statistical significance was evaluated at the level of $p < 0.05$ for all results.

Findings and Discussion

The findings and discussion regarding the sub-problems of the research are presented here.

Table 2. Independent samples t-test analysis results regarding whether preschool teachers' self-efficacy beliefs in music education differ according to their demographic characteristics

	Groups	N	Mean	Std. Deviation	T	df	P
Gender	Female	301	4,19	0,49	0,071	322	0,943
	Male	23	4,18	0,64			
Type of University Graduated	State	214	4,11	0,48	-4,072	322	*0,000
	Private	110	4,34	0,49			
Type of School Worked At	State	174	4,12	0,48	-2,633	322	*0,009
	Private	150	4,26	0,51			

* $p < 0.05$

When the table is examined, according to the results of the independent samples t-test applied, it was determined that the self-efficacy beliefs of preschool teachers participating in the study in terms of music education did not differ significantly by gender at a 95% confidence level ($t = .071$, $p = .94$, $p > .05$). These results are consistent with some studies that examined the gender variable in music education self-efficacy (Burak, 2019; Çevik, 2010; Delice, 2019; Deniz and Kürücü, 2019; Ersoydan et al., 2018; Mentiş Köksoy, 2017; Öztutgan, 2018; Topoğlu, 2014; T. Tunç and Bulut, 2016; Uzunoğlu Yegül, 2014). In contrast to the results obtained from this study, studies by Çevik (2011), Koca (2016), and Eren and Engür (2019) found that music education self-efficacy significantly differed by gender, with female teachers

having higher self-efficacy. In similar studies that also found a significant gender difference, Koca (2013) and G. Özmenteş (2014) reported that this difference was in favor of male teachers. It is believed that these different results in the literature might stem from differences in the sample group and sample sizes chosen. This inconsistent relationship between gender and self-efficacy suggests that gender may not have a reliable impact on music education self-efficacy.

It was determined that preschool teachers' self-efficacy beliefs in music education differed significantly according to the type of university they graduated from at a 95% confidence level ($t = -4.07$, $p = .00$, $p < .05$). It is observed that teachers who graduated from private universities have higher self-efficacy beliefs in music education (mean = 4.34) compared to those who graduated from state universities (mean = 4.11).

In the literature, no studies examining the variable of the type of university graduated in relation to self-efficacy beliefs in music education were found. Considering the results of this study, it can be assumed that preschool teachers who studied at private universities received more comprehensive education in music, and this might lead to higher self-efficacy beliefs in music education. When considering the likelihood that private universities have more financial resources or that their students are in better financial situations, it is thought that teachers from these institutions are more likely to have received extensive music education, which might enhance their self-efficacy beliefs. İlyas (2012) stated that there are significant differences in spending between state and private universities, with the budget at state universities being restricted by specific allocations, while private universities have greater financial freedom (cited in F. Tunç, 2020).

It was also determined that the self-efficacy beliefs in music education of preschool teachers participating in the study differed significantly according to the type of school they worked at a 95% confidence level ($t = -2.63$, $p = .009$, $p < .05$). Teachers working in private schools were found to have higher self-efficacy beliefs in music education (mean = 4.26) compared to those working in state schools (mean = 4.12).

In studies by Gömleksiz and Serhatlıoğlu (2013) and Kaya (2019), examining preschool teachers' self-efficacy beliefs, no significant difference was found according to the type of institution where teachers worked. Although no studies were found in the literature examining the music education self-efficacy belief variable, it is assumed that the results from Gömleksiz and Serhatlıoğlu (2013) and Kaya's (2019) findings that the type of institution does not significantly affect self-efficacy are not consistent with the results of this study. On the other hand, Semerci and Uyanık Balat (2018), in their study, found that there was a significant difference in self-efficacy according to the type of school, with private school teachers having higher self-efficacy. Given that teachers' self-efficacy perceptions might also encompass music education self-efficacy belief, this finding aligns with the results of the current study. The higher self-efficacy beliefs in music education among private school teachers could be attributed to several factors, such as higher expectations from the institution and parents,

better physical conditions within the school, smaller class sizes, and opportunities for in-service training provided by the institution.

Table 3. Results of the one-way anova test analysis regarding whether preschool teachers' self-efficacy beliefs vary according to age, education level, and professional seniority

	Groups	N	Mean	Std. Deviation	F	P	LSD
Age Group	21-26	112	4,23	0,4322	4,707	*0,001	1-5
	27-32	116	4,15	0,50745			2-5
	33-38	60	4,29	0,52265			3-5
	39-44	24	4,05	0,52493			4-5
	44 and older	12	3,68	0,47231			
Educational Status	Associate's Degree	82	4,17	0,49148	5,405	*0,000	1-4
	Education Faculty	178	4,13	0,48855			2-4
	Formation	19	4,09	0,54417			3-4
	Postgraduate	45	4,45	0,44494			
Professional Experience	0-5 years	163	4,23	0,45794	2,195	0,089	
	6-10 years	76	4,11	0,50111			
	11-15 years	54	4,23	0,55432			
	16 years and over	31	4,03	0,54766			
Total		324	4,18	0,49673			

*p<0.05

When Table 3 is examined, the results of the one-way ANOVA test indicate that the difference in self-efficacy beliefs of preschool teachers regarding music education based on age groups is statistically significant at the 95% confidence level ($F = 4.707$, $p = .001$, $p < .05$). Teachers in the age group of 21-26 (mean = 4.23) have higher music education self-efficacy beliefs compared to other age groups. Due to the homogeneity of variances, the LSD post-hoc test was applied to determine the source of the significant difference.

These findings are consistent with Çevik's (2011) study on music education self-efficacy, where the age variable was found to have a significant impact on music education self-efficacy beliefs. In contrast, the findings differ from those of Topoğlu (2014) and Eren and Engür (2019), who found no significant differences based on age. The varying results in these studies may be attributed to the different disciplines and sample groups used in the research. The higher self-efficacy beliefs observed in the younger age group in this study might be related to the enthusiasm, motivation, and freshness of knowledge that teachers have in the early years of their careers.

The analysis also revealed that the difference in self-efficacy beliefs based on educational status is statistically significant at the 95% confidence level ($F = 5.405$, $p = .00$, $p < .05$).

Teachers with postgraduate education (mean = 4.45) have higher self-efficacy beliefs regarding music education compared to those with other educational backgrounds. An LSD post-hoc test was conducted to identify the specific groups contributing to the significant difference.

These findings are in line with Delice's (2019) study, which also examined the impact of educational background on music education self-efficacy and found that postgraduate education significantly influenced self-efficacy beliefs. The similarity between these results suggests that as the level of education increases, teachers' confidence and self-efficacy beliefs in music education also tend to improve.

Regarding professional experience, the ANOVA results show that the difference in self-efficacy beliefs of preschool teachers based on years of experience is not statistically significant ($F=2.195$, $p=.08$, $p>.05$).

Previous studies by Koca (2013) and Delice (2019) also reported similar findings, indicating that professional experience does not significantly affect music education self-efficacy beliefs. However, F. Koç and Sak (2017) found a significant difference in self-efficacy beliefs regarding music activities based on professional experience, with preschool teachers with 6-11 years of experience showing higher self-efficacy compared to those with 0-5 years of experience.

Table 4. Independent samples t-test results for differences in preschool teachers' self-efficacy beliefs regarding music education based on whether they received music training

Music Training Status	N	Mean	Std.Dev	T	df	P
Yes	90	4,48	0,46194	7,306	322	*0,000
No	234	4,07	0,46032			

* $p<0.05$

When Table 4 is examined, the results of the independent samples t-test indicate that the difference in self-efficacy beliefs of preschool teachers regarding music education, based on whether they have attended music training or seminars, is statistically significant at the 95% confidence level ($t = 7.306$, $p = .00$, $p < .05$). Teachers who have received music training or attended seminars (mean = 4.48) have higher self-efficacy beliefs in music education compared to those who have not (mean = 4.07).

In the literature, similar results have been reported by Chokera (2016), Mentiş Köksoy (2017), and Gülle and Akay (2019), indicating that music training significantly influences self-efficacy beliefs in music education. These findings suggest that receiving training in music education positively impacts self-efficacy beliefs, supporting the idea that teachers who receive such training can provide higher-quality instruction, which in turn enhances their self-efficacy beliefs in music education.

Table 5. Independent samples t-test results for differences in preschool teachers' self-efficacy beliefs regarding music education based on instrument proficiency

Instrument Proficiency						
Status	N	Mean	Std.Dev	T	df	P
Yes	91	4,52	0,4091	8,3	322	*0,000
No	233	4,06	0,4669			

*p<0.05

When Table 5 is examined, the results of the independent samples t-test indicate that the difference in self-efficacy beliefs of preschool teachers regarding music education, based on whether they are proficient in playing at least one musical instrument, is statistically significant at the 95% confidence level ($t = 8.3$, $p = .00$, $p < .05$). Teachers proficient in playing at least one musical instrument (mean = 4.52) have higher self-efficacy beliefs in music education compared to those who are not (mean = 4.06).

Studies by Topoğlu (2014), Mentiş Köksoy (2017), and Burak (2019) have reported similar findings, indicating that proficiency in playing a musical instrument significantly influences music education self-efficacy beliefs. Tunalı Özdemir (2008) also found that preschool teacher candidates who play a musical instrument have more knowledge about music compared to those who do not. These findings suggest that proficiency in playing a musical instrument plays a crucial role in music education and significantly impacts self-efficacy beliefs. It is believed that teachers who use musical instruments beyond the commonly used ones in schools can create a more engaging educational environment, which in turn enhances their self-efficacy beliefs in music education.

Table 6. Independent samples t-test results for differences in preschool teachers' self-efficacy beliefs regarding music education based on the presence of a music workshop at their institution

Presence of Music Workshop	N	Mean	Std.Dev	T	df	P
Yes	121	4,33	0,5111	4,181	322	*0,000
No	203	4,1	0,4680			

*p<0.05

When Table 6 is examined, the results of the independent samples t-test indicate that the difference in self-efficacy beliefs of preschool teachers regarding music education, based on whether there is a music workshop at their institution, is statistically significant at the 95% confidence level ($t = 4.18$, $p = .00$, $p < .05$). Teachers working in institutions with a music workshop (mean = 4.33) have higher self-efficacy beliefs compared to those without one (mean = 4.1).

Aslan (2020) found that 96.25% of preschool teachers participating in his study did not have a separate classroom for music activities and emphasized the lack of an appropriate environment for music activities. Similarly, Salı et al. (2013) noted that 62.9% of preschool teachers faced challenges in implementing music activities due to the absence of a music workshop in their institutions. These findings suggest that the presence of a music workshop in preschool institutions plays a significant role in music education, potentially affecting

teachers' self-efficacy beliefs. Teachers who lack a suitable environment for music activities may feel less competent in delivering music education effectively.

Table 7. Independent samples t-test results for differences in preschool teachers' self-efficacy beliefs regarding music education based on the method used in song teaching

Song Teaching Method	N	Mean	Std.Dev	T	df	P
Technological tools	221	4,15	0,4802	-2,135	322	*0,034
Teaching by ear using their own voice	103	4,27	0,5224			

*p<0.05

When Table 7 is examined, the results of the independent samples t-test indicate that the difference in self-efficacy beliefs of preschool teachers regarding music education, based on the method they use in song teaching, is statistically significant at the 95% confidence level ($t = -2.14$, $p = .03$, $p < .05$). Teachers who teach songs by ear using their own voice (mean = 4.27) have higher self-efficacy beliefs compared to those who use technological tools for song teaching (mean = 4.15).

Bulut and Aktaş (2014) and Acay Sözbir and Çamlıbel Çakmak (2016) found in their studies that most teachers use a method where they first sing the song themselves and then have the children repeat it. These findings suggest that preschool teachers often use the method of teaching songs by ear with their own voice. Although there is no study in the literature directly investigating the impact of this song teaching method on self-efficacy beliefs in music education, the findings of this study suggest that teaching songs through repetition using their own voice may positively influence teachers' self-efficacy beliefs in music education.

273

Table 8. One-way anova results for differences in preschool teachers' self-efficacy beliefs regarding music education based on the frequency of including music activities in lesson plans

Frequency of Including Music Activities	N	Mean	Std.Dev	F	P	LSD
Every day	143	4,35	0,4656	19,517	*0,000	1-2
3-4 days a week	88	4,17	0,4435			1-3
1-2 days a week	93	3,95	0,5016			2-3

*p<0.05

When Table 8 is examined, the results of the one-way ANOVA indicate that the difference in self-efficacy beliefs of preschool teachers regarding music education, based on the frequency of including music activities in lesson plans, is statistically significant at the 95% confidence level ($F = 19.52$, $p = .00$, $p < .05$). Teachers who include music activities in their plans every day (mean = 4.35) have higher self-efficacy beliefs compared to others. Since variance homogeneity is provided, the LSD post-hoc test was conducted to determine the source of the significant difference.

Topaç (2008) and Gölbaşı (2013) found in their studies that the majority of preschool teachers believe that music activities should be included in their daily lesson plans. Although preschool teachers frequently include music activities in their plans, those who do so less

frequently may feel inadequate in these activities and lack sufficient knowledge. This situation is thought to negatively affect their self-efficacy beliefs in music education.

Table 9. Independent samples t-test results for differences in preschool teachers' self-efficacy beliefs regarding music education based on the use of contemporary music teaching methods

Use of Contemporary Music Teaching Methods	N	Ort.	Std.Dev	T	df	P
No	126	4,03	0,5164	-4,789	322	*0,000
Yes	198	4,29	0,4566			

*p<0.05

When Table 9 is examined, the results of the independent samples t-test indicate that the difference in self-efficacy beliefs of preschool teachers regarding music education, based on the use of contemporary music teaching methods, is statistically significant at the 95% confidence level ($t = -4.79$, $p = .00$, $p < .05$). Teachers who use contemporary music teaching methods (mean = 4.29) have higher self-efficacy beliefs compared to those who do not (mean = 4.03).

Teachers who use contemporary music teaching methods are thought to open up different opportunities for children, thereby enhancing the quality of education. Arı (2000) argued that traditional methods should be replaced with contemporary music teaching methods by providing necessary training to teachers. In the study by Salı et al. (2013), it was found that 87.1% of preschool teachers integrate music activities with other activities, although they encounter more challenges when combining these with science and drama activities. These findings suggest that integrating other activities with music is less frequently preferred, possibly due to teachers' lack of confidence or knowledge in music education. Mertoğlu (2005) emphasized that for preschool teachers to plan and implement a qualified music education, it is crucial for them to have fundamental knowledge and skills in music, follow children's development and needs, and integrate music with other activities (as cited in Salı et al., 2013). To achieve these goals, it is thought that teachers' self-efficacy beliefs in music education should be high.

Conclusions

In this study, the self-efficacy beliefs of preschool teachers regarding music education were examined based on their demographic characteristics (gender, age, professional experience, education level, the type of university they graduated from, the type of school they work at), whether they received music education, the presence of a music workshop at their institution, the method they use in teaching songs, the frequency of including music activities in their lesson plans, and their use of contemporary music teaching methods.

Based on the statistical analysis of the data obtained in the study, the following conclusions were reached:

- The self-efficacy beliefs of preschool teachers regarding music education did not vary by gender.
- Teachers who graduated from private universities had significantly higher self-efficacy beliefs in music education than those who graduated from public universities.
- Teachers working in private schools had higher self-efficacy beliefs in music education compared to those working in public schools.
- Teachers in the age group of 21-26 had higher self-efficacy beliefs in music education than teachers in other age groups.
- Teachers with postgraduate education had higher self-efficacy beliefs in music education than teachers with other levels of education.
- The self-efficacy beliefs of preschool teachers regarding music education did not vary according to their years of professional experience.
- Teachers who had received music training or attended seminars on music had significantly higher self-efficacy beliefs in music education compared to those who had not.
- Teachers who had training or were proficient in at least one musical instrument, other than commonly used school instruments, had higher self-efficacy beliefs in music education compared to those who did not.
- Teachers working at institutions with a music workshop had higher self-efficacy beliefs compared to those at institutions without one.
- Teachers who taught songs by ear using their own voice had higher self-efficacy beliefs compared to those who used technological tools in song teaching.
- Teachers who included music activities in their plans every day had significantly higher self-efficacy beliefs in music education compared to other groups.
- Teachers who used contemporary music teaching methods had higher self-efficacy beliefs compared to those who did not use these methods.

Recommendations

- The Music Education courses offered in preschool teacher training programs could be taught by faculty members specializing in music.
- Given that teachers with more developed musical skills (such as playing instruments, receiving training, and using music teaching methods) tend to have higher self-efficacy beliefs in music education, in-service training sessions could be regularly organized with professional music educators, and feedback on teachers' practices could be gathered.

- Music centers and music workshops in preschool education institutions should be inspected, and their tools and equipment should be diversified and updated. Additional material support could be provided to public schools. Institutions without a music workshop should be provided with comfortable and spacious environments to conduct music activities.
- The objectives related to music education in the Ministry of National Education's Preschool Education Program could be expanded to include more detailed achievements aimed at developing children's musical skills. Source books on music education in the preschool period, prepared by music experts, could be created.
- This study could be replicated using different sample groups, variables, and methods.
- Further research could explore the reasons why preschool teachers who graduated from private universities or who work in private institutions have higher self-efficacy beliefs in music education using different research methods.
- The scale used as a data collection tool could be applied to both prospective preschool teachers and current preschool teachers to explore the subject from a different perspective.
- The relationships between the significant variables could be investigated.
- The differences between teachers' self-efficacy beliefs based on their responses to the scale and their observed self-efficacy in music education practices could be examined through observations.

References

- Acay-Sözbir, S. & Çamlıbel-Çakmak, Ö. (2016). Okul Öncesi Öğretmen Adaylarının "Müzik" Kavramına İlişkin Metaforik Algıları. *International Journal of Social Science*, 42, 269-282.
- Arı, Z. (2000). Orff Metodu ve Çalgılarının Müzik Öğretimindeki Önemi Üzerine Bir Araştırma. (Master's Thesis). Selçuk University, Institute of Science, Konya.
- Arseven, A. (2016). Öz Yeterlilik: Bir Kavram Analizi. *Journal of Turkish Studies*, 11(19), 63-80. <https://doi.org/10.7827/turkishstudies.10001>
- Aslan, T. N. (2020). Okul Öncesi Öğretmenlerinin Aldıkları Müzik Eğitimini Müzik Etkinliklerinde Kullanabilmelerine İlişkin Görüşleri. (Master's Thesis). Gazi University, Institute of Educational Sciences, Ankara.
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a Unifying Theory of Behavioral Change. *Psychological Review*, 84(2), 191-215. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-75361-4>
- Bandura, A. (1989). Human Agency in Social Cognitive Theory. *American Psychologist*, 44(9), 1175-1184. <https://doi.org/10.1109/SCORED.2002.1033040>
- Bartel, L. R. & Cameron, L. M. (2002). Self-Efficacy in Teachers Teaching Music. Paper presented at the Conference of the American Education Research Association. New Orleans.
- Bulut, D. & Aktaş, A. (2014). Okul Öncesi Öğretmenlerinin Müzik Etkinliklerini Uygulama Durumları (Niğde İli Örneği). *The Journal of Academic Social Science Studies*, 25(1), 21-34.
- Burak, S. (2019). Self-efficacy of Pre-school and Primary School Pre-service Teachers in Musical Ability and Music Teaching. *International Journal of Music Education*, 37(2), 257-271. <https://doi.org/10.1177/0255761419833083>
- Büyükoztürk, Ş. (2012). Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı. Ankara: Pegem Akademi.
- Çevik, D. B. (2010). Müzik öğretmeni adaylarının müzik öğretimi özyeterlilik düzeylerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi. *International Conference on New Trends in Education and Their Implications*, 701-707. Antalya.
- Çevik, D. B. (2011). Sınıf Öğretmeni Adaylarının Müzik Öğretimi Özyeterlilik Düzeylerinin İncelenmesi. *Ahi Evran University Journal of Faculty of Education*, 12(1), 145-168.
- Chokera, A. K. (2016). The Effects Of A Music Methods Course On Kenyan Pre-Service Generalist Primary School Teachers' Perceived Confidence and Competence to Teach Music. (Doctoral Thesis). University of Florida, Florida.
- Dağdeviren, M. H. (2017). Türkiye'de Okul Öncesi Müzik Eğitimi Alanında Yapılan Lisansüstü Tezlerin İncelenmesi (1993/2016). (Master's Thesis). Cumhuriyet University, Institute of Educational Sciences, Sivas.
- Delice, F. (2019). Müzik Öğretmenlerinin Müzik Öğretimine Yönelik Öz Yeterlilik Düzeyleri Üzerine Bir İnceleme. (Master's Thesis). Atatürk University, Institute of Educational Sciences, Erzurum.
- Demirci, F. G. & Mertoğlu, E. (2017). Okul Öncesi Dönem Çocuklarına Uygulanan Ses Farkındalık Müzik Programının Okuma Yazmaya Hazırlıkta Çocukların Sesleri Tanıma ve Becerilerine Etkisi. *International Journal of Social Research*, 10(51), 665-675.
- Deniz, J. & Kürücü, N. (2019). Müzik Öğretmeni Adaylarının Müzik Öğretimi Öz Yeterlilik Algılarının İncelenmesi. *Journal of Social Sciences*, 6(34), 112-126. <https://doi.org/10.16990/sobider.4799>
- Elaldı, Ş., Batdı, V. & Ölger, D. S. (2020). Okul Öncesi Öğretmenlerinin ve Öğretmen Adaylarının Müzik Eğitimine Yönelik Yeterliliklerinin İncelenmesi. *Cumhuriyet International Journal of Education*, 9(2), 617-636.

- Eren, B. & Engür, D. (2019). Özel Eğitim Öğretmeni Adaylarının Müzik Öğretimine Yönelik Özyeterlik İnançlarının Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi. *Electronic Journal of Social Sciences*, 18(72), 1911–1928. <https://doi.org/10.17755/esosder.406703>
- Ersoydan, M. Y., Şahin, H. & Çalışandemir, F. (2018). Okul Öncesi Öğretmen Adaylarının Müzik Öğretimi Öz Yeterlilik Algılarının Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi. *International Journal of Family, Child and Education Studies*, (16), 49–70. <https://doi.org/10.17359/aced.2018.3.3>
- Garvis, S. (2013). Beginning Generalist Teacher Self-efficacy for Music Compared with Maths and English. *British Journal of Music Education*, 30(1), 85–101. <https://doi.org/10.1017/S0265051712000411>
- Gölbaşlı, E. (2013). Okul Öncesi Öğretmenlerinin Müzik Etkinliklerindeki Mesleki Yeterliğinin Değerlendirilmesi. (Master's Thesis). Marmara University, Institute of Educational Sciences, Istanbul.
- Gömleksiz, M. N. & Serhatlıoğlu, B. (2013). Okul Öncesi Öğretmenlerinin Öz-Yeterlik İnançlarına İlişkin Görüşleri. *Journal of Turkish Studies*, 8(7), 201–201. <https://doi.org/10.7827/turkishstudies.5336>
- Gülle, A. & Akay, C. (2019). Sınıf Öğretmeni Adaylarının Müzik Öğretimi Öz Yeterlik İnançlarının, Müzik Kavramına Yönelik Yazılı ve Görsel Metaforlarının İncelenmesi. *International Journal of Social Research*, 12(62), 1043–1057.
- Karasar, N. (2010). Bilimsel Araştırma Yöntemi. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kaya, İ. (2019). Okul Öncesi Öğretmenlerinin Öz Yeterlik İnançlarının Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi. *OPUS International Society Research Journal*, 11(18), 345–363. <https://doi.org/10.26466/opus.530330>
- Koca, Ş. (2013). Okul Öncesi Öğretmenlerinin Müzik Öğretimine Yönelik Özyeterlik Düzeylerinin İncelenmesi. *E-Journal of New World Sciences Academy*, 8(1), 164–175.
- Koca, Ş. (2016). Okul Öncesi Öğretmen Adaylarının Müzik Etkinliklerine Yönelik Özyeterlik Algıları. *Mehmet Akif Ersoy University Journal of Faculty of Education*, (40), 375–386. <https://doi.org/10.21764/efd.33645>
- Mentiş Köksoy, A. (2017). Sınıf Öğretmeni Adaylarının Müzik Öğretimi Öz Yeterlilik Düzeylerinin İncelenmesi. *Mehmet Akif Ersoy University Journal of Faculty of Education*, (44), 297–320. <https://doi.org/10.21764/maeuefd.335473>
- Özmenteş, G. (2014). Mesleki Müzik Eğitimi Alan Öğrencilerin Müzik Özyeterlilikleri, Benlik Saygıları ve Bireysel Özellikleri Arasındaki İlişkiler. *Education and Science*, 39(171), 138–152.
- Öztutgan, Z. (2017). Okul Öncesi Öğretmen Adaylarına Yönelik Müziksel Öz-Yeterlik İnanç Ölçeği Geliştirme Çalışması. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 61, 47–59.
- Öztutgan, Z. (2018). Okul Öncesi Öğretmen Adaylarının Müzik Eğitimine İlişkin Öz-Yeterlik Algıları. *Journal of the Institute of Social Sciences of Adıyaman University*, 10(29).
- Prichard, S. (2017). A Mixed-Methods Investigation of Preservice Music Teaching Efficacy Beliefs and Commitment to Music Teaching. *Journal of Research in Music Education*, 65(2), 237–257. <https://doi.org/10.1177/0022429417710387>
- Salı, G., Akkol, M. L., & Oğuz, V. (2013). Okul Öncesi Öğretmenlerinin Müzik Etkinliklerinde Yaşadığı Sorunlar. *Journal of Social Sciences*, 15(2). <https://doi.org/10.5578/JSS.7042>
- Semerci, D., & Uyanık Balat, G. (2018). Okul Öncesi Öğretmenlerinin Sınıf Yönetimi Becerileri ve Öz Yeterlilik Algıları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Journal of Education Faculty of İnönü University*, 19(3), 494–519. <https://doi.org/10.17679/inuefd.394585>

- Senemoğlu, N. (2012). *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim: Kuramdan Uygulamaya* (21.bs.). Ankara: Pegem Akademi.
- Sušić, B. B. (2018). Preschool Teachers' Music Competencies Based on Preschool Education Students' Self-Assessment. *Croatian Journal of Education*, 20(SpecialEdition1), 113–129. <https://doi.org/10.15516/cje.v20i0.3048>
- Topaç, N. (2008). *Okulöncesi Öğretmenlerinin ve Okulöncesi Dönem Çocuklarının Ebeveynlerinin Müzik Eğitimi Hakkındaki Düşüncelerinin İncelenmesi*. (Master's Thesis). Marmara University, Institute of Educational Sciences, Istanbul.
- Topoğlu, O. (2014). Sınıf Öğretmeni Adaylarının Müzik Öğretimine Yönelik Özyeterlik İnançlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi. *International Journal of Human Sciences*, 11(2), 730–743. <https://doi.org/10.14687/ijhs.v11i2.3020>
- Tunalı Özdemir, A. (2008). *Okul Öncesi Öğretmen Adaylarının Müzik Yeterlilikleri ile Duygusal Zeka Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Abant İzzet Baysal University, Institute of Social Sciences, Bolu.
- Tunç, T., & Bulut, F. (2016). Müzik Öğretmeni Adaylarının Müzik Öğretimine Yönelik Özyeterlik İnançlarının İncelenmesi. *Journal of Educational and Instructional Research*, 5(3), 308–314. Retrieved from http://www.jret.org/FileUpload/ks281142/File/31.turgay_tunc.pdf
- Tunç, F. (2020). *Yükseköğretimde Öğrenci Mentörlük Algısı: Devlet ve Vakıf Üniversiteleri Açısından Bir İnceleme*. (Master's Thesis). Karamanoğlu Mehmetbey University, Institute of Social Sciences, Karaman.
- Uzunoğlu Yegül, B. (2014). *Öğretmen Adaylarının Müzik Öğretimi Öz Yeterlik Algılarının İncelenmesi*. Paper presented at the 9th International Balkan Education and Science Congress, 583–589. Edirne.
- Yıldız, G. (2017). Okul Öncesi Öğretmen Adaylarına Yönelik Müzik Eğitimi Öz-Yeterlik Ölçeğinin Geliştirilmesi. *Journal of Social Sciences Institute of Mehmet Akif Ersoy University*, 9(19), 396–407. <https://doi.org/10.20875/makusobed.298242>
- Yıldız, G. (2018). Okul Öncesi Öğretmen Adaylarının Müzik Eğitimi Derslerine İlişkin Görüşleri. *Journal of Social Sciences Institute of Mehmet Akif Ersoy University*, 10(23), 1–10. <https://doi.org/10.20875/makusobed.348910>

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 21.10.2024 Kabul/Accepted: 19.12.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, ss./pp. 281-292.

MEVLÂNÂ'NIN GAZELLERİNDE KONU ÇEŞİTLİLİĞİ, KIŞ GAZELİ

Fahrettin COŞGUNERⁱⁱ

Öz

Klasik edebiyatımızda gazellerin konusu genelde aşk olmakla birlikte Mevlânâ hayata dair tüm konuları gazellerinde işlemiştir. Onun amacı inançlarını, düşüncelerini insanlara aktarabilmektir. Bunun için şiiri bir araç olarak kullanmıştır. Mevlânâ en kısa gazellerinde bile çok sayıda konuyu ele almış ve muhatabına anlatmak istediği düşünceyi vermiştir. Bu makalede ele alınacak onbeş beyitten oluşan bir gazelin her beytinde farklı bir konuya değinerek ayet, peygamber kıssası, hadis, tasavvuf anlayışı, toplum hayatı, insan psikolojisi gibi çok şeylerden bahsetmiştir. Bu gazel, Mevlânâ'nın şiirlerindeki mevzuların çokluğunu ve zenginliğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu bir gazel bile onun bilgisinin derinliğini, toplumun dertleriyle nasıl ilgili olduğunu, herkesin seviyesine nasıl inebildiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mevlânâ, Gazel, Dîvân-ı Kebîr, Kış.

Subject Diversity in Mawlana's Ghazals, Winter Ghazal

Abstract

Although the subject of ghazals in our literature is basically love, Mawlânâ dealt with all subjects related to life in his ghazals. His aim was to convey his beliefs and thoughts to people. He used poetry as a tool for this. Even in his shortest ghazals, Mawlânâ dealt with many subjects and gave the lesson he wanted to explain to his addressee. In each couplet of a ghazal consisting of fifteen couplets, which will be discussed in this article, he touches upon a different subject and mentions many things such as verse, prophet's parable, hadith, mysticism, social life, human psychology. This ghazal is important in terms

ⁱ Bu gazel Divan-ı Kebir, Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, Müzeli Yazma Kitaplar, 68 ve 69 Numara'da Kayıtlı Yazma Nüsha'da 1/28a'da, Furuzanfer baskısında ise 2043 numarada yer almaktadır.

1	İddiyâ çe gıft beymen hezim bene çu xormen	گر دی نکرد سرما سرمای هر دو بر من
2	سرما چو گشت سرکش هیزم bene در آتش	هیزم دریغت آید هیزم به است یا تن
3	نقش فناست هیزم عشق خداست آتش	درسوز نقش ها را ای جان پاکدامن
4	تا نقش را نسوزی جانت فسرده باشد	مانند بت پرستان دور از بهار و مؤمن
5	در عشق همچو آتش چون نقره باش دلخوش	چون زاده خلیلی آتش تو راست مسکن
6	آتش به امر یزدان گردد به پیش مردان	لاله و گل و شکوفه ریحان و بید و سوسن
7	مؤمن فسون بداند بر آتشش بخواند	سوزش در او نماند ماند چو ماه روشن
8	شباباش ای فسونی کافند از او سکونی	در آتشی که آهن گردد از او چو سوزن
9	پروانه زان زند خود بر آتش موقد	کو را همی نماید آتش به شکل روزن
10	تیر و سنان به حمزه چون گلفشان نماید	در گلفشان نبوشد کس خویش را به جوشن
11	فرعون همچو دوغی در آب غرقه گشته	بر فرق آب موسی بنشسته همچو روغن
12	اسیان اختیاری حمال شهریاری	پالان کشند و سرگین اسیان کند و کودن
13	چو لک است منطق بر آسیای معنی	طاحون ز آب گردد نه از لکلک مقنن
14	وز لکلک بیان تو از دلو حرص و غفلت	در آسیا در افقی یعنی رهی مبین
15	من گرم می شوم جان اما زگفت و گوئی	از شمس دین زرین تبریز همچو معدن

Mef'ûlü, fâ'ilâtün, mef'ûlü, fâ'ilâtün, 1/311, 2043, 1/28a

ⁱⁱ Kırıkkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, e-posta: fahrettincosguner@yahoo.com, ORCID ID: 0009-0003-8060-6845.

of showing the multiplicity and richness of the subjects in Mawlana's poems. Even this one ghazal clearly demonstrates the comprehensiveness of his knowledge, how he was concerned with the problems of society, and how he was able to reach the level of everyone.

Keywords: Mawlana, Ghazal, Divan-ı Kebir, Winter.

Extended Abstract

The subject of ghazals, a genre of verse literature, is usually love. Then comes the depictions of nature. Mawlana, on the other hand, subjected everything about life to his poems and ghazals. He used poetry as a tool and conveyed his ideas and thoughts to people. In other words, poetry and art were not a goal for him, but a tool. We see this purpose of Mawlana in all his works as well as in his ghazals. From the shortest ghazal to the longest ghazal, he dealt with many religious and social issues. This feature is also noticeable in his ghazal, which we will discuss here and consists of fifteen couplets. In each couplet of the ghazal, he touched upon a different subject, such as verse, hadith, prophet parables, mysticism, nature, social life, human characteristics. We have tried to evaluate this ghazal in order to prove this claim. Even this ghazal of Mawlana clearly reveals his vast knowledge, how closely he was concerned with the problems of the society in which he lived, and how he was able to descend to the level of his interlocutors. In doing so, Mawlana has applied the three indispensable features of classical poetry in the most beautiful way. These features are *vezin*, i.e. metre of prosody, rhyme and imagination. He did not ignore the aesthetics of art while putting forward his ideas and thoughts. In this respect, he has taken his rightful place among the world's greatest poets. Mawlana's masters in poetry are Senai and Attar. After him, many poets wrote poems taking him as an example.

Mawlana's ghazals do not have a title. Since he mentions the winter season in the first couplets of this poem, we named this poem 'Winter'. In the first couplet, Mawlana says that as the winter season, which is a fact of life, approaches, preparations should be made accordingly. Then he immediately mentions the necessity of protecting one's own body and health. Property is all for human beings. The most important part of this health is our spiritual existence. We need to strengthen our spirituality by sacrificing our material wealth. World life is like a harsh winter season. The afterlife is like spring with all its beauties.

In the following, Mawlana compares love to a fire that purifies precious metals. Therefore, one should not be afraid of burning and fire. Just like Abraham. Allah's power is sufficient for everything. He can change the nature of things in an instant. In proportion to one's love, he can endure, be patient and tolerate the troubles that may come from his beloved. The Creator has informed His servants how to cope with troubles and calamities through His books and messengers. He does not burden us with burdens we cannot bear. These troubles and afflictions are for testing and for the servants to be more attached to their Lord and to ask for His help. There are many solutions for the believers. It is necessary to turn to these ways properly. Necessary things should be fulfilled. Effort is from the servant and the result is from Allah.

The lover gives up his own material existence for the sake of his beloved. He sacrifices himself in order to be one with him for a moment. Like a butterfly throwing itself into the flame of a candle. In that fire, his own material body disappears. It shines the flame for a very short time and disappears. It is to destroy this mortal self in the *Baki-yi Zülcelal* and to gain *ibka*. This is called 'Fenafillah' level in Sufism. Those who die on this path become immortal in the real sense. The clearest example of the verse 'Do not call those who are killed in the way of Allah dead' is the leader of the martyrs, Hz. Hamza. He did not use armour in battle in order to become a martyr and was martyred in the Battle of Uhud.

Then Mawlana reminds the parable of Moses and Pharaoh and makes an analogy to ayran and oil. Since Pharaoh was like ayran, he disappeared into the water, while Moses and those who believed in him remained on the water and were saved because they were like oil.

Man should do deeds befitting him, because he is the honoured of the creatures. Allah has taken man as an interlocutor to recognise Himself and to inform others about Him. The servant should be aware of this and regulate his behaviour accordingly. Man has been entrusted with a great responsibility.

Speech is one of the most perfect features given to human beings by Allah. It is necessary to use this valuable feature properly and in the most beautiful way. But just talking alone does not mean anything. Words must turn into deeds.

Again with an example from life, Mawlana says that man should get rid of things that do not add value to him, just like getting rid of the excesses in the mill while the wheat turns into flour. As long as a person can get rid of harmful features, he increases his value and advances his spiritual development. The things that prevent this progress are a hindrance on the road travelled.

Mawlana used the pseudonym Shams in the last couple of his ghazal and mentioned that he could not prolong the word because he thought of him. The pseudonym Shams, with its various forms, is the pseudonym he used most in his ghazals. This is an indication of how much Mawlana was identified with Shams. Seeing this pseudonym, one might think that the ghazal belongs to Shams.

As can be seen only in this one ghazal, Mawlânâ touched upon different subjects in each of his works. He conveyed the vital issues and the issues he wanted to explain to his interlocutor with very beautiful examples. With this feature, Mawlana went beyond the known ghazal format and added a new dimension to the ghazal. With this and many other characteristics, he was a pioneer in the development of Turkish poetry in Anatolia and a source of inspiration for later poets. At the same time, his works have been read for eight centuries with all their vitality.

Giriş

Hz. Mevlânâ'nın eserleri bir amacı ve misyonu yerine getirmek üzere yazılmıştır. İslam inancını ve tasavvuf düşüncesini ortaya koyduğu şiirlerinde de sanattan çok yüklenmiş olduğu bu sorumluluğu insanlara ulaştırma hedefini gütmüştür. Yani şiir Mevlânâ için amaç değil araçtır. Bununla birlikte onun şiirleri edebî sanatlar bakımından da tarihte gelmiş geçmiş en meşhur eserler arasında yerini almıştır. "Mevlânâ'nın şiirdeki en önemli üstatları Senâî (ö. 525/1131) ve ondan sonra gelen Şeyh Attâr-ı Nişâbûrî'dir (ö. 618/1221). Mevlânâ bu iki şairi de geçmiş; ondan sonra Anadolu'da şekillenecek olan Türkçe edebiyata da yön vermiştir. Aynı zamanda Mevlânâ ile birlikte tasavvufî şiir İslam coğrafyasında hızla yayılmıştır." (Kırlangıç, 2007, s. 220). Mevlânâ'nın Senâî ve Attâr'ı örnek aldığına delil şu beyiti gösterilebilir:

جانى كه رو اين سو كند با بايزيد او خو كند يا در سنایى رو كند يا بو دهد عطار را

Bu yöne yönelen can, onun Bayezid'yle hemhal olur. Ya Senai'ye yönelir ya da Attar'ı koklar. (Mevlânâ, 2000, Gazel 24)

Mevlânâ'nın şiire bakış açısını göstermesi bakımından şu beyitleri de oldukça anlamlıdır:

چون قلاسنگ است و اندر ضبط

معنى اندر شعر جز با حَبَطِ نيست

Şiirin içinde anlam, yanlış yola gitmekten başka bir şey değil; çünkü sapan taşı gibidir, zaptolunmaz. (Mevlânâ, 2007, I/1529b)

گویدم مندیش جز دیدارِ من

قافیه اندیشم و دلدارِ من

قافیه دولت توی در پیشِ من

خوش نشین ای قافیه اندیشِ من

حرف چه بود خارِ دیوارِ رزان

حرف چه بود تا تو اندیشی از آن

تا که بی این هر سه با تو دم زَم

حرف و صوت و گفت را بر هم زَم

Kafiye düşünürüm, ama sevgilim bana der ki: "Beni görmekten başka bir şey düşünme.

Ey benim kafiye düşününüm! Hoşça otur. Benim yanımda devlet kafiyesi sensin.

Söz nedir ki sen onu düşünüyorsun? Söz nedir? Üzüm bağlarının duvar dikenini.

Sözü, sesi ve konuşmayı birbirine vurayım da, seninle bu üçü olmadan konuşayım. (Mevlânâ, 2007, I/1728-31b)

Şiirin bir imân işi olduğu bütün sınırsızlığı ile Mevlânâ'da görülür. Şiirin büyük kültür, geniş bilgi işi olduğu yine onda belirir. Şiirin ufuklara sığmaz doğuşlar, ilhamlar işi olduğu, söz ustalığı, kelime, deyim bolluğu, âhenk, duygu, fikir zenginliği eseri olduğu yine hep Mevlânâ'nın şiirleri delil tutularak anlaşılır. (Kabaklı, 2009)

Mevlânâ'nın Dîvân-ı Kebîr'de yer alan 3200 civarındaki gazeli de hem sanat hem de dinî anlayışı yayma işlevlerini hakkıyla yerine getirmektedir. Gazel sahasında zirvelere çıkmakla birlikte inanç, fikir ve düşüncelerini bir bir insanlığa sunarak 13. yy.'dan beri rehberlik yapmış ve yapmaya da devam etmektedir.

Kış Gazelinin İncelenmesi

Haluk İpekten'in DİA'da açıkladığına göre; "gazel" kelimesi sözlükte "kadınlarla sevgi üzerine konuşmak, söyleşmek" anlamına gelir. Arap edebiyatında gazel bir nazım şekli olmayıp kasidelerin başında aşktan, sevgiliden söz eden bölümlere verilen addır ve "nesîb" karşılığında kullanılmıştır. Daha sonraları şairin aşk, sevgili, şarap, bahar gibi coşkulu haller karşısındaki duygularını anlatan şiirlere uzun yahut kısa olsun gazel denilmiştir. (İpekten, 1996, ss. 440-442).

Mevlânâ'nın Dîvân-ı Kebîr ya da Külliyyât-ı Şems adını verdiği eserinde "Kış"¹ başlığını verdiğimiz bir gazeli ele alınarak bu çalışmada onun ne kadar geniş bir konu yelpazesi çizdiği gösterilmeye çalışılmıştır.

Birinci beyit:

دیدى چه گفت بهمن هیزم بنه چو خرمنگر دى نکرد سرما سرمای هر دو بر من
Gördün mü karakış ne dedi? Harman gibi odun yığı, kış soğuk yapmazsa ikisinin de soğukluğu bana.

Daha gazelin ilk beyitinde Mevlânâ bir tasvir, bir güzellik unsurundan değil doğrudan doğruya hayatın bir gerçekliğinden bahseder ve insanlara, yaklaşmakta olan kış şartlarına hazırlık yapmalarını tavsiye eder. Bunun bir realite olduğunu belirterek bunun aksine bir durum olursa da bütün sorumluluğu üstleneceğini söylemektedir. Yani bu tavsiyeyi verirken kendinden son derece emindir.

İkinci beyit:

سرما چو گشت سرکش هیزم بنه در آتش هیزم دریغت آید هیزم به است یا تن
Soğuk, baş çekti, şiddetlendi mi ateşe odun at; odunu sakınmıyor musun, odun mu daha iyi, beden mi?

Bu beyit de aslında birinci beytin devamı gibi ancak Mevlânâ burada "Madde mana içindir." hakikatini dile getirir. Bu dünyadaki kazançlarımız ve uğraşlarımız insan hayatını sağlıklı bir şekilde devam ettirmek ve emaneti gerçek sahibine kusursuz teslim etmek içindir. Sâdî-yi Şîrâzî'nin dediği gibi "Mal ömrün selameti içindir, ömür mal biriktirmek için değildir."² (Sâdî, 2018, s. 179)

Üçüncü beyit:

نقش فناست هیزم عشق خداست آتش درسوز نقش ها را ای جان پاکدامن
Odun, yokluk suretidir, ateşe Allah aşkıdır; ey eteği temiz can, suretleri, şekilleri yak, yandır.

Mevlânâ bu beyitte teşbih sanatını kullanarak verdiği nasihatten hakikate geçiş yapıyor. Odunun yok olmaya mahkûm maddî varlık alemi olduğunu, ateşin ise varlık

¹ Mevlânâ gazellerine başlık yazmamıştır. İlk beyitlerde kıştan bahsettiği için böyle bir başlık tarafımızca uygun görülmüştür.

² Bkz. Gülistan, Sekizinci bab, نه عمر از بهر گرد کردن مال مال بهر آسایش عمرست

gayemiz olan Allah aşkını temsil ettiğini söyler. İnsan o Allah aşkıyla maddî ve kesif varlığını eritmeli, manevî yönünü beslemeli ve kuvvetlendirmelidir. Aslında maddî suret alemi mana dünyasını beslemek için vardır ve onun hizmetindedir. Temiz insanların bunun farkında olmaları gerekir.

Dördüncü beyit:

تا نقش را نسوزی جانت فسرده باشد مانند بت پرستان دور از بهار و مؤمن
Suretleri yakmadıkça canın üşür, donar; puta tapanlar gibi bahardan, emninlikten uzak kalır.

Bu beyit bir üstteki beytin devamı olarak maddenin mananın hizmetinde olmadığı takdirde neler olabileceğini beyan eder. Bu iki alem yani kişinin fiziksel varlığıyla gönül dünyası birbirine ters orantılıdır. İnsan hangisine ağırlık verirse diğeri zayıf kalır. Ruhun beslenebilmesi için maddî varlıktan fedakarlıklar yapılması gerekmektedir; az yemek, az uyumak gibi. Görünüş, suret adeta bir puta benzetilmiş ve bunlarla iştilal etmek ve fazla zaman harcamak adeta puta tapmak gibi görülmüştür. Puta tapanların ise sadece bu dünyaları vardır. Bu dünya da ahirete nispetle kış mevsimi gibidir; zorluk ve çile mevsimidir. Ahiret ve cennet hayatı, bütün güzelliklerin ortaya çıktığı huzur, neşe ve güven ortamı olan bahar mevsimine benzer. Buna da inananlar kavuşacaktır. İnanmayanların ise böyle bir umudu yoktur.

Beşinci beyit:

در عشق همچو آتش چون نقره باش دلخوش چون زاده خلیلی آتش تو راست مسکن
Ateşe benzeyen aşkta, gümüş gibi gönlünü hoş tut; mademki Halil'in oğlusun; ateş yurdundur senin.

Bu beytinde Mevlânâ aşkı değerli madenleri ayrıştıran ateşe benzetmektedir. Altın, gümüş gibi madenleri kullanılabilir hale getirebilmek için ateşte eritmek gerekir. Aşk da insanı yakan, arındıran, saflaştıran, olgunlaştıran bir iksirdir. Aşk sayesinde kişi basit, süflü duygu ve hislerinden arınır, gerçek değerini kazanır.

İkinci mısradaki Hz. İbrahim'in ateşe atılması kıssasına telmih vardır.³ Peygamber Efendimiz de Hz. İbrahim'in soyundandır. Nemrut, Hz. İbrahim'i ateşe attığında ateş onu yakmamış, cennet bahçesi gibi bir bahçeye dönüşmüştür. Bizlerin de Hz. Muhammed'in ümmeti olduğumuz için ateşten korkumuzun olmaması gerekir. Şahsımızı değerli hale getirecek olan aşk ateşidir. Mevlânâ, Mesnevî'nin baş kısmında; "Neyin sesi aşk ateşidir hava değil. Kimde bu ateş yoksa, yokolsun." (Mevlânâ, 2004, I/9 b) buyuruyor. Yani aşk ateşine sahip olmak, onunla yanıp tutuşmak insan olmamızın bir gereğidir.

Altıncı beyit:

آتش به امر یزدان گردد به پیش مردان لاله و گل و شکوفه ریحان و بید و سوسن
Ateş, Allah'ın emriyle erlere lâle olur, gül olur, çiçek olur, reyhan, söğüt, süsen olur.

³ Bkz. Kur'an-ı Kerim, Enbiya Suresi 218/69: "Ey ateş! İbrâhim'e serin ve selâmet ol!" diye emrettik.

Bu beyitte önceki beytin devamı şeklinde Hz. İbrahim kıssasının devamını anlatmaktadır. Allah'ın gücü her şeye yeter. O, Kadir-i mutlaktır; bir anda her şeyin tabiatını tersine çevirme kudretine sahiptir. Kendisine hakkıyla inananları hiçbir zaman yalnız bırakmaz ve mağdur etmez.

Seven kişi maşuğundan gelecek olan tüm eziyet ve cefaları zevk ve safa gibi görür. Bakî'nin meşhur beyti gibi:

Yardan cevır u cefa lütf u kerem gibi gelür. Gayrdan mihr u vefa derd u elem gibi gelür.
(Küçük, 1994, s. 192)

Yaratıcıdan gelebilecek sıkıntılara karşı sabır gösterebilmek, ona karşı beslediğimiz sevgi ve muhabbetle mümkün olabilecektir. İnsanlık tarihi hep bunun örnekleriyle doludur. Başta peygamberler olmak üzere Allah dostlarının karşılaştıkları musibetler karşısında gösterdikleri sabır ve tahammülün başka bir açıklaması olamaz.

Yedinci beyit:

مؤمن فسون بداند بر آتشش بخواند سوزش در او نماند ماند چو ماه روشن
İnanç sahibi, efsun bilir, okur o ateşe; onda yakıcılık kalmaz, aydınlık ay gibi olur.

Allah Teala kendisine inananlara, karşılaştıkları güçlülere nasıl karşı koyabileceklerini gönderdiği elçilerle, kitaplarla ve onların yolundan giden insan-ı kamillerle göstermiştir. Mü'min için çaresizlik ve ümitsizlik söz konusu değildir. O kaldıramayacağımız yükleri bize yükletmez.⁴ Bir dert vermişse mutlaka onun üstesinden gelebilme çaresini de nasip edecektir. Onun rahmetinden ümit kesilmez.⁵ İnananlar dertten sıkıntıdan kurtuldukları zaman bir rahatlama ve ferahlık olur. Sonuçta sabır gösterip tahammül eden dert sahiplerine "oh" dedirtir. Bunlar Yaratıcının kullarını imtihanı ve denemesi ve de sadece kendisine sığınmaları, ondan yardım dilemeleri içindir.

Sekizinci beyit:

شبابش ای فسونی کافتد از او سکونی در آتشی که آهن گردد از او چو سوزن
Ey demiri bile eritip iğne gibi incelten ateşi yatıştırır efsun, sana aferin.

Burada da önceki beyitte inananların sahip olduğu çare ve çözüm yollarını takdir edip bunların sürdürülmesini talep etmektedir. O çareler ateşi teskin edip, tesir ettiği gibi onu yararlı bir hale de dönüştürmektedir. Ateşin faydaları saymakla bitmez.

Dokuzuncu beyit:

پروانه زان زند خود بر آتش موقد کو را همی نماید آتش به شکل روزن
Ateş, kelebeğe pencere gibi görünür de o kendisini, bir anda o ateşe atar.

⁴ bkz. Kur'an-ı kerim; bakara suresi, 2/286. Ayet: "Allah hiçbir nefse gücünün yeteceğinden öte yük yüklemeyiz."

⁵ Bkz. Kur'an-ı Kerim, Yusuf Suresi, 12/87. Ayet: "Allah'ın rahmetinden umut kesmeyin."

Bu beyitte Mevlânâ klasik edebiyatımızda sıklıkla kullanılan şem' ve pervane (mum ve kelebek) metaforunu dile getirmiştir. Kelebek hiç düşünmeden bir anda kendisini mumun alevine atar, mumun ateşini bir miktar arttırır ve kendisini yok eder. İşte bu "Fenafillah" mertebesinin bariz bir örneğidir. Pervane hiçbir zaman ateşe atılmak için tereddüt göstermez. "Pervane, ateşi düşünmez bile; aşka dalan cana düşünce, ayıptır" (Mevlânâ, 1374, Gazel 338). Ateşte yanmak onun için maşukun varlığında yok olmak, aslında kendi benliğini yok edip gerçek varlıkta var olmak demektir. Bu yüzden ateş ona bir pencere, bir kurtuluş olarak gözükür ve oraya atılmak için bir an bile tereddüt etmez. Maddî olarak kendini helak eder ama gerçek manada maşukuyla birleşir ve ikilik ortadan kalkar. Böylece zaten çok kısa olan maddî ve fani dünya hayatı beka bulmuş olur.

Onuncu beyit:

تیر و سنان به حمزه چون گلفشان نماید در گلفشان نپوشد کس خویش را به جوشن
Hamza'ya ok ve mızrak, gül saçan bir dal gibi görünür; güller saçılırken hiç kimse zırh giyinmez.

Bu beyitte Mevlânâ konuyu daha somut hale getirip İslam tarihinden örnek veriyor. Peygamber efendimizin amcası Hz. Hamza'nın Uhud Savaşında şehit düşmesi kıssasını dile getirmektedir. "Allah yolunda öldürülenlere "ölüler" demeyin, zira onlar diridirler, fakat siz farkında değilsiniz."⁶ ayetine mazhar olmak için gözünü kırpmadan şehadete yürüyen ve "Seyyidü's-şüheda" lakabını alan Hz. Hamza'nın şehadeti esnasındaki halini anlatır. Görünüşte onun ölümüne sebep olacak olan ok ve yay ona gül dalı gibi gözükür. Bunun canlı örneği Hz. İbrahim'in ateşe atılmasıyla tarihte yaşanmıştır. Bu bilinçte olan Hz. Hamza kendisini koruma altına alacak bir zırh kuşanmamıştır. Çünkü şehitler ölüm acısı tatmayacak ve cennette Peygamberlerden sonraki makama kavuşacaklardır. Şehadetle öbür dünyaya geçiş göçlerin en güzelidir. Onun şehadetinin bereketiyle ölüm emrini veren Hind ve onu şehit eden Vahşi de sonunda iman etmiş ve mü'min olarak vefat etmişlerdir.

Onbirinci beyit:

فرعون همچو دوغی در آب غرقه گشته بر فرق آب موسی بنشسته همچو روغن
Firavun, ayran gibi suya gark oldu, halbuki Mûsâ, yağ gibi suyun üstünde kaldı.

Bu beyitte Mevlânâ peygamberler tarihinden Kur'an'da da sıklıkla geçen Hz. Musa ve Firavun olayını örnek getirir. Olay Kur'an'da şöyle anlatılır: "Bunun üzerine Musa'ya: Asân ile denize vur! diye vahyettik. (Vurunca deniz) derhal yarıldı (on iki yol açıldı), her bölük koca bir dağ gibi oldu. Ötekileri (Fir'avun ve askerlerini) de buraya yaklaştırdık. Mûsâ'yı ve beraberindekilerin hepsini kurtardık. Sonra ötekileri suda boğduk. Bunda şüphesiz ders vardır, ama çoğu inanmamıştır."⁷ Hz. Musa'nın bu mucizesini Mevlânâ daha da akla yakınlaştırarak ayran ve yağ örneğini vermektedir. Yoğurt suyla karıştırıldığında ayran olan kısım suya iyice karışır ve artık

⁶ Bkz. Kur'an-ı Kerim, Bakara suresi, 154. ayet.

⁷ Bkz. Kur'an-ı Kerim, Şuara suresi, 63-67. ayetler.

ayırışmaz. Yağ ise suyun yüzeyine çıkar. İnanmayanlar için imkânsız gibi gözükken bu mucizeyi Mevlânâ günlük hayattan verdiği örnekle zihinlere daha da yakınlaştırmaktadır.

Onikinci beyit:

اسبان اختیاری حمال شهریاری پالان کشند و سرگین اسبان کند و کودن
Seçkin atlar padişahu taşırlar, ağır ve ahmak atlarsa palan yüklenirler, tezek taşırlar.

Bu beyitte Mevlânâ hayatın içinden örnekler vermeye devam ediyor. Sultanı taşıyacak olan bineğin sultana yaraşır olması lazımdır. İnsanlar da yaptıkları işe üstlendikleri vazifelere göre kıymet ve değer kazanırlar. Yaratıcının verdiği görev ve emirleri yerine getirenin değeri yücelir, yükselir. Adeta onun dünyadaki temsilcisi ve halifesi olur. Kulluk onu en yüce makamlara erdirir. Amacı, gayesi, uğraşısı, hedefi dünya olan, maddî alem olanlar ise o nispette alçalırlar ve değersiz hale gelirler. Çünkü mana karşısında maddenin çok da bir kıymet-i harbiyesi yoktur. Maddî varlıklar manaya hizmet edebildiği ölçüde değer kazanırlar. Sadece kendi şahsına münhasır kalan madde çürümeye, yok olmaya, fenaya mahkumdur. Bu yüzden insanın taşıdığı, üstlendiği görev ve sorumluluğun bilincinde olması ve ona göre hayatını tanzim etmesi gerekmektedir. “Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yükledi. Çünkü o çok zalimdir, çok cahildir”.⁸

Onüçüncü beyit:

چو لک لک است منطق بر آسیای معنی طاحون ز آب گردد نه از لکلک مقنن
Söz, mâna değirmeninde bir laklaka gibidir; değirmen suyla döner, esaslı lakırdıyla değil.

Bu beyitte Mevlânâ madde ve mana kıyasını yapmaktadır. Yunus’un buyurduğu gibi; “Bize didar gerek dünya gerekmez, Bize mana gerek dava gerekmez.” (Gölpınarlı, 2020, s. 190) Sadece lafla iştilal etmek, icraatta bulunmamak faydasızdır ve boşuna zaman kaybıdır. Ecdadımız da “Lafla peynir gemisi yürümez” diyerek bunu ne kadar güzel ifade etmiştir. Konuşmalar, sözler ne kadar güzel de olsa sonuçta bir fiile bir eyleme dönüşmüyorsa çok bir şey ifade etmez.

Yine Yunus’un ifadeleriyle:

“Ki sevdiğinden öte menzilin yok, Asıl mana budur, söz kelecî çok.
Bu yolda dava sığmaz, mana gerek, Neyi kim sever ise anı gerek.” (Gölpınarlı, 2020, s. 190)

İnsanoğlunun hangi yolda ne ile gideceğini bilmesi gerekir. Bu dünya yolculuğunda yapması gerekenleri yerine getirmeli ve bu yaptıklarını dile getirmekten de kaçınmalıdır. Çok konuşanların çalışmaya, amele zamanları kalmaz.

Ondördüncü beyit:

وز لکلک بیان تو از دلو حرص و غفلت در آسیا درافتی یعنی رهی مبین
Sen beyanınla, lakırdınla, hırs ve gaflet kabından değirmene düşersin yani tamamen kurtulursun.

⁸ Bkz. Kur’an-ı Kerim, Ahzab suresi, 72. ayet.

Bu beyitte Mevlânâ değirmen örneğini kullanmaya devam etmektedir: Değirmenin taşları buğdayı öğütüp un haline getirir. Bu şekilde buğday ekme olmaya hazır hale gelir, yani kepeğinden fazlalıklarından kurtularak öze dönüşür. İnsanda bulunan çok konuşma, hırs gösterme ve gaflet gibi istenilmeyen duyguların da törpülenmesi ve atılması gerekir. İnsan bu menfî özelliklerinden kurtulabildiği ölçüde manevî ilerlemeler kaydedebilir. Adeta bu hisler seyr-i süluk yolunda kişinin ayak bağlarıdır. Bunlardan kurtulmak aslında yok oluş değil gerçek varlığa kavuşmak anlamına gelir. Bir başka açıdan bir tane buğdayın tek başına fazla bir kıymeti olmaz. Ama öğütülüp unların içerisine karıştırıldığında kendi maddî varlığını ezdirmekle birlikte ekmeğe katkı sağlar. Oradan da nebatî hayat mertebesinde insanî hayat mertebesine yükselir. Bunun da yolu kendi şahsî ve maddî varlığını yok etmekten, fenaya ulaşmaktan geçer.

On beşinci beyit:

من گرم می شوم جان اما ز گفت و گو نی از شمس دین زرین تبریز همچو معدن

Ey Can, hararetleniyorum amma dedi-kodudan değil, maden gibi olan altın Şemseddin'den dolay.

Bu son beyitte Mevlânâ, heyecanının coşkusunun arttığını belirtmektedir. Bunun sebebi de gazel söylemesi ve bu esnada sözü uzatması değil, piri Şems-i Tebrîzî'yi hatırlamasından dolaydır. Kişinin sevdiğini görünce, ismini duyunca veya onu hatırlayınca heyecanlanması, hormonlarında, kan akışında birtakım değişikliklerin olması muhakkaktır. Bir de sevgilinin adı anıldığında başka söz söylenemez, ne denilse boşunadır, beyhudedir. O, varlıklar içerisinde en değerli, en üstün olandır. Mevlânâ'nın gazellerinde en çok kullandığı mahlasları *Şems*, *Şems-i Tebrîzî*, *Şemseddîn* ...dir. Bu yüzden *Dîvân-ı Kebîr*'in bir başka ismi de *Külliyât-ı Şems-i Tebrîzî*'dir. Sanki eser *Şems-i Tebrîzî*'ye ait gibi onun adını kullanmıştır. Zaten tasavvufta da kendini hiç saymak ve maşukunda yok olmak (fena fi'ş-şeyh) anlayışı vardır.

Sonuç

Mevlânâ gazellerini daha çok *Şems-i Tebrîzî* üzerine yazmıştır. Onunla karşılaşması, ona olan derin bağlılığı, Mevlânâ'yı terk edip gitmesi, bu güzel dizelere ilham kaynağı olmuştur. Bununla birlikte yukarıda ele aldığımız gazelde de görüldüğü gibi bu şiirlerin içerisinde birbirinden farklı çok değişik konuları ele almıştır. Bu kadar farklı konulara değinmesi; bir taraftan etrafındakilerin ve muhataplarının problemleriyle yakından ilgilendiğini ve onlarla içiçe olduğunu göstermekle birlikte diğer yandan şiirlerinin anlaşılmasını ve şerhini güçleştirmektedir. Yani somut ve maddi dünya hayatından bahsederken birdenbire derin tasavvufi konulara, inanç, ruh ve gönül dünyasına yönelmektedir. Mevlânâ'nın gazellerini okurken günlük hayata dair konulara değindiğinde acaba bunların altında başka anlamlar mı ifade etmek istiyor, diye düşünmemek elde değildir. Onun şiirlerine ilişkin daha çok çalışmaların yapılması gerekliliği ortadadır. Çünkü Anadolu'da o dönemde yeni yeni hareketlenen Türkçe şiirin kaynağını oluşturan en temel taşlardan birisi de Mevlânâ'dır. Her ne kadar eserlerinin çoğunun dili Farsça olsa da bu topraklarda yaşamış ve bu kültürle beslenmiştir. Onun eserlerini değerlendirirken, Mevlânâ'nın hayatını bir bütün olarak gözden

geçirmek, tüm eserlerini ve tasavvuf dünyasını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bütünün bir parçası bütün hakkında bilgi vermekle birlikte bütünü tam olarak ortaya koyamaz. Bizim bu çalışmamızda ele aldığımız gazel Mevlana'nın düşünce okyanusundan bir damla mesabesinde. Bu konuda daha çok çalışmaların gerekliliği muhakkaktır. Bir cümle, bir beyit veya bir şiirle kesin hükümlere varmak ve kanaat belirtmek çok isabetli olamaz ve yanıltıcı sonuçlara götürebilir.

Kaynakça

- Gölpınarlı, A. (2020). *Yunus Emre Hayatı ve Bütün Şiirleri* (XII. baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İpekten, H. (1996). *Gazel. DİA.XIII*. İstanbul.
- Kabaklı, A. (2009). *Mevlânâ'nın Sanatı ve Şiir Anlayışı*.
https://akademik.semazen.net/article_detail.php?id=504
- Kırlangıç, H. (2007). *Mevlânâ'nın Şiir Anlayışı, Mevlânâ* (Edt. Osman Horata, Adnan Karaismailoğlu). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Küçük, S. (1994). *Baki Divanı Tenkitli Basım*. Ankara.
- Mevlânâ Celâleddîn Muhammed. *Divan-ı Kebir*, Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, Müzelik Yazma Kitaplar, 68 ve 69 Numara.
- Mevlânâ Celâleddîn Muhammed. (1374hş.). *Kulliyât-ı Dîvân-ı Şems* (Tsh. Bedî'uzzamân Furûzânfer). Tahran: Nigâh Yayınları.
- Mevlânâ Celâleddîn Muhammed. (1379hş./2000). *Dîvân-ı Kebîr* (Nşr. Bedî'uzzamân Furûzânfer). Tahran: İntişârât-i Behzâd.
- Mevlânâ Celâleddîn Muhammed. (2007). *Mesnevî-i Ma'nevî* (Hzl. Adnan Karaismailoğlu, Derya Örs). Ankara: Akçağ Yay.
- Mevlânâ Celâleddîn Rumi. (2004). *MesnevîI-II* (Trc. Adnan Karaismailoğlu) (2. Baskı). Ankara: Akçağ Yay.
- Sâdî-yi Şîrâzî. (2018). *Gülistan* (Çev. Adnan Karaismailoğlu) (2. Baskı). Ankara: Akçağ Yay.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 12.10.2024 Kabul/Accepted: 08.11.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, ss./pp. 293-314.

MUTARRİZÎ VE EL-İKNÂ ' ADLI YAZMA ESERİNDE HARFLERE YAKLAŞIMI

Aladdin GÜLTEKİNⁱ, İsa AKBIYIKⁱⁱ

Öz

Bu çalışma, el-Mutarrizî'nin *el-İknâ* ' adlı kitabında geçen harfler/edatlara yaklaşımını konu almaktadır. Yaklaşık sekiz yüz yıl önce telif edilmiş olan yazma halindeki kitabın, dünyada tespit edilen yedi nüshası bulunmaktadır. Eserin en önemli nüshalarından biri İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi Atıf Efendi Koleksiyonu'nda bulunmaktadır. Makalede bu yazma nüsha kullanılarak atıflarda bulunmaktadır. Eser 250 varak olup, 'İsimler', 'Fiiller', 'Harfler' ve 'Nahiv' şeklinde dört bölüme ayrılmaktadır. Her bölüm, dört ana başlığa; bu başlıklar da daha sonra çok sayıda alt başlıklara ayrılmaktadır.

el-İknâ ' üzerinde şimdiye kadar yapılan birkaç çalışma dışında bu başlık altında bilimsel çalışmanın yapılmaması, Mutarrizî'nin bilim adamları arasında meşhur olmasına rağmen bu eserin çok fazla tanınmaması, böyle kıymetli bir eseri ilim dünyasına tanıtarak ecdadın Arap Diline yaptığı katkısını ortaya koyma arzumuz bu çalışmamıza sebep teşkil etmektedir.

Bu makalede gösterilebileceği gibi *el-İknâ* ' , konuları farklı bir yöntemle ele almaktadır. Müellifin Arapça dil öğretimine getirdiği yenilikler, eserin önemini oldukça artırmaktadır.

Mutarrizî; birinci ana başlıkta cümlede isim ve fiiller üzerinde amil olan edatları, ikinci ana başlıkta âmil olmayan ancak anlama katkı sunan edatları, üçüncü ana başlıkta haklarında ihtilaf bulunan edatları ve son ana başlıkta ise üzerinde görüş farklılığı bulunan harfleri izah etmektedir.

Çalışmamız, tarama ve tasnif yöntemi kullanılarak yapılmış olup elde edilen bulgular üç ana başlık altında incelenmiştir. Çalışma sonunda, yazarın önceki ilim adamlarının fikirlerinden yararlandığı, ancak yaptığı sınıflandırmalarla kendine has bir üslup ve bakış açısı da geliştirdiği tespit edilmiştir.

Mutarrizî'nin konuları, açık ve anlaşılır örneklerle kısaca anlattığı görülmektedir. Eser, Arapça öğrenmeye yeni başlayacak olanlara edatlardan ne öğreneceklerini kısaca tanıtmaya ya da en azından isimlerini duymaya imkânı sağlamaktadır. Konu anlatımları, ayrıntı yerine konular indeksi görünümündedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belağati, el-Mutarrizî, el-İknâ ' , Nahiv, Huruf.

al-Mutarrizi And His Approach To The Prepositions In His Manuscript Work al-Iqna

Abstract

This study is about al-Mutarrizi's approach to the letters/prepositions mentioned in his book al-Iqna. There are seven copies of the manuscript book, which was penned approximately eight hundred years ago, have been available in the world. One of the most important copies of the work is in the Atıf Efendi Collection of the Süleymaniye Library in Istanbul. References are made in the article using this manuscript copy. The work has 250 leaves and is divided into four sections as 'Nouns', 'Verbs', 'Letters' and 'Syntax'. Each section, on the other hand, is divided into four main headings and then into numerous subheadings.

ⁱ Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, e-posta: aladdingultekin@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2302-7452.

ⁱⁱ Doktora Öğrencisi, Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, e-posta: 2238232305@ogrenci.karabuk.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8844-8755.

The fact that, apart from a few studies on al-Iqna, no scientific work has been done under this title so far, that Mutarrizi's work is not widely known despite his being famous among scientists, and that we wish to present such a valuable work to the scientific world and reveal the contribution of our ancestors to the Arabic language constitutes the reason for this study.

As set out in this article, al-Iqna handles the topics in a different way. The innovations brought by the writer to the teaching of the Arabic language greatly increase the importance of the work.

Mutarrizi explains letters/prepositions that are factors on nouns and verbs in the sentence in the first main title, letters/prepositions that are not factors in the second main title, but contribute to meaning, letters/prepositions that have a disagreement among the scientists in the third main title, and letters/prepositions that have a difference of opinion on it in the last main title.

Our study was conducted using the screening and classification method, and the findings obtained were examined under three main headings. At the end of the study, it was determined that the author benefited from the ideas of previous scientists, but also developed a unique style and perspective with the classifications he made.

It is viewed that Mutarrizi briefly explains the topics with clear and understandable examples. The work provides those who are just starting to learn Arabic with the opportunity to briefly introduce what they will learn from letters/prepositions or at least to hear their names. The subject descriptions have the appearance of an index of topics instead of details.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, al-Mutarrizi, al-Iqna, Arabic Grammar, Letters/Prepositions.

Extended Abstract

Arabic, which is considered the basis of Islamic sciences as well as the Qur'an and Sunnah, has an eye-catching depth and has spread rapidly in the countries known as the Islamic geography today thanks to the conquests. This language has been systematically developed grammatically not only by Arabs, but also by scholars of other Muslim nations whose people are not Arabs. One of these scholars is Mutarrizi, a language scholar who is the subject of our article, who has taken the title of successor of Zamakhsheri and has written works to prevent foreigners from making grammatical mistakes in Arabic education. The work called "al-Iqna lima hava tahta'l-qina" is one of the works written by Mutarrizi in the field of Arabic language.

This study is about al-Mutarrizi's approach to the letters/prepositions mentioned in his book al-Iqna. There are seven copies of the manuscript book, which was penned approximately eight hundred years ago, have been available in the world. One of the most important copies of the work is in the Atif Efendi Collection of the Suleymaniye Library in Istanbul. References are made in the article using this manuscript copy. The work has 250 leaves and is divided into four sections as 'Nouns', 'Verbs', 'Letters' and 'Syntax'. Each section, on the other hand, is divided into four main headings and then into numerous subheadings.

The fact that, apart from a few studies on al-Iqna, no scientific work has been done under this title so far, that Mutarrizi's work is not widely known despite his being famous among scientists, and that we wish to present such valuable work to the scientific world and reveal the contribution of our ancestors to the Arabic language constitutes the reason for this study.

As set out in this article, al-Iqna handles the topics in a different way. The innovations brought by the writer to the teaching of the Arabic language greatly increase the importance of the work. Mutarrizi explains letters/prepositions that are factors on nouns and verbs in the sentence in the first main title, letters/prepositions that are not factors in the second main title, but contribute to the meaning, letters/prepositions that have a disagreement among the scientists in the third main title, and letters/prepositions that have a difference of opinion on it in the last main title.

Our study was conducted using the screening and classification method, and the findings obtained were examined under three main headings. At the end of the study, it was determined that the author benefited from the ideas of previous scientists but also developed a unique style and perspective with the classifications he made.

It is viewed that Mutarrizi briefly explains the topics with clear and understandable examples. The work provides those who are just starting to learn Arabic with the opportunity to briefly introduce what they will learn from

letters/prepositions or at least to hear their names. The subject descriptions have the appearance of an index of topics instead of details.

Although letters/prepositions are generally quite concise in the author's work, it is immediately noticeable that the subjects are processed in an easy-to-follow and impressive style. The author, who appears as an educator in the entire work, teaches us how to give Arabic education to our own children and students. Because he states in his book that he wrote this work to teach Arabic not only to his son, but to everyone.

In order to understand a language in the best possible way and to feel the beauty of it's meaning, it is necessary to know the letters/prepositions used in that language well. This situation is gaining great importance for Arabic. It is obvious as day that especially those who are not native Arabic speakers should pay more attention to these letters/prepositions. Prepositions are very important in analyzing the text and understanding it correctly, extracting different meanings.

Giriş

Mutarrizî'nin sekiz yüzyıldan daha fazla bir süre önce yazdığı *el-İknâ' limâ havâ tahte'l-kınâ* adlı eseri günümüze ulaşmıştır. Yazıldığı dönem itibariyle bu eser, özellikle sarf konularını ayrıntılı olarak ele almak suretiyle Arap dili grameri sahasında yeni bir yorum getirmektedir. Eserin Türk asıllı biri tarafından yazılmış olması ve ilim dünyasına kazandırılması ecdadın Arap diline yaptıkları hizmetleri ortaya koyma açısından önem arz etmektedir. Bu eser üzerinde şu ana kadar birkaç çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan ilki; Katarlı Sellâme Abdullah es-Suveydî ile Suriye asıllı Muhammed Ahmed ed-Dâlî'nin yaptıkları müşterek tahkik eserdir (Mutarrizî, 1419/1999). Diğerleri; “*El-Mutarrizî'nin el-İkna Adlı Eseri ve Dil Öğretim Yöntemi*” (Gültekin, 2011) adı altında tamamlanmış bir doktora, “*el-Mutarrizî'nin el-İknâ Adlı Eserinde İsimler*” (Gözel, 2019) ve “*El-Mutarrizî'nin El-İknâ' Adlı Yazma Eserinde Ele Aldığı Nahiv Kuralları*” (Akbiyik, 2022) başlıkları altında tamamlanmış Yüksek Lisans tez çalışmaları bulunmaktadır. Ayrıca *Mutarrizî'nin El İknâ Adlı Eserinin Âtîf Efendi Nüshası* Gültekin, 2011) ve *Mutarrizî'nin el-İknâ' Adlı Eserinde Aksam-ı Sitte Öğretimi* (Gültekin, 2021) adlı makale çalışmaları da mevcuttur.

1.Mutarrizî'nin Hayatı ve Şahsiyeti

Kaynaklarda Mutarrizî'nin hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklarda, Mutarrizî'nin asıl adı Nâsır'dır. Müellifin babası Ebu'l-Mekârim (Zehebî, 1413, 12/28) Abdusseyyid, Ebu'l-Feth veya Ebu'l-Muzaffer künyesi ile tanınan Alî isminde bir zattır (Kıfî, 1986, 3/229; Hamevî, ts., 7/202; İbn Hallikân, 1968, 5/369; Kutbî, 1973-1974, 4/182; Kureşî, ts., 1/317; Suyûtî, ts., 2/311; Kutluboğa, ts., 79). *Ebcedu'l-ulûm* adlı eserde müellifin dedesinin adı Alî yerine “Mualî” (Kunûcî, 1978, 3/11) olarak zikredilse de bunun bir yazım hatası olduğu kanaatini taşımaktayız. Kesin olmamakla birlikte dedelerinden birinin nakış, sırma ve sim işlemeciliğiyle meşgul olmasından dolayı Mutarrizî nisbesi alan müellif, Harizm'de doğduğu (Kunûcî, 1978, 3/11) için bazı kaynaklarda hem el-Harizmî nisbesi hem de Burhânuddîn lakabı ile nitelendirilmektedir (Kureşî, ts., 1/190). Kaynaklarda mutarriz, muhaddis vezninde olup, modelist ve nakışçı anlamına gelen bu kelimenin o zata nispet edilmesine kendisinin mi yoksa ceddinden birisinin bu işle meşgul olmasının mı sebep olduğu bilinmemektedir (İbn Hallikân, 1968, 5/371; Kunûcî, 1978, 3/11). Hatta müellif bu nisbeyi "el-İzah" isimli kitabının sonuna kendi hattı ile yazdığı icazetnamede kullanmıştır (İbn Hallikân, 1968, 5/369).

Sözlük ve Arap dili ve edebiyatı âlimi olan Mutarrizî'nin tam adı; Burhânuddîn Ebu'l-Feth Ebu'l-Muzaffer Nasır b. Ebu'l-Mekârim Abdisseyyid b. Alî el-Mutarrizî el-Hârizmî (ö. 610/1213) olup, hicrî 538/1143 recep ayında Hârizmşahlar Devleti'nin en parlak döneminde Harizm'e bağlı olan Gürgeç şehrinde doğduğu bilinmektedir (Hamevî, ts., 7/202; Kureşî, ts., 1/190).

Büyük bir ihtimalle Türk asıllı (Çöğenli, 2020, 31/375) olan Mutarrizî, h. 610/m. 1213 senesinin yirmi bir Cemâziyel-ûla, salı günü Harizm'de vefat etmiştir. Ebu'l-Kâsım ez-Zemahşerî (ö. 538/1143)'nin öldüğü sene ve aynı yerleşim merkezinde doğmuş olması, onun “Halifetu'z-Zamahşerî” olarak anılmasına neden olmuştur. (Hamevî, ts., 7/202; İbn Hallikân,

1968, 5/370; Kunûcî, 1978, 3/11; Zehebî, 1413, 12/28; İbn Kutluboğa, ts., 2741; Kâtip Çelebî, 1992, 1/190).

Müellifimizin günümüze ulaşan ve elimizde bulunan eserleri onun iyi bir eğitim aldığı ve çeşitli ilim sahalarında geniş bilgiye sahip âlim bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Bize kadar ulaşan eserlerindeki performansı, müellifin döneminin tanınmış bilginlerinden ders alma ihtimalini akıllara getirmektedir (Zehebî, 1413, 12/28; Çöğenli, 1986, 24).

1.1. Hocaları

Kaynaklarda, kendisi *el-Mugrib*'de babasından ders aldığı, (Fîrûzâbâdî, 1407, 231; Zehebî, 1413, 12/28) daha sonra üzerine *Muhtaşaru İslâhi'l-mantık* adıyla özlü bir eser yazdığını, İbnu's-Sikkît (ö. 244/358)'in *İslâhu'l-mantık*'ını okuduğunu açıkça ifade etmektedir. (Bagdâdî, 1951,1955, 2/201; Kunûcî, 1978, 3/11; Çöğenli, 1986, 25). Ebu Abdillâh Muhammed b. Ali b. Said et-Tâcir'den de hadis dinlemiş, (Hamevî ts., 7/203; İbn Hallikân, 1968, 5/369; Zehebî, 1413, 22/28; Leknevî, 1906, 218), Zemahşerî'nin talebesi Ebu'l-Mueyyed el-Muvaffak b. Ahmed b. İshâk (ö. 568/1172) ve devrin diğer önde gelen âlimlerinden ilim tahsil etmiştir (Fîrûzâbâdî, 1407, 231; İbn Hallikân, 1968, 5/369).

Zemahşerî'nin öğrencileri olan Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî (Zehebî, 1413, 22/28), yine onun öğrencisi Muhammed b. Ebu'l-Kâsım el-Bakkâlî gibi birçok âlimden dil, edebiyat, sözlük, fıkıh, tefsir ve mantık alanında dersler almış, (Çöğenli 2020, 31/375-376) *el-Mugrib* adlı eserinde belirttiğine göre; el-Herrâsî (Mutarrizî, 1979, 1/17) adlı zata öğrenci olmuştur.

Mutarrizî, hacca giderken (h. 601/m.1204-1205) Bağdat'a uğramış ve burada bir süre kalarak şehrin fakihleri ile ilmî münazaralarda bulunmuştur. (Kıftî, 1986, 3/239; İbn Hallikân, 1968, 5/6; Kunûcî, 1978, 3/11; Çöğenli, 2020, 31/376).

1.2. Öğrencileri

Mutarrizî'den ders okuyan talebelerden Hamevî'nin büyük bir övgüyle bahsettiği Sadu'l-Efâdıl Kâsım b. el-Huseyn b. Muhammed Ebû Muhammed el-Harizmî en-Nahvî (Hamevî, ts., 7/238-253), Zemahşerî'nin *el-Mufaşşal* isimli eserine, *et-Tehmîr fi şerhi'l-Mufaşşal* adı ile çok güzel bir şerh yazan bu alim; h. 617/m. 1220 senesinde Tatarlar tarafından öldürülmüştür. (Leknevî, 1906, 218; Kâtip Çelebî, 1992, 2/992,1775). Büyük bir Hanefi fakih olan ve İmam Gazalî (ö. 505/1111)'nin *el-Menhûl* adlı eserine bir de reddiye yazan Muhammed b. Abdussettâr b. Muhammed Şemsu'l-Eimmeti'l-Kerderî (Zehebî, 1413, 12/112; Çöğenli, 2020, 31/376), Mutarrizî'nin h. 642/m. 1244 yılında vefat etmiş bir diğer öğrencisidir. (Leknevî, 1906, 176-177) Bir başka öğrencisi, h. 658/m. 1259 yılında vefat eden Hanefi fakih olan Muhtâr b. Mahmûd b. Muhammed Ebu'r-Recâ Necmuddîn ez-Zâhidî el-Gazmînî'dir.

1.3. İlmî Kişiliği

İyi bir eğitimci olduğu anlaşılan Mutarrizî çok yönlü bir âlim olup, İslami ilimlerin bütün alanlarında ihtisas sahibidir. Lügat, nahiv, edebiyat, fıkıh, tefsir ve hadis gibi ilimlerle

meşgul olmuş, özellikle de lügat alanında sonra gelen nesillere çok değerli kaynak eserler bırakmıştır. (Kunûcî, 1978, 3/11).

İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) kendisi ile ilgili "sahasında otoriter bir bilgindir" dediği Mutarrizî, her şeyden önce lügat, nahiv ve edebiyat alanında tanınmış değerli bir âlimdir. Onun hakkındaki övgü ifadelerini hemen hemen bütün kaynaklarda görmek mümkündür.

Mutarrizî'nin *el-Muğrib fi tertîbi'l-mu'rib* isimli lügati; Zencânî (ö. 655/1257)'nin *el-Mu'rib 'ammâ fi's-Şihâh ve'l-Muğrib* (*Attâr*, 1383/1963, 165), Abdulkadir er-Râzî'nin (ö. 666/1267) *Muhtârû's-Sihâh* (Râzî, 1995, 167, 283), Feyyûmî'nin (ö. 770/1368) *el-Mişbâhu'l-munîr* (Feyyûmî, ts., 1/69,244; 2/716), Beşbîşî'nin (ö. 820/1417) *Câmiu't-ta'rib* (Karaaslan, 1982), Seyyid Alî'nin (ö. 860/1455) *Câmi'u'l-luğa ve er-Râmûz*, Menâvî'nin (ö. 952-1031)'nin *et-Tevkîf'alâ muhimmâti't-te'ârîf* adlı eserlerinde (Kâtip Çelebî, 1992, 1/572,831; Menâvî, 1410, 152, 156, 36,305, 470,542, 740) kaynak olarak kullanılmaktadır.

Meşhur hadis ve dil âlimi Kasım b. Kutluboğa el-Hanefi (ö. 879/1474), fikhî hadislerde zikredilen garip kelimeleri açıklayan *Kitabi takrîbi'l-garîb* isimli eserinde, kaynak olarak en çok müellifimizi göstermektedir (Kutluboğa, (2019).

Müellifin yukarıda geçen eserlerde kaynak olarak gösterilmesi, onun lügat sahasındaki otoritesini göstermektedir. Yine eserlerinin kendi alanları dışında tefsir (Zerkeşî,1957, 4/140, 278), hadis (Aliyyulkârî, 1971, 94,323; Suyûtî, ts., 28) ve tabakatu'r-ricâl (Askalânî, 1992, 1/207) alanlarında da kaynak eser olarak kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır.

1.4. Mutarrizî'nin kaynaklardan tespit edilebilen eserleri

el-Mişbâh fi'n-naḥv: Bu eser müellif tarafından, oğlu için yazılmış bir nahiv kitabı olup, birçok defa basılmıştır (Kâtip Çelebî, 1992, 2/1708). Kitab, ilim ehli ve talebeler arasında çok rağbet gördüğü için yaklaşık elli âlim tarafından üzerine şerh, haşiye ve ihtisar yapılmış, bazı âlimler tarafından da nazma dökülmüştür (Kâtip Çelebî, 1992, 2/1708; Brockelmann, 1942, 1/294; Brockelmann, ts., 5/242-247).

el-Muğrib fi tertîbi'l-mu'rib (Fîrûzâbâdî, 1407, 231): Mutarrizî'nin Hanefi fikhî ile ilgili olan kitap, bir fikh lügatidir. Dolayısıyla, Hanefi mezhebi âlimleri arasında Ezherî'nin *ez-Zâhir fi garîbi'l-Fikh* adlı eserinin Şafiler arasında gördüğü rağbeti görmektedir. (Kunûcî, 1978, 3/11; Kâtip Çelebî, 1992, 2/1748; Brockelmann, ts., 5/247-248).

el-Îzâh şerhu Makâmâti'l-Harîrî: Harîrî'nin *Makâmât* adlı eserinin şerhi (Kunûcî, 1978, 3/11; Fîrûzâbâdî, 1407, 231), olup, hicri 1272 tarihinde Tebriz'de basılmıştır.

el-İknâ' limâ ḥuviye taḥte'l-kunâ' (Mutarrizî, Atif Efendi 2688; Brockelmann, 1942, 1/294; Çöğenli, 2020, 31/376-377): Makale konumuzu teşkil eden bu eser aynı zamanda müteradif kelimeler lügatçesidir. Müellif bu eserini Kur'ân-ı Kerim'i ezberleyen oğluna Arap dilini öğretmek için yazmıştır (Kâtip Çelebî, 1992, 1/139). Bu eser Katar Üniversitesi tarafından tahkik edilerek 1999 yılında basılmış, ancak bu çalışmamıza orijinallik kazandıran ve makalemizde kullandığımız Türkiye'de Atif Efendi Kütüphanesi 2688 numarada kayıtlı, yazma nüshası bu tahkikte kullanılmamıştır.

Ayrıca; Mutarrizî'nin kaynaklarda zikredilen *Zehru'r-rebî' fi i'câzi'l-Kur'ân*, *Beyânu'l-i'câz fi sûreti "Kul yâ eyyühe'l-kâfirûn"* ve *Risâle fi Fesri'l-mevlâ ve haşri ma'ânih ve'l-keşf'an haqîkati ma kîle fih* isimli küçük risaleleri de bulunmaktadır (Çöğenli, 2020, 31/376).

2. Mutarrizî'nin el-İknâ' Adlı Yazma Eserinde Harflere Yaklaşımı

Çalışmamızda esas aldığımız Atıf Efendi Kütüphanesinde bulunan yazma nüsha *el-İknâ'* dört bölümden oluşmakta; Birinci bölümünde insanların günlük hayatlarında en fazla kullanılan ve Kur'ân-ı Kerim'in müfredatını da kapsayacak şekilde isimler, İkinci bölümde ayrıntılı bir üslupla sarf, Üçüncü bölümde harfler (Edatlar) ve Dördüncü Bölümde ise, nahiv konuları işlenmektedir.

Mutarrizî eserinin Üçüncü bölümünde birinci başlıkta (Rükn) harfler konusunu ele almaktadır. Bu başlığı kendi içinde konulara ayırarak dört alt başlıkta işlemektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 224a).

2.1. Amil Olan Harfler

Bu alt başlık altında Mutarrizî, cümlede âmil olarak etkisini gösteren harfi cerler, *إِن* ve kardeşleri, muzari fiili cizm eden, muzari fiili nasb eden harfler ile *fâ-u* cevabiye (*فَ*) konularını ele almaktadır.

2.1.1. İsimlerin Sonunu Cer Eden Harfler

Bu başlık altında harf-i cerlerin isimler üzerinde cer olarak amel ettiğini belirttikten sonra sayısı üzerinde ihtilaf olan bu harflerin, kanaatimizce en çok kullanılan on yedi tanesini tercih ederek bilgi vermektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 224a).

Mutarrizî, bu başlık altında bazı harf-i cerlerin en çok kullanılan anlamını vermekte ve diğer anlamlarına ise temas etmeden *خَرَجْتُ مِنَ الْبَصْرَةِ* ifadesinde görüldüğü üzere kısa örneklerle yetinmektedir. Bu harflerin *وَالرَّبُّ لِلتَّقْوَى* ve *وَتَخَصُّ بِالنَّكْرَةِ* örneğinde olduğu gibi anlamına yönelik bazen kısa açıklama bilgileri vermektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 224a).

Burada verilen *رَبُّ رَجُلٍ لَقِينَهُ* örneğinde olduğu gibi *رَبُّ* nin sadece azımsama anlamında olduğunu, nekre isme bitiştiğinde veya *vâv* harfinden sonra müstetir olabileceğini belirtmektedir. Ancak, bu başlık altında *رَبُّ*'nin belirsiz çokluk "nice" (İbnSerrâc, ts., 1/416-423; İbn Cinnî, ts., 74) anlamına değinmemektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 224a).

Mutarrizî yemin ifade eden *و، ت، ث، د* harflerinden *ت* -*و* üzerinde durmakta, fakat *ب* harfini değerlendirmeye almamaktadır. Her iki kase harfinin zahir isimle kullanıldığını, daha sonra *ت* harfinin *ب* harfinden bedel olduğunu ve sadece Allah isminin önüne geleceğini belirtmektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 224a).

Mutarrizî, *مَنْذُ* ve *مَنْذُ* örneklerinde geçen *"مَنْذُ"* harflerini mekân başlangıcını tespit için kullanılan *"مَنْ"* edatına benzeterek bir bakıma zamanın başlangıç sınırını tespit için kullanıldığını belirtmektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 224a).

Ayrıca, bazı Arap lehçelerinde "حاشا" ve "عدا" ve "حلا" harflerinin harf-i cer olarak kullanıldıklarında لا istisna edatıyla aynı anlamda olduğunu belirtmekte, ما رأيتُهُ منذُ يومانٍ و مدَّة ثلاثة أيام örneğinde olduğu gibi nesirden ve şairinin kim olduğunu zikretmeksizin şiirden bir mısra da olsa örnekler vermektedir. Örnek: غَدْتُ مِنْ عَلَيْهِ بَعْدَ مَا تَمَّ ظَمُّهَا ...

(Sabah) Susuzluğunu giderdikten sonra oradan ayrıldı - - (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 224a).

2.1.2. İsmi Nasb Haberini Ref Edenler

Mutarrizî, isim cümlelerinin başına gelerek muhtedaları (öznelere) nasb, haberleri (yüklemleri) ref eden bu harflere *el-hurûfu'l-muşebbehe bi'l-fi'l* adını vermektedir. Bunlardan بِ ve ن'in pekiştirme, كَأَنَّ'nin teşbih, لَكِنَّ'nin istidrak, لَيْتَ'nin temenni ve لَعَلَّ'nin 'beklenti, ümit, dilek' ifade ettiğine kısmen de olsa meânî ilmi açısından değinmektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 224a).

Daha sonra, bu harflerin her birinin cümle içindeki kullanım ve irabını gösteren إِنَّ زَيْدًا gibi veciz örnekleri sıralamaktadır. Mutarrizî, aslında altı tane olduğu kabul edilen bu harflere (Fârisî, 1969, 115; İbn Cinnî, ts.,41.) cinsini nefy eden لا harfini ilave ederek sayısını yediye çıkarmıştır (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 224a).

Mutarrizî "إِنَّ" harfinden sonra gelen ifadelerin tam bir cümle olduğuna dikkat çekmekte, şayet "أَنَّ" okunduğunda sonraki ifadelerin yerine aynı anlama gelen mastar konulabiliyorsa müfret kabul edildiğine değinmektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 224a).

Daha sonra bu edatların isimlerini zamir olarak alabildiklerinin altını çizmekle beraber إِنَّ زَيْدًا وَإِنِّي وَأَنَا örneğinde görüldüğü üzere bu zamirlerin lafzen mecrur, mahallen ise mansub olduğunu zımnen izah etmektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 224a).

Cinsini nefy eden "لا" amel bakımından "إِنَّ" ve kardeşleriyle benzeşmektedir. Anlam bakımından ise başına geldiği ismin cins olarak bütün fertlerini içine alacak şekilde nefy etmektedir. Nahiv kurallarına göre cinsini nefy eden لا'nın önüne geldiği isim eğer لا غلام "Zeyd'den daha hayırlısı yanımda oturuyor" "لا خيراً من زيد جالس عندنا" "Yanımda bir adamın oğlu yoktur" "لا رجل أفضل منك" "Sandan daha hayırlı adam yoktur" örneğindeki gibi muzâf veya şibih muzâf ise o ismi nasb etmekte, bu isim müfret ise nasb alametini fetha almaktadır. (Yani eğer muzaf ya da şibhi muzaf değilse nasb alameti üzere mebni olmaktadır. لا رجل أفضل منك örneğinde olduğu gib) Haberi ise daima merfu olmaktadır.

2.1.3. Muzâri Fiili Cezm Eden Edatlar

Mutarrizî eserinde muzari fiili cezm yapan harflerin beş tane olduğunu, bunlardan مَ و "الْمَا" edatlarının muzari fiilin anlamını mazi fiilin olumsuzuna çevirdiğine değinmektedir. Ancak her iki harfin arasındaki farkla ilgili olarak, مَ da henüz bir kesinlik olmadığına ve beklentinin devam ettiğine temas etmektedir. Müellif, cezm alametlerinin sükûn, illet harfinin

hazfi veya efâl-i hamsenin sonundaki nûn harflerinin düşürülmesi ile olduğuna dair bilgilere yer vermemektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 225a). Ayrıca, لا تَفْعَلْ örneği ile nehiy için olan "لا" ile emir için kullanılan "ل" harflerine değinmekte, لا harfinin sadece nehiy cümlesinde kullanıldığı belirtilmektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 225a). Cezm edatlarından لَمْ ve كَمَا'yı ise لَمْ يَخْرُجْ ve لَمْ يَحْضُرْ örnekleriyle geçiştirmektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 225a).

Mutarrizî, "إِنْ" edatına muzari fiili cezm eden harflerin beşincisi olarak değinmekte, onun şart-cevap cümlelerinde geçen iki muzari fiili cezm ettiğini belirtmektedir. Arapçada iki muzari fiili cezm eden başka edatlar bulunsa da (İbn Cinnî, ts., 132-135) o, sadece en çok kullanılan olan "إِنْ" edatına temas etmektedir. Ayrıca, mutlak nehiy ve nefiy hariç, "إِنْ" edatının cevabının başında vacibi olarak ف harfi bulunması halinde, bu edatın gizlenebileceğine, "إِنْ" edatının nefiy لا'sı ile bitişmesi konusuna da kısmen değinmektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 225a).

2.1.4. Fiili Muzariyi Nasb Eden Edatlar

Mutarrizî muzari fiili nasb eden edatların üç olduğunu söylemekte, daha sonra görevlerini kısmen açıklayacak şekilde onların اِنْ'i mastariyye, tekid-i nefiy-i-mustakbel için olan لَنْ ve şart-cevap gerektiren اِذَا harfleri olduğunu zikretmektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 225a).

Bu nasb edatlarından اِنْ'nin mazi fiilin başına da geldiğini belirttikten sonra, cümlede beş harften sonra gizli olabileceğine değinmektedir. Bu beş harf ise şunlardır:

- 1- Cümlede حَتَّى harfinden sonra gelen muzari fiil: "Oraya girinceye dek yürüdüm." örneğinde olduğu gibi gizli اِنْ ile nasb olmaktadır (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 225a).
- 2- Cümlede lâm-ı ta'lilden (لِ) sonra gelen muzari fiil: "Bana ikram etmen için sana geldim" جَنَّكَ لِتُكْرِمَنِي "Oysa, sen içlerinde iken Allah onlara azap etmez...", (Kur'ân-ı Kerîm Meâlî, 2011, el-Enfâl 8/33) örneklerinde olduğu gibi gizli اِنْ ile nasb olmaktadır. Ancak, ilk örnekte geçen lâm harfinin ta'lil, âyet-i kerime'deki lam harfinin ise lâmu'l cuhûd olduğu bilgisi verilmemektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 225a).
- 3- Şayet muzari fiilin önüne gelen اَوْ harfi, اِلَى veya اِلا manasında ise "Hakkımı bana vermedikçe senin yakarı bırakmayacağım" لَأَكْرِمَنَّكَ اَوْ تُعْطِيَنِي حَقِّي örneğinde görüldüğü üzere fiil gizli اِنْ ile nasb olmaktadır (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 225a).
- 4- Mutarrizî'nin "vâvu'l-cem" olarak adlandırdığı birliktelik ifade eden 'vâv-ı maiyye'den sonra gelen muzari fiil لا تَأْكُلِ السَّمَكَ وَتَشْرَبِ اللَّبَنَ "Balığı ayran içerek yeme!" örneğinde görüldüğü üzere gizli اِنْ ile nasb olmaktadır.

5- Mutarrizî, cevabiye fâ'sından (ف) sonra gelen muzari fiilin gizli اذ ile mansûb olduğunu belirtmektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 225a).

Bu cevabiye fâ'sı (ف), altı durumda muzari fiilin başına gelmektedir:

- Emir cümlesinin cevabında *زَرْنِي فَأَكْرَمَكَ* "Beni ziyaret et ki sana ikram edeyim" örneğinde olduğu üzere muzari fiil gelirse, başına fâu'l-cevabîyye gelmektedir.
- Nehiy cümlesinin cevabında *لَا تَدْنُ مِنَ الْأَسَدِ فَيَأْكُلَكَ* "Aslana yaklaşma, yoksa seni yer." örneğinde olduğu üzere muzari fiil gelirse başına fâu'l-cevabîyye gelmektedir.
- Nefiy cümlesinin cevabında *مَا تَأْتِينَا فَتُحَدِّثُنَا* "Bize gelmiyorsun ki bizimle konuşasın." örneğinde olduğu üzere muzari fiil gelirse, başına fâu'l-cevabîyye gelmektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 225a).
- İstifham cümlesinin cevabında *أَيْنَ بَيْتِكَ فَأُزَوِّجُكَ* "Evin nerede ziyaret edeyim." örneğinde olduğu üzere gelen muzari fiilin başına fâu'l-cevabîyye gelmektedir.
- Temenni cümlesinin cevabında *لَيْتَ لِي مَالًا فَأُنْفِقَ* "Malım olaydı da infak edeydim." örneğinde olduğu üzere gelen muzari fiilin başına fâu'l-cevabîyye gelmektedir.
- Teşvik ifade eden şart cümlelerinden sonra gelen *أَلَا تَنْزِلُ فَتُصِيبُ خَيْرًا* "İnsen de bir hayra nail olsan" örneğinde olduğu üzere muzari fiilin de başına fâu'l-cevabîyye gelmektedir.

Mutarrizî, bu tarz kullanımların meâni ilmindeki *إِنْ فَعَلْتَ فَعَلْتُ* "Sen yaparsan ben yaparım" şeklindeki anlamlarını kastetmekte, yine, teşvik için olan "لَوْلَا-هَلَا" gibi edatlara ise örnek vermemektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 225a).

2.2. Amil Olmayan Harfler

Bu alt başlıkta müellif, âmil olmayan atıf, tenbih, tasdik (doğrulama), tahdîd (sınırlama), sıla, tefsir, istifham, gelecek zaman ifade eden ve bazen edat olan çok sayıda harfleri işlemektedir.

2.2.1. Atıf Harfleri

Mutarrizî'ye göre cümlede matuf ve matufu'n-aleyhleri bir araya getirmek için kullanılan atıf vâvı (و), sadece onların arasını cem etmekte olup tertip ifade etmemektedir. O, bu konuda dil âlimleri arasında öncesi ve sonrasının bazen tertip ifade ettiği şeklindeki ihtilafı konulara hiç girmemektedir (Fârisî, 1969, 115, 285; İbn Verrâk, 1999, 377). Ancak حتى, ف, ثم, حتى gibi harflerin hem tertip hem de cem ifade ettiğini, ayrıca و harfinin kullanımında herhangi bir gecikme olmaksızın tertip ve sıralama söz konusu olurken, ثم de ise zaman olarak gecikme (terahi) bulunduğunu belirterek şu örnekleri vermiştir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 225a):

جَاءَنِي زَيْدٌ وَعَمْرُو "Zeyd ve Amr bana geldiler." (Cem için)

وَجَرَحَ زَيْدٌ فَعَمْرُو "Zeyd peşinden Amr çıktılar." (Takip için)

وَقَامَ زَيْدٌ ثُمَّ عَمْرُو "Zeyd sonra Amr ayağa kalktı." (Cem ve takip için)

Bu harflerden olan حَتَّىٰ da (...'ncaya dek, ...ıncaya kadar, ... de/da vb.)ise قَدَمَ الْحَاجِّ حَتَّىٰ المشاةُ "Yürüyerek gidenlere varıncaya kadar hacılar geldiler" örneğinde olduğu gibi amaç/sonuç manası bulunmaktadır (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 225a).

Atıf harfi "أو" ise aşağıda verilen örneklerde görüleceği üzere iki şeyden birini belirlemede tereddüt edildiğinde kullanılmaktadır. Yani bu edatın kullanıldığı cümlede üçüncü bir ihtimal mütekellim açısından söz konusu değildir. Ancak sunulan iki şeyden biri için tam kesinlik mümkün değildir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 225a).

"Bana Zeyd veya Amr geldi." جَائِي زَيْدٌ أَوْ عَمْرُو

"Zeyd mi yanında yoksa Amr mı?" وَأُزَيْدٌ عِنْدَكَ أَوْ عَمْرُو

"Hasan veya İbn Sirîn'le otur!" وَجَالِسِ الْحَسَنِ أَوْ ابْنَ سِرِينَ،

"Balığı ye! veya Sütü iç!" وَكُلِّ السَّمَكِ أَوْ اشْرَبِ اللَّبَنَ

Mutarrizî'ye göre atıf edatlarından olan أمّ, yine أمّ "Zeyd mi yanındaki yoksa Amr mı?" ve أمّ "Yanındaki Zeyd mi? yoksa Amr mı yanındaki?" örneklerinde görüldüğü üzere munfasıl soru cümlelerinde، وَأَمَّا لِأَبْلِ أُمِّ شَاءَ، "Şüphesiz onlar gerçekten develer ya da koyunlardır." örneğinde ise bir cümle içinde iki şey arasında tereddütte bulunma manasında kullanılmaktadır (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 225a).

Atıf harflerinde olan لا harfi ise Mutarrizî'ye göre جَائِي زَيْدٌ لَاعَمْرُو "Bana Zeyd geldi Amr değil (gelmedi)" örneğinde görüldüğü üzere müspet ifadeden sonra menfi anlam barındırmaktadır.

Atıf edatı "بل", aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere yanlış anlatıma engel olmak için cümlede ilk lafızdan vazgeçip ikinci lafzı geçerli kılmaktadır (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 225a).

"Bana Zeyd (pardon, ne Zeydi!) Amr geldi" جَائِي زَيْدٌ بَلْ عَمْرُو

"Bana Zeyd (pardon, ne Zeydi!) Amr gelmedi" مَا جَائِي زَيْدٌ بَلْ عَمْرُو

Mutarrizî, son olarak لَكِنْ için لَكِنْ "Bana Zeyd gelmedi lakin Amr (geldi)" örneği ile cümlede önce geçen olumsuz yargıyı sonraki ifade üzerinden kaldırmak için kullanıldığına değinmektedir. Ancak O, ayrıntıya girerek bu edatın amel edebilmesi için kendisinden sonra gelen ma'tuf bih'in cümle değil müfret olması, başına "و" harfinin doğrudan bitişmemesi ve nehiy ve nefiy cümlesinin başta olması gibi kurallara değinmemektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 225b).

2.2.2. Tenbih Harfleri

Mutarrizî, "أَ"، "أَمَّا" ve "هَ" harflerinin bir şeye dikkat çekmek için kullanıldığını belirtmektedir. O, أَ'nın genellikle nida، أَمَّا'nın yemin، هَ harfinin ise ism-i işaretlerin başında

bulunması gerektiği hakkında bilgi vermese de (Rummânî, 1998, 588) verdiği örnekler üzerinde bu ayrıma dikkat etmektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 225b).

2.2.3. Tasdik Harfleri

Mutarrizî, tasdik harfi olarak sadece *نعم* ve *أجل ربلي* harflerini saymakla yetinmiş diğerlerine değinmemiştir. Bunlardan *نعم*'in öncesinde geçen soru ya da haber cümlesini, olumlu veya olumsuz onaylamak için kullanıldığını belirtmekte ve kullanımı için şu örnekleri vermektedir:

نعم 'Zeyd kalktı mı?' diyen birisine, *نعم* şeklinde cevap verildiğinde, anlam *evet kalktı* diyerek onaylanmış olmaktadır.

Yine *لم يقيم زيد* 'Zeyd kalkmadı' diyen kişiye *نعم* denildiğinde anlam yine *لم يقيم* 'kalkmadı' olmaktadır.

Olumsuz cümlelerin tasdiki için *بلى* kullanılmaktadır. Örneğin; *لم يقيم زيد* 'Zeyd kalkmadı mı?' diyen kişiye *بلى* tasdik edatıyla cevap vermek, mana bakımından *قد قام* 'kalktı' demek anlamına gelmektedir.

Mutarrizî, haberi cümleyi olumlu veya olumsuz anlamda tasdik etmek için *أجل* kullanıldığını belirtmekte ancak, bu harf için misal vermemektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 225b).

Sadece yeminle kullanıldığı belirtilen *إي* tasdik ifadesine eserin satırları arasında örnek verilmemektedir. Ancak yazma eserin derkenarında (... *قُلْ إِي وَرَبِّي إِنَّهُ لِحَقٌّ...*) "De ki; "... Evet. Rabbim hakkı için o kesin bir gerçektir..." (Yûnus 10/53) ayetinin sadece (*إي وَرَبِّي*) kısmını *أي* tefsîriyye harfi kullanarak *أي رَبِّ الكعبة* şeklinde örneklendirme yapılmaktadır. Bu ifadenin, müellif ya da musahhah tarafından yazılıp yazılmadığı kesin değildir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 225b).

2.2.4. Teşvik Harfleri

Mutarrizî, teşvik için kullanılan "*لولا*", "*لوما*", "*هلا*" ve *ألا* edatlarını zikretmekte ve bunlardan *لولا* ve *لوما*'nın *لولا على هلاك عمر* örneğinde görüldüğü üzere cümlelerin ilk bölümüne zıt yargı, ikinci bölümüne ise hasr yani tahsis anlamı kazandırdığını belirtmektedir. O, bu harflerin tamamının anlamlarına değinmemektedir. Ayrıca, *لولا*'nın imtina için kullanıldığını, bu durumda kendisinin harf-i ibtida, onu takip eden açık isim veya munfasıl zaminin ise muhteda olduğunu ve asıl haberi (*موجود*) lafzının mahzûf olduğu hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 225b).

2.2.5. Sıla Harfleri

Mutarrizî, bu harflerle ilgili bilgi vermeksizin örnekler üzerinde irab alametlerini göstermektedir. Bu harflerden *إن*'nin "*ما إن رأيت*" "Gördüğüm anda", *أن* harfinin ise *فَلَمَّا أَنْ جَاءَ* "Fakat ne zaman ki, gerçekten müjdecî geldi, ..." (Yûsuf 12/96) örneklerinde görüldüğü üzere bir

etkisinin olmadığı, hatta fazlalık oldukları anlaşılmaktadır. Yine Mutarrizî'nin ifadesine göre "ما" edatı ile ilgili verilen *إِنَّمَا زَيْدٌ مَنْطِقٌ* "Zeyd ancak ayrılmış olandır" örneğinde bu harfin *kâffe* olmadığını, çünkü önüne geçen *إِنْ* edatının amel ettiği görülmektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 225b). Ancak, *كَيْتَمَا هَذَا الْحَمَامُ لَنَا* "Keşke bu güvercin bizim olsa" örneğinde *كَيْتَمَا* ve *أَيْنَمَا تَكُنْ أَكُنْ* "Her nerede olursan olurum" örneklerinde görüleceği üzere *ما* harfi 'kâffe' harfi olmadığı için amel etmektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 225b). Mutarrizî eserinde bu harflerin bir bağ görevi gördüğüne ve kendilerinden sonra bir cümle gelmesi gerektiğine değinmemekte ve sadece bu dört harfle yetinmektedir.

2.2.6. Tefsir harfleri

Mutarrî, eserinde *أَنْ* ve *أَيُّ* harflerinden tefsir harfleri olarak bahsetmekte ve *رَفِيٌّ أَيْ* "ilerlemek yani yükselmek" ile *نَادَيْتُهُ أَنْ قُمْ* "Ona kalk! diye seslendim" örneklerini vermektedir. Harflerin anlamlarıyla ilgili açıklama yapılmamakta, fakat verilen örneklerde sanki müellif tarafından öğrencinin bunu sezinmesi arzu edilmektedir. Bu harflerden en çok kullanılanları ele alınmakta ve *أَيُّ*'in kendisinden önce geçen hem müfret hem de cümleyi tefsir ettiği gibi tafsilata lüzum görülmemektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 226a).

2.2.7. Soru Edatları

Arapçada *هَلْ* ve *أَ* isim olmayan soru edatlarıdır. Mutarrizî, açıklama yapmaksızın *أَقَامَ زَيْدٌ؟* ve *هَلْ خَرَجَ عَمْرُو؟* örneklerini vermektedir. Eserinde "أَ" soru edatının "أَم" ile kullanımına dair bilgi vermemekte ancak daha önce geçtiği üzere atıf harfleri kısmında örnek vermek suretiyle temas etmektedir. Bu iki soru edatının hangisinin tasdik talebi, hangisinin tasavvur talebi ifade ettiğini açıklamamaktadır (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 226a).

2.2.8. İstikbal Harfleri

Mutarrizî, *سَوْفَ* ve *سَيَفْعَلُ* örneklerini verdiği halde "السَّيْنِ" ve "سَوْفَ" harflerinden hangisinin yakın, hangisinin uzak gelecek anlamı taşıdığından bahsetmemektedir. Ayrıca, "س" harfine harf-i tenfis, "سَوْفَ" harfine ise harf-i tesvif denildiği ile ilgili bilgi vermemektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 226a).

2.2.9. Edatlar

Mutarrizî bu başlık altında önce *أَمَّا زَيْدٌ فَذَاهِبْ* "Zeyde gelince (o) gidicidir" *وَأَمَّا عَمْرُو فَمَقِيمٌ* "Amr'a gelince (o) kalıcıdır" örneklerinde görüldüğü üzere edat olarak *أَمَّا*, lafzına temas etmekte, onun mücmeli tafsil etmek için olduğuna ve içeriğinde şart anlamı barındırdığına dikkat çekmektedir. Burada *أَمَّا*'nın cevabının başında "ف" harfinin bitişmesi gerektiği hususuna değinmese de bu durum misal üzerindeki uygulamada gösterilmektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 226a).

Edat olarak *إِنَّمَا* ise; *جَائِنِي إِنَّمَا زَيْدٌ وَإِنَّمَا عَمْرُو* "Bana ya Zeyd ya da Amr geldi" *وَخُذْ إِنَّمَا هَذَا وَإِنَّمَا ذَلِكَ* "Ya bunu ya da şunu al" ve *أَفْعَلْ هَذَا إِنَّمَا لَا* "Bunu yap! Ya da yapma!" örneklerinde olduğu üzere iki şeyden birini

tercih etmede kullanılmaktadır. Müellif burada söz konusu edatla örnekler verirken onun iki kez kullanıldığını ima etmektedir. Ayrıca bu harfin atıf olup olmadığı hakkında bilgi verilmediği gibi anlamlarına dair beyanda da bulunmamaktadır (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 226a).

Olumsuz yapmak (nefiy) için kullanılan "إِنْ", cümlede irap olarak amel etmemekte, "إِنْ زَيْدٌ مُنْتَلِقٌ" "Zeyd ayrılmış değildir" örneğinde olduğu üzere sadece anlamı olumsuzla dönüştürmektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 226a).

Mutarrizî, edat olarak "قَدْ" harfinin mazi fiilin başında "قَدْ قَامَتِ الصَّلَاةُ" "Namaz başladı" örneğinde olduğu gibi eylemin gerçekleşme vaktinin yaklaştığına, muzari fiilin başında ise "إِنْ كَذَّبَ" "Çok yalancı kimse bazen doğru konuşur" örneğinde olduğu gibi ihtimale delalet ettiğine değinmektedir. O, burada başına "قَدْ" gelen mazi fiilin takripten farklı olarak tahkik de (zaman önceleme) ifade ettiğine hiç değinmemiştir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 226a).

Müellif, "azarlamak, caydırmak, döndürmek, geri tutmak, koymak, men etmek, niyetinden vazgeçirmek, önlemek, yıldırma" gibi anlamlarda kullanılan "كَأَنَّ" edatı hakkında bilgi vermemektedir. O, sanki "كَأَنَّ سَيَعْلَمُونَ" "Hayır, ilerde bilecekler" (en-Nebe' 78/4,5) örneğiyle "كَأَنَّ" dan önceki kısmın caydırmak, sonrasının ise yeni cümle başlangıcı için olduğu görüşündedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 226a).

2.2.10. Lamlar

Mutarrizî, lâm-ı tarifi iki kısımda ele almakta ve ilk olarak cins için olduğunu ifade ederek "الرَّجُلُ خَيْرٌ مِنَ الْمَرْأَةِ" "Erkek kadından daha hayırlıdır" örneğini vermektedir. Sonrasında lâm-ı tarifi için olanına değinerek "جَاءَنِي الرَّجُلُ" "Bana bu adam geldi" örneğini vermektedir. O, örnekler üzerinden okuyucunun aralarındaki farkı çıkarmasını hedeflemektedir. Zira, bunun için açıklayıcı ayrı bir izah yapmamaktadır (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 226a).

Müellif lâm harflerini açıklamaya gerek duymadan "وَاللَّهِ لَأَفْعَلَنَّ" "Allah'a yemin ederim ki kesinlikle yapacağım" örneğinde fiilin başındaki "ل" harfinin yeminin cevabında kullanıldığını beyan etmektedir. Yine, "لَنْ أَكْرَمَنِي لِأَكْرَمْتِكَ" "Kuşkusuz bana ikram edersen gerçekten sana ikram ederim" örneğinde "لَنْ" edatının başına bitişen lam harfine "اللامُ الموطئةُ للقسم" (Yemini tesis eden lâm) adı verilmektedir demek suretiyle her iki misal üzerinden doğrudan anlatmaktadır (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 226a).

Lâm-ı cevabiye "ل" harfi, "لَوْ أَكْرَمْتَنِي لِأَكْرَمْتِكَ" "Bana ikram etseydin kuşkusuz sana ikram ederdim" ve "لَوْ زَيْدٌ لَأَكْرَمْتِكَ" "Zeyd olmasaydı kuşkusuz sana ikram ederdim" örneklerinde olduğu gibi "لَوْ" ve "لَوْ" edatlarının oluşturduğu koşullu ifadelerin cevaplarında bulunmaktadır. Bu lâm harfinin hafzedilemesi caizdir denilse de anlamına yönelik olarak şartın olumsuz olması durumunda cevabının da menfi olacağı belirtilmemektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 226a). Nitekim bu edatların cevaplarında lâm kullanıldığı örneklerden anlaşılmakta ve normalde "لَوْ" edatı bir

şey sebebiyle istenmeyen bir şeyin gerçekleşmemesi durumları için kullanılmaktadır. Müellif onun bu özelliğinden burada bahsetmemektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 226a).

Mubtedanın başına tekid için gelen lâm-ı ibtidâ, لَزِيدٌ مُنْطَلِقٌ “Şüphesiz Zeyd ayrılmaktadır” örneğinde olduğu gibi iraba etkisi olmamaktadır.

Lâm-ı fârikâ, isim cümlesinde haberin başına gelerek, إِنَّ زَيْدًا لَمُنْطَلِقٌ “Kuşkusuz Zeyd gerçekten ayrılmıştır” örneğinde olduğu gibi اِنْ'den tahfif edilen اِنْ ile nefiy manasında olan اِنْ arasını ayırmak için müspet anlam vermektedir. Mutarrizî, bu ل harfinin cümledeki olumsuzluğu ortadan kaldırdığından bahsetmemektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 226a).

Koşullu cümlelerde kullanılan لَوْ harfi, لَوْ قَمْتُ قَمْتُ “Kalksaydın kalkardım” örneğinde olduğu gibi olumsuz şart cümlesinde kullanılmaktadır. Örnekteki şart ve cevabın mazide gerçekleştiği görülmektedir. Ayrıca لَوْ harfinin temenni anlamına gelmesi meani ilmiyle ilgilidir. Öyle görülüyor ki Mutarrizî bir bakıma yeri geldiğinde meani ilmiyle ilgili olan meseleleri de kısmen zikretmektedir. Yine Kur'ân-ı Kerim' de لَوْ harfinin geçtiği وَدُّوا لَوْ تَدُهْنُ “İstediler ki yumuşak davranasın da onlar da sana yumuşak davranırlar” (el-Kalem 68/ 9) ayetini temenni manası için misal olarak vermektedir. Yalnız bu durumda لَوْ harfinden sonraki cümlenin mastar olarak tevil edildiğine hiç değinmemektedir.

Mutarrizî, مَا harfinin... بِمَا رَجَبْتُ “... genişliğine rağmen ...” (et-Tevbe 9/25, 118) örneğinde olduğu üzere بِرَحْمَتِهَا “genişliğiyle” manasında mastar manasında olduğunu dile getirmektedir. Yine devamında مَا'nın اِنْ ve kardeşleri ile kullanıldığı zaman amel ettiğini savunan nahiv bilginlerinin aksine o, kâffe olduğunu ifade etmektedir. Müellif, “إِنَّمَا” edatının hasr anlamında tekid ifade ettiğini belirtmemekte ve onun fiil cümlesi ile kullanımına örnek vermemektedir. Ayrıca مَا harfinin وَبَيْنَمَا، وَبَعْدَمَا، وَإِذْ مَا، وَحَيْثَمَا، وَكَمَا، وَرَبَّمَا gibi bir başka kelimeye bitişik kullanıldığını aşağıda verilen örneklerde görüleceği üzere belirtmekte, ancak, nasıl ve hangi anlamlarda kullanıldığını değinmemektedir.

إِنَّمَا زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ “Zeyd şüphesiz ayrılmıştır”

وَرَبَّمَا خَرَجْتُ “belki çıkmışumdur”

وَزَيْدٌ صَدِيقِي كَمَا عَمِرُو أَخِي “Zeyd dostumdur, Amr'ın kardeşim olması gibi.”

وَحَيْثَمَا تَكُنْ أَكُنْ “Her nerede olursan olurum”

وَإِذْ مَا تَخْرُجُ أَخْرَجُ “Çıktığın zaman çıkarım”

وَذَهَبْتُ بَعْدَمَا ذَهَبَ زَيْدٌ. “Zeyd gittikten sonra gittim”

وَبَيْنَمَا زَيْدٌ قَائِمٌ جَاءَ عَمِرُو “Zeyd ayakta iken Amr geldi” (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 226a).

2.3. Nahiv Âlimlerinin İhtilaf Ettiği Konular

Bu başlık altında Mutarrizî, âmil olmaları ihtilaflı olan ليس 'ye benzeyen ما ve لا'nın üzerindeki görüşler ile muhaffef ان, اُن ve اَنَّ harflerinin amel edip etmeyeceğine dair görüşleri ele almıştır.

2.3.1. "ما" ve "لا" 'ye benzeyen ليس

Mutarrizi bu ihtilaflı konuları iki kısma ayırmaktadır. Bunlardan ilki ليس 'ye benzeyen "لا" ve "ما" hususundadır. Hicazlı nahiv bilginlerine göre bu harfler ليس manasında olup, ismini ref haberini nasb etmektedir. Musannif bu edatların isim cümlesinin başına geldiği zaman Hicaz ve Temim lügatlerinde farklı kullanıldıklarına temas etmektedir.

Temim lügatine göre bu harfler amel etmemekte, ...وَأَنَّ كَلًّا... (Hûd 11/111) ayetinin hem nasb hem de ref okunduğu bilgisini veren Mutarrizî, yeri geldiğinde kıraat farklılıklarını da delil olarak göstermektedir.

Haber öne geçerse veya menfi durum لا ile bozulursa bu harflerin amel etmeyeceği hususunda ittifak vardır. Öte yandan Hicazlı nahiv bilginleri bu edatların amel edebilmesi için bazı şartlar öne sürmektedir. Mutarrizî'nin kısaca belirttiği bu şartlar özetle şunlardır:

- Haberleri isimlerinin önüne geçmemelidir.
- Haberlerinin İfade ettikleri nefy anlamının “لا” ile bozulmamalıdır.
- Nâfiye اِنْ isimleri ile haberleri arasına girmemelidir.
- Yine ليس 'ye benzeyen “لا” nekra ismin başına gelmelidir
- İsimleriyle arasına fasıla girmemelidir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 226a).

Mazi fiilin başına “لا” nadiren gelmektedir. Peş peşe kullanılması gereken durumlarda örneğin فَلا صَدَقَ وَلَا صَلَّى “Fakat o, ne sadaka verdi, ne de namaz kıldı” (el-Kıyâme 75/31) ayetinde görüldüğü üzere لا harfinin de tekrarı gerekmektedir.

Nefiy harfi olarak muzari fiilin başına geldiğinde ما تفعل “Yapmıyor” ve لا تفعل “Yapmaz” örneklerinde görüldüğü üzere amel etmemektedir. İlkinde nef-i hal (şimdiki zamanın olumsuzu) ikincisinde ise nefyi istikbal (geniş zamanın olumsuzu) adlarını almaktadırlar. Görüldüğü üzere bu harfler bu şekilde kullanıldıkları takdirde, fiili muzariyi sadece nefy etmektedirler (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 226a).

2.3.2. Muhaffef olmuş "اِنَّ" ve "اَنَّ" ve "كَانَ" harfleri

İkinci nevi ise şeddeleri kaldırılarak muhaffef olmuş "اِنَّ" ve "اَنَّ" ve "كَانَ" harfleri bu durumda normalde amel etmemektedirler. Ancak, bazı nahiv âlimlerine göre ise bunlar da amel etmektedirler. Nitekim اِنَّ زَيْدًا لِنَاهِبٍ، وَاِنَّ زَيْدًا ذَاهِبًا وَلِنَاهِبٍ، şeklinde örneklerin her iki duruma delil teşkil ettiği gösterilmeye çalışılmaktadır. Gerektiğinde şüirden de örnekler sunulmaktadır:

وَنَحْرٍ مَشْرِقِ اللُّونِ ... كَأَنَّ ثِيَابَهُ حَقَانِ

Rengi parlak bir dös... Göğüsleri iki okka gibi

Bu beyitte geçen كَانَّ edatı كَانَّ şeklinde şeddeden arındırılarak hafifletildiği için yukarıda görüldüğü üzere muhteda üzerinde amel etmemektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 226b). Mutarrizî'nin nahiv kitaplarının pek çoğunda şahit gösterilen bu beyti eserine almış olduğu görülmektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 226b).

Mutarrizî, كَانَّ şeklinde hafifletildiğinde aşağıda verilen mısırada görüleceği üzere muhteda üzerinde amel etmesine de örnek vermektedir:

كَانَّ وَرِيدِيَه رِشَاءًا خَلْبٍ

“Sanki damarları cazibe ipi gibi” (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 226b).

2.4.Haklarında İhtilaf Bulunanlar

Mutarrizî, nahiv âlimlerinin hakkında farklı görüşler öne sürdüğü, sekiz tanesinin isme has olduğu dile getirilen, dokuz harften bahsetmektedir. Bu harfler şu alt başlıklarda sıralanmaktadır (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 226b):

2.4.1. Nida Harfleri

Bu harflerden وهيا، أي، وهيا harfleri göreceli olarak uzaktakilere، الهمزة ve أي harfleri ise yakında olanlara seslenmek için kullanılmaktadır. Bu iki harfe eserde herhangi misal verilmemiştir. Acı kayıplar için sızlanma ifadesi (nudbe) için "وا" kullanılmaktadır. Nida harflerinden sonra gelen munâdâ يا عبد الله örneğinde olduğu gibi muzaf olursa nasb edilmektedir. Ayrıca munada، يا خيرا من زيد örneğinde görüldüğü üzere şibih muzaf veya يا رجلا خذ بيدي örneğinde olduğu gibi nekra olduğu takdirde yine nasb olur bilgisini Mutarrizî eklemektedir. Müfred marife munadalar dammeli olsalar da mahallen mansubtur. Nudbede de aynı hüküm söz konusudur.

Birliktelik ifade eden مع manasında olan "الواو" harfinin, öncesinde fiil veya mana fiil varsa hemen arkasında gelen isim nasb olmaktadır. Burada vâv harfinin 'ما شأنك وزيدا؟' *Sen ve Zeyd birliktelik durumunuz nedir?* 'استوى الماء والخشبة والساحل' *Su ve ağaçlar sahil boyunca kapladı* örneğinde olduğu gibi مع manasında olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü burada vâv harfinden sonra gelen الساحل isminin، انلامعا ما تصنع وما تلبس؟ *Ne yaparsın ve ne edersin?* ifadesinde olduğu gibi matuf olması mümkün değildir.

Mutarrizî, istisna cümlesindeki لا edatını belirttikten sonra “içine başkasının karıştığı bir hükümden (لا! dan sonra gelen) bir şeyi çıkarmak” şeklinde önce onun kısa tanımını yapmaktadır. Ancak istisna cümlesindeki müstesna minh, istisna edatı ve müstesna şeklindeki üç unsura hiç değinmemektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 226b). Daha sonra لا ile istisna yapılan cümlede görülen üç durumu ele almaktadır:

2.4.2. Her zaman mansub olanlar

Şayet istisna cümlesi olumlu ve tam ise yani cümlede müstesna minhu zikredilmiş ise istisna edatından sonra gelen müstesna *جاءني القوم إلا زيدا* örneğinde görüldüğü üzere mutlaka mansub olur. Ancak, *ما جاءني إلا زيدا أحد* cümlesinde görüldüğü gibi müstesna minhu olan *أحد* ismi, sıralama olarak müstesnadandan sonra gelirse de istisna edatından sonra gelen müstesna mutlaka mensub olmaktadır (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 227a).

Mutarrizî fazla izaha gerek duymaksızın şayet müstesna, müstesna minhu'nun cinsinden değil ise *ما جاءني أحد إلا حمارة* 'Bana kimse gelmedi bir eşek hariç' örneğinde görüldüğü üzere bunun munkatı istisna olarak adlandırıldığına ve istisna edatından sonra gelen müstesnanın mansub olduğuna dikkat çekmektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 227a). Böylece *إلا* ile yapılan istisna cümlesinde görülen üç durumdan birincisini tamamlamaktadır.

2.4.3. Bedel ve Nasbı Caiz Olanlar

İstisna cümlesi tam ve menfi ise istisna edatından sonra gelen müstesnanın *ما جاءني أحد إلا* örneğinde olduğu üzere müstesna minhu'dan bedel olarak irap alameti (damme) alması caiz olduğu gibi müstesna olarak nasb alameti (fetha) alması da caizdir. Mutarrizî görüldüğü üzere önce tanım yapmakta sonra da örnek vermektedir (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 227a).

2.4.4. (إلا) Edatının Kullanımına Bakılmaksızın Geçerli Olan İrâb

Mutarrizî, aşağıda verilen örneklerde görüleceği üzere istisna cümlesinin menfi ve nakıs (müstesna minhu zikredilmemiş) olduğu durumlarda, müstesnanın irabı *إلا* yok sayılarak cümlelerin amilinin ihtiyacına göre aldığı ifade etmektedir.

ما جاءني إلا زيدا "Bana sadece Zeyd geldi"

ما رأيت إلا زيدا "Sadece Zeyd'i gördüm"

ما مررت إلا بزيدا "Sadece Zeyd'e uğradım" (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 227a).

Müellif oldukça basit izahlar ve misaller vererek öğrenciye konuyu detaya boğmadan isimlere mahsus kıldığı sekiz edatın anlatımını tamamlamaktadır.

Mutarrizî dokuzuncu harfin fiillere has olduğunu belirtmeksizin burada gerekçe bildiren "كَي" edatı ile ilgili bilgiler vermektedir. Bunu da şöyle izah getirmektedir: *قصدتاك* diyen kişiye, *كَيْمِه؟* diye sorulur. O kişi cevaben *كَيْمِهْ* diyerek cevap verir. Bu durumda akabindeki fiil ya kendisindeki (كَيْ) den dolayı veya gizli *أَنَّ* ile nasb olduğunu ifade ederek edatlar konusunu tamamlamaktadır (Mutarrizî, Atıf Efendi 2688, 227a).

Sonuç

Arapça, sadece Araplar tarafından değil, aynı zamanda Arap olmayan Müslüman milletlerin âlimleri tarafından da daha sistematik bir şekilde geliştirilmiştir. Bu âlimlerden biri

de hiç kuşkusuz *el-İkna lima hava tahta'l-kina'* ile birlikte pek çok değerli eserler yazmış olan dil âlimi Mutarrizî'dir. Hayatı ve ilmi yeterliliği hakkında yeterli bilgi verilen Mutarrizî'nin, dört bölümden oluşan eserinin üçüncü bölümde Arapçadaki edatları konularına göre, kendisine has bir sınıflandırma yaparak dört alt başlıkta işlediği görülmektedir. Yazarın önceki bilim insanlarının fikirlerinden yararlandığı, ancak yaptığı sınıflandırmalarda kendine özgü bir üslup ve bakış açısı geliştirdiği anlaşılmaktadır.

Öncelikle cümledeki isim ve fiillerle birlikte kullanılan edatlardan amil olanlarını ve olmayanlarını ilk ana başlık altında, amil olmayan ancak anlama katkıda bulunan edatları ikinci ana başlıkta, üzerlerinde tereddüt olan edatları üçüncü ana başlıkta ve son olarak üzerinde görüş ayrılığı olan harfleri son ana başlık altında işlediği anlaşılmaktadır.

Mutarrizî, ilk olarak; "Amil Olan Harfler" alt başlığı altında önce cümlede isimler üzerinde âmil olarak etkisini gösteren harfi cerler ile **أَنَّ** ve kardeşlerini, daha sonra fiiller üzerinde amil olan cezm edatlarını, nasb edatları ile fâ-u cevabiye (ف) konularını ele almıştır.

Müellif, harf-i cerlerin isimler üzerinde cer ameli ifa ettiğini belirttikten sonra sayısı üzerinde ihtilaf olan bu harflerin, kanaatimizce en çok kullanılanlardan olan on yedi tanesini tercih ederek bilgi vermiştir.

Mutarrizî, harf-i cerlerin en çok kullanılan anlamını vermiş ve diğer anlamlarına ise temas etmeden kısa örneklerle yetinmiştir. Ayrıca, bazı Arap lehçelerinde "حاشا" و"عدا" و"خلا" harflerinin harf-i cer olarak kullanıldıklarında **إِذَا** istisna edatıyla aynı anlamda olduğunu belirtmiştir.

Mutarrizî, isimler üzerinde âmil olarak el-hurûfu'l-muşebbehe bi'l-fi'l adını verdiği isim cümlelerinin başına gelerek mubtedaları (özneleri) nasb, haberleri (yüklemleri) refeden harflere işaret etmiştir. Anlamalarını belirttikten sonra kısa anlaşılır örneklerle izah etmiştir.

Mutarrizî fiiller üzerinde amil olanlara muzari fiili cezm eden harflerle başlamış, onların beş tane olduğunu, bunlardan **لَمَّا** ve **لَمَّ** edatlarının muzari fiilin anlamını olumsuz maziye çevirdiğine değinmiş, **لَمَّا** da beklentinin devam ettiğine temas etmiştir. Müellif, cezm alametleriyle ilgili hiç bilgi vermemiştir.

Mutarrizî, muzari fiili nasb eden edatlardan **أَنَّ**'i mastariyye, tekid-i nefi'l-mustakbel için olan **لَنْ** ve şart-cevap gerektiren **إِذَا** harflerinin olduğunu zikretmiştir.

Bu nasb edatlarından **أَنَّ**'nin mazi fiilin başına da geldiğini belirttikten sonra, cümlede beş harften sonra gizli olabileceğine değinerek örneklerle izah etmiştir. O, bu beş harften birisi olan cevabiye fâ'sından (ف) sonra gelen muzari fiilin gizli **أَنَّ** ile mansûb olduğunu dile getirdikten sonra bu cevabiye fâ'sının (ف), muzari fiilin başına geldiği altı durumu örnekler üzerinden anlatmıştır.

Mutarrizî, "Amil Olmayan Harfler" başlığı altında on alt başlıkta aralarında atıf, tenbih, tasdik (doğrulama), tahdîd (sınırlama), sıla, tefsir ve istifham gibi edatları kısa açıklamalar ve veciz örneklerle işlemiştir.

Mutarrizî, üçüncü olarak “Nahiv Âlimlerin İhtilaf Ettiği Konular” ana başlığı altında âmil olmaları ihtilafı olan ليس ‘ye benzeyen ما ve لا’nın üzerindeki görüşler ile muhaffef إن, أن ve كأن harflerinin amel edip etmeyeceğine dair görüşleri iki alt başlıkta ele almıştır.

Mutarrizî, son olarak “Haklarında İhtilaf Bulunanlar” ana başlığı altında nahiv âlimlerinin hakkında farklı görüşler öne sürdüğü dokuz harften bahsetmiştir. Bunlardan sekiz tanesinin isme has olduğunu dile getirerek onları dört alt başlıkta kısa ifadeler ve veciz örneklerle izah etmeye çalışmıştır.

Mutarrizî'nin konuları açık ve anlaşılır örneklerle kısaca izah ettiği görülmektedir. Eserin Arapça öğrenmeye yeni başlayanlara edatlardan ne öğreneceklerini kısaca tanıtmaya veya en azından isimlerini duyma fırsatı sunmuş olduğu anlaşılmaktadır. Eser, konu açıklamaları ve ayrıntılar yerine konu başlıklarını içeren içindikiler görünümünü andırmaktadır. Müellifin eserinde edatların anlatımı oldukça özlü olmakla beraber, konuların kolay takip edilebilir ve etkileyici bir üslupla işlendiği hemen fark edilmektedir. Aynı zamanda bir eğitimci olan müellif, eserin tamamında sonraki nesillere Arapça eğitiminin nasıl verileceğini öğretmiş görünmektedir.

Kaynakça

- Akbıyık, İsa. *el-Mutarrizî'nin el-İknâ' Adlı Yazma Eserinde Ele Aldığı Nahiv Kuralları*. Karabük: Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Aliyyulkârî, Nureddin Alî b. Muhammed b. Sultan. *el-Esrâru'l-merfû'a fi'l-aḥbârî'l-mevzû'a*. thk. Muhammed es-Sabbâ. Beyrût: Daru'l-Emane, 1971.
- Askalânî, Ahmed b. Alî b. Hacer Ebû Fadıl. *el-İşâbe fi temyizi's-Şahâbe*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1992.
- Attâr, Ahmed Adulgafûr. *Mukaddimetu's-Şihâh*. Beyrut: y.y., 1383/1963.
- Bagdadî, İsmâil Bâşâ. el- *Hediyetu'l-ârifîn*. thk. İbnu'l-Emîn- Avnî Aktuç. İstanbul: MEB, 1951,1955.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen litterature : supplement,I-II*, Leiden:1942.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. trcm. Abdulhalîm en-Neccâr. Kahire: Daru'l-Meârif, ts..
- Çöğenli, M. Sadi. "Mutarrizî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/375-377. Ankara: TDV Yayınları,2020.
- Çöğenli, M. Sadi. *el-Mutarrizi ve el-Muğrib fi Tertibi'l-Mu'rib'inin Edisyon Kritiği*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi,1986.
- Ebu'l-Adl Zeynuddîn Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh İbn Kutluboğa, *Tacu't-Terâcim fi ṭabaḳâti'l-Ḥanefiyye*. Mevkiu'l-Varrâk, ts..
- Fârisî, Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr. *el-Îzâhu'l-'Aduđî*. thk. Hasan şâzelî Ferhûd. Riyad: Kulluyetu'l-Âdâb, 1969.
- Ferâhîdî, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temûm. *Kitâbu'l-Cumel fi'n-naḥv*, thk. Fahrudîn Kabbave. Beyrut: y.y. 1995.
- Feyyûmî, Muhammed b. Alî. *el-Mişbâhu'l-munîr*. Beyrut: Mektebe İlmiye, ts..
- Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Bulğa fi terâcimi e'immeti'n-naḥv ve'l-luğa*. Beyrut: Cemiyetu İhyâi't-Turasi'l-İslâmî, 1407.
- Gözel, Naciye Betül. *el-Mutarrizî'nin el-İknâ Adlı Eserinde İsimler*. Karabük: Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Gültekin, Aladdin. "Mutarrizî nin El İknâ Adlı Eserinin Âtîf Efendi Nüshası", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 11/32 (2011), 155-169.
- Gültekin, Aladdin. *El-Mutarrizi'nin el-İkna Adlı Eseri ve Dil Öğretim Yöntemi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Gültekin. Aladdin. "Mutarrizî'nin el-İknâ' Adlı Eserinde Aksam-ı Sitte Öğretimi" *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Aralık 2021).
- Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdillâh Yâkût. *Mu'cemu'l-udebâ*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân el-Mevsilî el-Bağdâdî. *el-Luma' fi'l-'Arabiyye*. thk. Fâiz Fâris. Kuveyt: Dâru'l-Kutudî's-Sekâfe, ts..
- İbn Hallikân, Ebu Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed. *Vefayâtu'l-a'yân ve enbâu enbâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Daru's-Sekafe, 1968.
- İbn Serrâc, Ebû Bekr b. es-Sirrî b. Sehl. *el-Uşûl fi'n-naḥv*. thk. Abdu'l-Huseyn el-Fetlî. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, ts..
- İbn Verrâk, Muhammed b. Abdullah b. Ebû'l-Hasan. *İlelu'n-naḥv*. thk. Muhammed Câsim Muhammed ed-Dervîş. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1999.

- Karaaslan, Nasuhî Ünal. *Cami 'u't-ta 'rîb*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Doçentlik tezi, 1982.
- Kâtip Çelebî, Mustafa b. Abdullah el-Kostantînî er-Rûmî el-Hanefî. *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, 1992.
- Kıftî, Cemâluddîn Alî b. Yûsuf. *İnbahu'r-ruvât*. thk. Muhammed Ebu Fadl İbrâhîm. Kahire: y.y., 1986.
- Kunûcî, Sıddîk b. Hasan. *Ebcedu'l-'ulum el-veşyu'l-merkûm fî beyâni ahvâli'l-'ulûm*. thk. Abdulcabbar Zekkar. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1978.
- Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdulkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhiru'l-muğıyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. Karâtşî: Mîr Muhammed Kutubhane, ts.
- Kutbî, Muhammed b. Şâkir. *Fevâtu'l-Vefeyât*, thk. İhsân Abbâs. Beyrût: Dâru Sadr, 1973-1974.
- Kutluboğa, Kâsım el-Hanefî. *Kitabi takrîbi'l-ğarîb*. thk. Osman Keskiner. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019.
- Leknevî, Ebu'l-Hasenat Muhammed Abdulhay b. Muhammed. *el-Fevâidu'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1906.
- Menâvî, Muhammed Abdurraûf. *et-Teokîf 'alâ Muhimmâti't-Te 'ârîf*. thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâyye. Beyrut: Daru'l-Fikri'l-Muâsır, 1410.
- Mutarrizî, Ebu'l-Feth Nâsiruddîn b. Abdisseyyid Alî. *el-İknâ' limâ havâ tahte'l-kimâ*. thk. Muhammed Ahmed ed-Dâlî ve Sellâme Abdullah es-Suveydî. Doha: y.y. 1419/1999.
- Mutarrizî, Ebu'l-Feth Nâsiruddîn b. Abdisseyyid Alî. *el-İknâ' limâ huviye tahte'l-kimâ*. İstanbul: Sülaymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, D.N. 2688, 1b-241a.
- Mutarrizî, Ebu'l-Feth Nâsiruddîn b. Abdisseyyid Alî. *el-Muğrib fî tertîbi'l-Mu 'rib*. thk. Mahmûd Fâhûrî-Abdulhamîd Muhtâr. Halep: Mektebe Usâme b. Zeyd, 1979.
- Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkadir. *Muhtâru's-Şihâh*, thk. Mahmut Hâtır. Beyrut: Mektebetu Lubnân 1995/1415.
- Rummânî, Ebu'l-Hasen Alî b. İsâ b. Alî el-Bağdâdî. *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi*. thk. Turkî b. Sehu'l-Uteybî. Riyad: Câmiatu'l-İmâm Muhammed b. Suûd, 1998.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebu Bekr Celaluddin. *Buğyetu'l-vu 'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuḥât*. thk. Muhammed Ebu Fadl İbrâhîm. Saydâ: y.y., ts.
- Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân. *el-Le 'âli'l-maşnû'a fi'l-aḥbâri (eḥâdişi)'l-mevzû'a*. Beyrût: Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, ts..
- Zehebî, Şemsuddin Ebû Usmân b. Kaymâz. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*. thk. Şuayb Arnavût- Muhammed Naîm el-Urkûsî. Beyrût: Mussesetu'r-Risâle 1413.
- Zerkeşî, Bedreddîn Muhammed b. Abdullah b. Bahâdır. *ez- el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ebû Fadl İbrâhîm. Beyrût: Daru'l-İhya Kutubi'l-Arabî, 1957.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 19.09.2024 Kabul/Accepted: 02.12.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 315-331.

المنهج البنوي عند صلاح فضل بين التنظيرية والممارسةⁱ

Nur MUNLAVELİⁱⁱ, Mehmet Şirin ÇINARⁱⁱⁱ

ملخص

قدمت الدراسة صورة موجزة عن تبلورات المنهج البنوي في الفكر النقدي للناقد المصري صلاح فضل (١٩٣٨-٢٠٢٢)، وبدأت باستقراء المادة النظرية التي اكتسبها من خلال احتكاكه بالثقافة النقدية الغربية، ولخصت آلية محاكاة البنيوية الغربية وتهجينها بالمنجز النقدي البنوي في الدرس العربي. تكونت الدراسة من مقدمة ومبحثين؛ مبحث نظري تناول السيرة الذاتية لصلاح فضل وآثاره الأدبية، ومصادر علمه قبل ابتعاثه للغرب وبعده، ثم عرضنا شرحاً مفاهيمياً لمصطلحي المنهج والبنيوية، ومبحث تطبيقي تناولنا فيه تبلور المنهج البنوي نظرياً عند صلاح فضل في الممارسة الأدبية النقدية الإجرائية، عبر ثلاث نقاط: التشكل النظري للبنيوية، ومنهجية تلقيه البنيوية من مصدرها الأم في الدرس النقدي الغربي، وبعدها في الدرس العربي، والنقطة الثالثة عرضت بعضاً من نماذج توظيف البنيوية في النص الأدبي بشكل تطبيقي فني وإبداعي يعكس كيفية تطبيق أسس التشكل النظري وآليات تلقيها في العمل الأدبي انسجاماً مع المفهوم النقدي للمنهج البنوي في ذهنية صلاح فضل. وفي الخاتمة عرضنا أهم النتائج التي توصلت إليها الدراسة.

الكلمات المفتاحية: الأدب، البنيوية، النقد، صلاح فضل.

SALAH FADL'A GÖRE YAPISALCI YÖNTEM: TEORİ ve PRATİKTE

Öz

Dilbilim çalışmalarının eksiyle birlikte edebi eleştiri alanında “yapısalcılık yöntemi” yeni çıgırlar açmıştır. Metnin kendisini merkeze koyan bu yöntem, Arap dilcilerin de dikkatini çekmiş ve birçok dilci tarafından anlaşılmaya ve yöntem olarak kullanılmaya çalışılmıştır. Modern dönem Arap Dünyasında edebi eleştiri alanında öne çıkan isimlerden birisi de Salah Fadl'dır. Mısırlı eleştirmen Salah Fadl'ın (1938-2022) eleştirel düşüncesinde yapısalcı yaklaşımı, Batılı eleştirel kültürle olan bağlantısı sayesinde edindiği teorik materyali kullanmış, yöntemi çözmüş ve konuyla ilgili eserler kaleme almıştır. Arap Eleştiri alanındaki yenilikleri yapısalcılığa bağlayan Fadl, batı yapısalcılığını taklit etmiş ve onu çalışmalarında merkezi bir yere koymuştur. Biz de bu çalışmamızın girişinde Salah Fadl'ın biyografisini, konuyla ilgili eserlerini ve kendisini etkileyen bilimsel kaynakları ele aldıktan sonra yöntem ve yapısalcılık kavramların çerçevesini açıklamaya çalıştık. Ardından Fadl'ın yapısal yaklaşımının yöntemsel eleştiri pratiğinde kendini ortaya koyan üç noktada uygulamalı bir şekilde ortaya koyduk; Bu üç nokta, onun kurduğu yapısalcılığın teorisi ve metodolojisi, ikinci nokta,

ⁱ هذه المقالة مأخوذة من رسالة لنيل درجة الماجستير: منلاولي، نور، المنهج البنوي عند صلاح فضل، جامعة وان يوزونجو بيل، معهد العلوم الاجتماعية، وان، تركيا، ٢٠٢٢.

ⁱⁱ Doktora Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri, e-posta: nurmonlaveli@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-3850-2407>

ⁱⁱⁱ Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Arap Dili ve Belagatı, Van, Türkiye, E-mail: msirin@yyu.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0002-5798-0439>.

yapısalcılığın ana kitaplarından aldığı ve anladığı yöntem, üçüncü nokta ise, yapısalcı yaklaşımın eleştirel kavramıyla uyumlu olarak, teorik oluşumun temellerinin ve bunların edebi eserde nasıl uygulanacağını yansıtan, uygulamalı, sanatsal ve özgün bir şekilde edebi metinlerde kullanılmasına ilişkin bazı örnekler sunduk. Son olarak da çalışmamızla ilgili öne çıkan bulgulara değindik.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat, Yapısalcılık, Eleştiri, Salah Fadl.

The Structural Approach of Salah Fadl Between Theory and Practice

Abstract

Along with the minus of linguistic studies, the “structuralism method” has opened new eras in the field of literary criticism. This method, which puts the text itself at the center, has also attracted the attention of Arab linguists and has been tried to be understood and used as a method by many linguists. One of the prominent names in the field of literary criticism in the modern Arab World is Salah Fadl. The structuralist approach in the critical thought of the Egyptian critic Salah Fadl (1938-2022) used the theoretical material he acquired thanks to his connection with Western critical culture, solved the method and wrote works on the subject. Fadl, who attributed the innovations in the field of Arab Criticism to structuralism, imitated Western structuralism and placed it in a central place in his works. In the introduction of this study, we tried to explain the framework of the concepts of method and structuralism after discussing Salah Fadl's biography, his works on the subject and the scientific sources that influenced him. Then, we put forward three points in a practical way that Fadl's structural approach reveals itself in the practice of methodological criticism; These three points are the theory and methodology of structuralism that he founded, the second point is the method that he took and understood from the main books of structuralism, and the third point is the structuralist approach, in line with the critical concept, reflecting the foundations of theoretical formation and how they will be applied in literary works, we presented some examples of its use in literary texts in an applied, artistic and original way. Finally, we touched on the prominent findings of our study.

Keywords: Literature, Structuralism, Criticism, Salah Fadl.

Extended Abstract

This study, entitled (*The Structural Approach of Salah Fadl Between Theory and Practice*), aims to shed light on the most important pioneer of structuralism in Arab studies, the Egyptian critic Salah Fadl, who benefited from his interaction with Western studies regarding the subject of structuralism as a method of research and applied reading of creative texts. The study aimed to summarize the theoretical crystallization of structuralism in Salah Fadl's critical thought, as he imitated Western structural studies and transferred them to Arab studies, and presented theoretical and applied studies that played a major role in adopting structuralism in the field of Arab studies. The study presented a brief picture of the crystallization of the structural approach in the critical thought of the Egyptian critic Salah Fadl (1938-2022), and addressed the point of difference in dealing between Western critical thought and Arab critical thought with regard to the concept of the structural approach. Due to the precedence and superiority of the West in this field, it was necessary to transfer Western structuralism to the Arab study in a way that goes beyond the problems related to defining the appropriate term, its theoretical definitions, and the ramifications of its sections.

The study saw the existence of shortcomings and delays in receiving the structural approach in the Arab field, so it was necessary to import it from the West. Here, it relies on the critical maturity of the Arab researcher in his induction of Western structuralism and its transfer to the Arab study. Direct contact with the Western structural study - as Salah Fadl did - greatly affects facilitating its transfer to the Arab field at the level of theory and application. It began by inducting the theoretical material that he acquired through his contact with Western critical culture, and summarized the mechanism of simulating Western structuralism and hybridizing it with the structural critical achievement in the Arab study. The study consisted of an introduction and two chapters; A theoretical study that dealt with the biography of Salah Fadl and his literary works, and the sources of his knowledge before and after his mission to the West. Then we presented a conceptual explanation of the terms

method and structuralism. The terminological definitions of structuralism agreed that it consists of a group of elements that make it up as a method and as a critical doctrine, the most important of which are: comprehensiveness, transformations, and self-control. It is also closed in on itself, revolving within its own circle, and it is fixed and governed by the law of transformations and self-control. Structuralism requires the whole, because it is greater than its elements. In the applied field, it is concerned with searching for the hidden side of things that does not appear from the first viewing, reading, or inspection. In this way, it tries to search for a fixed point of view. As a doctrine or as a critical method, it starts from concepts broader than literature itself to the limits of judging it and studying its internal structure that forms it within conditional rules.

The structural method studies the text in isolation from its historical, geographical, and social context and its isolation from the writer or author himself. In the applied section, and an applied study, we discussed the crystallization of the method Structuralism theoretically according to Salah in the procedural critical literary practice, through three points: the theoretical formation of structuralism, the methodology of receiving structuralism from its original source in the Western critical study, and then in the Arab study, and the third point presented some models of employing structuralism in the literary text in an applied artistic and creative way that reflects how to apply the foundations of theoretical formation and the mechanisms of receiving it in the literary work in harmony with the critical concept of the structural method in the mind of Salah Fadl, as he sees that the structuralist view of literary works as symbolic semantic systems is based primarily on a set of mutual relationships between partial structures and on the elements that dominate others in the literary work, taking into account that structuralism tended clearly and explicitly to replace a new concept of value that differs from the old concept. Fadl believes that the basis from which the structuralists proceeded is the rejection of external value judgments and the replacement of another judgment in their place, which is the judgment of reality, which is represented primarily in the literary text itself and what is represented in it in terms of poetic efficiency and literary level, all of which represents its value and not its relationship with other external levels. So replacing the judgment of reality in place of value was one of those foundational starting points for structural concepts.

On the other hand, he says that the basic starting point that the structuralists adopted in their analysis of texts is represented by considering them systems of relationships subject to the laws of hierarchy and focalization, i.e. the control of one element over the rest of the elements, as they are considered the location of the text's semantic focus and functional effectiveness. In conclusion, we presented the most important results reached by the study, the most important of which is that Salah Fadl reached a result that clarifies the way in which he dealt with the theoretical, applied and procedural dimensions of the concept of structuralism as a critical and practical approach. In his opinion, when lexical, syntactic or imaginative structures arouse the recipient's astonishment, they do so by violating the usual system on the one hand and by innovating new patterns in formulation and analysis and their ability to stimulate the aesthetic reception of the text and the appropriate response to it on the other hand. Salah Fadl believes that focusing on the type of recipient/reader in the process of employing the structural approach in the process of literary reading and interpreting the text and approaching its small partial structures that it consists of is something that structuralism has neglected, and it is sufficient to place the creative process in the circle of human communication in view of its nature, and to shift the center of gravity from the analysis strategy on the part of the author - the text - to the side of the text - the reader, and the real logic of this approach.

The study reached an important result that Salah Fadl relied on in the practical application of the structural approach through a group of mechanisms and techniques, the most important of which are: deconstruction as a philosophical approach to texts, reading the structures that make up the text from the perspective of the duality of signifier and signified, and relying on the educated reader rather than the ordinary reader in the process of raising questions and urging him to search in the hidden structures, while the ordinary reader is interested in the apparent structures.

مقدمة

ظهرت مدارس عديدة لدراسة النتاج الأدبي كانت اللبنة الرئيسة لتأسيس مناهج النقد الحديث، وانقسمت حسب توجهاتها بالنص إلى مناهج خارجية تعاملت مع النص على أنه انعكاس للواقع النفسي والتاريخي والاجتماعي، وأخرى داخلية رأت في النص بنية مغلقة منعقدة على ذاتها مكتفية ببنائها المكونة لها، لا تولي أهمية لدور المؤلف، والبيئة، والتاريخ، والعوامل الخارجية الأخرى التي تتعارض واستقلالية النص الأدبي المكون من بنى صغيرة مترابطة تمثل بنية مليئة عظمى. وقد اشتهرت مقولة موت المؤلف وعزله على هذا النوع من الدراسات النقدية، وارتبطت فيما بعد بالمنهج البنيوي.

جاءت هذه الدراسة لتلقي الضوء على أهم رائد من رواد البنيوية في الدرس العربي، وهو الناقد المصري صلاح فضل، الذي استفاد من احتكاكه مع الدرس الغربي فيما يخص موضوع البنيوية منهج من مناهج البحث والقراءة التطبيقية للنصوص الإبداعية. وأرادت الدراسة إيجاز التبلور النظري للبنيوية في الفكر النقدي لصلاح فضل، إذ حاكى الدرس البنيوي الغربي ونقله إلى الدرس العربي، وقدم دراسات نظرية وتطبيقية كان لها دور كبير في تبني البنيوية في حقل الدراسات العربية.

تأتي أهمية الدراسة من كونها تهتم بعلم من أعلام النقد العربي كان له إسهامات سمحت للدرس العربي بالتعرف إلى الأفق النظري والعملية للبنيوية الغربية؛ إذ استطاع أن يحيط بكل الدراسات الغربية حول هذا الموضوع، ليعمل بعد ذلك على خلق بيئة فكرية ومناخ نقدي في الدرس العربي قادر على استقبال هذا الوافد الجديد، وتوظيفه كنظرية وكمنهج وكأداة ممارسة تطبيقية. ومن هنا تأتي الدراسة لتطرح أسئلة مهمة منها: كيف نقل صلاح فضل البنيوية الغربية إلى الحقل العربي؟ ما الأبعاد النظرية والتطبيقية للبنيوية الغربية؟ هل نجح صلاح فضل في نقل هذه الأبعاد إلى الدرس العربي؟

تتعلق إشكالية الدراسة حول نقطة التباين في التعاطي بين الفكر النقدي الغربي والفكر النقدي العربي إزاء مفهوم المنهج البنيوي، ولأسبقية الغرب وتفوقهم في هذا المجال كان لا بدّ من نقل البنيوية الغربية إلى الدرس العربي بشكل يتجاوز الإشكاليات المتعلقة بتحديد المصطلح المناسب، وتعريفاته النظرية، وتشعبات أقسامه.

١.١. السيرة الذاتية والعلمية لصلاح فضل

نشأ صلاح فضل ضمن بيئة قروية حاضنة للمواهب والإبداع وترعرع فيها، وحفظ القرآن الكريم وهو في سنّ الثامنة ومُنح إجازة في حفظه، ويروي صلاح فضل في مذكراته أنّ جدّه، وقد كان عالماً من علماء الأزهر، اكتشف أني عندما وصلت لتسميع "الحواميم" كنت قد نسيت "البقرة" فقال لي: "إنّ حفظك مثل حرث الجمال؛ ما يخطه المحراث يطمره الخف". (فضل، ٢٠١٣، ص.٥، منلولي، ٢٠٢٢) ويُعرّف عن صلاح فضل انتماءه إلى شجرة عائلة عريقة أجدادها كانوا من خيرة علماء الأزهر، حفلت دورهم بمكتبات تضمنت كثيراً من أمّهات الكتب المختلفة، والمخطوطات الفريدة التي أغنت المخزون الفكري والثقافي والتاريخي لمؤسسة الأزهر، نذكر منها: دشت المخطوطات؛ وهي مجموعة من الأوراق المهملة وغير المرتبة، وكان بعضها مكتوب بماء الذهب، وكانت تختصر في محتوياتها وقائع عصور عربية وأهمّها الأندلسي.

كما كان المستودع الكتابي لعائلة فضل يزخر بعدد كبير من الكتب القيّمة النادرة، دأب أفراد العائلة على الحفاظ عليها وتسليمها من جيل إلى آخر عبر الزمن. ولعل شغف القراءة الذي غلب على شخصية صلاح فضل وجد طريقه في هذا الإرث الفكري، فوهب نفسه لقراءة الكتب والمخطوطات وتعمق في التفكير في مضامينها والتزوّد بكلّ ما يشبع فضوله المعرفي، وأبرز الكتب التي تركت أثراً جلياً في التكوين الثقافي لصلاح فضل كان كتاب (وحي الرسالة) للزيات، إذ كان جده يحتفظ به، واشتمل على فصول في الأدب والنقد والسياسة والاجتماع. (فضل، ١١.٠٥.٢٠٢٤)

كان صلاح فضل قد كوّن منهجه الفكري والنقدي انطلاقاً من تأثره بعدد من أعلام الأدب العربي، من مثل: طه حسين، والرافعي، وزكي المبارك. ولم يكتفِ بالأخذ عن أعلام الأدب العربي ونقاده، بل عزم على الالتحاق بمقاعد التعليم في مؤسسة الأزهر العريقة لكي ينميّ الحس الأدبي والملكة النقدية التي بدأت تظهر نتيجة تأثره بنتائج هؤلاء الأعلام، وقد ساعده نقاوة حافظته وسعتها وقوتها، إذ كان حافظاً للقرآن الكريم، الأمر الذي ساعده على صقل مواهبه الأدبية والخيالية، ورفد ملكاته الفكرية بإحاطة كاملة للإعجاز الرباني في رسالته السماوية الموجودة بالقرآن، أضف إليها نجاحه في استيعاب علوم الآخرين- مما سبق ذكرهم- وهضمها والاستفادة منها لاحقاً في تنشئة الذوق الأدبي والحسّ النقدي خاصته، وهذا كان له عظيم الأثر في تقوية ذاكرته المُدرّبة على احتواء كل ما يقع أمامها، ممّا طور ملكتي الحفظ والتأمل بعد ذلك. ثم التحق بدار العلوم جامعة القاهرة، وكان يذهب كل يوم إلى مبنى دار الكتب في دار الخلق، وكان يحرص على أن يقرأ كل يوم كتاباً بعد انتهائه من أداء واجباته المدرسية في مدرسة المعهد الثانوي للأزهر الثانوية، وقد أكسبته دار العلوم أفقاً فكرياً واسعاً جعلت تجربته أكثر نضوجاً واكتمالاً في حياته العلمية والعملية.

عمل بعد عودته إلى مصر أستاذاً للأدب والنقد بكلّيتي اللغة العربية والبنات بجامعة الأزهر. وعمل أستاذاً زائراً بكلية المكسيك للدراسات العليا منذ عام ١٩٧٤م حتى عام ١٩٧٧. أنشأ خلال وجوده بالمكسيك قسم اللغة العربية وآدابها بجامعة المكسيك المستقلة عام ١٩٧٥. انتقل للعمل أستاذاً للنقد الأدبي والأدب المقارن بكلية الآداب بجامعة عين شمس منذ عام ١٩٧٩ حتى الآن. انتدب مستشاراً ثقافياً لمصر ومديراً للمعهد المصري للدراسات الإسلامية بمديريد بإسبانيا منذ عام ١٩٨٠ حتى عام ١٩٨٥. شغّل في هذه الفترة منصب رئيس تحرير مجلة المعهد المصري للدراسات الإسلامية بمديريد. اختير أستاذاً شرفياً للدراسات العليا بجامعة مدريد المستقلة. انتدب بعد عودته إلى مصر عميداً للمعهد العالي للنقد الفني بأكاديمية الفنون بمصر منذ عام ١٩٨٥ حتى عام ١٩٨٨. وعمل أستاذاً زائراً بجامعة صنعاء باليمن والبحرين حتى عام ١٩٩٤. كما عمل أستاذاً للنقد الأدبي والأدب المقارن بكلية الآداب بجامعة عين شمس ورئيساً لقسم اللغة العربية. (فضل، ٢٠١٣، ص. ١٠-١٢)

٢.١. أهم آثاره الأدبية

لصلاح فضل مؤلفات عديدة قاربت أربعين كتاباً أغنت رفوف المكتبة العربية في الأدب والنقد الأدبي والأدب المقارن، وزودت الباحثين بمضامين جديدة إزاء قضايا الشعر والمسرح والرواية، نذكر منها:
. من الرومانث الإسباني: دراسة ونماذج ١٩٧٤.

- . منهج الواقعية في الإبداع الأدبي ١٩٧٨.
- . نظرية البنائية في النقد الأدبي ١٩٧٨.
- . تأثير الثقافة الإسلامية في الكوميديا الإلهية لدانتى ١٩٨٠.
- . علم الأسلوب، مبادئه وإجراءاته ١٩٨٤.
- . ملحمة المغازي الموريسكية ١٩٨٨.
- . شفرات النص بحوث سيميولوجية ١٩٨٩.
- . ظواهر المسرح الإسباني ١٩٩٢.
- . بلاغة الخطاب وعلم النص ١٩٩٣.
- . أساليب السرد في الرواية العربية ١٩٩٣.
- . أساليب الشعرية المعاصرة ١٩٩٥.
- . عين النقد على الرواية المعاصرة ١٩٩٧.
- . تكوينات نقدية ضد موت المؤلف ٢٠٠٠.
- . حواريات في الفكر الأدبي ٢٠٠٤.

٣.١ تعريف البنيوية لغة واصطلاحاً

تشق كلمة بنية -من الفعل الثلاثي بنى-، وتعني بحسب ما جاءت في كتاب لسان العرب لابن منظور ت.٧١١هـ: البناء أو الطريقة، (ابن منظور، ١٩٩٤) وقال الفيروزآبادي ت. ٨١٧هـ في القاموس المحيط: بني الشيء تشييد أركانه وإقامته. (الفيروزآبادي، ٢٠٠٥) ومن المواضع التي ورد فيها هذا الفعل في القرآن الكريم قوله تعالى: ومن المواقع التي وردت فيها كلمة بنية في القرآن الكريم قوله تعالى: { فقالوا ابنوا عليهم بنيانا ربهم أعلم بهم} [سورة الكهف: ٣٢/١٠٠]، وقوله تعالى: { والذي جعل لكم الأرض فراشا والسماء بناء} [سورة البقرة: ٢٢/٢٨٦]. وقال امرؤ القيس في ديوانه: (امرؤ القيس، ١٩٩٠، ص ١٨٧).

متى عهدنا بطعان الكُما
وبني القباب، وملء الجفا
ن والنار، والحطب المفأد؟
ة والحمد، والمجد والسؤدد

إن، تتمحور المعاني اللغوية لمفردة (البنيوية) المأخوذة من هذا جذر الفعل (بنى) تتمحور حول التشييد والبناء والإقامة، والهيكل الثابت.

أما اصطلاحاً، فقد جيء على تعريف هذا المصطلح ضمن حقول الدراسات النقدية والمنهجية، فالبنيوية عند روبرت شولز Robert Schulz "هي مذهب أو مشروع مذهب يتجاوز حدود الأدب، وينطلق من مفهومات أوسع منه بكثير تشمل العقل والمادة والمجتمع واللغة"، (حلم، ٢٠٠٨، ص ٥٨٤) وهي عند العالم اللساني الفرنسي

إميل بنفست Emile Benveniste "النظام المتسق الذي تتحد كل أجزائه بمقتضى رابطة تماسك وتوقف، تجعل من ذلك مجموعة منتظمة من الوحدات، أو العلامات المنطوقة التي تتفاعل، ويحدد بعضها بعضاً على سبيل التبادل"، (الفرجاني، ٢٠١٦ ص ٦) والبنية عند بياجيه Piaget " نظام تحولات، وتصان البنية وتعتني بتفاعل قوانين التحويل الخاصة بها والتي لا تؤدي إلى أي نتائج خارجية بالنسبة للنظام، ولا تستخدم عناصر خارجية له" (جاكسون، ٢٠٠٨، ص ١٣).

وحصر بياجيه خصائص البنيوية في ثلاثة عناصر هي: "الشمولية، والتحويلات، والضبط الذاتي، يحيل أولها إلى التماسك الداخلي للعناصر التي ينتظمها النسق، بينما يحيل ثانيها إلى أن البنية لا تعرف الثبات؛ إنما هي دائمة التغير والتحول وفي استطاعها توليد العديد من المباني الداخلية فهي نظامٌ من التحويلات وليست شكلاً جامداً، في حين يتكفل العنصر الثالث بوقاية البنية وحفظها بشكل من أشكال الانغلاق حفظاً ذاتياً، ينطلق من داخل البنية ذاتها، لا من خارج حدودها" (بياجيه، ٢٠٠٨، ص ٥٣)، إذاً، جان بياجيه لا يُعرّف البنيوية بالسلب، أي بما تنتقده البنيوية؛ لأنه يختلف من فرع إلى فرع في العلوم الحقة والانسانية، فهو يُفرّق في تعريفه للبنية بين ما تنتقده وما تهدف إليه. فثمة منهجية تعريفية واضحة انتهجها بياجيه في تقديم صيغة مصطلحاتية مفاهيمية لتعريف البنيوية، يُراعي فيها الفصل التنظيري والإجرائي للبنيوية من حيث النظر إلى مهمتها الإجرائية كوسيلة ناجعة في الحقل التجريبي والنقدي الممارس، وبين جملة الأهداف والمرامي التي تسعى إلى تجليتها وتحقيقها في العمل الأدبي المنتخب الخاضع للنقد.

وخلاصة القول في التعريف الاصطلاحي للبنيوية وفقاً للتعريفات السابقة الواردة في الفكر الغربي:

-البنيوية تتكون من مجموعة من العناصر المكونة لها كمنهج وكمذهب نقدي أهمها: الشمولية، والتحويلات، والضبط الذاتي.

-البنيوية منغلقة على نفسها تدور ضمن دائرتها الخاصة، وهي وثابتة ومحكومة بقانون التحويلات والضبط الذاتي.

-البنيوية تشترط الكل، لأنها أكبر من عناصرها.

-البنيوية تعنى بالبحث عن الجانب الخفي للأشياء الذي لا يظهر من أول مشاهدة أو قراءة أو معاينة، وهي بذلك تحاول البحث عن وجهة النظر الثابتة.

- البنيوية ترتقي لتكون مذهباً أو مشروع مذهب يتجاوز حدود الأدب، وينطلق من مفهومات أوسع من الأدب نفسه إلى حدود الحكم عليه ودراسة بنيته الداخلية المكونة له ضمن قواعد مشروطة.

أما تعريف مصطلح البنيوية في الفكر العربي، فقد جاء مستنداً إلى الفكر الغربي، ومحاكاة له، مع بعض التأويلات والقراءات المستحدثة التي تولدت نتيجة إعادة تأهيل بعض جوانب البنيوية بعد إدخالها إلى الحقل العربي من ناحية الفهم النظري والممارسات التطبيقية. يعرف الناقد (وليد قصاب البنيوية) في مؤلفه (مناهج النقد الأدبي الحديث): البنيوية هي تيار فكري يهدف إلى الكشف عن بنية الفكر الذي يشكل أساس ثقافة الماضي والحاضر، وإلى تعقيد الظواهر، وتحديد مستوياتها، وتحليلها للكشف عن العلاقات التي تتشكل منها (قصاب، ٢٠٠٩، ص

(١١٨). وعبد السلام المسدي يُعرّف المنهج النبوي بأنه: "يعتزم الولوج إلى بنية النص الدلالية من خلال بنيته التركيبية" (المسدي، ١٩٩١، ص ٧٧)، وترى (يمنى العيد) أن البنيوية: "تفسر الحدث على مستوى البنية. فالحدث هو كذلك بحكم وجوده في بيئة. وقيام الحدث على مستوى البنية يعني أن له استقلالية، وأنه في هذه الاستقلالية محكوم بعقلانية في عقلانيته المستقلة عن الإنسان وإرادته..." (العيد، ١٩٩٠، ص ١٨٦).

وعرفها -يوسف وغيلسي- بأنها: "منهج نقدي ينظر إلى النص على أنه بنية كلامية تقع ضمن بنية كلامية أشمل يعالجها معالجة شمولية، تحول النص إلى جملة طويلة، ثم تجزئها إلى وحدات دالة كبرى فصغرى، وتتقاضى مدلولاتها في تضمن الدول (يمثلها سوسير بوجهي الورقة الواحدة)، وذلك في إطار رؤية نسقية تنظر إلى النص مستقلا عن سياقات شتى، بما فيها مؤلفه وهنا تدخل "موت المؤلف" لرولان بارت، وتكتفي بتفسيره تفسيراً داخلياً وصفيًا، مع الاستعانة بما تيسر من إجراءات منهجية علمية كالإحصاء مثلاً" (وغيلسي، ٢٠٠٢، ص ١٢٠). وعبارة "موت المؤلف" بما تحمله من إسقاطات مفاهيمية وتطبيقية في أثناء عملية النقد الأدبي للنص، تعني من جملة ما تعنيه عزل الظروف الخارجية للنص عن مادة النص الرئيسية، والنظر إليه بعيداً عن العوامل السياسية والاقتصادية والاجتماعية والفكرية والدينية والثقافية والإيديولوجية...، أي النظر إلى النص كنص قائم بذاته وبغناصره الداخلية المكونة له، بما فيه من وحدات لغوية كبرى ووحدات صغرى، وما ينبثق عنها من وحدات تراتبية أصغر فأصغر لا تنظر إلى مؤلفها أو محيطه أو وسطه، ولا إلى البيئة الزمكانية التي نشأت منها.

أما -عبد الله الغدامي- فيرى أن: "البنيوية مد مباشر من الألسنة (علم اللغة) وذلك منذ أن أخذ بتعريف اللغة: على أنها نظام من الإشارات وهذه الإشارات هي أصوات تصدر من الإنسان ولا تكون بذات قيمة إلا إذا كان صدورها للتعبير عن فكرة أو لتوصيلها" (الغدامي، ١٩٩٨، ص ٣١).

من خلال استقراء التعريفات الغربية والعربية لمفهوم البنيوية، نجد أنه جاء على تباينات وعدم اتفاق موحد أو كلي على مستوى التلقي والاصطلاح والقراءة الدلالية والتطبيقية، وهو ما يقودنا إلى القول بالآتي:

غياب تعريف موحد هو غياب ترجمة موحدة للمصطلح نفسه.

* اختلاف التكوين الفكري والعلمي للناقد العربي الذي يقوم بترجمة مصطلح البنيوية.

* اختلاف مفهوم مصطلح البنيوية من ناقد لآخر.

* البنيوية كانت في أول ظهورها في الغرب تهتم بجميع نواحي المعرفة الإنسانية، وعلى وجه الخصوص التطور النبوي في الفكر الفلسفي الغربي المعاصر والنقدي العربي المعاصر.

* دخلت البنيوية في منتصف السبعينات إلى الحقل العربي، وذلك عبر المثاقفة والترجمة والتبادل الثقافي والتعلم في جامعات أوروبا وكانت بداية مظهر في عالما العربي في شكل كتب مترجمة ومؤلفات تعريفية للبنيوية.

* تشكلت فوضى في الوصول إلى توحيد فكري ومصطلحاتي على مفهوم دقيق للبنيوية، فيؤتلف في التسمية المقابلة أو المصطلح المناسب رغم الاتفاق ضمنياً أو نصياً أو مفهوماً على المدلول النظري أو التطبيقي لهذا المصطلح.

* كان تطورها في البلاد العربية غير متكافئ؛ فلم يكن النقاد مطلعين - في كثير من الأحيان - على ما يقوم به إخوانهم في الأقطار الأخرى، ونتيجة لذلك تعددت مشارب أخذهم عن النقد العربي فبعضهم يرجع إلى ترجمات إنجليزية مثل: كمال أبو ديب، أو إسبانية مثل: صلاح فضل، والبعض إلى النصوص الفرنسية وهو الأكثر. وقد عرف هذا التيار في مصر مع الناقد صلاح فضل - من خلال كتابه (النظرية البنائية في النقد الأدبي عام ١٩٧٧) وكتابه (علم الأسلوبية مبادئه وإجراءاته).

٢. ١. التشكل النظري للبنوية عند صلاح فضل

يرى صلاح فضل في كتابه (مناهج النقد المعاصر ومصطلحاته) أن المنهج البنوي لم يظهر في الفكر الأدبي والنقدي وفي الدراسات الإنسانية فجأة، وإنما كانت له "إرهاصات عديدة، تخمرت عبر النصف الأول من القرن العشرين في مجموعة من البيئات والمدارس والاتجاهات المتعددة والمتباينة مكانا وزمانا، ولعل من أولها ما نشأ منذ مطلع القرن في حقل الدراسات اللسانية على وجه التحديد، فهذا الحقل كان يمثل طليعة الفكر البنوي، وإن لم تستخدم فيه المصطلحات البنوية (فضل، ٢٠٠٢، ص ٨٥).

كان منطلق هذه التوجهات حسب رأي صلاح فضل مع أفكار " اللغوي "سوسير" فمبادئه التي أملاها في محاضراته، كانت تمثل البداية المنهجية للفكر البنوي في اللغة، وذلك عن طريق ثنائيات متقابلة وأهمها ثنائية " اللغة والكلام "؛ فميز سوسير بين مجموعة القواعد والمبادئ المتصلة بلغة ما، والتي تعمل في ذهن الجماعة وبين الممارسات الفعلية التي تبرز في أداء الأفراد وحديثهم اليومي ويطلق عليها الكلام. أما الثنائية والتي أقامها " دي سوسير " فكانت للتمييز بين محورين: محور تاريخي تطوري يرتكز على دراسة الظواهر في مسارها وصبورتها في الزمن، ومحور تزامني وصفي يعنى بتحليل بنظام الظواهر في لحظة زمنية معينة بغض النظر عن تاريخها، وهذان المحوران سنجدهما يطبقان في كثير من الدراسات وهي الدراسات التاريخية (فضل، ٢٠٠٢، ص ٨٦-٨٨).

وتعد مدرسة الشكلايين الروس التي تبلورت في روسيا في العشرينيات من القرن الماضي من المدارس التي أسهمت في تشكيل الفكر البنوي على أدبية الأدب، وقد ورد مصطلح البنية في دراسة الشكلايين الروس خاصة عند تحليلهم للنظم الإيقاعية في الشعر ولطبيعة النثر. كما تحدث الدكتور فضل عن الإرهاصات المنهجية التي كانت قريبة من المجال البنوي والتي تمت في العالم الغربي في إنجلترا وأمريكا على وجه الخصوص والتي كانت لها "عواملها المستقلة عن ذلك ومبادئها المتلاقية مع المبادئ البنوية والتي يطلق عليها مدرسة النقد الجديد، ويضيف إلى ذلك منهج العالم الكبير " ليفي شتراوش " في دراسته الأساطير.

ويرى صلاح فضل أن النموذج اللغوي يمكن أن يكون أكثر عونا وأشد خصوصية من المنهج التاريخي، وقد التقى مع " جاكسون " في هذه الأفكار ثم تضافرت جهود جهود الاثنين معاً؛ فكتبا مقالا تحليليا " لسونيت ويعد هذا بمنزلة الإعلان عن "مولد المنهج البنوي" في النقد العالمي الحديث حسب وصفه (فضل، ٢٠٠٢، ص ٨٩). وهي تعد نقطة تاريخية فارقة في عملية تأصيل هذا العلم اللغوي، وترسيخ أسسه وتوجهاته النظرية والتطبيقية، وفتحه أمام الدارسين والمهتمين لغاية الاستدراك والإضافة والتداول، وجعله لينا طبعاً أمام الدراسات والبحوث التي قد تسهم في تطويره وتأثيره في أن معاً.

المنهج البنوي قد تأسس في النقد الأدبي الحديث على مجموعة من المبادئ أهمها:

تجنب المحور التاريخي في الدراسات الأدبية لأنه لم يعد له ما يبرره، إذن فالخطوة الأولى تمثلت في التعطيل المؤقت والمقصود لمحور البحث التاريخي في الأدب لتفعيل المحور الآخر المقابل له، والبحث في الأدب كنظام في حد ذاته.

يتركز النقد في دراسة الأدب باعتباره ظاهرة قائمة في لحظة معينة تمثل نظاما شاملا، والأعمال الأدبية تصبح حينئذ أبنية كلية ذات نظام، وتحليلها يعني إدراك علاقتها الداخلية، ومن هنا نجد العنصر الجوهرية في العمل الأدبي هو الذي لا يرتبط بما يسميه البنويون (الأدب).

* ارتباطها بالوظائف الستة وأبرز هذه الوظائف هي الوظيفة الشعرية (فضل، ٢٠٢٢، ص ٩٢-٩٤).

٢.٢ . آليات تلقي صلاح فضل للمنهج البنوي

من خلال هذه المبادئ التي استند إليها صلاح فضل في تشرب البنوية، وتبني روافدها الغربية في نشأتها الأولى، ثم تطورها، إلى حين إدخاله إياها إلى الحقل العربي، يوضح لنا آلية تلقيه المنهج البنوي حين أوضح بأن هذه المبادئ مهدت الطريق لولادة المنهج البنوي الذي اشتبك مع تيارات أخرى من أهمها التيارات الماركسية والوجودية التي تسيطر على الحياة الفكرية، واستطاع هذا التيار الجديد أن يغير لغة النقد السائدة في العالم والنظرية المرتبطة بطبيعة الأدب وعلاقته بالمجتمع. إن طبيعة علاقة الأدب كأعمال إبداعية بالحياة لم يتعرض لها البنويون بشكل مباشر، فهم من الأول حددوا مجال عملهم بأنه ليس لغويا ولكنه ميت لغويا (فضل، ٢٠٠٢، ص ٩٣). وإن تلقيه للمنهج البنوي من هذه الروافد والنظريات جعلته يقول بأن "هدف علم الأدب ليس هو الأدب في عموميته، وإنما أدبياته؛ أي تلك العناصر التي تجعل منه عملا أدبيا" (فضل، ١٩٩٨، ص ٤٢).

فموضوع النقد هو الأدب؛ وبذلك لم يعد النقد مجالا لظهور إيديولوجيات أو نظريات متعلقة بالجوانب السياسية أو الاجتماعية أو التاريخية وهذه أكبر خطوة لمحاولة تخلص النقد الأدبي من المنطلق الإيديولوجي في سبيل أن يكون علما للأدب، أو ما يعرف بمقولة الأدب لأجل الأدب. وهنا حري بنا أن نميز بين تاريخ الأدب والنقد الأدبي والنظرية الأدبية من منظور التمايز المصطلحاتي والوظيفي، متكئين على تلك بكلام "عبد السلام المسدي" في كتابه (الأدب وخطاب النقد)، إذ يقول: "تاريخ الأدب هو بحث في الأديب كيف أنتج أدبه وفي البيئة كيف أنتجت أديبها الذي أنتج أدبه. والنقد الأدبي بحث في النص كيف تشكلت مكوناته حتى أصبح الناس يتلقونه على أنه أدب بعد أن ركبها صاحبها على أنه أدب. وأما النظرية الأدبية فبحث في الظاهرة الأدبية من خلال تجلياتها النوعية سعيا إلى إدراك الكليات التي تحكم كل إبداع في مجال الفن القولي" (المسدي، ٢٠٠٤، ص ٢٧٩).

وهذا الكلام من شأنه أن يقرب إلينا كيف تلقى صلاح فضل مسألة نظرة المنهج البنوي إلى النتاجات الأدبية، فهو يرى أن نظرة البنوية إلى الأعمال الأدبية باعتبارها نظاما رمزية دلالية، تقوم في الدرجة الأولى على مجموعة من العلاقات المتبادلة بين البنى الجزئية وعلى العناصر المهيمنة على غيرها في العمل الأدبي مع الأخذ بعين الاعتبار أن البنوية مالت بشكل واضح وصريح إلى إحلال مفهوم جديد للقيمة يختلف عن المفهوم القديم. ويرى أن الأساس الذي انطلق منه البنويون هو رفض أحكام القيمة الخارجية وإحلال حكم آخر محلها هو حكم

الواقع الذي يتمثل في الدرجة الأولى في النص الأدبي ذاته وما يتمثل فيه من كفاءة شعرية ومستوى أدبي، كل ذلك يمثل قيمته وليس علاقته بغيره من المستويات الخارجية، فإحلال حكم الواقع محل القيمة كان من تلك المنطلقات المؤسسة للمفاهيم البنوية، ومن جهة أخرى يقول بأن المنطلق الأساسي الذي تبناه البنويون في تحليلهم للنصوص يتمثل بعدها أنظمة للعلاقات تخضع لقوانين الترتاب والتبئير، أي سيطرة عنصر على بقية العناصر بعدها مكن بؤرة النص الدلالية والفعالية الوظيفية، مما أدى إلى مجموعة جديدة من التصورات المرتبطة بكل جنس أدبي على حدة لتعلقها بالخواص النوعية لهذه الأجناس الأدبية. وهو بذلك يدعم فكرة أن البنوية لا تقدم جنسا أدبيا على غيره مثلما كانت تفعل التيارات السابقة، على عكس ذلك، إذ يجد أن البنوية تتساوى لديها جميع الأجناس الأدبية؛ فهي تنظر للنتاج الأدبي نظرة واحدة سواء كان شعراً أم نثراً، وتتعامل معه كنص مغلق على ذاته بعد تشريحه بنويًا وفصله عن مؤلفه وبيئته وكل ما يتعلق به من عوامل خارجية ذات صلة بالمنهج العلمية التي قد تؤثر فيه وأهمها النفسي والوجداني والاجتماعي (فضل، ٢٠٠٢، ص ٩٩-١٠١).

ومن وجهة نظره، فإن الإجراءات المتصلة بالتحليل البنوي قد تترجم نظم العلاقات وأشكال العلاقات الدلالية في الأعمال الأدبية إلى رموز رياضية أحيانا وأشكال بصرية أحيانا أخرى، بغية توضيح هيكلها ورسم علاقاتها المتشابكة، الأمر الذي يضيف على بعض هذه الدراسات صبغة علمية بقدر ما يجعلها صادمة للذوق الأدبي السائد ومجافية له. كما أن تتبع الأبنية الصغرى على المستوى اللغوي في دراسة الشعر قد أعزى بعض الباحثين من الواجهة التطبيقية بإجراء نوع من التحليلات الميكروسكوبية التي تتوقف عند علائق الجزئيات الصغيرة تضخمها بشكل لا يسمح لها بإمكانية استيعاب الخطوط الكبرى للنصوص، مما يجعل إدراج هذه البنى الصغرى في بنية كبرى كلية شاملة أشبه بخطوة مفتقدة في كثير من الدراسات؛ الأمر الذي أوهم بعض الدارسين بأن هذا النوع من المقاربة النصية للجزئيات يفضي إلى تقنيت الأعمال ويضع الرؤية الشاملة لأنساقها العامة (فضل، ١٩٩٨، ص ١٢١-١٢٢). إن المفهوم النقدي البنوي يُعنى بمصطلحي البنية السطحية والبنية العميقة؛ إذ إن لكل جملة بنيتين: بنية عميقة وبنية سطحية. أما البنية العميقة فهي شكل تجريدي داخلي يعكس العمليات الفكرية، ويمثل التفسير الدلالي الذي تشتق منه البنية السطحية من خلال سلسلة من الإجراءات التحويلية، وأما البنية السطحية فتمثل الجملة كما هي مستعملة في عملية التواصل؛ أي في شكلها الفيزيائي بوصفها مجموعة من الأصوات أو الرموز. (تشكار، ٢٠٢٣، ص ٣٨).

وخلص صلاح فضل إلى نتيجة توضّح الكيفية التي تعامل بها مع البعد النظري والتطبيقي والإجرائي لمفهوم البنوية كمنهج نقدي ممارساتي، فبرأيه أنه عندما تثير الأبنية المعجمية والتركيبية أو التخيلية دهشة المتلقي، فإنها تفعل ذلك بمخالفتها للنسق المعهود من ناحية، وابتكارها لأنماط جديدة في الصياغة والتحليل وقدرتها على تحفيز التلقي الجمالي للنص والتجاوب الملائم له من ناحية ثانية. كما أن إدراك منظومات الثنائيات الجدلية في الدال والمدلول والتشكيلات التي تترتب عليها كثيرا ما عدّ المنطلق المناسب للمقاربة البنوية للنصوص الشعرية. (فضل، ٢٠٠٢، ص ١٠٥-١٠٦).

٢. ٣. الممارسة التطبيقية للمفاهيم النظرية للبنىوية عند صلاح فضل

أشاد صلاح فضل بالجهود العربية الأولى للدراسات البنيوية والتي طبقت على نماذج من الأدب العربي وزودت المكتبة العربية بها؛ إذ أشار إلى ثلاث دراسات سعت إلى استخدام المنهج البنيوي في إجراءاتها النقدي الحداثي، "فقد ذكر كتاب الأسلوب و الأسلوبية نحو بديل ألسني في نقد الأدب، والذي نشر عام ١٩٧٧ للدكتور عبد السلام المسدي والذي أتبعها أيضا بمجموعة من الدراسات النقدية والتي تتخذ من المنهج البنيوي أداة تطبيقية على بعض من نماذج التراث العربي واصفا إياها بالدراسات الشائقة والتمكينة، أيضا كتاب (جدلية الخفاء والتجلي، دراسات بنيوية في الشعر الذي نشر عام ١٩٧٩ للدكتور كمال أبو ديب واصفا دراساته بأنها محاولة خطيرة تضرب في جذور الشعر العربي، مبديا بعض الملاحظات النقدية عليها والتي أوجز بعضها منها على سبيل التنويه بالاهتمام والعناية، أخيرا أشاد بكتاب (مشكلة البنية) الذي نشر تقديرا لجهوده عام ١٩٧٨ للدكتور زكريا إبراهيم، والذي وصفه بأنه مرجع هام لدارسي الفكر البنيوي وذلك لتعرضه لأقطاب البنيوية موضحا أهم ما جاءت به آراؤهم وأعمالهم الفلسفية" (فضل، ١٩٩٨، ص ٨-٩).

تناول صلاح فضل سمة التفكيرية في المنهج البنيوي، كمنهج نقدي مطروق في الدراسات الغربية والعربية، وبرأيه أنه يقوم على تفكيك النظم الفكرية والخطابات الأدبية، وإعادة النظر فيها بحسب عناصرها، والاستغراق في عملها بغية الوصول إلى أعماقها والإلمام بالبور الأساسية المضمورة فيها، أو هو تجاوز للمدلولات الثابتة، عن طريق اللغة واللعب الحر بالكلمات. كما أنه يبحث في النقطة التي يتجاوز فيها النص القوانين والمعايير التي وضعها لنفسه؛ فهو عملية تعرية للنص وكشف وهتك كل أسرارها وتقطيع أوصاله، وصولا إلى الأساس الذي يستند إليه، فيتضح هذا الأساس وتسقط عنه قداسته وزعمه بأنه ثابت (بوشارب، ٢٠١٦، ص ٩٦). وقال بأن أول من بدأ بحركة التفكير هو "رولان بارث" (Roland Barthes) إلى أن جاء "جاك دريدا" هو الذي أسس التفكيرية كمقاربة فلسفية للنصوص، وتكتمل معالم البنيوية حينئذ بقدرتها الحادة اللاذعة على إثارة الأسئلة ومقارنة التصورات للكشف عن تعدد المعاني واختلافها. ونلاحظ هذا التفكير من خلال كتابه الأساسي "الكتابة والاختلاف" (فضل، ٢٠٠٢، ص ١٤٥-١٤٦).

لقد بدأ الاهتمام ينصرف في الآونة الأخيرة نحو الاهتمام بالقارئ بعد أن كان منصرفا نحو الأديب نفسه، ويرى صلاح فضل في كتابه (إنتاج الدلالة الأدبية) أن القارئ العادي يكفي بلحم المشابه عند تلقيه لنص ما، وهو ما يستدعيه لاستحضار تداعيات نظيره في المستوى الذي فيه عنصر المشابهة ولكن دون أن يقارن بين عناصر التشابه بين الطرفين، وهو ما سماه بالقارئ العادي الذي هو مستعد لاكتشاف الموافقات في البنى النصية دون تحليل أطرافها. في حين يرى أن القارئ المثقف يتوتر لهذا التشابه، ويتعمق في الجزء المشابه في بنية نصية ما داخل العمل الأدبي، ولا يرتاح حتى يدرك المخالفات لا المشابهات -عكس القارئ العادي-، ويضع يده على مناط المفارقة، وهذا الفرق بين القارئ المثقف والقارئ العادي في قراءتهما بنويا لعمل أدبي هو السبيل الحقيقي لإعادة إنتاج دلالة النص الجديد (فضل، ١٩٨٧، ص ٥٩-٦٠).

ويعتقد صلاح فضل أن التركيز على نوعية المتلقي/القارئ في عملية توظيف المنهج البنيوي في عملية القراءة الأدبية وتأويل النص ومقاربة بناه الجزئية الصغيرة التي يتكون منها، أمرٌ أهملته البنيوية، وهو كفيل بأن

يضع العملية الإبداعية في دائرة التواصل الإنساني بالنظر إلى طبيعتها، وينقل مركز الثقل من استراتيجية التحليل من جانب المؤلف -النص- إلى جانب النص -القارئ، والمنطق الحقيقي لهذا التوجه، بحسب قراءة صلاح فضل، ظهر مع مقال الألماني الشهير "ياوس" في نهاية الستينيات المعنون بـ "التعبير في نموذج الثقافة الأدبية"، إذ ألمّ بالخطوط الأساسية لتاريخ المناهج الأدبية والنقدية، وانتهى إلى أن هناك بدايات لثورة فعلية في الدراسات الأدبية المعاصرة اعتماداً على فكرتي النموذج والثورة العلمية اللتين استمدهما من كتابات "توماس كوهن" في بنية الثورات العلمية بوصفه إنجازاً شبيهاً بإجراءات العلوم الطبيعية (فضل، ٢٠٠٢، ص ١٤٥-١٤٦).

ونجد صلاح فضل في كتابه (أساليب السرد في الرواية العربية) قد قدم قراءة جديدة للعمل الأدبي الإبداعي، تعتمد على دور القارئ في اتباع منهجية تحليلية يخضع فيها لسلطة النص بعيداً عن المؤلف، وتمثلت هذه القراءة الجديدة على شكل صيغة مقترح نقدي لقراءة طرف من الإنتاج الروائي العربي، لا على أساس المبدعين وشخصياتهم وأقدارهم، ولا على أساس توزيعهم الإقليمي أو الوطني، أو توجهاتهم الأيديولوجية والمذهبية، وإنما بناء على الأساس الوحيد الذي يظل صالحاً للتمييز العلمي الصحيح، مهما تغيرت مكوناته ونسبه، وهو نوع الأساليب التقنية الناجزة وجمالياتها الوظيفية، وتولي أهمية كبيرة لمدى قدرة القارئ على الإحاطة بها من خلال الابتعاد عن النص بوصفه خطاباً أدبياً (فضل، ٢٠٠٣، ص ١١)، يخضع لمنهجية بنوية في قراءة أجزائه بصورة تحرض القارئ على البحث والتساؤل. وهذا التوجه في التعاطي مع آلية توظيف البنيوية في قراءة العمل الأدبي ضمن ثنائية النص/القارئ تكشف السمة العلمية التي تتصف بها منهجية صلاح فضل في الممارسة النقدية للفكر البنوي في المنجز القرائي تعويلاً على وظيفة القارئ كشريك رئيس في الحكم النقدي على النص، وهو ما يؤكد كلامنا السابق حيال تعويل صلاح فضل على البنيوية وجعلها كفيلاً بأن تضع العملية الإبداعية في دائرة التواصل الإنساني بالنظر إلى طبيعتها.

خاتمة

قدمت الدراسة مقارنة تحليلية نقدية لطبيعة تلقي صلاح فضل للبنيوية كفكر، وكمنهج، وكممارسة. واستقرت المشارب النظرية التي اعتمد عليها في رسم خريطة بناء المفاهيم النظرية والتطبيقية للمنهج البنوي بعد الاطلاع على مراحل نشأة هذا المنهج، وكيفية تبلوره وتشكله في الفكر الغربي. وأسهم صلاح فضل من خلال معاشته للدراسات الغربية خلال ابتعائه إلى أوروبا في عملية نقل المنهج البنوي إلى الحقل العربي، وكان له اليد الطولى في هذا المجال. وصلاح فضل إذ يبين لنا منذ البداية ظهور فكرة المقارنة للتعرف إلى البنية، لأن البنية تتيح الفرصة لمقارنة الأشياء المتعددة في الواقع، وهذه الفكرة نفسها في أصل المصطلح اللغوي هي التي تجعله يتحول فيما بعد إلى منهج خاص. وقد اعتمد صلاح فضل في كثير من دراساته على التتميط والمقارنة والمقارنة والمشكلة والموازنة؛ ليستطيع فرز المعطيات النقدية للدرس البنوي بشكل واعٍ وممنهج، بحيث ينطلق من البنية بأبعادها وتجذراتها المعرفية والدلالية والتطبيقية بقصد عرض القضايا والأفكار والوحدات النصية على الفكر المقارني الذي يعيد ترتيب هذه الأشياء كلها ويعيد فرزها وتحليلها وفق منظار العقل البنوي، وهذا ما يؤهله، أي يؤهل العقل/الفكر البنوي لأن يرتقي إلى مرتبة المنهج؛ أي ما يشبه مخبراً علمياً نقدياً تقاس بناء على أسسه وتوجهاته مضامين النصوص الأدبية المعروضة عليه لغاية قراءتها قراءة نقدية بنوية. والمفهوم الاصطلاحي للبنية، عند صلاح فضل، يتميز بثلاث خصائص هي: تعدد المعنى، والتوقف عند السياق، والمرونة. والبنية عنده تتميز

بالعلاقات، والتنظيم بالتواصل بين عناصر النص المختلفة وعلاقة التواصل هي الوظيفة التي تقوم بها العناصر في النظام العام المكوّن لبنى النصّ. وطبقاً لهذا الرأي النقدي الذي أطلقه فضل، فإن التحليل البنائي يبحث عن مجموعة العناصر وعلاقاتها المتشابهة، أما التحليل الوظيفي فهو يهدف إلى اكتشاف عمليات التواصل داخل النظام نفسه. وبين هذين التوجهين تكمن خلاصة الفرق الجوهرية بين منهجين علميين رائدين من مناهج الدراسات العلمية والأدبية؛ هما المنهج البنوي/البنائي والمنهج التحليلي. ولاحظت الدراسة أن صلاح فضل استطاع أن يكسب رهان مرآته على نجاعة المنهج البنوي كحقل دراسي بحثي يستطيع استيعاب النصوص والنتائج الإنسانية على مستوى الحقول النفسية والاجتماعية والأدبية؛ إذ يستطيع هذا المذهب أن ينزل منزلة المخبر التشريحي للنصوص المعروضة عليه، فيكشف عن بناها الصغرى والكبرى، ويدرس العلاقات والتعلقات بينهما، ليصار بعدها إلى ربطها بأفق دلالي محوري واحد يكون خلاصة التركيبية والأسلوبية اللتين تنظمان هذه الوحدات البني.

وقد خلصت الدراسة إلى مجموعة من النتائج التي توضح كيفية التبلور النظري والإجرائي التطبيقي لمصطلح المنهج البنوي في الدراسات الأدبية التي أنجزها صلاح فضل حيال هذا المجال النقدي:

اعتنى صلاح فضل بنقل المفاهيم العامة للنقد والتصورات التأطيرية للبنىوية إلى الحقل الأدبي العربي، بعد أن تشرب الدراسات الغربية والعربية-لاحقاً- المتعلقة بمصطلحي النقد والبنىوية.

نّبّه صلاح فضل إلى الإشكاليات المرافقة للمنهج البنوي منذ نشأته الأولى، وركز على إشكالية تدوير المصطلح/المفهوم العام له، واختلاف النقاد في التعاطي مع مفهوم واحد، من مثل: البنائية أو البنوية.

تأثير التجربة النقدية الفردية على التجربة النقدية الجماعية في خصوص الدراسات النقدية الحديثة، إذ نمثل لتجربة صلاح فضل مع البنوية وهو في المدرسة الفرنسية، وكيف خصص مجمل دراساته لغاية نقلها إلى الوسط العربي.

- أظهر صلاح فضل ميلاً واضحاً تجاه استخدام مفهوم/مصطلح البنائية على حساب البنوية.

- بظهور بالفكر البنوي الغربي وبخاصة دي سوسير وبياجيه وبارت، وكانت له وقفات عند رواد البنوية في الدراسات العربية مثل: محمد غنيمي هلال ومحمد مندور.

- شكلت التجربة العلمية والعملية في أمريكا والغرب نقطة فارقة في عملية تدوير المادة النقدية والبنىوية التي استقى منها مادته النقدية في موضوع البنوية في بلده.

- أعاد ترتيب المعطيات المتعلقة بنظرته حول مفهومي النقد والبنىوية، ودأب على عقد توليفة منسجمة بين مادتي النقد والبنىوية في حقلها العربي والغربي.

- اعتمد في الممارسة التطبيقية للمنهج البنوي مجموعة آليات وتقنيات أهمها: التفكيكية كمقاربة فلسفية للنصوص، وقراءة البنى المكونة للنص من منظور ثنائية الدال والمدلول، والتعويل على القارئ المثقف دون العادي في عملية طرح التساؤلات وحثه على البحث في البنى المخبوءة، في حين يهتم القارئ العادي بالبنى الظاهرة.

المصادر والمراجع

- ابن منظور، أبو فضل جمال الدين محمد بن مكرم. (١٩٩٤) *لسان العرب*. (ط ٣). الحواشي: لليازجي وجماعة من اللغويين، بيروت: دار صادر بيروت.
- امرؤ القيس. (١٩٩٠) *ديوان امرؤ القيس*. (ط ٥). تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، القاهرة: دار المعارف.
- البدوي، محمد. (١٩٩٨). *المنهجية في البحوث والدراسات الأدبية*. تونس: دار المعارف للطباعة والنشر.
- بوشارب، فوزية. (٢٠١٦). *تلقي المناهج النقدية عند صلاح فضل من خلال كتابه مناهج النقد المعاصر (دراسة ماستر)*. المسيلة-الجزائر: جامعة محمد بوضياف.
- بياجيه، جان. (٢٠٠٨) *النبوية*. (ط ٤). ترجمة: عارف منيمنة وبشير أوبري، دمشق: دار الفكر.
- تشكار، محمد شيرين-كافي، مراد (٢٠٢٣). "جدلية الحرب والحب في شعر سعيد الصقلاوي: دراسة سيميائية نقدية. ص ١٥-٤٩". *أوهج النص الشعري-حركية العلامة: التشكيل والتعبير-قراءات نقدية في ديوان "غارق يغني" لسعيد الصقلاوي*. تحرير: د. محمد صابر عبيد، د. فليح ماضي السامرائي، عمان: دارالآن ناشرون وموزعون، ص ١٥-٤٩.
- جاسون، لونارد. (٢٠٠٨) *بؤس النبوية الأدب والنظرية النبوية*. (ط ٢). ترجمة: ثائر ديب، دمشق: دار الفرقد.
- حلم، أحلام. (٢٠٠٨). *النبوية في النقد التطبيقي كمال أبو ديب أنموذجا*. اللاذقية-سوريا: مجلة تشرين للبحوث والدراسات العليا، مجلد ٤٠، العدد ١.
- حنفي، عبد المنعم. (٢٠٠٠) *معجم الشامل لمصطلحات الفلسفة*. (ط ٣). القاهرة: دار الناشر مكتبة مديولي.
- الطاهر، جواد. (١٩٧٤). *منهج البحث الأدبي*. (ط ٣). بغداد: دار مكتبة اللغة العربية.
- العبد، يمني. (١٩٩٠). *تقنيات السرد الروائي في ضوء المنهج النبوي*. بيروت: دار الفارابي للنشر.
- الغذامي، عبد الله. (١٩٩٨). *الخطبة والتفكير من النبوية إلى التشريحية قراءة نقدية لنموذج معاصر*. (ط ٤). الإسكندرية: الهيئة المصرية العامة للكتاب.
- الفرجاني، جمعة العربي. (٢٠١٦). *أسس النظرية النبوية في اللغة العربية*. الزاوية-ليبيا: مجلة الجامعة، مجلد ١، العدد ١٨.
- فضل، صلاح. (١٩٨٧). *إنتاج الدلالة الأدبية*. القاهرة: مؤسسة مختار للنشر والتوزيع.
- فضل، صلاح. (١٩٩٨). *النظرية البنائية في النقد الأدبي*. القاهرة: دار الشروق.
- فضل، صلاح. (٢٠٠٣). *أساليب السرد في الرواية العربية*. دمشق: دار العلوم للثقافة والنشر.
- فضل، صلاح. (٢٠١٣). *عين النقد وعشق التمييز*. (ط ٤). القاهرة: دار الشروق.
- فضل، صلاح. (٢٠٠٢). *مناهج النقد المعاصر ومصطلحاته*. القاهرة: دار ميريت للنشر والتوزيع.
- الفيروزآبادي، مجد الدين أبو طاهر. (٢٠٠٥). *القاموس المحيط*. (ط ٨) تحقيق: مكتب تحقيق التراث في مؤسسة الرسالة، بيروت: مؤسسة الرسالة للطباعة والنشر والتوزيع.

قصاب، وليد. (٢٠٠٩). *مناهج النقد الأدبي الحديث رؤية إسلامية*. (ط ٢). دمشق: دار الفكر.
 المسدي، عبد السلام. (١٩٩١). *قضية البنيوية دراسة ونماذج*. تونس: دار أمية.
 المسدي، عبد السلام. (٢٠٠٤). *الأدب وخطاب النقد*. بيروت: دار الكتاب الجديدة المتحدة.
 وجليسي، يوسف. (٢٠٠٢). *النقد الجزائري المعاصر من "اللانسونية" إلى "الألسينية"*. صنعاء: إصدارات رابطة إبداع الثقافية.
 وجليسي، يوسف. (٢٠٠٧). *مناهج النقد الأدبي: مفاهيمها وأسسها وتاريخها وروادها وتطبيقاتها العربية*. الجزائر: دار جسر للنشر والتوزيع.

المراجع الإلكترونية

مقابلة تلفزيونية مع صلاح فضل، المسجلة في قناة الناس والمنشورة في موقع اليوتيوب في سنة، ٢٠١٨، ١١، الرابط،
https://www.youtube.com/watch?v=oEuRa_W3OXs
 صلاح فضل، "الناقد والمفكر المصري صلاح فضل"، المنشور على موقع الجزيرة رابط المقال:
<https://www.aljazeera.net/encyclopedia/2023/1/10/%D8%A7%D9%84%D9%86%D8%A7%D9%82%D8%AF-%D9%88%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%81%D9%83%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B5%D8%B1%D9%8A-%D8%B5%D9%84%D8%A7%D8%AD-%D9%81%D8%B6%D9%84>

Kaynakça

- el-Bedevî, Muhammed. (1998). *el-Menheciyye fi'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Edebiyye*. Tunus: Dâru'l-Me'arif Li't-Tiba'eti ve'n-Neşr.
- Buşarıb, Fevziyye. (2016). "Telekki'l-Meâhici'n-Nakdiyye İnde Salah Fadl min Hilali Kitabini Menâhici'n-Nakdi'l-Mu'asır". Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Muhammed Budıyaf Üniversitesi, Cezayir.
- Fadl, Salah. (1987). *İntâcu'd-Dilaleti'l-Edebiyyeti*, Kahire: Muessesu Muhtar li'n-Neşr ve't-Tevz'i.
 ----- (1998). *en-Nazariyyetu'l-Binaiyye fi'n-Nakdi'l-Edebî*. Kahire: Daru's-Şurûk.
 ----- (2003). *Esâlîbbu's-Serd fi'r-Rivayeti'l-'Arabiyye*. Şam: Dâru'l-'Ulûm li's-Sekâfeti ve'n-Neşr.
 ----- (2013). *Aynu'n-Nakd ve 'İşku'l-Temyîz*. 4.bs. Kahire: Dâru's-Şurûk.
 ----- (2002). *Menâhici'n-Nakdi'l-Mu'asır ve Mustalahâtihî*. Kahire: Dâru Merit li'n-Neşr ve't-Tevzi'.
- el-Gezâmî, Abdullah. (1998). *el-Hatie ve't-Tefkir mine'l-Bunyeviyye ila't-Terihyye: Kiraetun Nakdiyyetun li Nemuzecin Mu'asır*. 4.bs. Kahire: el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l'Amme li'l-Kitab.
- Halûm, Ahlâm, (2008). "el-Bunyeviyye fi'n-Nakdi't-Tatbikî Kemâl Ebû Dîb Enmûzecen". Mecellutu Tışrîn li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l'Ulyâ, Suriye, Cilt 40, Sayı 1.
- Hanefi, Abdulmun'im. (2000). *Mu'cemu's-Şamil li Mustalahâtihî'l-Felsefe*. 3. bs. Kahire: Dâru'n-Neşr-Mektebetu Medbûli.
- İbn Manzur. (1994). *Lisânu'l-'Arab*. 3. bs. Beyrut: Dâru Sadr Beyrut.
- el-İd, Yumnâ. (1990). *Tekniyâtu's-Serdi'r-Rivâi fi Dav'i'l-Menheci'l-Bunyevi*. Beyrut: Dâru'l-Farabi li'n-Neşr.

- İmruu'l-Kays. (1990). *Divânu İmrui'l-Kays*. 5. bs. Thk. M. Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire: Dâru'l-Me'arif.
- Kassab, Velid. (2009). *Menâhivü'n-Nakdi'l-Edebî'l-Hadîs: Ru'yetun İslâmiyyetun*, 2. bs. Şam: Dâru'l-Fikr.
- el-Misiddî, Abdusselam, (1991). *Kadiyetu'l-Bunyeviyye: Dirasetun ve Nemazicu*. Tunus, Daru Umeyye.
- (2004). *el-Edebu ve Hitabu'n-Nakd*. Beyrut, Dâru'l-Kitabi'l-Cedidi'l-Muttehide.
- Munlaveli, Nur. (2022). *Salah Fadl ve Yapısalılık*. Van: Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Piaget, Jean. (2008). *el-Bunyeviyye*. Çev. Arif Muneymene-Beşir überi, 4. bs. Şam: Dâru'l-Fikr.
- et-Tahir, Cevvad. (1974). *Menhecu'l-Bahsi'l-Edebî*. 3.bs. Bağdat: Dâru Mektebeti'l-Luğati'l-'Arabiyye.
- Veğlîsi, Yusuf. (2007). *Menâhivü'n-Nakdi'l-Edebî: Mefâhîmuha ve Ususuha ve Târihuha ve Tatbîkâtuha el-'Arabiyye*. Cezayir: Dâru Cusûr li'n-Neşr ve't-Tevzi'.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 22.10.2024 Kabul/Accepted: 31.12.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 333-351.

أثر الهجرة في الرواية العربية والتركية على حركة الترجمة الأدبية، "دراسة تحليلية"

Ahmet Deroiş MÜEZZİNⁱ, Akeel Shawakh MOHAMADⁱⁱ

ملخص

أدى التفاعل الثقافي بين الأدبين في العالم العربي والتركي إلى زيادة الاهتمام بالأدب والثقافة الأدبية للأمم المختلفة والدراسات المقارنة، وبالتالي زيادة الطلب على الترجمة الأدبية بين اللغتين، وقد يكون للهجرة أثر في تلك الأعمال الأدبية المترجمة من حيث الكم والكيف. تكمن مشكلة البحث في عدم معرفة أثر الهجرة على حركة الترجمة الأدبية بين اللغتين العربية والتركية بين عامي ٢٠١٢ و ٢٠٢٢، وبناء عليه كانت أهمية البحث في رصد هذا الأثر وتطوره لبيان أثر الهجرة في نقل ثقافة المجتمعين العربي والتركي، وأهم الموضوعات التي تم التركيز عليها أثناء الترجمة وخاصة بعد الهجرة الكبيرة إلى تركيا من خلال تحليل بعض الأعمال الأدبية المترجمة. هدفت البحث إلى معرفة مدى أثر الهجرة في حركة الترجمة الأدبية بين العربية والتركية بين عامي ٢٠١٢-٢٠٢٢ من خلال تحليل روايتين مترجمتين من كلتا اللغتين. أما عن البحث فكانت عمليتين روائيتين مترجمتين؛ أحدهما إلى اللغة العربية، والثاني إلى اللغة التركية للوقوف على الجانب الثقافي، وأهم الموضوعات التي تم التركيز عليها في الأعمال المترجمة، وخاصة بعد الهجرة إلى تركيا. وسيستند الباحثان من أجل معرفة ذلك الأثر على نظرية التعددية الثقافية العالمية التي من أهم أعلامها باحثون مثل "هومي بابا"، "أفتار براه"، "كوامي ألباه" وآخرين. وبعبارة أخرى لن يتم تحليل العملين المختارين من منظور أدبي بحت ينظر فقط إلى أسلوب الكتابة والموضوعات المطروقة، ولكن أيضاً بالتركيز على السياق الاجتماعي، والسياسي والتاريخي للكتابة ثم ترجمة هذين العملين. وقد اختيرت اللغتان العربية والتركية بناء على المنطقة الجغرافية وحركة الهجرة العربية إليها، ووجود تقارب كبير وارتباط ثقافي طويل الأمد يمتد إلى قرون بين المجتمعين العربي والتركي. يستند البحث على المنهج النوعي من أجل تحليل أثر الهجرة على الترجمة في كلتا اللغتين من خلال عمليتين مترجمتين، ويفترض الباحثان أن أهم نتيجة للبحث هي إبراز مدى مساهمة الهجرة في تطوير حركة الترجمة الأدبية بين اللغتين العربية والتركية من خلال التحليل.

الكلمات المفتاحية: الهجرة، الترجمة بين العربية والتركية، الأدب، الرواية، المترجمون.

GÖÇÜN ARAP VE TÜRK ROMANI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ VE EDEBİ ÇEVİRİ HAREKETİ, "ANALİTİK BİR İNCELEME"

Öz

Arap ve Türk edebiyatları arasındaki kültürel etkileşim, farklı kültürlerin edebiyatına ve karşılaştırmalı çalışmalara olan ilgiyi artırmış, dolayısıyla iki dil arasında çeviri talebini yükseltmiştir. Göç, çevrilen bu edebi eserlerin niceliği ve niteliği üzerinde etkili olabilir. Bu araştırma sorunu, 2012-2022 yılları arasında göçün Arapça ve Türkçe arasındaki edebi çeviri hareketine etkisinin bilinmemesinden

ⁱ Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimler Fakültesi, Mütercim Tercümanlık Bölümü, (Arapça) Anabilim Dalı, e-posta: moazen.ahmad@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8702-6371.

ⁱⁱ Öğr. Görevlisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, (Arapça), e-posta: akeelshawakhmohamad@gmail.com, ORCID ID:0000-0003-2436-7061.

kaynaklanmaktadır. Buna göre, bu araştırmanın önemi, bu etkinin izlenmesinde ve gelişiminin, Arap ve Türk toplumlarının kültürlerini aktarmadaki rolünü göstermekte yatmaktadır. Aynı zamanda, özellikle Türkiye'ye yapılan büyük göç sonrası çevrilen bazı edebi eserlerin analiz edilmesi yoluyla çeviri sırasında odaklanılan temel konuları belirlemeyi amaçlamaktadır. Araştırma, 2012-2022 yılları arasında Arapça ve Türkçe arasındaki edebi çeviri hareketi üzerindeki göçün etkisini, bazı çevrilmiş eserleri analiz ederek değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Araştırma örneklemini, kültürel yönleri ve çevrilen eserlerde vurgulanan ana temaları özellikle Türkiye'ye göç sonrası incelemek amacıyla, biri Arapça'ya, diğeri Türkçe'ye çevrilmiş iki romandan oluşmaktadır. Araştırmacılar, bu etkinin anlaşılmasında global çok kültürlülük teorisine dayanacak ve Homi Bhabha, Avtar Brah, Kwame Appiah gibi akademisyenlerden yararlanacaktır. Diğeri bir deyişle, seçilen eserler sadece yazı tarzı ve ele alınan konulara odaklanan bir edebi perspektiften analiz edilmeyecek, aynı zamanda bu eserlerin yazılması ve sonra çevrilmesinin sosyal, politik ve tarihi bağlamına da vurgu yapılacaktır. Arapça ve Türkçe dillerinin seçimi, coğrafi bölgeye ve Arap göçünün bu bölgeye hareketine dayanmakta olup, Arap ve Türk toplumları arasındaki yüzyılları kapsayan önemli kültürel yakınlık ve uzun süreli bağlara dayanmaktadır. Bu araştırma, göçün her iki dildeki çeviri üzerindeki etkisini iki çevrilmiş edebi eser aracılığıyla analiz etmek için nitel bir yöntem benimsemektedir. Araştırmacılar, çalışmanın en önemli sonucunun göçün Arapça ve Türkçe arasındaki edebi çeviri hareketinin gelişimine ne ölçüde katkıda bulunduğunu vurgulamak olduğuna inanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Göç, Arapça ve Türkçe Arasında Çeviri, Edebiyat, Roman, Çevirmenler.

The Impact of Migration on Arabic and Turkish Novels on the Literary Translation Movement, "An Analytical Study"

Abstract

The cultural interaction between Arabic and Turkish literatures has led to an increased interest in the literary culture of different societies and comparative studies, subsequently boosting the demand for literary translation between the two languages. Migration may influence the quantity and quality of these translated literary works. This research problem stems from the lack of understanding regarding the impact of migration on the literary translation movement between Arabic and Turkish from 2012 to 2022. Accordingly, the significance of this research lies in monitoring this impact and its evolution to illustrate the role of migration in transmitting the cultures of Arab and Turkish societies. It also aims to identify the key themes focused on during translation, especially following the significant migration to Turkey by analyzing some translated literary works. The study aims to assess the extent of migration's impact on the literary translation movement between Arabic and Turkish from 2012-2022 by analyzing some translated works. The research sample consists of two translated novels: one into Arabic and the other into Turkish, to examine the cultural aspects and key themes emphasized in these translated works, especially following migration to Turkey. The researchers will rely on the theory of global multiculturalism to understand this impact, drawing on scholars such as Homi Bhabha, Avtar Brah, Kwame Appiah, and others. In other words, the selected works will not be analyzed solely from a literary perspective that focuses only on writing style and themes but also by emphasizing the social, political, and historical context of writing and then translating these works. The choice of Arabic and Turkish languages is based on the geographic region and Arab migration to it, as well as the significant cultural proximity and long-standing ties between Arab and Turkish societies that span centuries. This research adopts a qualitative methodology to analyze the impact of migration on translation in both languages through two translated literary works. The researchers hypothesize that the most important result of the study will highlight the extent to which migration has contributed to the development of the literary translation movement between Arabic and Turkish.

Keywords: Migration, Translation between Arabic and Turkish, Literature, Novel, Translators.

Extended Abstract

The cultural interaction between Arabic and Turkish literatures has intensified in recent years, largely driven by migration. This interaction has fostered greater interest in comparative literary studies and, subsequently, the demand for literary translation between the two languages. Migration, especially the significant influx of Syrian refugees into Turkey after 2012, has had an impact on the themes, quantity, and quality of translated literary works. The movement of people has not only resulted in cultural exchanges but also shaped the way literature is produced, consumed, and translated across borders. This study seeks to explore the influence of migration on literary translation between Arabic and Turkish from 2012 to 2022, focusing on two key novels that reflect this period of cultural exchange.

This research aims to investigate the role of migration in shaping the movement of literary translation between Arabic and Turkish, with a specific focus on novels translated between 2012 and 2022. It seeks to analyze the thematic focus of translated works and explore the extent to which migration has influenced the literary translation movement. By examining two novels — one translated from Arabic to Turkish and another from Turkish to Arabic — the study aims to identify key themes related to migration and assess how these themes have shaped the translation process.

The specific objectives are as follows:

1. To examine the major themes in translated literary works, particularly those related to migration.
2. To assess how the migration of Syrians to Turkey has influenced the translation movement between Arabic and Turkish.
3. To explore the cultural, social, and political context of literary translation during this period, focusing on the motivations behind translation.
4. To evaluate the mutual influence between the two cultures through the lens of translated literary works.

The research adopts a qualitative methodology, relying on an analytical approach to assess the impact of migration on the translation movement between Arabic and Turkish. The study focuses on two novels: *Season of Migration to the North* by Tayeb Salih, translated from Arabic to Turkish in 2016, and *Three and a Half Years with Nazim Hikmet* by Orhan Kemal, translated from Turkish to Arabic in 2020. These works were chosen for their thematic relevance to migration, identity, and cultural exchange.

Data was collected through content analysis, focusing on key themes, cultural contexts, and the motivations behind translation. The study also draws on global multiculturalism theory, particularly the work of scholars such as Homi Bhabha and Kwame Appiah, to examine how migration influences cultural identity and literary production.

The findings reveal that migration has significantly impacted the literary translation movement between Arabic and Turkish. The two novels analyzed in this study highlight themes of migration, displacement, and identity. For example, in *Season of Migration to the North*, the theme of migration is central, as the novel explores the psychological and cultural conflicts experienced by characters who navigate between two worlds — their homeland and the West. The translation of this novel into Turkish reflects a broader interest in themes related to migration and cultural exchange, particularly in the context of Syrian migration to Turkey.

Similarly, *Three and a Half Years with Nazim Hikmet* reflects themes of exile and displacement, as it chronicles the experiences of the renowned Turkish poet during his time in prison. The novel's translation into Arabic serves as a bridge between Turkish and Arabic literary traditions, highlighting shared cultural experiences of migration, imprisonment, and resistance. The study also found that migration has contributed to an increase in the number of translated works between the two languages, as translators seek to bring culturally relevant themes to new audiences.

Moreover, the study identified several key motivations behind the translation of these works. In both cases, the translators sought to promote cross-cultural understanding and bridge the gap between Arabic and Turkish literary traditions. The translation of *Season of Migration to the North* into Turkish was motivated by a desire to introduce Turkish readers to a seminal work in Arabic literature that addresses themes of migration and identity.

In contrast, the translation of Three and a Half Years with Nazim Hikmet into Arabic was driven by a growing interest among Arab readers in Turkish literature, particularly works that explore themes of resistance and exile.

The analysis reveals that migration has not only increased the volume of literary translation between Arabic and Turkish but also enriched the cultural and thematic scope of translated works. The themes of migration, identity, and cultural adaptation, which are central to both novels, resonate strongly with contemporary readers in both cultures, particularly in the context of the Syrian refugee crisis. These themes reflect broader social and political concerns, including the challenges of integrating migrants into new societies and the cultural tensions that arise from cross-border movement.

The study also highlights the importance of translation as a tool for promoting cross-cultural dialogue. Both novels provide readers with insights into the lived experiences of migrants, offering a window into the psychological and cultural challenges they face. By translating these works, translators play a crucial role in fostering empathy and understanding between Arabic and Turkish readers.

Migration has played a significant role in shaping the literary translation movement between Arabic and Turkish over the past decade. The analysis of Season of Migration to the North and Three and a Half Years with Nazim Hikmet demonstrates that migration has not only influenced the themes and content of translated works but has also contributed to a broader cultural exchange between the two literary traditions. The study underscores the importance of supporting translation initiatives that focus on migration-related themes, as these works can serve as valuable tools for promoting cultural understanding and empathy.

المقدمة

عرفت المجتمعات البشرية عبر التاريخ هجرات كثيرة؛ كان لها أسباب مختلفة: أبرزها الحروب والنزاعات ضمن الدولة الواحدة أو بين دولتين، ومع بداية الثورة في سورية سنة ٢٠١١ هاجر كثيرٌ من السوريين إلى دول الجوار أبرزها تركيا بسبب الحرب، ولا سيما الأدباء الذين نشطوا في مجالات أدبية متعدّدة؛ كالرواية والقصة، والشعر، وقد سعى كثير منهم إلى الاطّلاع على الأدب التركي، فكانت الترجمة، كما أنّ النّاتج الأدبي لهم حفّز عددًا من الأدباء الأتراك على ترجمة الأعمال الأدبية العربيّة. ويمكن أن يؤدي التفاعل الثقافي بين الأدبين في العالم العربي والتركي إلى زيادة الاهتمام بالأدب والثقافة الأدبية للأمم المختلفة والدراسات المقارنة، وبالتالي زيادة الطلب على الترجمة الأدبية بين اللغتين. وأمّا الهجرة فقد تكون سببًا في زيادة التعرف إلى الأدب والثقافة الأدبية للثقافات المختلفة، وعلى سبيل المثال يمكن للكاتب والمترجمين الذين يهاجرون من بلد إلى آخر أن يساهموا في تبادل الأفكار ونقل الثّقافة والمعرفة الأدبية وخاصة بين العربية والتركيّة.

يركّز البحث على هدفٍ رئيس هو بيان أثر الهجرة في حركة التّرجمة الأدبية بين العربية والتركيّة، من خلال الموضوعات الجديدة المطروحة، ودراسة تطوّر حركة الترجمة بين اللغتين العربية والتركيّة بعد الهجرة السورية، والسياق الثقافي للأعمال الأدبية، وبيان الدوافع وراء الترجمة، والتأثير والتأثر ما بين الثقافتين.

تكمنُ مُشكلة البحث في عدم معرفة أثر الهجرة على حركة الترجمة الأدبية بين اللغتين العربية والتركيّة بين عامي ٢٠١٢ و٢٠٢٢؛ فمثل هذا الموضوع لم يأخذ حقه من الدّراسة والبحث، ومن هنا تكمنُ أصالة البحث، وخاصة أثر الهجرة في الترجمة إلى كلتا اللغتين، وسيعرض البحث أثر الهجرة في الأعمال المترجمة من خلال تحليل بعض الأعمال الأدبية المترجمة.

أمّا أهميّة البحث فكانت في رصد هذا الأثر وتطوّره لبيان أثر الهجرة في نقل ثقافة المجتمعين العربي والتركي، وأهمّ الموضوعات التي تمّ التركيز عليها أثناء الترجمة وخاصة بعد الهجرة الكبيرة إلى تركيا من خلال التحليل.

وكانت الأسئلة البحثية على الشكل التالي: ما أهم الموضوعات التي ركّزت عليها الأعمال الأدبية المترجمة وما مدى علاقتها بالهجرة؟ ما مدى تطوّر حركة الترجمة بين اللغتين بعد الهجرة؟ ما أثر الهجرة على الأعمال الأدبية من خلال السياق الثقافي والدوافع وراء الترجمة؟ ما مدى التأثير والتأثر ما بين الثقافتين من خلال الأعمال الأدبية المترجمة؟

تستند الدراسة على المنهج النوعي من أجل تحليل أثر الهجرة على الترجمة في كلتا اللغتين في بعض الأعمال الأدبية المترجمة من خلال الموضوعات والسياق الثقافي والدوافع والتأثير والتأثر، وذلك من خلال تحليل مضمون الأعمال الروائية المترجمة - عينة الدراسة - من أجل تتبّع المتغيرات والأثر.

أمّا عيّنة البحث فكانت تحليل عمليين أدبيين مُترجمين، وذلك لبيان أثر الهجرة في كلتا اللغتين، ورصد الموضوعات المطروحة والسياق الثقافي والدوافع وراء الترجمة ومدى التأثير والتأثر ما بين الثقافتين، وسيستند

الباحثان من أجل معرفة الأثر على نظرية التعددية الثقافية العالمية التي من أهم أعلامها باحثون مثل: "هومي بابا"، "أفتار براه"، "كوامي أيباه" وآخرين. وبعبارة أخرى لن يتم تحليل العاملين المختارين من منظور أدبي بحت ينظر فقط إلى أسلوب الكتابة والموضوعات المطروقة، ولكن أيضا بالتركيز على السياق الاجتماعي، والسياسي والتاريخي للكتابة ثم ترجمة هذين العاملين. وانطلاقاً من أنّ العمل الروائي يجسّد النصّ الأدبيّ في أسمى ذاتيّته، ويمثّل صورة حقيقيّة له فعلى المترجم أن يتأثّر في قراءته والنظر إلى الأبعاد الكلاميّة فيه.

وقد اختيرت اللغتان العربيّة والتركيّة بناء على المنطقة الجغرافيّة وحركة الهجرة العربيّة إليها، ووجود تقارب كبير وارتباط ثقافي طويل الأمد يمتد إلى قرون بين المجتمعين العربيّ والتركيّ.

الرواية الأولى مُترجمة من العربيّة إلى التركيّة عام ٢٠١٦: بعنوان "موسم الهجرة إلى الشمال" للطيب صالح، ترجمة: عدنان جيهان كير، وقد وقع الاختيار عليها لأنّ موضوعها الهجرة، وهي مُصنّفة ضمن أفضل مئة رواية في القرن العشرين، وتحدث عن الهجرة ومسألة الهوية والانتماء والعديد من الموضوعات الأخرى ذات الصلة بالبحث.

الرواية الثانية مُترجمة من التركيّة إلى العربيّة عام ٢٠٢٠: بعنوان "ثلاث سنوات ونصف مع ناظم حكمت" لأورهان كمال، ترجمة: أحمد زكريا وملاك دينيز أوزدمير، وقد وقع الاختيار عليها لأنّها من أهم الروايات التي تتحدث عن حياة اثنين من كبار الأدباء الأتراك أثناء إقامتهما معاً في السجن.

١. الدّراسات السّابقة:

بعد الاطلاع على العديد من الدراسات المتعلقة بموضوع الدراسة، والتي تتمحور حول دور التّرجمة الأدبيّة في نقل الثّقافة بين مجتمعين من المجتمعات عامّة، والمجتمعين العربيّ والتركيّ خاصّة، ولا سيّما النصوص الأدبيّة الروائيّة، ركّز الباحثان على دراسة أثر الهجرة على حركة التّرجمة بين العربيّة والتركيّة، ودراسة النّتاج المعرفي الذي أسهم في نقل ثقافة هذين المجتمعين، ضمن إطار زمني هو ٢٠١٢ و ٢٠٢٢ بسبب متغيّرات جديدة أبرزها الحرب في سورية التي أدت إلى هجرة كثير من السوريّين بينهم عدد غير قليل من الأدباء الذين عنوا بالتّرجمة من العربيّة إلى التركيّة والعكس.

وقد رجّع الباحثان إلى عدة دراسات تخصّصت في دراسة هذه الظّاهرة.

ومن أهمّ الأبحاث ذات الصّلة بموضوع بحثنا:

١- دراسة التّرجمات الأدبيّة إلى اللّغة العربيّة: بحث منشور في مجلة إسطنبول للدراسات العربيّة، سنة ٢٠٢٢، ويتناول مشروع وزارة الثّقافة والسياحة التركيّة "تيدا" في الترجمة. ويركّز على أهمّ الأعمال المترجمة، ويبين أنّ معظم المترجمين من التركيّة إلى العربيّة هم سوريّون، وأحد أبرز هؤلاء بكر صدقي.

٢- البعد الثقافي والاجتماعي في الترجمة الأدبية: رسالة قدّمت لنيل درجة الماجستير في جامعة الجزائر "٢" (الثّانية)، قسم التّرجمة، حيث تعالج هذه الرسالة الترجمة من منظور أدبي، وتتناول البعد الثقافي والاجتماعي لها، واهتمت أيضاً بالجانب التطبيقي من خلال الحديث عن ترجمة روايات نجيب محفوظ، وأثر ترجمتها في نقل الثّقافة إلى الآخر.

٣- البيانات الحالية لحركة الترجمة في المنطقة الأوروبية متوسطة: هذه دراسة إحصائية لحركة الترجمة، وتتناول ثلاث لغات؛ العربية والعبرية والتركية.

٤- أعمال أ.د. محمد حقي صوتشن في الترجمة: له عدد من الأبحاث التي تتصل بموضوع بحثنا من جهة البلوغرافيا، وتغطي في جزئية منها الأعمال المترجمة حتى سنة ٢٠١٥، بينما يمتد بحثنا إلى عام ٢٠٢٢.

ومن خلال الاطلاع على عددٍ من الأبحاث والدراسات الخاصة بالترجمة باللغتين العربية والتركية والاستفادة منها يتضح لنا أنّ البحث الذي نعمل عليه أصيلٌ في بابه؛ فمعظم الدراسات لم تتحدث بشكل مباشر عن أثر الهجرة في حركة الترجمة الأدبية، وإن كان بعضها قد تحدثت عن الترجمة الأدبية بشكل عام، أو خصصت حول ترجمة نتاج معين لكاتبٍ معين.

٢. الترجمة والإحياء

تشكل الترجمة نوعاً من أنواع إحياء التراث بطريقة معرفية جديدة، وعاملاً مهماً في التقاء الثقافات، وجسراً قوياً للتواصل بين المجتمعات التي تنتمي إلى بيئتين لغويتين مختلفتين، وبوساطة الترجمة "يطلع الناس في بلدانهم الأصلية على حياة البلدان الأخرى، وتاريخها وحضارتها وحصيلتها من المعارف والعلوم والفكر"، (فاطمة، ٢٠١٦، ص ١٣٧) وقد أكدت لورنا هارديك أنّ الترجمة والتبادل اللغوي كانا جزءاً من الحياة العامة والتجارية اليومية في منطقة البحر الأبيض المتوسط القديم، والشرق الأدنى وشمال إفريقيا. (Hardwic, 2009, pp35) وتظل "الترجمة - والترجمة الأدبية بوجه خاص - مهنة لا يمكن الاستغناء عنها، تُثري الثقافات الوطنية". (علماني، ٢٠١٤، ص ١٣٧).

وتُصنّف الترجمة ضمن حقل العلوم الإنسانية الإبداعية، وهي ذات بعدٍ إمتاعي، ولها أثر في ترسيخ العلاقة المتينة بين المترجم والنص المترجم. (حماد، ٢٠٠١، ص ٢٤٠) كما أنّها الوجه الآخر للاتصال بالمجتمعات الأخرى كالمجتمع الغربي، والتركي، والفارسي، وغيرها، وإليها يُعزى التأثير الأدبي بالغرب على سبيل المثال، وهي عامل من عوامل بعث القديم والتذكير بفضلِه في إطار حركة الإحياء العامّة. (العبد، ١٩٩٧، ص ٣٩-٦-٣٨).

وتمتدّ العلاقة بين المجتمعين العربي والتركي إلى أكثر من ثلاثة قرون، لكننا نقف أمام إرث ثقافي خبيء منذ قرن لولا أن امتدت إليه أقلام المترجمين، وأطلعتنا عليه، وأبانت عنه. وكذا الأمر بالنسبة للمجتمع التركي الذي اشتغل عددٌ غير قليل من المهتمين بترجمة نصوص وفنون أدبية متعدّدة ومتنوعة، أبرزها الرواية، إضافة إلى الشعر والقصة. ومن أبرز المترجمين الأتراك محمد حقي صوتشن الذي ترجم المعلقات السبع، وعددًا كبيراً من الأعمال الأدبية، ومن أبرز المترجمين العرب عبد القادر عبد اللّي الذي ترجم معظم أعمال الروائي التركي أورهان باموق، إضافة إلى المترجم محي الدين مصطفى الذي ترجم عدداً من الروايات التركية، وأحمد زكريا وملاك دينيز أوزدمير اللذين ترجمتا رواية "ثلاث سنوات ونصف مع ناظم حكمت" لأورهان كمال، كما أنّ أورهان باموق وإليف شفق من أكثر الكتاب الأتراك الذين تُرجمت أعمالهم إلى العربية. وقد ترجمت وزارة الثقافة والسّياحة التركية بين عامي ٢٠٠٥ و ٢٠٢٠ عبر مشروع "TEDA" ما يقارب ٢٢٤ عملاً أدبياً وما يقارب ٧١ مترجمًا، حيث أنجز نصف هذه الأعمال ما يقارب ١٠ مترجمين. وتنتمي أكثر الأعمال المترجمة إلى حقل الرواية وأدب الأطفال، بهدف تقوية العلاقات

الدينية والثقافية واللغوية والفنية بين تركيا والمجتمع العربي (DAĞBAŞ, ÖZCAN, 2020, 65)، (Dönmez,)، (2022, 18).

ونقصد بالسياق الثقافي في بحثنا دراسة الجوانب الثقافية من أي لغة سواء كانت عادات أو تقاليد، أو سلوكًا، أو فكرًا، أو عقائد، أو نُظْمًا اجتماعية متعلقة بالنصّ أو القارئ أو بكليهما. (سهر المنصوري، ٢٠٠٦، ص ٤) ومن هنا فإنّ التّرجمة شكّلت جسراً تجاوز فيه المترجمون الحدود الثقافيّة، وكانوا بذلك صلة الوصل بين الثقافات المختلفة، وأظهرت التنوع الثقافيّ بين المجتمعات، والتطوّرات الناتجة عن اتصال ثقافتين ببعضهما، وتأثر ثقافة مجتمع ما بآخر. (بوزرور، ٢٠١٧، ص ٢٠٦)، (صايب، ٢٠١٢، ص ٩-١٠).

وبناء على ما سبق فإنّ التّرجمة تمثل المرحلة الفكرية العليا في عملية التّبادل الثقافيّ بين المجتمعات، والوسيلة الأمثل للوصول إلى النّتاج المعرفي في مجتمع ما، والآلية الأنسب التي تصل بين الشّعوب على اختلاف لغاتهم وعاداتهم وتقاليدهم؛ إذ لا سبيل إلى هذه المعرفة إلّا من خلال التّرجمة. ومن هنا وجب إيلاءها أهميّة بالغة من أجل الوصول إلى هذا التّلاقح والتبادل ما بين المجتمعات والشعوب.

٣. الدّرس التحليلي النوعي

التحليل النوعي لروايتي موسم الهجرة إلى الشمال وثلاث سنوات ونصف مع ناظم حكمت:

يدرسُ التحليل النوعي جوانب متعدّدة في الروايتين، أبرزها الحدث الرئيس ضمن الرواية، والموضوعات العامّة، ومظاهر التّجديد في الموضوعات، إضافةً إلى دوافع التّرجمة، والسّياق الثقافيّ للرواية، وعلاقة التأثير والتأثر ما بين الثقافتين. وقد أظهرت الرواية للقارئ -من خلال التّرجمة- تفاصيل حياة عدد من الشّخصيات المؤثرة في المجتمع التركي داخل السّجن. ومن هنا فإنّ دور التّرجمة يتمثّل في وصل الحاضر بالماضي في سبيل النّظّاع إلى المستقبل، وهي علامة واضحة على الانتساب إلى الحضارة العالميّة في تنوعها الخلاق. (عصفور، ٢٠٠٠، ص ١٠٠).

وركّز الباحثان على بعض النقاط بناء على نظرية التعددية الثقافية التي تمثّل مذهباً اجتماعياً "يميّز نفسه كبديل إيجابي عن سياسة الاندماج، يلتزم بسياسة الإقرار بحقوق المواطنين والهويّات الثقافيّة باختلافها، بمعنى إثبات لقيمة التنوع الثقافي". (طوني بينيت، ٢٠١٠، ص ١٩٦-١٩٧).

١.٣ تحليل الحدث الرئيس وعلاقته بالهجرة

الحدث الرئيس في أيّ رواية يشكّل نقطة التّحوّل المحوريّ التي تُلجئ الشّخصيات داخل الرواية والأحداث التي تتمحور حولها إلى ذروة القصة وحل عقدها. والحدث الرئيس -عادة- يعكس الصراع الرئيسي الذي يواجهه الأبطال، داخلياً كان أم خارجياً، ويؤدي إلى تغييرات جوهرية في مسار الرواية. يتجلى هذا الحدث في تطورات درامية تتحدى الشّخصيات، وتكشف عن جوهر الرواية وتوجهاتها، وتساهم في تعميق التوترات أو حل النزاعات، ممّا يمهّد الطريق نحو النهاية.

الحدث الرئيسي في رواية "موسم الهجرة إلى الشمال" يدور حول عودة الراوي من الدراسة في أوروبا إلى قريته في السودان، حيث يلتقي بشخصية مصطفى سعيد الذي يشاركه تجربة مماثلة من الهجرة والعودة. مصطفى سعيد، الذي عاش في إنجلترا وتورط في علاقات معقدة ومأساوية مع نساء إنجليزيات، يمثل الصراع النفسي والثقافي الناتج عن التأثيرات الاستعمارية ومحاولة الاندماج في ثقافة أخرى.

الهجرة في هذا السياق تمثل الانتقال الثقافي والنفسي، فضلاً عن الانتقال الجغرافي من مكان إلى آخر، والشخصيات تعاني من الاغتراب والصراع الداخلي بين هويتهم الأصلية والهوية التي اكتسبوها خلال فترة إقامتهم في الغرب. هذا الصراع يظهر بوضوح في شخصية مصطفى سعيد الذي يحاول التوفيق بين عالمين مختلفين، ولكنه في النهاية يجد نفسه محاصراً بينهما، مما يؤدي به إلى الدمار الذاتي. "كُنْتُ طَوَالَ حَيَاتِي أَشْتَأُقُ لِلِاسْتِقْرَارِ فِي هَذَا الْجُزْءِ مِنَ الْفُطْرِ، لَا أَعْلَمُ السَّبَبَ. وَرَكَبْتُ الْبَاخِرَةَ، وَأَنَا أَعْلَمُ وَجْهَتِي، وَلَمَّا رَسْتُ فِي هَذَا الْبَلَدِ، أَعْجَبْتَنِي هَيْئَتُهَا." (موسم الهجرة، صفحة ١٦). هذا الاستشهاد يعكس فكرة الانتقال والبحث عن مكان جديد للعيش والعمل، وهو جزء من مفهوم الهجرة الأوسع.

الرواية تستكشف أيضاً موضوعات مثل الهوية، الذكورية، السلطة، والعلاقات بين الشرق والغرب. والهجرة تعمل كرمز للبحث عن الذات والتحديات التي تواجه الأفراد عندما يحاولون التنقل بين ثقافات مختلفة، وكيف يمكن لهذه التجربة أن تغير من تصوراتهم لأنفسهم وللعالم من حولهم.

بالتالي، الهجرة في "موسم الهجرة إلى الشمال" ليست مجرد خلفية للأحداث، بل هي جوهر الرواية ومحورها الرئيسي الذي يربط بين الشخصيات والأحداث ويكشف عن العمق النفسي والثقافي للصراعات التي تواجهها الشخصيات. ويمكن استشهاداً بالنصوص التالية التي تعكس الأحداث الرئيسية وعلاقتها بالهجرة:

- "فَيْضَانَاتِهِ وَحَصَادَاتِهِ وَزِرَاعَاتِهِ، فَإِنَّ حَيَاتِي سَتَحْتَلُّ مَكَانَهَا الصَّحِيحَ كَشَيْءٍ لَهُ مَعْنَى إِلَى جَانِبِ مَعَانٍ كَثِيرَةٍ أُخْرَى أَعْمَقَ." (موسم الهجرة، صفحة ٨٣). يشير هذا النص إلى البحث عن معنى وهدف في الحياة بعد العودة من الهجرة، وكيف يمكن للعمل والتواصل مع الأرض أن يوفّر شعوراً بالانتماء والهوية.

- "موسم الهجرة إلى الشمال" (موسم الهجرة، صفحة ٨). عنوان الرواية نفسه يعتبر استشهاداً قوياً يلخص موضوع الهجرة كمحور رئيسي في الرواية، حيث يرمز إلى الدورات المستمرة من الرحيل والعودة والبحث عن الذات في مواجهة التحديات الثقافية والشخصية.

ويتمثل الحدث الرئيس في رواية "ثلاث سنوات ونصف مع ناظم حكمت" في إظهار شخصية ناظم حكمت الإنسان والشاعر، والنّاقذ، وموقفه من الأحداث السياسيّة المحليّة والعالميّة، ولا سيّما موقفه من الحرب العالميّة الأولى، ومشاركة ألمانيا في الحرب؛ فقد كان "ناظم حكمت" يرى أنّ هزيمة ألمانيا في الحرب أمرٌ واقعٌ، وحتميٌّ تاريخيٌّ، وأنّ انتصارها لو حصل سيُرجع الحضارة الإنسانية ألف سنةٍ إلى الوراء، فقد كان يتحدث مراراً عن بربرية الجيش الألماني، الذي كان لا يتوانى عن اتخاذ الجنود الأسرى نياشين للتدريب على الرماية، مع أن ثمانين بالمئة من السجناء كانوا يبتهجون ويصفقون لانتصار ألمانيا. ويمكن الاستشهاد بالنصوص التالية:

- "إِذَا انتَصَرَ هَؤُلَاءِ الرَّجْعِيُّونَ، فَسَوْفَ تَعُودُ الْإِنْسَانِيَّةُ وَمَا اِكْتَسَبَتْهُ حَتَّى الْيَوْمِ، أَلْفَ سَنَةٍ إِلَى الْوَرَاءِ... لَكِنَّ الْأَلْمَانَ سَيَهْزَمُونَ... لِأَنَّ هَذِهِ حَثْمِيَّةٌ تَارِيخِيَّةٌ". (ثلاث سنوات، صفحة ٧٩)
- "أَقُولُ بِلَا كَذِبٍ: ٨٠٪ مِنَ الْمَسَاجِينِ كَانُوا يُصَفَّقُونَ لِانْتِصَارِ الْأَلْمَانِ... وَكَأَنَّ هَذَا الْإِنْتِصَارَ قَدْ تَحَقَّقَ لِجَيْشِنَا نَحْنُ، وَكَانَ الْأَفَنْدِيَّةُ يُفْرَحُونَ لِذَلِكَ". (ثلاث سنوات، صفحة ٨٤)

٢.٣. دراسة في الموضوعات

تتناول الرواية موضوعات عدة تتشابه مع بعضها البعض، مثل الهوية، الصراع الثقافي، الحب والشهوة، والعودة إلى الجذور. ومن خلال النص، يمكن استخلاص اقتباسات تعكس هذه الموضوعات:

١. الهوية والصراع الثقافي: "فِيصَانَاتِهِ وَحَصَادَاتِهِ وَزِرَاعَاتِهِ فَإِنَّ حَيَاتِي سَتَحْتَلُّ مَكَانَهَا الصَّحِيحَ كَشَيْءٍ لَهُ مَعْنَى إِلَى جَانِبِ مَعَانٍ كَثِيرَةٍ أُخْرَى أَعْمَقَ". (موسم الهجرة، صفحة ٨٣). هذا الاقتباس يعكس البحث عن الهوية والمعنى في الحياة، وكيف يمكن للعودة إلى الجذور والتواصل مع الأرض أن يوفّر شعوراً بالانتماء والهوية في مواجهة الصراع الثقافي.

وتظهر رواية "ثلاث سنوات ونصف مع ناظم حكمت" أهمية الثقافة في تكوين الوعي الحضاري لدى الشخصية بشكل يجعلها متميزة عن أقرانها، ويرفعها عن مستوى القاع الذي يمنحه المكان في الرواية؛ فناظم حكمت حريص على تثقيف مجالسيه "أُرِيدُ أَنْ أُعْتَبِيَ بِكَ عَنْ قُرْبٍ... يَعْنِي بِتَقَاتِكَ... أَوْلَا بِالْفَرَنْسِيَّةِ، بَعْدَ ذَلِكَ نَعْفُدُ دُرُوسًا بِشَكْلٍ مُنْتِظَمٍ وَنَحُلُّ بَعِيَّةَ مَوْضُوعَاتِ التَّقَاتِ...". (ثلاث سنوات، صفحة ٣٧) وهذا النص الثقافي نتاج بيئة ثقافية واجتماعية معينة، وقد أعيد إنتاجه في إطار النظام الثقافي والاجتماعي السائد. (صوتشين، ٢٠١٧، ص ١٨٤).

أضف إلى ذلك فإن التأثير اللغوي له نصيب وافر من الرواية، فتأثر اللغة التركية باللغات الأخرى يجعلنا أمام واقع لا يفصل ناظم حكمت استبداله، بمعنى آخر كان ناظم حكمت يرى أن المحافظة على الاستعمال اللغوي ضرورة، وأن استبدال المستعمل التركي كلمات مستقاة في الأصل من العربية أو الفارسية بكلمات أخرى فرنسية أو تنتمي إلى لغات أخرى لا ضرورة له: "كَانَ نَاطِمٌ يُحِبُّ الْكَلِمَاتِ الَّتِي يَسْتَحْدِمُهَا النَّاسُ، وَكَانَ ضِدًّا اسْتِئْذَالِ الْكَلِمَاتِ الْعَرَبِيَّةِ وَالْفَارِسِيَّةِ الَّتِي صَارَ الْأَتْرَاكُ يَسْتَحْدِمُونَهَا وَفَوْقَ حُدُودِ لُغَتِهِمْ، بِكَلِمَاتٍ فَرَنْسِيَّةٍ أَوْ بَعْضِهَا مِنَ اللُّغَاتِ". (ثلاث سنوات، صفحة ٦٥)

هذا الموقف يعكس رؤية عميقة حول أهمية الحفاظ على الهوية اللغوية في مواجهة العولمة والتأثيرات الخارجية، انطلاقاً من حرصه على تأكيد الانتماء إلى الهوية الثقافية التركية. وهذا يمكن اعتباره نوعاً من المقاومة الثقافية للحفاظ على الهوية الوطنية في وجه التغييرات السريعة والمتلاحقة التي تجلبها العولمة. ولذلك، كان يرى أن المحافظة على هذه الكلمات ضرورة للحفاظ على التراث الثقافي واللغوي، كما أن هذا الموقف يبرز أهمية الترجمة الأدبية في الحفاظ على التراث اللغوي والثقافي ونقله بين الأجيال.

٢. الحب والشهوة: "أَفْعَلُ كُلَّ شَيْءٍ حَتَّى أُدْخِلَ الْمَرْأَةَ فِي فَرَاشِي، ثُمَّ أَسِيرُ إِلَى صَدِيدِ آخَرٍ". (موسم الهجرة، صفحة 39). يشير هذا الاقتباس إلى الصراع الداخلي الذي تواجهه الشخصيات بين الرغبات الجسدية والشهوة والبحث عن الحب الحقيقي، وكيف يمكن لهذه الرغبات والشهوات أن تؤدي إلى الدمار الذاتي.

٣. العودة إلى الجذور: "ذَلِكَ النَّدَاءُ الْبَعِيدُ لَا يَزَالُ يَتَرَدَّدُ فِي أُنْفِي، وَقَدْ ظَنَنْتُ أَنَّ حَيَاتِي وَرَوَاجِي هُنَا سَيُسْكِنَانِي، وَلَكِنْ لَعَلِّي خُلِفْتُ هَكَذَا، أَوْ أَنَّ مَصِيرِي هَكَذَا، مَهْمَا يَكُنْ مَعْنَى ذَلِكَ، لَا أَدْرِي" (موسم الهجرة، صفحة ٨٤). يعبر هذا الاقتباس عن موضوع العودة إلى الجذور والتجديد، حيث تعود الشخصيات إلى أرضها لتجد فيها الاستقرار والسلام بعد فترة من الصراع والتشتت.

٣.٣. مظاهر التجديد في موضوعات الرواية:

لا يعني التجديد هنا أن الروائي قد أتى على موضوعات لم يتناولها أحد من قبل، ولكنه يتمثل في أسلوب تناوله لتلك الموضوعات وفي آلية عرضها، وطريقة تناولها، والصور التي ظهرت بها كل شخصية من الشخصيات داخل الرواية. كما أن بعض هذه المظاهر اقتصر على رواية دون أخرى، ولعل من أبرز هذه المظاهر:

١. التحوّل الشخصي: "إِنِّي لَا أَدْرِي أَيِّ الْعَمَلِينَ أَكْثَرَ أَنَانِيَّةً، بَقَائِي أَمْ ذَهَابِي. وَمَهْمَا يَكُنْ فَإِنَّهُ لَا حِيلَةَ لِي، وَلَعَلَّكَ تُدْرِكُ قَصْدِي إِذَا عُدْتَ بِذَاكَرَتِكَ إِلَى مَا قُلْتَهُ لَكَ تِلْكَ اللَّيْلَةَ" (موسم الهجرة، صفحة ٨٣). الهجرة تعمل كعامل للتحوّل الشخصي، حيث تواجه الشخصيات تحديات تغير من تصوراتهم لأنفسهم وللعالم من حولهم، والهجرة تجبرهم على مواجهة الصراعات الداخلية والخارجية، مما يؤدي إلى نمو شخصي وتغيير في الهوية. والهجرة ليست مجرد تجربة خارجية، بل هي رحلة داخلية تهدف إلى التحوّل، والشخصيات داخل الرواية هي أداة هذا التحوّل، ويتجلى ذلك من خلال قدرتها على مواجهة الصراعات الداخلية والخارجية، مما يؤدي في النهاية إلى إعادة تشكيل هويتهم وفهمهم للعالم من حولهم.

٢. الانتماء والغربة: "وَاحْسَرَتِي إِذَا نَشَأَ وَوَلَدَايَ، أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا، وَفِيهِمَا جِرْتُومَةُ هَذِهِ الْعَدْوَى، عَدْوَى الرَّحِيلِ". (موسم الهجرة، صفحة ٨٤). تشعر الشخصيات بالانقسام بين ثقافتين وتكافح لإيجاد مكان تشعر فيه بالانتماء. هذا الصراع يعكس التجربة الإنسانية العميقة للبحث عن الهوية في عالم متغير، كما تعكس التحديات المعقدة التي تواجه المهاجرين وهم يسعون إلى التكيف مع عالم مليء بالمتغيرات.

٣. التأثيرات الثقافية المتبادلة: "الصَّلِيبُ وَالْبَارُودُ، مُصْطَفَى سَعِيدِ اغْتِصَابُ أَفْرِيْقِيَا مُصْطَفَى سَعِيدِ، بَرُوسُبُورُو وَكَالْبَانُ، الطُّوْمُ وَالنَّابُو، دَاوْتِي لَا يُوجَدُ كِتَابٌ عَرَبِيٌّ وَاحِدٌ، مَقْبَرَةٌ، صَرِيحٌ، فِكْرَةٌ مُجْبُونَةٌ، سِحْنٌ، نُكْتَةٌ كَبِيرَةٌ، كَنْزٌ، أَفْتَحُ يَا سِمْسِمِ". (موسم الهجرة، صفحة ١٦٤). هذا الاستشهاد يظهر التأثيرات الثقافية المتبادلة من خلال إشارته إلى أعمال ومفاهيم تنتمي إلى ثقافات مختلفة، مثل الأعمال الأدبية والنظريات الثقافية التي تجمع بين الغرب وأفريقيا، مما يعكس تداخل الثقافات وتأثيرها المتبادل، ويظهر هذا الكلام التداخل الثقافي، ويعكس التفاعل والتأثير المتبادل بين الثقافات المختلفة، ويشير إلى تأثر الأدب والفكر بالتنوع الثقافي وبطريقة تعزّز فهمنا العميق له.

٤. الصراع بين العقل والعاطفة: "إِنِّي أَعْرِفُ بَعْلِي مَا يَجِبُ فَعَلُهُ، الْأَمْرُ الَّذِي جَرَّبْتُهُ فِي هَذِهِ الْقَرْيَةِ، مَعَ هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ السَّعِيدِينَ، وَلَكِنْ أَشْيَاءٌ مُبْهَمَةٌ فِي رُوحِي وَفِي دَمِي تَدْفَعُنِي إِلَى مَنَاطِقَ بَعِيدَةٍ تَتْرَأَى لِي وَلَا يُمَكِّنُ تَجَاهُلُهَا" (موسم الهجرة، صفحة ٨٤). وهنا نلاحظ صراعاً داخلياً بين العقل والعاطفة، وعلى الرغم من الرابطة القوية بين الشخصية والمجتمع الذي تنتمي إليه، لكنها تجد نفسها مشتتة بأشياء غامضة تتبعث من داخلها، تدفعها إلى

اتخاذ قرارات مختلفة. هذا المونولوج يبين للقارئ الجوهر الأساس في الفرق بين العقل الذي هو مركز التفكير المنطقي والتحليل الهادئ، والعاطفة التي تمثل القوة الدافعة التي تلجئ الشخص إلى اتخاذ قرارات قد لا تكون متناسبة دائماً مع النظرة العقلانية، وهو أمر يعكس تناقضات وتحديات التوازن بين العقل والعاطفة التي يواجهها الفرد في مختلف جوانب حياته.

٥. علاقة السجين بالسجان: قد لا تبدو العلاقة بين السجين وسجانه من الموضوعات الجديدة، لكنّها في رواية "ثلاث سنوات ونصف مع ناظم حكمت" ظهرت بشكلٍ جديد، أخرجت نفسها عن الصورة النمطية المعتادة، وهي خلق حالة من العداء بين الطرفين. أظهرت هذه العلاقة حالة من التلاؤم بين الطرفين، وقامت على أساس أن السجان موظفٌ يؤدي واجبه، وكانت نظرة الأخير إلى السجين نظرة عادية لا تتعدى أن يكون أمام شخص حكم عليه بالسجن لأسباب معينة، ولمدة محدودة؛ فكانت نظرة السجان، ومدير السجن إلى شخص ناظم نظرة تقدير واحترام، لشهرته، ومكانته في قلوب كثير من الناس خارج السجن، وداخله. "كان يُعطي دُرُوسَ رَسْمٍ للشاويش المدّوم، رئيسِ حِرَاسَةِ السِّجْنِ". (ثلاث سنوات، صفحة ٩٠) والرواية تسلط الضوء على هذه العلاقة غير التقليدية بين السجين والسجان، وتؤكد أن العلاقة بين السجين والسجان يمكن أن تتسم بالتعاون والاحترام.

٦. الفن: تظهر الرواية أهمية الفن في حياة الإنسان، ولا سيما أن الشخصية الرئيسة قد أبدع فناً في مجال الرسم، وكان يرسم لوحاتٍ متعدّدة، تتراوح بين الخيال والواقع من خلال رسم بعض الشخصيات داخل السجن. "يأخذُ مَوْضُوعَاتِ الفَنِّ بِجِدِّيَّةٍ مَذْهَلَةٍ، وَكَانَ يَرَى أَنَّ الفَنَّانَ يَكُونُ تَحْتَ عِبَاءِ مَسْئُولِيَّةٍ كَبِيرَةٍ". (ثلاث سنوات، صفحة ٥٩)

٧. الإنسانية: أظهرت الرواية بالدرجة الأولى إنسانية الشخص لذيها، وعلى وجه الخصوص، شخصية ناظم حكمت، وهي العنصر الرئيس الذي تمحورت حوله الرواية؛ فقد كان إنساناً غير عاديّ، يتحرى التأمل الإنساني الرقيق مع الأشخاص من دون النظر إلى رتبهم في الحياة، ومستواهم العمري "كان حُبُّهُ لِلإنْسَانِ أَبَدِيًّا، حَتَّى إِنَّ ذَلِكَ أَصْبَحَ لَدَيْهِ مِثْلَ الدِّينِ، وَبِالأَخْصِ حُبُّهُ لِلأَطْفَالِ... حِينَ يَأْخُذُ طِفْلاً بَأَكْيَا فِي حِضْنِهِ، يَسْكُتُ هَذَا الطِّفْلُ، لَمْ أَكُنْ شَاهِداً، وَلكِنْ يُمَكِّنُنِي الادِّعَاءُ بِأَنَّ كُلَّ طِفْلٍ سَيَكُونُ مُحِبًّا لَهُ". (ثلاث سنوات، صفحة ٦١)

٨. المرأة: ظهرت المرأة في صورة مثالية يُكن لها كل التقدير والاحترام، وذات مكانة عالية في نفس ناظم؛ فالمرأة مرّة زوجته، ومرّة أمه، وهو أمامهما كالطفل الوديع يسمع لنصائهما أو تعليماتهما بكل اهتمام؛ فقد كانت أمه تأتي إلى السجن لزيارته وتتأمل لوحاته وتبدي ملاحظات سلبية بشأنها، ثم تقوم برسمه أمام المساجين، ففي الأوقات التي كان يتعب فيها من الشعر كان يرسم ويتكلم.

"كَانَ يَتَدَخَّلُ مِنْ حِينَ لِأَخَرَ فِي أَثْنَاءِ قِيَامِ أُمِّهِ بِالرَّسْمِ، وَكَانَتْ أُمُّهُ تُعَنِّفُهُ عَلَى ذَلِكَ.

"أه يا عزيزي ناظمٌ تُضايقني هكذا."

"حَسَنًا يَا أُمِّي العَزِيزَةُ... أَعْتَذِرُ... يَعْنِي كُنْتُ أُرِيدُ أَنْ أَقُولَ..."

"حَبِيْ مَا تَوَدُّ أَنْ تَقُولَهُ لِرَسْمِكَ أَنْتِ...". (ثلاث سنوات، صفحة ١٠٧)

"كَانَ نَاطِمٌ فِي اليَوْمِ الَّذِي تَأْتِي فِيهِ السَّيِّدَةُ بِيْرِيَا، يَوْمٌ بِأَشْيَاءٍ مَدْهَشَةٍ مُنْذُ السَّاعَاتِ المُبَكَّرَةِ؛ يَكْوِي ثِيَابَهُ

فِي اللَّيْلِ، وَيُخْرِجُ حِذَاءَهُ". (ثلاث سنوات، صفحة ١٠١)

"أَتَوْقَعُ أَنْ حَدِيثًا كَهَذَا قَدْ مَرَّ بَيْنَهُمَا: لَقَدْ وَسَّخَتْ ثِيَابَكَ يَا نَاطِمُ! سَامِحِينِي يَا رَوْحِي الْعَزِيزَةَ، لَنْ أَفْعَلَ ذَلِكَ مَرَّةً أُخْرَى! ... يَعْني كَأَنَّ رَوْحَتَهُ كَانَتْ مُعَلِّمَةً، وَنَاطِمٌ تَلْمِيزًا" (ثلاث سنوات، صفحة ٩٦)

٤.٣. السياق الثقافي للرواية

نذكر هنا لمحات عن السياق الثقافي للرواية من خلال عدة جوانب مثل العادات، التقاليد، السلوك، الفكر، الدين، والنظم الاجتماعية. ومع ذلك، يجب الأخذ بعين الاعتبار أن التحليل يعتمد على أجزاء مقتطفة من الرواية ولا تعكس بالضرورة كامل السياق الثقافي للرواية:

١. العادات والتقاليد: ثمة كثير من العادات والتقاليد التي رسخت في الذاكرة الجمعية للمجتمع العربي، والروائي حريص على إظهارها؛ فشخصياته تنتمي إلى هذا المجتمع، ومن هذه العادات الاحتفال بالختان؛ ففي رواية "موسم الهجرة إلى الشمال" تظهر كيف تعبر الشخصية عن فرحها بختان ولديها: "يَوْمَ الْاِحْتِفَالِ بِخِتَانِ الْوَلَدَيْنِ، خَلَعْتُ حَسَنَةَ النَّوْبِ عَنْ رَأْسِهَا وَرَقَصْتُ كَمَا تَفْعَلُ الْأُمُّ يَوْمَ خِتَانِ وَلَدَيْهَا." (موسم الهجرة، صفحة ١٣٠). هذا يظهر عادة الاحتفال بالختان، وهو تقليد مهم في بعض الثقافات ويعكس أهمية الانتقالات الاجتماعية والدينية، كما يظهر هذه العادة جزءاً لا يتجزأ من الهوية الثقافية التي تنتمي إليها الشخصيات، وتعمل على تعزيز الروابط الاجتماعية وتمتين الهوية الشخصية والجماعية. وفي رواية "ثلاث سنوات ونصف مع ناظم حكمت" تمارس الشخصية الرئيسة عادة اللباس الحسن في أيام الأعياد؛ فعلى الرغم من أن ناظم حكمت في السجن إلا أن هذا لم يمنعه مع أصدقاء السن من لبس الجديد في يوم العيد "بِالتَّأَكِيدِ فَإِنَّ أَكْثَرَ الْأَيَّامِ الْمُسَلِّيةِ فِي السِّجْنِ هِيَ أَيَّامُ الْأَعْيَادِ وَالرَّيَّازَاتِ، وَبِالْأَخْصِ الْأَعْيَادُ... الْجَمِيعُ يَزِيدِي ثِيَابًا وَأَحْذِيَّةً جَدِيدَةً، حَتَّى أَكْثَرَ النَّاسِ فَعَرًا... فِي الْغَالِبِ حَتَّى الْأَعْدَاءُ كَانُوا يَنْصَالِحُونَ فِي هَذَا الْيَوْمِ" (ثلاث سنوات، صفحة ٥٤). هذا يظهر عادة الاحتفال بالعيد، وهو مستقى من الثقافة الدينية المتأصلة في المجتمع الإسلامي على وجه العموم. ويعكس أهمية الانتقالات الاجتماعية والدينية.

٢. السلوك والفكر: الصراع الداخلي والتأمل في الذات: "إِنِّي لَا أَدْرِي أَيَّ الْعَمَلَيْنِ أَكْثَرَ أَنْانِيَّةً، بَقَائِي أَمْ ذَهَابِي." (موسم الهجرة، صفحة ٨٣). هذا يعكس السلوك الإنساني المعقد والتأمل في الذات والتفكير في الأثر الشخصي على الآخرين، ويبرز أثر الصراعات الداخلية في سلوك الفرد وتوجهاته وتأثيراته على الآخرين والمجتمع.

٣. الدين: "جَاءَتْ أُمِّي تَحْمِلُ الشَّايَ. وَفَرَعْتُ أَبِي مِنْ صَلَاتِهِ وَأُورَادِهِ فَجَاءَ، وَجَاءَتْ أُخْتِي، وَجَاءَ أَخُوِّي، وَجَلَسْنَا نَشْرَبُ الشَّايَ وَنَتَحَدَّثُ، شَأْنُنَا مُنْذُ تَفْتَحَتْ عَيْنَايَ عَلَى الْحَيَاةِ، نَعَمْ، الْحَيَاةُ طَيِّبَةٌ، وَالدُّنْيَا كَحَالِهَا لَمْ تَتَّعَيَّرْ." (موسم الهجرة، صفحة ٦) يمكن استنتاج أهمية الدين أيضًا من خلال العادات والتقاليد مثل الختان، والصلاة وغيرها. والدين هنا يمثل مرجعية فكرية وأخلاقية واجتماعية وثقافية لها تأثير مباشر في سلوك الأفراد وتفاعلهم مع المجتمع.

٤. النظم الاجتماعية: الحياة القروية والترابط الاجتماعي: "هَذِهِ الدَّارُ الْكَبِيرَةُ لَيْسَتْ مِنَ الْحَجَرِ وَلَا الطُّوبِ الْأَحْمَرِ، وَلَكِنَّهَا مِنَ الطِّينِ نَفْسِهِ الَّذِي يُزْرَعُ فِيهِ الْقَمْحُ، قَائِمَةٌ عَلَى أَطْرَافِ الْحَقْلِ تَمَامًا، تَكُونُ امْتِدَادًا لَهُ." (موسم الهجرة، صفحة ٨٩). هذا يعكس النظام الاجتماعي القائم على الزراعة والحياة القروية، حيث تعتبر الأرض والمنزل جزءاً لا يتجزأ من الهوية الثقافية والاجتماعية. وتظهر هنا أهمية الروابط الاجتماعية والتكامل بين أفراد المجتمع الريفي، وكيفية تأثير البيئة الاجتماعية في تشكيل الهوية والتفاعلات اليومية.

٥.٣. تحليل الدافع وراء ترجمة الرواية

تُعدُّ الترجمة جسراً يربط بين الثقافات المختلفة، وتسهم في نقل المعارف والأفكار من لغة إلى أخرى، مما يسهم في تعزيز التواصل والتفاهم بين الشعوب. وللترجمة دوافع كثيرة ترجع إلى المترجم من جهة، وإلى العمل الأدبي الذي يترجمه من جهة أخرى، أو ربّما إلى طبيعة الشخصيات داخل هذا العمل أو ذاك، وتتمثل دوافع الترجمة في الحاجة إلى الوصول إلى المعرفة العالمية، وإثراء الثقافة المحلية بالمفاهيم والأفكار الجديدة، وتحقيق التفاعل الحضاري. كما تسهم الترجمة في نشر الأعمال الأدبية والعلمية، مما يتيح للأفراد الاطلاع على إنتاجات ثقافية وفكرية من مجتمعات أخرى، وتسهم في التنمية الثقافية والعلمية والاقتصادية للمجتمعات المترجمة والمترجم إليها. ففي رواية "موسم الهجرة إلى الشمال" ثمة دوافع متنوّعة لترجمة هذه الرواية إلى اللغة التركية، كما وجدنا نذكر منها:

١. وجود السفر والترحال كعنصر إثارة، وكأنها تعرض لنا أدباً مبنياً على الترحال.
٢. وجود تجربة فريدة للهجرة من الشرق إلى الغرب داخل شخصيات الرواية وما تبعها من أحداث وعبر.
٣. تلامس الرواية في بعض شخصياتها وأحداثها بعض الوقائع الحقيقية التي تحدث الآن في كل الثقافات.
٤. التنوع في تقنيات السرد واللغة الراقية ذات المستوى العالي في العرض.
٥. نقل بعض النماذج العربية للفن الروائي السامي إلى الثقافة التركية.

وفي رواية "ثلاث سنوات ونصف مع ناظم حكمت" نجد المترجم نفسه يُفصِّح عن الأسباب التي دفعته إلى التّرجمة:

١. حاجة القارئ العربي اليوم إلى الاطلاع على الأدب التركي بشكل مفصّل.
٢. معرفة الأحداث التاريخية المفصّلة التي أثّرت في حياة تركيا، وخصوصاً بعد أن تجاوز العرب في تركيا الأربعة ملايين.

هذان السببان يبيّنان مدى حرص المترجم على إظهار ثقافة الآخر، ويظهر لنا الأدب التركي إرثاً غنياً، وجزءاً لا يتجزأ من التراث الثقافي الإنساني، وقد أطلع المترجم القارئ العربي على تجارب إنسانية وقصص معبرة تعكس تنوع المجتمع التركي وتحولاته؛ فالقارئ العربي يحتاج اليوم إلى الاطلاع على الأدب التركي بشكل مفصل لفهم السياقات الاجتماعية والثقافية والسياسية التي تشكل هذه الأعمال الأدبية. إضافة إلى ذلك، فإنّ التّرجمة الأدبيّة إلى اللّغة العربيّة تُسهم في تعزيز التفاهم المتبادل بين الشعبين العربي والتركي، وتتيح للقارئ العربي فرصة اكتشاف أساليب سردية وأدبية جديدة، وتثري المخزون الأدبي العربي بترجمات أعمال أدبية مميزة، مما يدعم الحوار الثقافي بين العالمين العربي والتركي.

ولعلّ من الأهميّة بمكان الإشارة إلى أنّ نقل المعرفة يغدو هدفاً أساساً من أهداف التّرجمة، كما صنع محمد علي باشا حين ترجم الكثير من العلوم من اللّغات الأجنبيّة إلى اللّغة العربيّة. (الشّيال، ١٩٥١، ص ٢٠٥).

ويمكن لنا أن نضيف إلى دوافع التّرجمة السابقة أيضاً عنصراً مهماً يتمثّل في دور التّرجمة في تسهيل اندماج العرب في المجتمع التركي وفهمهم التراث الثقافي والتاريخي لتركيا، مما يعزز العلاقات الحالية ويعمق الوعي

المتبادل بين المجتمعين، ويوفّر للقارئ العربي رؤية أوسع وأعمق للتحديات والفرص التي تواجه المجتمع التركي والعربي على حد سواء.

٦.٣. التأثير والتأثر ما بين الثقافتين في الرواية

يبدو أنّ الكتاب والمتقنين العرب بدأوا منذ نهاية القرن التاسع عشر وبداية القرن العشرين في التعرف على الأدب العالمي، حيث يُرجّح أن أعمالاً أدبية مهمة قد تُرجمت إلى اللغة العربية وأسهمت في التأثير على بعض الكتابات الأولى للأدباء العرب. وربما ظهر هذا التأثير في الرواية العربية من خلال تقنيات الكتابة والسرد، بالإضافة إلى الموضوعات التي تناولت قضايا مثل التحوّلات الاجتماعية والتغيّرات النفسية والفكرية، خاصة ما يتعلّق بالتعددية الثقافية وأثرها في تشكيل الانتماء والهوية. وقد تكون الترجمة وانتشارها قد لعبا دوراً في توسيع آفاق المتقنين العرب وزيادة انفتاحهم على تعددية المدارس الأدبية.

ويرى آدم كيرش Adam Kirsch أنّ الرواية عبارة عن جوّ أدبيّ متجانسٍ أحاديّ المركز، هرمي إلى حدّ كبير، ومدفوع بمطالب صناعة الثقافة، بدلاً من سوقٍ عالميّة متوازنة أنشأها كلُّ أدبٍ وطنيّ من خلال الحفاظ على هويّته الخاصّة. (صوتشن، ٢٠٢٣، ص ١٨).

وتعدّ رواية "موسم الهجرة إلى الشمال" للكاتب السوداني الطيب صالح، واحدة من أهم الروايات في الأدب العربي المعاصر، وتعتبر تحفة فنية تستكشف العلاقات المعقدة بين الشرق والغرب، وتحديداً بين الثقافة العربية والتأثيرات الأوروبية. ومع ذلك، يمكننا أيضاً استكشاف العلاقة بين الثقافتين العربية والتركية من خلال تحليل النص، خاصة عند النظر إلى الفترة الزمنية التي تدور فيها أحداث الرواية والتاريخ الطويل للتفاعل بين العرب والأتراك، خصوصاً في ظل الإمبراطورية العثمانية.

ويمكن اعتبار التأثيرات الثقافية العربية والتركية في سياق أوسع من التأثيرات الشرقية مقابل الغربية، حيث تعكس الرواية التوترات والتفاعلات بين العالمين. ومع ذلك، لا تنطرق الرواية بشكل مباشر إلى العلاقات العربية-التركية، بل تركز أكثر على الديناميكيات بين الشرق (ممثلاً بالسودان والعالم العربي) والغرب (ممثلاً بأوروبا، خصوصاً إنجلترا).

من هنا فإنّ ترجمة البعد الثقافي للعمل الروائي هي مثال عن ترجمة ثقافة المجتمع، وهذه الترجمة نوع من التحدّي يتمثّل في "التصدّي والصمود أمام الآخر، لكنّ هذه الصّعوبة تبدو أقلّ لسبب بسيط هو تشابه الثقافتين العربية والتركيّة". (صايب، ٢٠١٢، ص ٩-١٠).

لذلك، يمكن القول إن التحليل الدقيق للتأثير والتأثر بين الثقافتين العربية والتركية في الرواية قد يكون في بعض العادات والتقاليد التي أثرت على كلا الثقافتين، وأيضاً وجود الظواهر الدينية المشتركة ما بين الثقافتين.

وفي رواية "ثلاث سنوات ونصف مع ناظم حكمت" يمكن أن نقول: إنّ هذا الكتاب في الأدب التركيّ اليوم يمثّل أهمّ الوثائق عن ناظم حكمت؛ حيث يتناول رؤيته للشعر، والرّسم الذي كان يُمارسه في السّجن أيضاً، والفن بشكلٍ عامّ. إضافة إلى تناوّل العديد من الجوانب الشخصية في حياة شاعر تركيا الأكبر.

وتظهر الثقافة العربية بوضوح في شخصيات الرواية من خلال تصرفاتهم وأفكارهم وقيمهم. فعلى سبيل المثال، يُظهر الشخصيات قوى العائلة والشرف والوفاء، التي تعتبر جوانب مهمة في الثقافة العربية. كما تؤثر العادات والتقاليد العربية في سلوك الشخصيات وقراراتهم. يُلاحظ أيضًا تأثير الدين الإسلامي في سلوك بعض الشخصيات وأفكارهم،

ويُعتبر تأثير الثقافة العربية في هذه الرواية جزءًا مهمًا من قصة وتطور الشخصيات ويسهم في فهم القارئ للعمق والتعقيد الثقافي للرواية.

الخاتمة والتوصيات

في الختام، يُظهر هذا البحث أنّ للهجرة تأثيرًا ملحوظًا على حركة الترجمة الأدبية بين اللغتين العربية والتركية، حيثُ ساهمت في إبراز مواضيع جديدة مثل: الهوية والصراع الثقافي والتكيف مع المجتمعات الجديدة وغيرها كما ظهر في البحث. وقد أظهرت نتائج التحليل أنّ الأعمال الأدبية المترجمة تعكس هذه المواضيع بشكل واضح، كما بينت أهمية الترجمة كأداة لنقل الثقافات والمعارف بين المجتمعات، وتعزيز التفاهم المتبادل. وقد خلص البحث إلى أنّ الهجرة ساهمت بشكل كبير في تطوير حركة الترجمة الأدبية بين اللغتين، من خلال تنوع الموضوعات والدوافع، والتأثير والتأثر، والسياق الثقافي.

وقد توصل الباحثان إلى جملة من النتائج، أبرزها:

- ردم الهوة بين الثقافتين العربية والتركية من خلال تقريب النصّ التركي المترجم إلى القارئ العربي، والنصّ العربي المترجم إلى القارئ التركي، إضافة إلى بيان أوجه التشابه في الموضوعات والخلفيات الثقافية بين اللغتين، وتعريف القارئ العربي أيضًا بجانب مهم من جوانب الثقافة التركية، إضافة إلى تعريف القارئ التركي بالثقافة العربية، والأدباء العرب.
- ظهر من خلال تحليل دوافع المترجمة أنّ المترجمين صلة الوصل بين الثقافتين من خلال الأعمال الأدبية المترجمة، ووجدنا أيضًا تنوعًا في الأعمال الروائية المترجمة عن العربية، وقد عمد بعض المترجمون الأتراك إلى التنوع في الأعمال بحيث ينتمي كتابها إلى معظم الدول العربية.
- تحليل الكلمات والموضوعات ذات الصلة بالهجرة يكشف عن وجود تركيز على مفاهيم مثل الأمن، الدين، الغربة، المرأة، والثقافة وغيرها. وهذا يدل على أنّ الروايات تعكس القضايا الاجتماعية والثقافية التي تواجهها الشخصيات في سياق الهجرة.
- ظهر لنا من خلال التحليل أيضًا مدى مساهمة الهجرة في تطوير حركة الترجمة الأدبية بين اللغتين العربية والتركية من خلال زيادة الطلب على الأدب المترجم، وتنوع الموضوعات المطروحة، وتوسيع دائرة المترجمين، والتشجيع على التبادل الثقافي، وهذا أدى أيضًا إلى زيادة جودة الترجمة. فعلى سبيل المثال، فإن ترجمة رواية "موسم الهجرة إلى الشمال" إلى اللغة التركية، يمكن أن تعكس اهتمام المجتمع التركي المتزايد بمواضيع الهجرة والصراع الثقافي التي أثارها موجة الهجرة السورية إلى تركيا.
- ظهر لنا بعض الفروق الثقافية المشتركة في الروايات، وعلى سبيل المثال: ففي رواية "موسم الهجرة إلى الشمال"، تظهر أهمية الأسرة والروابط العائلية في الثقافة العربية، حيث يتم التركيز على دور الأب والأم في

حياة الشخصيات. وعلى غرار ذلك، تظهر رواية "ثلاث سنوات ونصف مع ناظم حكمت" أهمية الصداقة والوفاء في الثقافة التركية، حيث يتجلى ذلك في العلاقة القوية بين ناظم حكمت وأصدقائه. كما تبرز أهمية الدين في حياة الشخصيات في كلتا الروايتين، مع التركيز على القيم الإسلامية. وبالإضافة إلى ذلك، تظهر بعض العادات والتقاليد المشتركة، مثل الاحتفال بالأعياد الدينية والاحتفاء بالختان، مع اختلافات طفيفة في كيفية الاحتفال بها.

• ظهر لنا أيضًا الموضوعات التي ركزت عليها الأعمال الأدبية المترجمة ومدى علاقتها بالهجرة، إضافة إلى أثر الهجرة على الأعمال الأدبية المترجمة من خلال السياق الثقافي والدوافع وراء الترجمة والتأثير والتأثر ما بين الثقافتين العربية والتركية.

ويوصي الباحثان بما يلي:

- إقامة ورشات عمل ومؤتمرات ثقافية تجمع بين الكتاب والمترجمين.
- دعم الترجمة والنشر، خاصة الترجمات التي تعالج قضايا الهجرة والتفاعل الثقافي لتعزيز التفاهم والتقدير المتبادل بين الشعوب.
- تخصيص دورات تنظيمية للمترجمين من أجل ترجمة أفضل، ودقة أعلى.
- زيادة البحوث حول تأثير الهجرة في الأدب المترجم وتعزيز التعاون الثقافي بين البلدان.

المصادر والمراجع

- بوزرزور، سارة. التّرجمة والمثاقفة. وهران: مجلة البدر، المجلد: ٠٩، العدد: ٧، ٢٠١٧.
- بينيت، طوني؛ لورانس غروسبرغ؛ ميغان موريس. مفاتيح اصطلاحية: معجم مصطلحات الثقافة والمجتمع، ترجمة: سعيد الغانمي، بيروت: المنظمة العربيّة للتّرجمة، سبتمبر ٢٠١٠.
- حماد، أحمد. الترجمة الأدبية بين قيود النص وحرية الإبداع. الكويت: مجلة عالم الفكر، المجلد: ٣٠، العدد: ٤، إبريل-يونيو، ٢٠٠١م.
- الشيال، جمال الدين. تاريخ التّرجمة والحركة الثقافية في عصر محمد علي. مصر: دار الفكر العربي، "رسالة ماجستير"، ١٩٥١م.
- الصايب، سميرة. البعد الثقافي والاجتماعي في التّرجمة الأدبيّة؛ ترجمة الاستعارة في رواية "زقاق المدق" لنجيب محفوظ. الجزائر: جامعة الجزائر ٢، "رسالة ماجستير"، ٢٠١٢م.
- صدقي الدجاني، بسمة أحمد. دور الترجمة في حوار الحضارات: تجارب رائدة تركت أثراً بارزاً في المجتمع المتلقي. الأردن: مركز اللغات بالجامعة الأردنية، مؤتمر دور التّرجمة في حوار الحضارات، فلسطين: جامعة النّجاح الوطنيّة، ٢١ أكتوبر، ٢٠٠٧م.
- صوتشن، محمد حقي. الأدب العربي والتّرجمة والعولمة. مجلة الأدب، العدد ١٥٣٤، فبراير، ٢٠٢٣.
- صوتشن، محمد حقي. تجربتي الشّخصيّة في التّرجمة الأدبيّة، ضمن كتاب: التّرجمة وإشكاليّة المثاقفة، الدوحة: منتدى العلاقات العربيّة والدّولية في الدوحة، فبراير، ٢٠١٧.
- العبد، عبد الحكيم. حركة التّرجمة الحديثة: اتجاهاتها ومعطياتها في الأدب ومناهج البحث. ١٩٩٧م.
- عصفور، جابر. حول المشروع القومي للترجمة. الكويت: العربي، العدد: ٤٩٤، يناير، ٢٠٠٠.
- علماني، صالح. التّرجمة الأدبيّة شاقّة لكنّها ممتعة، ضمن كتاب "التّرجمة وإشكالات المثاقفة"، الدوحة: منتدى العلاقات العربيّة والدّولية، ط١، ٢٠١٤.
- فاطمة، لواتي. التّرجمة وحوار الثقافات. الجزائر: مجلة جسور المعرفة، المجلد: ٢، العدد: ١٦، ديسمبر، ٢٠١٦.
- المنصوري، بشير سعيد سهر. السياق الثقافي وتحليل النص. العراق: مجلة أبحاث البصرة، المجلد: ٣٠، العدد: ٢، ٢٠٠٦م.

Kaynakça

- Al-Abd, Abdü'l-Hakîm. *Modern Çeviri Hareketi: Yönleri ve Edebiyat ve Araştırma Yöntemlerindeki Buluşları*. 1997.
- Almânî, Sâlih. *Edebi Çeviri Zor Ama Eğlenceli, içinde: Çeviri ve Kültürleşme Sorunları*, Doha: Arap İlişkileri ve Uluslararası Forum, 1. Baskı, 2014.

- Asfûr, Câbir. *Ulusal Çeviri Projesi Üzerine*. Kuveyt: el-Arabî, Sayı: 494, Ocak, 2000.
- Bennett, Tony; Lawrence Grossberg; Megan Morris. *Anahtar Terimler: Kültür ve Toplum Terimleri Sözlüğü*, çev.: Said el-Ganemî, Beyrut: Arap Çeviri Örgütü, Eylül 2010.
- Bûzurzûr, Sâra. *Çeviri ve Kültürleşme*. Vahran: el-Bedir Dergisi, Cilt: 09, Sayı: 7, 2017.
- DAĞBAŞI, Gürkan ÖZCAN, Murat. *Kültür ve Turizm Bakanlığı TEDA Projesi Kapsamında Türkçeden Araççaya Yapılan Edebi Çevirilere Dair Bir İnceleme*, (İstanbul: İstanbul Journal of Arabic Studies, Cilt 5, Sayı: 1,65, 2020).
- Dönmez, Mustaf. *The Bibliography of Literary Works Translated from Turkish to Arabic with the Support of the TEDA Project by the Ministry of Culture and Tourism and the Ministry of Youth and Sports*, Conference: 2nd LOTUS International Language and Translation Studies, 2022.
- El-Mansûrî, Beşîr Saîd Seher. *Kültürel Bağlam ve Metin Analizi*. Irak: Basra Araştırmaları Dergisi, Cilt: 30, Sayı: 2, 2006.
- eş-Şâyib, Semîre. *Edebi Çeviride Kültürel ve Sosyal Boyut; Necib Mahfuz'un "Zukak el-Medak" Romanında Metaforun Çevirisi*. Cezayir: Cezayir Üniversitesi 2, "Yüksek Lisans Tezi", 2012.
- eş-Şeyyâl, Cemâl ed-Dîn. *Muhammed Ali Döneminde Çeviri ve Kültürel Hareketin Tarihi*. Mısır: Dar el-Fikr el-Arabî, "Yüksek Lisans Tezi", 1951.
- Hammâd, Ahmed. *Edebi Çeviri: Metin Kısıtlamaları ile Yaratıcı Özgürlük Arasında*. Kuveyt: Âlemü'l-Fikr Dergisi, Cilt: 30, Sayı: 4, Nisan-Haziran, 2001.
- Hardwick, Lorna. "Classical Texts", in Mona Baker and Gabriela Saldana (eds.), *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, Routledge, 2009.
- Lavatî, Fâtıma. *Çeviri ve Kültürler Arası Diyalog*. Cezayir: Cessûr el-Ma'rifet Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 16, Aralık, 2016.
- Savtçin, Muhammed Hakkî. *Arap Edebiyatı, Çeviri ve Küreselleşme*. el-Edeb Dergisi, Sayı: 1534, Şubat, 2023.
- Sidkî ed-Deccânî, Besme Ahmed. *Çevirinin Medeniyetler Arası Diyalogdaki Rolü: Alıcı Toplumda Belirgin İz Bırakan Öncü Deneyimler*. Ürdün: Ürdün Üniversitesi Dil Merkezi, Medeniyetler Arası Diyalogda Çeviri Rolü Konferansı, Filistin: en-Necah Üniversitesi, 21 Ekim, 2007.
- Suçin, Muhammed Hakkî. *Kişisel Edebi Çeviri Deneyimim*, içinde: *Çeviri ve Kültürleşme Sorunları*, Doha: Arap İlişkileri ve Uluslararası Forum, Şubat, 2017.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 30.11.2024 Kabul/Accepted: 27.01.2024

Diğer Makaleler/Other Articles, ss./pp. 353-370.

DİJİTALLEŞEN TÜKETİM TOPLUMUNDA SOSYAL MEDYANIN ROLÜⁱ

Gizem ERGÜLⁱⁱ, Kamil ŞAHİNⁱⁱⁱ

Öz

Üretim biçimine göre yapılan toplumsal ilişkiler, günümüzde tüketim biçim ve süreçlerine göre şekillenmeye başlamıştır. Tüketim her ne kadar iktisadi bir alanın konusu olarak algılsa da sosyal bir olgu olarak, yaşam için gerekli olan mal ve ürünlerin tüketilmesinden çok daha fazlasını ifade etmektedir. Fiziksel bir ihtiyacın karşılanmasından çok insan yaşamının merkezinde, yeni dünyanın ideolojisi olarak önemli bir yer işgal eden tüketim, sosyal medya uygulamaları ile küresel ve etkileşime dayalı karakteriyle yeni nesil kültür endüstrisi olarak işlemektedir. İnternet teknolojisindeki gelişmelere bağlı olarak tüketim toplumunun dijitalleşmesi ile tüketimin mekân ve zaman bir aradalığının çözülmesi, yapay zekâ ve algoritmalar temelinde sunulan kişiselleştirilmiş öneri sistemleri ile tüketimin dijitalleşme temelinde yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Sosyal medya algoritmaları kullanıcıya öngörülebilir bir siber dünya kurgulamaktadır ve bu doğrultuda tüketim tercihleri ve davranışları açısından önemli motivasyon sağlamaktadır. Gündelik yaşamın çevrimiçi kanallar aracılığıyla yeniden yapılması, sosyal medya ve siber topluluklar vasıtasıyla yeni grup ve arkadaşlık türleri oluşturmaktadır. Sosyal yaşamda vitrin, kolektif bir temsille ilişkili iken dijital yaşamda parçalanmış, hayali kolektif bir yapıya dönüşmüştür. Büyülü ve gösterişe dayalı sosyal medya; fantezilerle ve reklamlarla kuşatılmış gerçekliği örten göstergelerle, zaman- mekân birlikteliğine, yüz yüze etkileşime dayalı geleneksel tüketimin çözülmesine neden olmuştur. Sosyal medya tüketimin baş döndürücü bir faaliyet olarak çekiciliğini ortaya koymakta ve bu çekiciliğini kişiselleştirilmiş önerilerle desteklemekte, kurgusal dünyasında daha çok tüketmenin yollarını sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tüketim Toplumu, Dijital toplum, Sosyal Medya.

The Role of Social Media in the Digitalized Consumption Society

Abstract

Social relations, which are structured according to the mode of production, have started to be shaped according to the forms and processes of consumption today. Although consumption is perceived as the subject of an economic field, as a social phenomenon, it means much more than the consumption of goods and products necessary for life. Consumption, which occupies an important place as the ideology of the new world at the center of human life rather than meeting a physical need, operates as a new generation cultural industry with its global and interaction-based character with social media applications. Depending on the developments in internet technology, the digitalization of the consumer society and the dissolution of the coexistence of space and time of consumption necessitates the re-evaluation of consumption based on digitalization with personalized recommendation systems offered based on artificial intelligence and algorithms. Social media algorithms construct a predictable cyber

ⁱ Bu makale "Tüketim Toplumundan Dijital Topluma Tüketici Davranışlarının Değişimi: Üniversite Gençlerinin Çevrimiçi Alışveriş Tutumları" başlıklı hazırlanmakta olan doktora tezinden üretilmiştir.

ⁱⁱ Doktora Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji ABD, e-posta: gzm0691@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7023-4211.

ⁱⁱⁱ Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Felsefe Bölümü, e-posta: sahinkamil@kku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8208-3916.

world for the user and provide important motivation in terms of consumption preferences and behaviors in this direction. The restructuring of everyday life through online channels creates new types of groups and friendships through social media and cyber communities. While the showcase is associated with a collective representation in social life, it has been fragmented in digital life and turned into an imaginary collective structure. Magical and pretentious social media; With the indicators that cover the reality surrounded by fantasies and advertisements, it has caused the dissolution of traditional consumption based on the unity of time and space and face-to-face interaction. Social media reveals the attractiveness of consumption as a dizzying activity and supports this attraction with personalized recommendations, offering ways to consume more in its fictional world.

Keywords: *Consumer Society, Digital Society, Social Media.*

Extended Abstract

Digitalization is not only a technical process but also a social change process. Digitalization transforms traditional societal functions. In this respect, the cyber universe created by the internet, which has a central importance, affects daily life. In this research, it will be presented how consumption, which is changing, transforming and ultimately digitalizing in the world and in our country, has gained a new form of its own by destroying the old meaning dynamics. The digital world changes the flow of daily life practices. Digital processes are rebuilding society in the cyberspace and are being integrated into the real social world.

The extent to which the internet permeates our daily lives and the digitalization of lifestyles deeply affects the habits, communication and consumption behaviors of individuals. The importance of this study is the effort to reveal how digital technologies, which have affected our daily lives to this extent, change the face of the social through certain factors. Our online lives affect the nature of social reality. It aims to reveal how consumption is evolving, from the increasing power of information circulation, to the characterization of societies with "networks", from social networks formed with social media platforms to digitalized culture, fashion, marketing and the impact of the development and use of technology.

With the technological dynamics experienced in the last quarter of the twentieth century, the digital world based on informational, global and network organization has transferred consumption from traditional processes to digital processes with the principle of 'space of flows and timeless time'. Networks supported by microelectronic-based information and communication technologies organize production, consumption and distribution processes. This network-based economy, which has a central importance in the information society, is characterized by its own culture and institutions, just like historically different production forms. In this context, with the digitalization based on the information economy in consumption, it tries to associate daily consumption practices, socio-spatial relations and new media capabilities with a wide information device that predicts and simulates.

The digitalization of consumption is to examine how the information society interacts with the consumer society. Because the digitalization of consumption; It consists of changes in consumption spaces, processes, subjects and objects. The digitalized networked information society, consumption spaces and all-seeing panoptic surveillance models, restructure daily consumption practices and socio-spatial relations, and define the collapse of time and space.

Instead of the cultural homogeneity emphasized in the culture industry, which can be explained as the resemblance of everything that culture touches to each other and the spread of a single-type consumption culture, social media provides a massless and customized consumption environment. Developments in internet technology, the evolutionary development process of the Web, which constitutes an advanced step in providing users with easy access to information, and the Web 3.0 Semantic Web, have enabled information to be read by machines, effective use of data and the creation of personalized content. In this context, the structure called the filter bubble or echo chamber, as personal information systems, causes us to tend to follow social media accounts that have similar interests, tastes, beliefs and ways of thinking. When we evaluate it in terms of consumption, the social media industry operates as predictive marketing, such as monitoring the behavior of potential customers, a detailed understanding of individual interests and behaviors, and creating prediction sets based on past responses from users, which means reaching the weakest points of consumers and pushing them to overconsumption.

The fact that social media works as a consumption channel has caused the transformation and dissolution of traditional consumption practices; parallel to the development adventure of the Internet and Web 2.0, it indicates interaction-based consumption. In this respect, social media culture does not reflect a one-way data sharing; it shows that users are not only the recipients of messages but also their creators. Social media has caused a certain cultural transformation in society depending on the system of desires in new forms of meeting needs and in the creation of structures and lifestyles corresponding to them. This cultural transformation enables new and different forms of social interactions.

The analysis of users by using social network algorithms, big data and artificial intelligence, and their suggestions, attract the attention of social network users, and enable them to discover brands, products and services by offering new suggestions. Accordingly, instead of people finding the product they are looking for, products, brands and services are finding people.

Giriş

Tüketim, iktisadi olgulardan biri olarak, bireysel ve toplumsal etmenlerin en çok etkilediği, biçimlendirdiği alandır. Tüketim, her dönemde toplumsal yaşam içinde bir statü, yaşam tarzı göstermesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Chaney, 1999:24). Tüketim, biçim ve süreçleri çeşitli açılardan toplumsal ilişkilerin temel unsuru olarak nitelendirilebilir. Her türden mal veya hizmetin tüketimi, diğer insanlarla ilişki kurma, törensel faaliyetlerde bulunma, bireyin toplum içerisinde kendini ifade etme yolu gibi farklı biçim ve amaçlar taşımaktadır (Douglas ve Isherwood, 1999:83). Bourdieu'a göre tüketim, sosyal açıdan birey için yeniden üretim mekanizmasıdır. Birey, ekonomik, kültürel ve entelektüel düzeyde bir yaşam alışkanlığına sahiptir ve bu yaşam alışkanlıklarını sürdürme eğilimindedir. Birey, sahip olduğu sosyal sermaye çerçevesinde bu yaşam tarzını, yapmış olduğu her türden tüketimle sürekli hale getirir. Bakma- görme biçimleri, beğeni kategorileri, değerlendirme ve sınıflandırma ilkeleri bireyin içine doğduğu grup tarafından aktarılmaktadır (Bourdieu ve Wacquant, 2014: 118). Böylece tüketim tür ve tarzları, kültürel bir miras ve sosyal yaşam alışkanlığı özelliğini taşır.

Tüketimin sadece gereksinimlerin karşılanmasından öte gittikçe arzulara dayanan bir olguya doğru evrilmesinde; sistematik olarak psikanalitik süreçlerin devreye girmesi, bilincin manipüle edilmesi, tüketimin imaj, gösterge ve semboller tarafından pazarlanması önemli rol oynamıştır. Mekanik süreç olmanın ötesine geçerek tüketimin bir yaşam tarzı olarak sunulması önemli bir değişimi vurgulamaktadır. Tüketim artık olmak istediğimiz kimliğe bürünme noktasında zamanla işlevsel bir derinlik kazanmıştır (Öztürk, 2013:152). Postmodern açıklamalarda tüketim, kimliklerimizi inşa ettiğimiz materyalin kendisi olarak görülmektedir. Bu açıdan artık birey, kendini tükettiği şeyle özleştirmekte ve böylece aslında tükettiği şeye dönüşmektedir. Fakat tüketimin ana işlevi doyum sağlamak iken, günümüzde tüketimler gerçek bir tatmin sağlamaktan oldukça uzak hale gelmiştir (Bocock, 2009:118).

Tüketim olgusu, sosyal bilimlerde üç temel yaklaşımla ele alınmaktadır. İlk olarak, tüketim statü, sosyal hiyerarşi ve eşitsizlikle ilişkilendirilir. Veblen'in "gösterişçi tüketim" ve Bourdieu'nun "habitus" kavramları, tüketimin sınıfsal beğenilere göre şekillendiğini ve toplumsal eşitsizlikleri yeniden ürettiğini ortaya koyar. Habitus, bireylerin toplumsal sınıflarına göre şekillenen yaşam tarzlarını ve beğenilerini ifade ederken, tüketim pratikleri bireylerin toplumdaki yerini belirler (Bourdieu, 1998:8). İkinci olarak, tüketim kapitalist sistemin hedonistik yaşam tarzlarını ve ihtiyaçların manipülasyonunu teşvik ettiği bir araç olarak görülmektedir. Marcuse, bireylerin kimliklerini sahip oldukları ürünlerle tanımlamaya yönlendirildiğini ve bunun "tek boyutlu" bir yaşam tarzına neden olduğunu belirtir (Marcuse, 1990:8-11). Fromm, tüketim merkezli bu ideolojiyi bireyin tatminsizliğini artıran bir sistem olarak tanımlarken (Fromm, 2003:52), Giddens ve Sutton, reklamların bireylerde sürekli bir arzu ve tüketim döngüsü yarattığına işaret eder (Giddens ve Sutton, 2018: 150). Üçüncü olarak, tüketim bireyler ve gruplar arasında sembolik bir iletişim aracı olarak değerlendirilir. Baudrillard (2011), tüketimin toplumsal değerler sistemini yansıttığını ve bireyleri baskılayan bir kurumsal yapı oluşturduğunu savunur. Douglas ve Isherwood ise tüketimi, kültürel

mücadelenin verildiği bir alan ve sosyal yaşam sisteminin yapı taşı olarak tanımlar (Douglas ve Isherwood, 1999:87,73). Bu yaklaşımlar, tüketimin toplumsal, ekonomik ve kültürel boyutlarını geniş bir perspektifle ele almaktadır.

Sanayi öncesi tarım toplumlarında üretim, birey ve toplumun önemli ölçüde yaşamsal ihtiyaçlarının karşılanması amacı ile yapılan bir etkinlik görünümü sergilemektedir. Bu açıdan tüketim, toplumun büyük kesimi için temel ihtiyaçların karşılanması bağlamında yapılan bir etkinlik durumundadır. Sanayileşme, üretimi hızlandırırken üretim ve tüketimin amacını da değiştirmiştir (Bozkurt,2000:19-20). Üretimin amacı, salt ekonomik kar olurken, tüketimin amacı temel gereksinimlerin karşılanmasından sosyal prestij sağlama ve daha sonra da bireysel kimliklerin ifade edilmesi biçimine dönüşmüştür.

Tüketim toplumunun oluşumunu anlamak için üretim ve tüketim süreçlerinin tarihsel ve mekânsal dönüşümü irdelenmelidir. Tarımsal toplum modelinde üretim ve tüketim, genellikle yerel ve doğal kaynaklara dayalı olup küçük ölçekli ekonomik faaliyetlerle sınırlıdır. Bu dönemde sermaye birikimi ve ekonomik büyüme yavaş gerçekleşirken, üretim ve tüketim arasında doğal bir denge mevcuttu. Ancak sanayi devrimiyle birlikte, tarımsal gelişme, sermaye ve emek birikimi, iç ve dış pazarların oluşumu gibi önkoşullar, yeni tekniklerin kârlı bir şekilde uygulanmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönüşüm, sanayi dışı sektörlerde uygun koşulların sağlanmasıyla modern tüketim toplumunun ortaya çıkmasına ve güçlü etkiler yaratmasına olanak tanımıştır (Bourdelaıs, 1987:113-119). Üretim süreçlerinin daha verimli ve sistematik hale gelmesi, maliyetlerin düşmesi ve daha fazla kar elde etme motivasyonu tüketim toplumunun ortaya çıkmasına yol açan şartların oluşmasını önemli ölçüde sağlamıştır (Şahin ve Anık, 2017:3-5). İlerleyen süreçte üretim teknolojilerinin gelişmesini kitle iletişim ve ulaşım araçlarının gelişmesi takip ederek üretim metalarının daha geniş ve yaygın olarak kitlelere ulaştırılmasını ve pazarlanmasını mümkün hale getirmiştir. Bu süreç 20. Yüzyılda toplum bilimcilerin üzerinde sıklıkla durduğu, insanları belirli mal ve hizmetleri tüketmeye sevk eden bir medyanın oluşturduğu “kültür endüstrisi” kavramını ortaya çıkartmıştır.

Kültür endüstrisi kavramı, Adorno ve Horkheimer'in çalışmalarında iki temel nokta üzerinden şekillenmektedir. Birincisi, kültürel homojenlik prensibidir; medya araçları vasıtasıyla tek tip tüketim kültürünün yayılması ve ekonomik güç sahiplerinin etkisiyle kültürün standartlaşması sürecini ifade eder. Bu süreç, seri üretimin doğasıyla paralellik göstererek toplumsal yaşam pratiklerini belirli kalıplara sokmaktadır. İkinci temel nokta ise öngörülebilirliktir; tüketim alışkanlıklarının toplumsal konumu belirlediği ve bireylerin kategorize edildiği bir sistemi tanımlar. Bu sistemde reklam, kültür endüstrisinin ana dili olarak işlev görmekte ve tüketimi teşvik eden bir mekanizma olarak çalışmaktadır (Adorno ve Horkheimer, 2014).

Tüketim toplumunun kitle kültürü ve kültür endüstrisi kavramları üzerinden eleştirisini yapan Frankfurt Okulu temsilcileri, kitle iletişim araçları vasıtasıyla insanların algı ve düşüncelerinin belirlendiğini, belirli üretim nesnelere kullanımının sağlanması yoluyla

geçici popüler kültürler üretildiğini ve bireyin gerçek arzu ve isteklerinin farkına varmaksızın kitleye dayatılan veya popüler hale getirilen arzu ve isteklere sahip ve bunlara uygun biçimde yaşamayı tercih eden bir insan haline geldiğini düşünmektedirler (Bottomore,1997). Adorno'ya (2005:13) göre, kültür endüstrisinin ürettiği popüler kültür, sürekli değişme özelliği ile kendini göstermektedir. Moda denilen kavram, tüketimi sürekli hale getirmiş durumdadır. Makinalar aracılığı ile gerçekleştirilen seri üretim bireyi, makine gibi tüketen bir tüketim nesnesine dönüştürmüştür. Birey artık özne olma özelliğini kaybetmiş, bilinçsiz bir tüketim mekanizmasına dönüşmüş durumdadır.

Marcuse'a göre, modern üretim tarzında işçi, makinelerin parçası durumundadır. Teknolojik sistem, otomatik makineyi ideal mekanik düzenek olarak konumlandırırken, rasyonellik prensibi makine süreçleri üzerinden toplumsal gerçekliği şekillendirmektedir. Bu sistem, maksimum fayda ve rahatlığı vaat ederken, aynı zamanda sosyal ilişkileri düzenleyen bir kontrol mekanizması olarak işlev görmektedir. Tüketim nesnelere ise belirli yaşam tarzlarının taşıyıcısı haline gelmiş, Kirchheimer'in "tüketici ordusundaki tek boyutlu erler" olarak tanımladığı bireylerin ihtiyaçları, bilinç endüstrisi tarafından şekillendirilmektedir. Böylece çağdaş endüstriyel uygarlıkta özgürlük temelli yaşam tarzı yerini kontrol temelli bir yapıya bırakmış, reklamlar ve moda aracılığıyla kurgulanan yaşam tarzı, tek boyutlu düşünce ve davranış kalıplarının yerleşmesine neden olmuştur (Marcuse, 1978, 1990). İlerleyen süreçte kitle kültürünün üretilmesi ve daha etkili hale gelmesi, kitle iletişim araçlarının daha fazla yaygınlaşması ile daha kolay hale gelmiştir. Özellikle internet ve sosyal medya araçlarının kullanımı yaygın ve etkili kitle kültürünün gelişimine olanak sağlamış (Ritzer, 2013:92) ve gelinen noktada yaşamı deneyimleme ve keşfetme, kitle kültürünün rehberliğinde gerçekleştirilen tüketimlerle ilerlemeye başlamış ve yaşam, tüketim üzerinden anlamlandırılır hale gelmiştir (Adorno, 2005:13).

Dijitalleşen Tüketim Toplumu

Toplumsal değişme evrimsel bir süreç içerisinde gerçekleşmektedir. Bu evrimsel değişim sürecinin günümüz için son düzeyi ise dijital toplumdur. Her düzeyde toplumsal değişimler, eski geleneksel yapı unsurlarını ortadan kaldırarak yeni bir yaşam tarzı ve bu yaşam tarzına uygun yapıların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bauman'a (2020) göre içinde yaşadığımız toplumun yeni yaşam tarzı, düzensizlik, belirsizlik, esneklik, akışkanlık gibi özellikler taşımaktadır. İçinde yaşanılan bu yeni toplumsal düzende bireysel yetenek, düzensizliklerle yaşamaya cesaret ve akışkanlık içerisinde kendini geliştirebilmek olarak biçimlenmiştir (Sennet,2008: 65). Bilgi teknolojilerinin kuşattığı toplum içinde birey, sürekli online olmak durumundadır. İnternet, bireyleri birbirine bağlayan, aralarındaki iletişimi sağlayan dijital bir ağ oluşturmuş ve bu ağ üzerinden etkileşimlerin büyük kısmı gerçekleşmeye başlamıştır. Bu ağ, daha önce alışlagelmiş toplumsal ağlardan farklı olarak bireylere daha özgürce hareket etme, kendilerini ifade etme imkânı tanırken, istikrarlı ve tekil benlik sunumlarını da daha az gerekli hale getirmiştir (Maigret, 2014:329).

Tüketim toplumu olarak da bilinen çağdaş sanayi sonrası toplumlar, büyük ölçüde tüketimin dijital aygıtlar vasıtası ile yapıldığı dijital tüketim toplumlarına dönüşmüş durumdadır. Dijital tüketim toplumunda hakim olan dijital tüketim kültürü; modern toplumda teknolojik gelişmelerle birlikte ortaya çıkan ve bireylerin dijital platformlar aracılığıyla mal, hizmet ve içerik tüketim alışkanlıklarını şekillendiren sosyo-kültürel bir fenomen olarak tanımlanmaktadır. Bu kültürde dijital araçlarla günlük yaşam iç içe geçmiş ve dijital araçlar tüketimin ön eki haline gelmiştir (Cochoy, Licoppe, McIntyre ve Sörüm 2017:4-6). Artık bireyler tüketimlerini fiziksel pazarlar yerine ifade edilen dijital cihazlar üzerinden dijital pazarlarda yapma alışkanlığı kazanmaya başlamıştır.

Tüketimin dijitalleşmesi ile fiziki engellerin ortadan kalkması, siber alışveriş merkezleri ile çevrimiçi alışverişe yönelim, geleneksel tüketicileri dijital tüketicilere dönüştürmüştür. Bu dönüşümle birlikte dijital platformlar hem satıcı hem de tüketici için bir mecburiyet haline gelmiştir. Satıcı açısından müşterilerin ölçüm ve değerlendirmelerini hızlı, etkili ve kolay bir şekilde yapmasını sağladığı için her ölçekten işletmeyi bu siber alana çekerken; tüketici açısından rasyonel fayda, sosyal etkileşim ve oluşturulan kitle kültürüne uyumun verdiği tatmin çekicilik sağlamaktadır (Becan, 2021:56). Ağ toplumunun bir yansıması olarak dijital tüketim kültürü, anlık tatmin, kişiselleştirilmiş deneyimler ve sürekli erişilebilirlik gibi özellikleriyle karakterize edilmektedir. Dijital tüketim toplumunda tüketim, bilgi ekonomisine dayalı dijitalleşme ile, günlük tüketim pratiklerini, sosyo-mekânsal ilişkileri ve yeni medya yeteneklerinin tahmin ve simüle eden geniş bir bilgi aygıtıyla ilişkilendirilmektedir (Castells, 2010:77). Böylece dijitalleşen tüketim, bireylere çok çeşitli alternatifler ve kişiselleştirilmiş ürün ve hizmetler için esnek süreçler, organizasyonel yapılar sunmaya başlamıştır. Gerek hedef kitleye özgü gerekse bireysel olarak spesifik bilgi verme mekanizmaları, kişiselleştirilmiş tavsiye algoritmaları dijital yollarla tüketimi arttırmaktadır (Davis, 1987:140). Dijital cihazların, kişisel alandan sosyokültürel alana geçişi, internet ve günlük yaşamın melezleşmesi, dijital tabanlı siber tüketimde verilerin önemini hem satıcı hem de tüketici açısından arttırmıştır.

Tüketimin dijitalleşmesi, “bilgi toplumu” ve “tüketim toplumu” kavramsallaştırmalarının hibrit biçimi olarak nitelendirilebilecek dijital tüketim toplumunu ortaya çıkartmıştır. Tüketimin dijitalleşmesi; tüketim mekanlarında, süreçlerinde, öznelinde ve nesnelinde meydana gelen değişikliklerden oluşmaktadır. Dijitalleşmiş ağ bağlantılı bilgi toplumu, ‘tüketim mekanları’ (Urry,1999) ve ‘her şeyi gören’ panoptik gözetim modelleri (Foucault,1992) ile günlük tüketim pratikleri ve sosyo- mekânsal ilişkileri yeniden yapılandıran, zaman- mekân çöküşünü de tanımlamaktadır.

Tüketimin dijitalleşmesiyle birlikte tüketici veya birey, kendi özgür iradesine ve aklına sahip rasyonel ve psikolojik bir özne olarak değil, arzuları ‘büyük güçler’ tarafından şekillendirilen otomatik bir özne olarak değerlendirilmektedir. Otomatikleşen birey, kendine verilen uyarılara istenildiği gibi otomatik tepkiler ve geri bildirimler vermektedir. Günlük dijital yaşamımızın algoritmik olarak seçilmiş içeriklerle dolu olduğunu vurgulayan Bucher (2017:30-42), Facebook kullanıcılarının haber akışının bir parçası olarak algoritma

farkındalığını incelemiştir. Bu yolla kullanıcıların algoritmaları günlük yaşamda nasıl anladıkları ve deneyimlediklerini ortaya koymayı amaçlamış, matematiksel bir tarif yerine algoritmanın üretmeye yardımcı olduğu ruh halleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Algoritmaları, yalnızca soyut hesaplama süreçleri değil aynı zamanda toplumsal yaşamı çeşitli derecelerde şekillendiren, insanların deneyimlediği şeyler olarak niteleyen Bucher, bu algoritmik profillemeye biçimleri ile bireysel kimliklerin sürekli yeniden yapılandırıldığını ve kişiselleştirilmiş gözetimin yapıldığını vurgulamaktadır.

Dijital tüketim toplumunun temel özelliklerinden biri olan şeffaflık, her anlamda bireysel mahremiyetin ortadan kalkması ve her şeyin görünür olmasını içermektedir. Byung-Chul Han'ın (2017) ifadesiyle şeffaflık, hizaya getirmenin yeni adıdır. Şeffaflık ötekinin sesini kısar, asimetrik ilişkileri ortadan kaldırır ve aynılığın cehennemini kurgular. Sosyal medya dijital panoptikon gibi işler ve bireyi veritabanına dönüştürür; tavsiye algoritmaları, kişiselleştirilmiş öneriler kullanıcıları yankı odasına hapseder ve farklı sesleri duymasını engeller. Şeffaflık toplumsal süreçleri kapsayan ve köklü bir değişikliğe uğratan sistemik bir zorlama olarak nitelendirilir ve dijital tüketim toplumu bireyden bu şeffaflığı talep etmektedir.

Dijital tüketim toplumu, her ne kadar özgürleştirici olarak nitelendirilse de internetin temelde buna hizmet etmediğini göstermektedir. Algoritmalar, akılcılığın akıldışılığına bağlı olarak; Bauman'ın bahçe metaforunda, Ritzer'in McDonaldlaşma paradigmasında olduğu gibi homojen bir yapı sunmaktadır (Bauman ve Leon, 2016:137; Bauman, 2018:166). Böylece dijital tüketim toplumunda, dijital aygıtlar içerisine hapsedilen günlük yaşam ve bunun sonucu oluşan dijital kültür, bireyi bu kültüre uygun beğeni ve davranışlara zorlamaktadır.

Tüketimde önemli bir parametre olan zaman sınırlılığının teknolojik gelişmeler ile ortadan kalkması geleneksel ve modern zamanda tüketimi farklılaştırmıştır. Geleneksel tüketim, insanların herhangi bir tüketim metasına ulaşmak için zaman-mekân engeline takılması olasılığını önemli ölçüde içermekteydi. Dijital aygıtlar ile gerçekleştirilen tüketim ise değişimin hızı ve kapsamını ortaya koymaktadır. Artık evlerimiz tüketim mekanlarına dönmüş durumdadır (Ritzer, 2000). Dijital aygıtlar ile gerçekleştirilen alışveriş, geleneksel alışveriş ilişkilerini neredeyse ortadan kaldırmıştır. Dijital alışveriş merkezleri, bireyin bulunduğu mekândan ve algıladığı zamandan bağımsız olarak günlük yaşamının her anında hemen yanında belirmeye başlamıştır. Artık bireyin en mahrem alanı olan evi dahil günlük yaşamını sürdürdüğü yer, yeni nesil tüketim merkezi durumuna dönmüştür.

Dijital Tüketim Toplumunda Sosyal Medya

McLuhan (2022) *Gutenberg Galaksisi Tipografik İnsanın Oluşumu* başlıklı eserinde 15. yüzyılda yaygınlaşmaya başlayan matbaanın toplumsal yapının dönüşümünde oynadığı rolü açıklamış ve 'araç mesajdır' (*medium is the message*) ünlü sözüyle medyanın içinde yaşadığımız dünyayı dönüştürme gücünü ve teknolojinin insana yeni bir düşünme sistemi aktardığını vurgulamıştır. Matbaa ile sözlü kültürün yerini yazılı kültürün alması ve elektronik medya araçları ile de modern dünyada yeniden kabileselliğe dönüş ile küresel bir köyde yaşamın kapıları açılmıştır. Castells (2001) *İnternet Galaksisi* başlıklı eserinin açılış bölümünde

McLuhan'ın 'araç mesajdır' (*medium is the message*) ifadesini, 'ağ mesajdır' (*The Network is the Message*) şeklinde dönüştürmüştür. Bu tespit ağ üzerinde günümüzde hakim olan sosyal medya platformlarının birey ve günlük yaşam üzerindeki etkisini göstermesi açısından son derece önemlidir. Artık günümüzde internet tabanlı iletişim, toplumsal yaşamın yeni yaşam tarzını, dijital toplumun örgütsel biçimini oluşturmaktadır. Bu ağ üzerinde oluşan farklı sosyal, ekonomik, teknolojik veya siyasal etkilere sahip kurumsal yapılanmalar gibi işlemeyen sosyal medya, Facebook, Instagram, Twitter, TikTok gibi dijital platform uygulamaları üzerinden işlemektedir.

İnternetin dijital toplumda iletişim dünyasını şekillendiren ağ yapılanması, toplumsalın çevrimiçi olarak yeniden inşası sürecini başlatmıştır. Bu süreçte, bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler, sanal gerçeklikler oluşturmaktan ziyade gerçeği sanallaştırmaya başlamıştır (Castells, 2010:497). Zaman ve mekânın ayrılması toplumsal ilişkileri bağlamlarından çıkararak sanal bir alana taşımaktadır. Tarihsel gelişimin süreksizliği dolayısıyla zaman ve mekânın sanallaşması, geleneksel olanın çözülmesini, geleneksel sınırların aşılmasını vurgulamaktadır. Bu açıdan gelenekselle kopuşa neden olan faktörler; değişimin hızı, kapsamı ve modern kurumların doğasıdır (Giddens, 2012:13). Bu faktörlere bağlı olarak büyüme ve gösterişe dayalı sosyal medya; fantezilerle ve reklamlarla kuşatılmış gerçekliği örten göstergelerle, zaman- mekân birlikteliğine, yüz yüze etkileşime dayalı geleneksel tüketimin çözülmesine neden olmuştur. Geleneksel medya araçlarının bireyi tüketime yönlendirme, manipüle etme gücü dijitalleşme ile artmıştır. Artık tüketilen sadece fanteziler haline gelmiştir (Baudrillard, 2013:24-25).

Dijital toplumlarda sosyal ağlar ile zaman- mekân sınırlamaları önemsizleşerek yüz yüze iletişim ihtiyacı ortadan kalkmıştır. Ağ iletişimi ile ağ üyeleri arasındaki bilgi akışındaki engellerin ortadan kalkması, sosyal ağların günümüzdeki önemini arttırmıştır. Sosyal ağların bireyin günlük yaşamının her anında yer alması satıcıların bu ağları tüketim aracına dönüştürmesine yol açmıştır. Böylece tüketim açısından önemli bir dönüşüm yaşanmış ve dijital tüketim süreçleri sosyal medya platformları üzerinde işletilmeye başlanmıştır.

Sosyal medyanın tüketim kanalı olarak çalışması, geleneksel tüketim pratiklerinin dönüşmesine, çözülmesine neden olmuş ve özellikle Web 2.0' la birlikte kullanıcı etkileşimini temel alan ağ teknolojisinin geliştirilmesi, dijital tüketim olgusunun gelişmesini sağlamıştır. Böylece bu mantıkla inşa edilen dijital sosyal medya ve aygıtları tek yönlü bir veri paylaşımını yansıtmak yerine kullanıcıların, mesajların alıcısı değil aynı zamanda yaratıcısı olduğu platformlar olarak tasarlanmışlardır. Sosyal medya, ihtiyaçların karşılanmasının yeni biçimlerinde ve bunlara karşılık gelen yapıların ve yaşam tarzlarının yaratılmasında, arzular sistemine bağlı olarak toplumda köklü kültürel dönüşümlere neden olmuştur. Bu kültürel dönüşüm sosyal etkileşimlerin yeni ve farklı biçimlerine olanak tanımıştır (Grebosz, Siuda ve Szymanski, 2016:24).

Modern toplumun metalaşmasını semiyotik temalar üzerinden karmaşık ikna edici imgeleme ağıyla medya içeriğinin özü olarak gören Wernick (1991), medya sistemi,

ideolojisini toplumsal anlamla yüklü kültürel semboller olarak sunmaktadır. Buna bağlı sembolleşmiş metalar reklam yoluyla “kendini kültürel bir olgu haline getirmeye çalışarak geçerli kılmanın yollarını arayan bir kurgu” yoluyla tüketiciyi çekmektedir. Bu açıdan sembolik metalar yoluyla görünür olma çabasının bir yolu olarak sosyal medya, geleneksel medyadan farklı olarak kusursuz imajların baştan çıkarıcı bir yolla sunulmasını ve promosyon kültürünün etkisinin artan katsayısını ve retorik biçimini vurgulamaktadır. Birey bu akışkan, sembolik sistem içinde serbestçe gezinebilmektedir.

Sosyal medya, markaların reklam ve pazarlama stratejilerini büyük ölçüde bu platformlar üzerinden gerçekleştirdikleri bir alan olmuştur. Çünkü tüketici tutum ve davranışlarına yönelik geri bildirimleri analiz etme, markalara yönelik farkındalığın oluşması, ürün geliştirme ve marka imajını geliştirme fikirleri, satış alanında *influencer* etkisi gibi fiziksel tüketimin yerine işlevsel bir fayda sağlanmaktadır. Tüketim toplumunun dijital bir karakter kazanmasıyla sosyal medya, tüketim kanalı olarak tercih edilmektedir. Çünkü satıcı ve alıcı arasındaki tek yönlü iletişimin doğası değişmiştir. Sosyal medya bir eğlence ve tüketim kanalı olarak faaliyet göstermekte; “geniş ve hedeflenebilir erişim, hızlı içerik oluşturma, ölçümlenebilme, düşük maliyet, zaman ve mekân sınırlamasının olmaması ve çoklu çevrimiçi yapıya sahip olması” sosyal medyanın siber alışveriş merkezi olarak işlemesine olanak sağlamaktadır (Çakın, 2018: 196).

Sosyal medyanın paylaşım kültürü çerçevesinde kişi tükettiklerini kolay bir şekilde sergileme imkanı bulmaktadır. Byung Chul-Han (2017:29) şeffaflık toplumu tanımıyla, ‘toplumsal süreçlerin bütününe kapsayan ve onları köklü bir değişikliğe uğratan sistemik bir zorlama’ olarak şeffaflığın insanı camlaştırdığını ve teşhir zorlamasına gönüllü katılım sağladığını vurgulamıştır. Sosyal ağların kullanımı, bireylerin duygularını oldukça etkilemekte ve bireyler duygularını, inanç ve düşüncelerini, beğeni ve davranışlarını bu ağlar üzerinden başkalarıyla isteyerek paylaşmaktadırlar. Bireyler temel ilke olarak sosyal medya üzerinden özellikle tüketim içerikli özel hayatlarını sergilemelidir, her şey görünür, ifşa edilir olmalıdır. Sosyal medya beğeni kültürü bağlamında ‘hayat instagramlanabilir olmalı’ (Han, 2022 :15), olumsuz yönleri törpülenmelidir, bu da sosyal medyanın anestezi bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu anestezi etki her şeyin ‘beğendim’ kılıfı içine sokulmasına, acının baskılanmasına, yaşamın anlamdan arınmasına ve tüketim merkezli siber dünyanın kapılarının açılmasına ve tüketimin körüklenmesine yol açmaktadır.

Geleneksel medya araçlarının aksine dijital sosyal dünyada birey katılımcı, etkileşimli, aktif bir yapıya sahiptir. Sosyal medya bir vitrin görünümündedir. Kişinin kendi gözlemci kümesine göstermek istediklerini sunduğu, performans sergilediği sanal bir sahne durumundadır. Bu sahnede birey, gerçek ya da sahte istediği benlik sunumunu gerçekleştirebilir. Sosyal yaşamda vitrin, kolektif bir temsille ilişkili iken dijital yaşamda parçalanmış, hayali kolektif bir yapıya dönüşmüş olabilir. Sosyal medyanın hayali kolektif yapısı her çeşit işareti ve eseri üreten yaşam biçimi olarak kültürün, habitusun dijitalleşmesini ortaya koymaktadır (Goffmann, 2014: 38). Böylece dijital toplumda sosyal medya, geleneksel

kültür ve geleneksel tüketim alışkanlıklarına en büyük meydan okumanın yapıldığı alan olarak değerlendirilebilir.

Sosyal medya dijital kodlar (takipçi, beğeni sayısı) üzerinden sosyal sermayeyi yansıtmaktadır. Bu açıdan dijitalleşen benlikler sosyal ağların habituslarına göre kurgulanmaktadır. Facebook arkadaşlarla iletişimin; Twitter siyasi görüşlerin, kültürel sermayenin; Instagram özel yaşamın, özçekimin, gösterişin; LinkedIn ise eğitimin, mesleki özelliklerin çevrimiçi alana aktarıldığı profilleri sergilemektedir (Güzel, 2016:82-97). Sosyal medya kullanıcıları bu sosyal ağlarda sahip oldukları habitusa ve sermaye türlerine göre bu platformlar üzerinde kendi görünürlüklerini düzenlemektedir. Düzenlenen bu görünürlükler her bir platform konseptlerine özgü olarak tüketim mekanizmaları da içermektedir.

Sosyal medyanın gösteri dünyasında kimlikler sürekli değişen, akışkan bir tarza sahiptir. Dijital dünya, fantezilerle ve reklamlarla kuşatılmış gerçekliği örten göstergelerle tüketimin baş döndürücü bir faaliyet olarak çekiciliğini ortaya koymaktadır. Bu çekiciliğin temelinde ağ bağlantılı dünyanın, benliğin sunumunu yeni bir seviyeye taşıması yatmaktadır. Solomon'un (2021) 'bukalemun tüketici' ifadesiyle vurguladığı gibi sosyal medya bireye kimliğini dilediği gibi kurgulama, maskeleyme imkânı sunmaktadır.

Goffmann'ın dramaturji kuramı çerçevesinde sosyal yaşamda benliğin sunumunu (*self-presentation*) sosyal medyada kullanıcı kimlikleri üzerinden değerlendirmek mümkündür. Sosyal medya profilleri kullanıcılara kendilerini istedikleri gibi sunma, temsil etme imkânı vermektedir. Kendini tanıtmaya faaliyeti, izlenim denetimi tarafından uygun görülen ya da görülmesi muhtemel davranışlar üzerinden sergilenen performanslar ile ortaya konulmaktadır. Kişinin kendini tanıtmaya sürecinin toplumsal bağlamdan bağımsız olamayacağı ve içine doğduğu toplumsal değerlere bağlı şekillenmesi sosyal medya kültürünün tüketim toplumu bağlamında, çevrimiçi tüketim alanı olarak işlemesine ve kullanıcının tüketim perspektifinde performansını resmetmesine imkân tanımaktadır. Dijitalleşen tüketim toplumu bağlamında bireyin tüketim üzerinden kurduğu kendiliğin inşasında sosyal medya simülark evreni bireyin imaj yaratma, karakter canlandırma açısından sahne konumundadır (Goffman, 2014). Bu açıdan önemi olan nokta benliğin sahibinin önemsizleşmesi ve gösterge, imaj değerlerin ön plana çıkmasıdır.

Dijitalleşen tüketim toplumunda, sosyal medyanın gündelik yaşamın bir uzantısı haline gelmesi tüketimi kendi bağlamı içinde açıklamaktadır. Teknolojik kazanımlar dikkate alındığında bireyin ihtiyaçları hesaplanabilir, tahmin edilebilir bir hale gelmiştir. Sosyal medya manipülatif bir araç olarak tüketimi körüklemektedir. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişimiyle tüketimin fiziksel bağlamından kopartılması, zamansal ve uzamsal bir aradalık, çevrimiçi kanallar tarafından tüketicilerin aktif olması yanında siber alışveriş merkezlerinin de kişiselleştirilmiş öneri algoritmaları ile daha aktif bir şekilde siber dünyada var olmasını sağlamaktadır.

Sosyal medya kitesiz ve özelleştirilmiş bir tüketim ortamı sağlamaktadır. İnternet teknolojisindeki gelişmeler, kullanıcıların bilgiye kolay erişimini sağlamanın gelişmiş bir

basamağını oluşturan Web'in evrimsel gelişim süreci, Web 3.0 Anlamsal Web (Semantik Web) ile bilginin makineler tarafından da okunabilir hale gelmesi verilerin etkili bir şekilde kullanılması ve kişiye özel içeriklerin oluşması sağlanmıştır. Bu doğrultuda filtre balonu ya da yankı odası adı verilen yapı kişisel bilgi sistemleri olarak, bizimle benzer ilgi alanlarına, zevklere, inancıya, düşünce biçimine sahip sosyal medya hesaplarını takip etme eğiliminde olmamıza sebep olmaktadır. Tüketim açısından değerlendirdiğimizde de potansiyel müşterilerin davranışlarını izlemek, bireysel ilgi alanları ve davranışları hakkında ayrıntılı bir anlayış, kullanıcıların geçmişte verdikleri yanıtlara dayanan tahmin kümeleri oluşturma gibi sosyal medya endüstrisi öngörücü pazarlama olarak işlemektedir (Christl, 2017). Böylece tüketicilerin en zayıf noktalarına ulaşılabilen, aşırı tüketime bireyler yönlendirilebilmekte ve tüketimin sürekliliği sağlanmaktadır.

Sosyal medya her ne kadar kullanıcı tarafından oluşturulan bir alan olarak görülse de aslında kullanıcı bu alanda sınırlandırılmış durumdadır. Sosyal medya, tüketim toplumunun bir izdüşümü, yeni sosyalleşme biçimi olarak işlemekte ve tüketim kültürünü sosyal içeriklerle desteklemektedir. Sosyal medyanın kompakt hali tüketim tercihleri, beğenileri açısından çevrimiçi kültürel dünyada bireyselleştirilmiş ağlarla faileri baskılayarak yönlendirme gücü artmıştır (Güzel, 2016:88). Sosyal medya platformları aracılığı geleneksel kültür endüstrisi yerine alt kültür endüstrileri ve daha da ötesi bireysel kültür endüstrileri oluşturulmaya başlanmıştır. Adorno, astroloji eleştirisinde tüm insanların on iki burçla sınıflandırılması ve insanların da bunlara inanmasını akıl tutulması olarak yorumlamıştı. Fakat gelinen durumda dijital sosyal ağlar çeşitli algoritmalarla bireyleri sınıflandırmakta ve bu sınıflandırma ekseninde onlara çeşitli tüketim önerileri sunmaktadır. Bu durum günümüzde akıl tutulmasının rasyonalize edilmişin göstermesi olarak nitelendirilebilir.

Dijital tüketim toplumunda markalar, tüketiciler hakkında daha çok bilgiye sahiptir ve bu da tüketici davranışlarının daha ayrıntılı analiz edilmesine yardımcı olmaktadır. Sosyal medyanın bir alışveriş merkezi olarak işlemesinin altında; iş, bilgi, teknoloji ve insan faktörlerinin entegre olması yatmaktadır. Tüketicileri etkilemek için sosyal bağların gücünden yararlanmayı amaçlayan sosyal medya, e- ticaret yerine sosyal ticareti (*social commerce/s-commerce*), kullanıcı etkileşimlerini ve kullanıcı tarafından oluşturulan içeriği, çevrimiçi aktiviteleri desteklemektedir. Sosyal medya, çevrimiçi alışverişe ağızdan ağıza (*word of mouth*) pazarlama yoluyla yeni bir etkileşim kapısı açmıştır. Tüketici yorumlarını, beğenilerini içeren paylaşımlarla sosyal medya kullanıcıları çevrimiçi alışverişe yönlendirilmekte, tüketimin bir nevi salgın halinde tüketici davranışları üzerinde kayda değer bir etki uygulama gücü bulunmaktadır (Zhang ve Benyoucef, 2016). Web 2.0'in ideolojik ve teknolojik temelleri üzerine inşa edilen sosyal medya, dijital toplum çağında sosyal unsurların etkili bir şekilde kullanılmasına yönelik güvenilir bir ortam yaratmaktadır. Potansiyel tüketicilerin tanımadıkları veya güvenmedikleri yabancılara değil, arkadaş veya takip edip beğendikleri *inflencer* hesapları kişilerin satın alma kararlarında oldukça etkili olmaktadır. Sosyal medya endüstrisi, tüketim ekseninde kendi özgün, çevrimiçi dünyasını kurgulamakta ve "gösteri toplumunun imaj üretim mekanizması" olarak işlemektedir (Aydın, 2020:2575).

Sosyal medyanın herkesin birbirini gözetlediği gösteri dünyasında gözetim de farklı bir boyuta evrilmekte, yeni bir panoptikon türü ortaya çıkmaktadır. Sosyal medya meta fetişizmini aklayan bir sistem olarak işlemekte ve tüketim bir yaşam ideolojisi olarak sunulmaktadır. Metaların gösterge işlevi ön planda olup tüketimin temposu kullan-at kültürü ve arzuları üzerinden alevlenmektedir. Bu çevrimiçi alanda herkes gösterinin üreticisi konumdadır ve bu durum gözetim olgusuna, dijital bağlamda yeni bir anlam kazandırmaktadır. İnternet, ne kadar özgür bir dünya profili sunsa da teknolojik alt yapı dijital gözetim mekanizması, bir panoptikon yaratmaktadır (Aykaç, 2006:31; Aydın, 2020:2580). Sosyal medyada geçirilen süre ve sosyal medyanın “dikizleme kültürü” (Niedzviecki, 2010) ve “şeffaflık dayatması” bağlamında hayatımızı kamuya açmamız dikkate alındığında kişilerin bu panoptikona gönüllü katılımı tüketim toplumunun sosyal medya endüstrisi bağlamında nasıl işlediğini ortaya koymaktadır (Han, 2017).

Sosyal medyanın dijital bir panoptikon gibi işleyen yapısını Bilgici (2023), yapay zekâ ve algoritmik kültür bağlamında değerlendirmiş ve yapay zekâ teknolojisinin sosyal medyayı gelecekte nasıl şekillendireceği üzerinde durmuştur. Web 2.0 sosyal medyanın etkileşim dünyasını tanımlarken Web 3.0 ise algoritmalar ve yapay zekâ ile şekillenen sosyal medyayı tanımlamaktadır. Kişiselleştirilmiş sosyal medya deneyimleri kullanıcıların tüketim tercihleri üzerinde isabetli sonuçlar ortaya koymakta, tüketim davranışlarına yön vermede önemli bir motivasyon kaynağı olarak işlemektedirler.

Sosyal medya veriye dayalı ikna yöntemini kullanmaktadır. Sosyal medya ile tüketimin çevrimiçi kanallar dolayısıyla tüketime yönlendirmesi için geçmiş davranışsal psikoloji yöntemlerinin algoritmalara geçtiği görülmektedir. Algoritmalar kullanıcının seçimine uygun tüketim dünyasını kurgulamaktadır. Tüketim toplumunun dijital karakter kazanması ile internet teknolojisinin sosyal dünyayı kendi dinamikleri doğrultusunda yeniden inşa etmesi, tüketimin dijital bağlamda yeniden okunmasını gerekli kılmaktadır. Yapay zekâ ve algoritma uygulamalarının tüketim kültürü bağlamında sosyal medya kanallarının “reklamın etkililiğini artırma, tüketicinin beğeni tercihlerini etkileme, tüketim davranışlarını olumlu bir biçimde yönlendirme” açısından etkisi ve kapsamı artmıştır (Özkök-Şişman ve Temelli-Coşgun, 2024:160).

Yeni medyanın güçlü özellikleri “etkileşim”, “eşzamanlılık” ve “kitlesizleştirme” başlıklarıyla yeni bir anlam dünyası yaratmıştır. İnternet teknolojisinin gelişimi sosyal medyayı gündelik yaşam içinde önemli bir konuma getirmiştir (Williams, Rice ve Rogers,1988:70). Sosyal medya teknolojik kazanımları doğrultusunda kullanıcıları aktif bir şekilde analiz etmekte, etkileşimler ile kullanıcıların bıraktığı dijital izler doğrultusunda sunduğu kişiselleştirilmiş önerilerle tüketime yönlendirmektedir.

Sonuç

Tüketimin toplumsal ve bireysel boyutlardaki dönüşümü, basit bir ihtiyaç giderme eyleminden karmaşık bir sosyo-kültürel fenomene evrilme sürecini yansıtmaktadır. Sanayi devrimi öncesi dönemde temel ihtiyaçların karşılanmasına yönelik olan tüketim, sanayileşme

ile sosyal prestij ve kimlik inşasının bir aracı haline gelmiştir. Bu dönüşüm, üretim teknolojilerindeki gelişmeler, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ve küresel pazarların oluşumu ile ivme kazanmıştır. Tüketim olgusu, statü ve sosyal hiyerarşi ilişkileri, kapitalist sistemin hedonistik yaşam tarzlarını teşvik eden bir araç olarak tüketim ve sembolik iletişim aracı olarak tüketim boyutları ile incelenmektedir. Frankfurt Okulu temsilcilerinin eleştirel yaklaşımı, kitle iletişim araçlarının bireylerin algı ve düşüncelerini belirlediği, popüler kültür aracılığıyla tüketim kalıplarının dayatıldığı ve bireyin özne olmaktan çıkıp nesneye dönüştüğü bir süreci tanımlamaktadır.

Dijital tüketim toplumu, geleneksel tüketim kalıplarından farklı olarak, zaman-mekân sınırlamalarını ortadan kaldıran, kişiselleştirilmiş deneyimler sunan ve algoritmaların yönlendirdiği yeni bir tüketim kültürü yaratmıştır. Bu dönüşüm, Byung-Chul Han'ın şeffaflık kavramı üzerinden analiz edildiğinde, bireysel mahremiyetin aşınması ve dijital gözetimin artması gibi önemli sosyal sonuçlar doğurmaktadır. Dijitalleşen tüketim kültürünün karakteristik özellikleri arasında anlık tatmin, sürekli erişilebilirlik ve kişiselleştirilmiş deneyimler ön plana çıkmaktadır. Tüketimin dijitalleşmesi, "bilgi toplumu" ve "tüketim toplumu" kavramlarının hibrit bir formunu ortaya çıkarmıştır. Bu yeni form, tüketimin mekanlarında, süreçlerinde, öznelerinde ve nesnelere köklü değişiklikler yaratmıştır.

Dijitalleşme süreci medyanın yapısını da değiştirmiş ve dijital sosyal medya ortaya çıkmıştır. İletişim teknolojilerinin gelişimi ve Web 2.0'in sunduğu etkileşimli platformların yaygınlaşması, geleneksel medya anlayışını temelden değiştirmiştir. Kullanıcıların pasif alıcı konumundan aktif içerik üreticisi konumuna geçmesi, demokratik katılım ve ifade özgürlüğü açısından yeni olanaklar sunmakla birlikte, dijital gözetim, mahremiyet ihlalleri ve dezenformasyon gibi yeni sorun alanlarını da beraberinde getirmiştir.

Dijital sosyal medya platformları, bireyler arası etkileşim üzerindeki gücünü, tüketim toplumunun günümüzde aldığı biçim olan dijital tüketim toplumunun temel prensipleri bağlamında bireyleri tüketime yönlendirmekte etkin bir biçimde kullanılmaktadır.

Temelde birbirleri ile yüz yüze etkileşim imkân ve kolaylığı bulunmayan bireyler arası karşılıklı etkileşim ve iletişim sağlama avantajı sunarak ortaya çıkan sosyal medya platformları, tüketim toplumunun kültürüne uygun olarak bireylerin tüketimlerini sergiledikleri bir gösteri alanına dönüşmüştür. Tüketimlerin sergilenmesi başlı başına tüketimi teşvik edici bir unsur olmakla birlikte, sosyal medya platformları satıcılar için de cazip bir reklam alanı olma potansiyeli sergilemiştir.

Geliştirilen algoritmalar vasıtasıyla bireylerin arzu istek ve eğilimlerinin çözümlenmesi, kitlesel reklamların yanında bireye özgü tüketim mal ve hizmetlerinin reklamlarının sosyal medya platformlarında yer almasını sağlamıştır. Dijital sosyal medya platformlarında oluşturulan dijital etniklikler, yeni kimliklerin ve bu kimliklere uygun tüketim alışkanlıklarının oluşmasına yol açmıştır. Satıcılar, yeni ürünleri belli bir kimliğin ifadesi olarak dijital sosyal medya araçları üzerinden sunarak bu ürünlerin tüketilmesini

kullanıcılar açısından dijital etnik kimliklerinin zorunlu ifadesi biçimde algılamalarını sağlamaktadırlar.

Dijital sosyal medya platformları tüketim üzerinde otokontrol mekanizması sağlamış durumdadır. Artık bir ürünün tüketilip tüketilmediği sosyal medya paylaşımları vasıtasıyla denetlenmektedir. Bireyler satın aldıkları ürün veya hizmeti kendi kimlik sunumlarının bir göstergesi olarak sosyal medya üzerinden paylaşmak zorunda kalmaktadırlar. Çünkü hakim dijital tüketim kültürü ve bu kültürün oluştuğu dijital çevre bireyden bunu talep etmekte, bireyi zorlamaktadır.

Dijitalleşen tüketim toplumunda sosyal medya platformları, yapay zekâ teknolojilerini de kullanarak bireylerin bilinçaltını yönlendirme kabiliyeti kazanmıştır. Bireyler ihtiyaçları olmasa da ya da kendilerini ait hissettikleri topluluk bunu zorlamasa da bilinç altılarının yönlendirmesiyle tüketim gerçekleştirebilmektedir. Özellikle fırsat reklamları, bireyin ürünü almadığında mağduriyet yaşayacağı algısını oluşturarak bireyi tüketime yönlendirmektedir. Bireyin günlük yaşamının önemli ve ayrılmaz parçasını oluşturan dijital ağlar doğrudan bireyin yaşam alışkanlıklarını, tüketim davranışlarını belirlemektedir.

Genel olarak günümüzde, tüketim toplumu, dijital tüketim toplumuna dönüşmüş durumdadır. Dijital tüketim toplumunda dijital sosyal medya platformları, sunmuş olduğu iletişim, bilgi, eğlence ve diğer çok yönlü olanaklar ile bireyi kendilerine bağlamış durumdadır. Dijital sosyal medya platformları aracılığı ile geliştirilen ikna edici ve rasyonalize tüketim önerileri bireylerin tüketim yönelimlerini önemli ölçüde belirlemektedir.

Kaynakça

- Adorno T. W. (2005) *Minima Moralia: Sakatlanmış Yaşamdan Yansımalar*, Metis Yayınları.
- Adorno, T. W. and Horkheimer, M. (2014) *Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragmanlar* (Çev: Nihat Ülner - Elif Öztarhan Karadoğan), Kabalıcı Yayıncılık.
- Aydın, A. (2020) *Gösteri Toplumunun Yeni Panoptikonu Olarak Sosyal Medya, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9 (3), 2573-2594.
- Aykaç, Ö. (2006) *Tüketimcilik ve Metalaşma Kısacasında Boş Zaman*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (11) 2006 / 1: 27-53.
- Baudrillard, J. (2011) *Simülarklar ve Simülasyon* (Çev: Oğuz Adanır), Doğu Batı Yayınları.
- Baudrillard, J. (2013) *Tüketim Toplumu: Söylenceleri/Yapıları* (Çev: Hazal Deliceçaylı, Ferda Keskin), Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2018) *Akışkan Modernite* (Çev: Sinan Okan Çavuş) Can Sanat Yayınları.
- Bauman, Z. (2020) *Akışkan Hayat*, (Akin Emre Pilgir) Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. ve Lyon, D. (2016) *Akışkan Gözetim* (Çev: Elçin Yılmaz) Ayrıntı Yayınları.
- Becan, C. (2021) *Covid-19 Pandemi Döneminde Dijital Tüketim Alanı Olarak Yeni Nesil Alışveriş Platformlarına Yönelik Motivasyon Faktörleri Üzerine Bir Saha Araştırması*, İNİF E- Dergi, 6(1), 53-78.
- Bilgici, C. (2023) *Yapay Zekâ ve Algoritmik Kültür Bağlamında Sosyal Medya Deneyiminin Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme*, Yeni Medya Elektronik Dergisi, 7 (3), 216-237.
- Bocock, R. (2009) *Tüketim* (Çev: İrem Kutluk) Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Bottomore, T. (1997) *Frankfurt Okulu* (Çev: Ahmet Çiğdem), Vadi Yayınları.
- Bourdelaı, P. (1987) *Transitions From Agricultural To Industrial Societies: Some Introductory Remarks, Quantitative History Of Society And Economy: Some International Studies* W. H. Schröder and K. H. Jarausç (Eds.), (pp. 113-119). St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verl. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ss0ar-341008>
- Bourdieu, P (1998) *Practical: On The Theory Reason Of Action*, Stanford, California: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. ve Wacquant, L. (2014) *Düşünsel Bir Antropoloji için Cevaplar* (Çev: Nazlı Ökten) İletişim Yayınları.
- Bozkurt, V. (2000) *Prütanizmden Hedonizme Yeni Çalışma Etiği*, Alesta Basın Yayım.
- Bucher, T. (2017) *The Algorithmic Imaginary: Exploring The Ordinary Affects Of Facebook Algorithms, Information, Communication & Society*, 2017 Vol. 20, No. 1, 30-44.
- Castells, M. (2001) *The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business, and Society*, Oxford University Press.
- Castells, M. (2010) *The Rise of Network Society*, Wiley -Blackwell.
- Chaney, D. (1999) *Yaşam Tarzları* (Çev: İrem Kutluk) Dost Kitabevi Yayınları.
- Christl, W. (2017) *Corporate Surveillance In Everyday Life: How Companies Collect, Combine, Analyze, Trade, And Use Personal Data On Billions: A Report By Cracked Labs, Vienna, June 2017*, Cracked Lab-Institute for Critical Digital Culture.

- Cochoy, F.; Licoppe, C.; McIntyre, M. P. and Sörüm N. (2020) *Digitalizing Consumer Society: Equipment And Devices Of Digital Consumption*, Journal of Cultural Economy, 13:1, 1-11, DOI: 10.1080/17530350.2019.1702576
- Çakın, Ö. (2018) *Gelenekselden Dijitale Reklam Mecraları: Açıkavadan Sanal Gerçeklik Uygulamalarına*, Literatürk Academia.
- Davis, S. M. (1987) *Future Perfect*, Addison- Wesley Publishing Company.
- Douglas, M. ve Isherwood B. (1999) *Tüketimin Antropolojisi* (Çev:Erden Attila Aytekin), Dost Kitapevi.
- Foucault, M. (1992) *Hapishanenin Doğuşu* (Çev: Mehmet Ali Kılıçbay) İmge Kitabevi.
- Fromm, E. (2003) *Sahip Olmak ya da Olmak* (Çev: Aydın Arıtan), Arıtan Yayınevi.
- Giddens, A. (2012) *Modernliğin Sonuçları* (Ersin Kuşdil), Ayrıntı Yayınları.
- Giddens, A. ve Sutton P. W. (2018) *Sosyolojide Temel Kavramlar* (Çev: Ali Esgin), Phoenix Yayınevi.
- Goffman, E. (2014) *Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu* (Çev: Barış Cezar) Metis Yayınları.
- Grebosz, M.; Siuda D. and Szymanski. G. (2016) *Social Media Marketing*, Politechnika Lodzka, bibliotekanauki.pl
- Güzel, E. (2016) *Dijital Kültür ve Çevrimiçi Sosyal Ağlarda Rekabetin Aktörü: "Dijital Habitus"*, Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, 4 (1): 82-103.
- Han, B.C. (2017) *Şeffaflık Toplumu* (Çev: Haluk Barışcan), Metis Yayınları.
- Han, B.C. (2022) *Enfokrazi: Dijitalleşme ve Demokrasinin Krizi* (Çev: Mustafa Özdemir), Ketebe Yayınları.
- Maigret, E. (2014) *Medya ve İletişim Sosyolojisi* (Çev: Halime Yücel) İletişim Yayınları.
- Marcuse, H. (1978) *Some Social Implications of Modern Technology, The Essential Frankfurt School Reader* (Edited By: Andrew Arato & Eike Gebhardt), Basil Blackwell.
- Marcuse, H. (1990) *Tek- Boyutlu İnsan: İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler* (Çev: Aziz Yardımlı), İdea Yayınları.
- McLuhan, M. (2022) *Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu* (Çev: Gül Çağalı Güven) Yapı Kredi Yayınları.
- Niedzwiecki, H. (2010) *Dikizleme Günlüğü* (Çev: Gökçe Gündüç) Ayrıntı Yayınları.
- Öztürk, M. (2013) *Kapitalizmin Arzu Üzerinden Üretimi ya da Arzunun Nesneleş(tiril)mesi*, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 12(44):151-180.
- Ritzer, G. (2000) *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek: Tüketim Araçlarının Devrimcileştirilmesi* (Çev: Şen Süer Kaya), Ayrıntı Yayınları.
- Ritzer, G. (2013) *Çağdaş Sosyoloji Kuramları ve Klasik Kökleri*, Dördüncü Edisyon, De Ki Yayınları.
- Sennet, R. (2008) *Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri*, (Çev: Barış Yıldırım) Ayrıntı Yayınları.
- Solomon, M.R. (2021) *The New Chameleons: How to Connect with Consumers Who Defy Categorization*, Kogan Page.
- Şahin, K. ve Anık M. (2017) *Tüketimin Sosyolojisi: Gösteriş Amaçlı Tüketim ve Gençlik*, Gazi Kitabevi.
- Şişman- Özkök, Ö. ve Coşgun-Temelli A. (2024) *Sosyal Medya Pazarlamasında Yapay Zekâ Teknolojilerinin Tüketim Alışkanlıkları Üzerindeki Rolü: Kuşaklar Arası Bir İnceleme*, Yeni Medya Dergisi (16), 144-165.
- Urry, J. (1999) *Mekanları Tüketmek* (Çev: Rahmi G. Ögdül), Ayrıntı Yayınları.

Wernick, A. (1991) *Promotional Culture: Advertising, Ideology and Symbolic Expression*, London: Sage.

Williams, F.; Rice R. E.; and Rogers E. M. (1988) *Research Methods And The New Media*, The Free Press.

Zhang, K. Z.; Benyoucef, M. (2016) *Consumer Behavior In Social Commerce: A Literature Review*, Decision Support Systems, 86, 95-108.